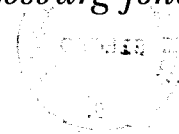

X 218485

TIMOTHY SNYDER

A vörös herceg

Egy Habsburg főherceg titkos életei

PARK KÖNYVKIADÓ

604 218 485 X

A fordítás alapjául szolgáló kiadás:
Timothy Snyder: *The Red Prince. The Secret Lives of a Habsburg Archduke*. Basic Books, New York, 2008

Fordította Szántó Judit

A fordítást szakmai szempontból ellenőrizte Bihari Péter

A kiadó köszönetet mond Bereznay András
történeti térképész segítségéért.

SZTE Klebelsberg Könyvtár

J001122460

Copyright © Timothy Snyder, 2008

Hungarian translation © 2014 Szántó Judit

Magyar kiadás © 2015 Park Könyvkiadó, Budapest

A Park Könyvkiadó az LS Kiadói Csoport tagja

Borítóterv © Artwork and design: Hauptmann & Kompanie

Werbeagentur, Zurich

Térképek © Jonathan Wyss, Topaz Maps, 2015

ISBN 978-963-355-084-7

Szerkesztette Szalay Marianne

A szöveget gondozta Lovass Gyöngyvér és Markwarth Ágnes

Műszaki szerkesztő Kuha Zulejka és Rochlitz Vera

A borítót az eredeti alapján tervezte

és a könyvet tördelte Rochlitz Vera

X 218485

*I. K.-nak, T. H.-nak, B. E.-nek,
azoknak, akik előbb jöttek,
és azoknak, akik utánuk érkezhetnek*

Ez az élet, a te örök életed!

NIETZSCHE

Bevezetés

Volt egyszer, hol nem volt egy Mária Krisztina nevű bájos, ifjú hercegnő, aki egy kastélyban lakott, és könyveket olvasott a végüktől a kezdetükig. Aztán jöttek a nácik, és utánuk a sztálinisták. Ez a könyv az ő családjának a története, így hát a befejezéssel kezdődik.

1948. augusztus 18-án, éjfél előtt egy órával egy ukrán ezredes feküdt holtan egy kijevi szovjet börtönben. Korábban Bécsben tevékenykedett mint kém, először Hitler ellen a második világháborúban, később Sztálin ellen a hidegháború kezdetén. A Gestapót sikerült kijátszania, de a szovjet kémelhárítással nem boldogult. Egy szép napon az ukrán ezredes azt mondta munkatársainak, hogy ebédelni megy. Soha többé nem látták viszont Bécsben. A Vörös Hadsereg katonái elrabolták, és kínvallatásnak vetették alá. A börtönkórházban halt meg, és jelöletlen sírba temették.

Az ukrán ezredesnek volt egy bátyja; ő is ezredes volt, ő is szembeszállt a nácikkal. Bátorsága jutalmául a háborút német börtönökben és táborokban töltötte. A Gestapo fogságában elszenvedett kínzások következtében fél oldalára megbénult, fél szemére megvakult. Amikor a második világhá-

ború után hazatért, bejelentette igényét a családi birtokra. A birtok Lengyelországban volt, és a báty lengyel volt. A földet 1939-ben kisajátították a náci, 1945-ben pedig újólag elkobozták a kommunisták. Náci kihallgatóinak tudomásuk volt a család német származásáról, és rá akarták venni foglyukat, hogy vallja magát fajilag németnek. Erre az ezredes nem volt hajlandó. Most pedig az új kommunista rezsimtől hallhatta ugyanezt az érvet. Mint állították, a férfi fajilag német, tehát az új Lengyelországban nincs joga a birtokához. Amit a náci elvettek, azt a kommunisták megtartották.

Eközben a lengyel ezredes gyermekei nehezen alkalmazkodtak az új kommunista rendhez. Amikor a lánya orvostanhallgatónak jelentkezett, közölnie kellett, milyen társadalmi osztályhoz tartozik a családja. Választhatott a munkásosztály, a parasztság és az értelmiség között – a marxista bürokrácia nem ismert el más kategóriát. Hosszas habozás után a tanácstalan ifjú hölgy a „Habsburg” szót írta a megfelelő rubrikába. És ez volt az igazság. A medikának jelentkező lány az ifjú hercegnő, Habsburg Mária Krisztina, lengyel néven Maria Krystyna Habsburg volt. Apja, a lengyel és nagybátyja, az ukrán ezredes Habsburg főhercegek voltak, császárok leszármazottai, Európa legelőkelőbb családjának tagjai.

Albrecht, a hercegnő apja és Vilmos (Wilhelm), a nagybátyja, a 19. század végén születtek, és a császárok és királyok világában váltak nagykorúvá. Ebben az időben továbbra is az ő családjuk állt a Habsburg-monarchia, Európa legbüszkébb és legősiabb birodalma élén. A Habsburg-monarchia, amely északon Ukrajna hegyeitől dél felé az Adriai-tenger langy vizeiig terjedt, tucatnyi európai népet foglalt magában, és hatszáz évre visszamenően a hatalom megszakítás nélküli birtoklására hivatkozhatott. Az ukrán és a lengyel ezredes,

Vilmost és Albrechtet arra nevelték, hogy a nacionalizmus korában védelmezzék és bővítsék a család birodalmát. Lengyel, illetve ukrán herceg lett belőlük, akik lojálisak voltak a tágabb monarchiához, és alávetették magukat a Habsburg császár főhatóságának.

Ez a császárhű nacionalizmus apjuk, István (Stefan) találmanya volt. Ő szakított a császári család hagyományos konzervativizmusával, és lengyellé vált abban a reményben, hogy Lengyelország régense vagy fejedelme lesz. Legidősebb fia, Albrecht lojális örökösének bizonyult; Vilmos, a legfiatalabb volt a lázadó, az a fiú, aki egy másik nemzetet választott magának. Ugyanakkor mindketten elfogadták apjuk alaptételét. István a nacionalizmust elkerülhetetlennek tartotta, de úgy vélte, ebből nem következik a birodalmak pusztulása; továbbá ha minden nemzet saját államot kap, ez nem jár együtt a nemzeti kisebbségek felszabadításával. Ő arra számított, hogy Európa gyenge államok sikerületlen együttesévé válik, amely csak erős államok függőségében maradhat fenn. István meggyőződése szerint az európaiak jobban járnának, ha nemzeti törekvéseiket összeegyeztetnék egy adott birodalom, elsősorban a Habsburg-monarchia iránti magasabb rendű lojalitással. A tökéletesnek semmiképpen sem nevezhető Európában a Habsburg-monarchia minden más alternatívánál alkalmasabb színpad a nemzeti dráma kibontakozásához. Folytatódjék csak a nemzeti politizálás, gondolta István, de egy toleráns birodalom kényelmes keretei között, ahol működik a parlamentarizmus és a sajtószabadság.

Ekként az első világháború nemcsak a dinasztia számára bizonyult tragikusnak, de tragédiával sújtotta a Habsburg-család azon ágát is, amelyhez István tartozott. A háború folyamán a Habsburgok ellenségei, az oroszok, a britek, a franciák és az amerikaiak a nemzeti érzelmeket a császári család

ellen fordították. A háború végén a Habsburg-monarchiát feldarabolták és kizsigerelték, és Európa-szerte felülkerekedett a nacionalizmus. Az 1918-as vereség a legkisebb fiú, az ukrán Vilmos számára jelentette a legnagyobb csapást. Az első világháború előtt az ukrán tartományokon a cári és a Habsburg Birodalom osztozott. Vilmos számára tehát így vetődött fel a nemzeti kérdés: Egységessé válhat-e Ukrajna, és csatlakozhat-e a Habsburg-monarchiához? Továbbá uralkodhat-e ő Ukrajna fölött a Habsburgok nevében úgy, ahogy apja Lengyelország fölött kívánt uralkodni? Egy hosszú nyúló pillanatig úgy tűnt, hogy ez lehetséges.

Vilmos lett az ukránai Habsburg; elsajátította a nyelvet, az első világháborúban ukrán csapatokat irányított, és szoros kapcsolatot alakított ki az általa választott nemzettel. A dicsőség akkor látszott elérhetőnek, amikor a bolsevik forradalom 1917-ben eltörölte a cári birodalmat, és Ukrajnát a hódítók prédájává tette. Vilmos, akit a Habsburg császár 1918-ban az ukrán sztyeppékre küldött, nemzeti öntudatra akarta ébresztetni a parasztságot, és a szegények mellé állt, hogy megtarthassák a gazdagoktól megszerzett földeket. Országszerte legendák hősévé vált – ő volt az a Habsburg, aki beszél ukránul, a főherceg, aki szereti az egyszerű népet. Ő lett a Vörös herceg.

Habsburg Vilmos, a Vörös herceg, osztrák tiszti egyenruhában járt, a Habsburg főhercegek császári-királyi jelvényeit viselte, egy párizsi emigráns öltönyét, az Aranygyapjas Rend nyakláncát, és időnként frakkot is öltött. Tudott bánni karddal, pisztollyal, evezővel vagy golfütővel; nőkkel szükségből, férfiakkal élvezet céljából tartott fenn kapcsolatot. Főherceg asszony anyja révén beszélt olaszul, főhercegi atyja révén németül, az angol királyi házból való barátainak köszönhe-

tően angolul, továbbá lengyelül, hiszen apja Lengyelországban kívánt uralkodni, és ukránul, mivel Ukrajna trónjára ő maga tartott igényt. A legkevésbé sem volt afféle ártatlan lélek, no de ártatlan lelkek nem szoktak nemzeteket alapítani. Minden nemzeti forradalom, akárcsak minden szerelmi trófea, annak jut osztályrészül, aki előbb ér oda. Minden alapító atya viharos és kalandos ifjúságra tekinthet vissza. Mind a politikai lojalitás, mind a szexuális tisztesség dolgában Vilmos hamisítatlan szégyentelenségről tett bizonyosságot. Eszébe sem jutott, hogy mások számon kérhetik lojalitását, vagy megfékezhetik szexuális vágyait. Ugyanakkor éppen ez a nemtörődomség bizonyos etikai alapokról is tanúskodik. Ha csak egy párizsi szállodai szobában lebegő parfümillat vagy egy osztrák útlevélben éktelenkedő hamis pecsét erejéig is, de tagadja, hogy az államnak jogában állna meghatározni az ember személyiségét.

Ezen az alapvető szinten Vilmosnak az önazonosságához való viszonya nem különbözött lényegesen Albrecht bátyjától. Albrecht családias érzésű ember volt, lojális Lengyelországhoz, apjuk derék fia. A totalitarizmus korában a fivérek, anélkül hogy egymás tetteiről akár csak sejtelmük lett volna, nagyjából egyformán viselkedtek. Mindketten tisztában voltak vele, hogy az ember nemzeti hovatartozása változásoknak van kitéve, de megtagadták, hogy fenyegetések hatására alá vessék magukat az ilyen változásoknak. Albrecht a német vallatói előtt tagadta, hogy német volna. Noha családja évszázadokon át birtokolt német földeket, elutasította a német fajelméletet, tiltakozott az ellen, hogy származása határozza meg a nemzetiségét, és Lengyelországot választotta. Vilmos veszélyes kockázatokat vállalt, hogy kémkedjen a Szovjetunió ellen abban a reményben, hogy a nyugati hatalmak megvédhetik Ukrajnát. Amikor a szovjet titkosrend-

őrség hónapokon át vallatta, szándékosan ukránul beszélt. A totalitárius hatalmaktól elszenvedett bánásmódból egyik fivér sem épült fel, ahogy az az Európa sem, amelyet képviseltek. A nemzetet mind a náci, mind a szovjetek úgy értelmezték, mint amely a múlt változtathatatlan tényeit fejezi ki, és semmi köze a jelennel kapcsolatos emberi szándékokhoz. Mivel mindkét hatalom oly erőszakosan kormányozta Európa tekintélyes részét, e fajiság gondolata máig kísért, mint a meg nem történt történelem múmiakeze.

A szóban forgó Habsburgok történelemfelfogása eleve nebb volt. A dinasztia akár örök életűek is lehetnek, és ritka az olyan dinasztia, amelyik azt hiszi, ennél kevesebbet érdemel. Sztálin egy negyedszázadig, Hitler csak egy század egynolcad részéig uralkodott. A Habsburgok viszont évszázadokon át. Istvánnak és fiainak, Albrechtnek és Vilmosnak, a 19. század gyermekeinek semmi okuk nem volt feltételezni, hogy a 20. lesz családjuk utolsó százada. Elvégre mit jelentett a nacionalizmus a szent német-római császárok családjának, amely túlélte a Német-római Birodalom pusztulását, a katolikus uralkodók családjának, amely túlélte a reformációt, a dinasztikus konzervatívok családjának, amely túlélte a francia forradalmat és a napóleoni háborúkat? Az első világháborút megelőző években a Habsburgok alkalmazkodtak a modern eszmékhez, de csak úgy, ahogy a tengerész lavíroz, ha váratlanul szél támad. A hajó továbbhalad, de némileg más pályán. Amikor István és fiai a nemzet szót írták zászlajukra, nem a történelmi törvényszerűség érzéke vezérelte őket, nem volt olyan előérzetük, miszerint a nemzeteknek fel kell lépniük és hódítaniuk kell, a birodalmaknak pedig megrengegniük és elbukniuk. Úgy gondolták, hogy Lengyelország és Ukrajna szabadsága összeegyeztethető az európai Habsburg-uralom kiterjesztésével. Időérzékük

az örök lehetőségekre épült, az életet úgy fogták fel, mint amely a dicsőség feltámadó sugarainak mozzanataiból áll, ahogy a harmatcsepp várja a napfelkeltét, hogy kibontsa a színek egész spektrumát.

Számít-e, hogy a harmatcsepp egy lovaglőcsizma fekete talpán végzi? A szóban forgó Habsburgok elvesztették háborúikat, és amíg éltek, nem szabadították fel nemzeteiket; akárcsak választott nemzeteiket, őket is legyűrték a nemzetiszocialisták meg a sztálinisták. Ám kivesztek a totalitárius hatalmak is, amelyek meg- és elítélték őket. A nemzetiszocialisták és a kommunisták uralmának borzalmi nem teszik lehetővé, hogy a 20. század európai történelmét a közös gyarapodásához vezető fejlődésnek tekintsük. Nagyjából ugyan ezért nem könnyű a Habsburgok 1918-as bukásában egy felszabadulási időszak kezdetét látnunk. Akkor hát hogyan értékeljük Európa jelenkori történelmét? Meglehet, ezek a Habsburgok a maguk fáradt örökkévalósági komplexusával és a pillanatnyi látszat reménytelen elismerésével valamit mégiscsak tudnak nyújtani. Elvégre a múlt minden pillanatában ott van az, ami nem történt meg és valószínűleg soha nem is fog megtörténni, például az ukrán monarchia vagy egy Habsburg-restauráció létrejötte; de benne van az is, ami lehetetlennek látszott, ám mégis lehetségesnek bizonyult, például az egységes ukrán állam vagy az egyesítésre törekvő Európán belül a szabad Lengyelország megszületése. És ha ez érvényes a múlt megfelelő pillanataira, akkor a jelen pillanatra ugyanúgy vonatkozik.

Ez idő szerint, hosszú száműzetés után, Mária Krisztina ismét Lengyelországban, ifjúsága kastélyában él.* Az apja kép-

* A főhercegnő 2012-ben elhunyt. – *A szerk.*

viselte lengyel ügy győzedelmeskedett, sőt nagybátyjának a független Ukrajnáról szőtt egzotikus ábrándja is megvalósult. Lengyelország belépett az Európai Unióba. Az ukrán demokraták, amikor a hazájukban tartandó szabad választásokért tüntetnek, az európai zászlót lengetik. Nagyapja elképzelése, miszerint a hazafiságot össze lehet egyeztetni egy magasabb rendű európai lojalitással, furcsa módon látnokinak bizonyult.

2008-ban Mária Krisztina ott él nagyapja kastélyában, és történeteket mesél a végüktől a kezdetükig. Nagybátyjának, a Vörös hercegnek a történetét azonban vagy nem ismeri, vagy nem akarja elmondani. Ez a történet 1948-ban, egy kijevi halálesettel végződik, de korábban, még a hercegnő születése előtt kezdődött, amikor is nagybátyja, Vilmos fellázadt a nagyapa lengyelországi tervei ellen, és Lengyelország helyett Ukrajnát választotta. Vagy talán még korábban, amikor Habsburg Ferenc József császár oly sokáig uralkodott egy soknemzetiségű birodalomban, ahol lengyelek és ukránok szabadon álmodozhattak a jövőről, amely meghozza a nemzeti felszabadulást. Ferenc József volt hatalmon, amikor István 1860-ban a világra jött, és akkor is ő uralkodott, amikor 1895-ben Vilmos megszületett. Ő ült a trónon, amikor István elhatározta, hogy lengyelesíti a családot, és akkor is, amikor Vilmos Ukrajnát választotta. Ennek megfelelően a történet száz évvel korábban, 1908-ban kezdődhet, amikor István egy lengyel kastélyban telepítette le családját, Vilmos saját nemzeti királyságról kezdett álmodozni, Ferenc József pedig a maga császári uralmának hatvanadik évfordulóját ünnepelte.

ARANY

A császár álma

Egyetlen európai dinasztia sem uralkodott olyan sokáig, mint a Habsburgok, és egyetlen Habsburg sem uralkodott olyan sokáig, mint Ferenc József. 1908 decemberének második napján a birodalom társadalmának krémje gyűlt össze a bécsi Udvari Operaházban, hogy megünnepelje a császár uralkodásának 60. évfordulóját. A nemesek és az arisztokraták, a tisztek és a tisztségviselők, a püspökök és a politikusok le akarták róni tiszteletüket annak a férfinak a szívóssága és kitartása előtt, aki Isten kegyelméből uralkodott fölöttük. A gyülekezőhely a zene otthona, egyszersmind az időtlenség temploma is volt. A Ferenc József idejében emelt más nagyszabású bécsi épületekhez hasonlóan az Udvari Operaház építészeti stílusa is a reneszánsz jegyeit viselte magán, miközben Európa legszebb modern sugárútjára nézett. Egyike volt a Ring gyöngyszemeinek; így hívták a körkörös sugárutat, amely szintén Ferenc József uralkodása alatt épült ki, jelezvén a belváros határait. Szegények és gazdagok akkor is, akár csak napjainkban, villamoson utazhattak körbe a Ringen, ameddig tetszett, mert a jegyük az örökkévalóságig szólt.

A császár ünneplése már előző este megkezdődött. A bécsiek a Ring körül és városszerte egy szál gyertyát gyújtot-

tak az ablakukban, amely halvány aranyló fényt vetett az esti sötétbe. Ez a szokás hatvan évvel korábban alakult ki Bécsben, amikor Ferenc József forradalom és háborúk közepette foglalta el a Habsburgok trónjait, majd hosszú uralkodása alatt az egész birodalomban elterjedt. A Habsburgok hű alattvalói nemcsak Bécsben, hanem Prágában, Krakóban, Lvovban, Triesztben, Salzburgban, Innsbruckban, Ljubljánában, Mariborban, Brnóban, Csernovicban, Budapesten, Szarajevóban és Közép- és Kelet-Európa számtalan más nagyvárosában, városában és falujában is lerótták tiszteletüket, és bizonyoságot tettek odaadásukról. Betöltve a maga hat évtizedét, Ferenc József volt az egyetlen uralkodó, akit sok millió alattvalójának túlnyomó többsége – németek, lengyelek, ukránok, zsidók, csehek, horvátok, szlovének, szlovákok, magyarok, románok – valaha ismert. És mégis: a bécsi arany csillogás nem nosztalgiát tükrözött. A város központjában a hunyorgó gyertyák ezreit milliányi villanykörte ragyogta túl. A Ring fénséges épületeit elektromos izzók ezrei világították ki. A tereket és útkereszteződéseket hatalmas elektromos csillagok díszítették. Magát a császári palotát, a Hofburgot is villanyfény borította. Egymillió ember hagyta el otthonát, hogy része legyen a látványosságban.

December 2-ának délelőttjén a Hofburgban Ferenc József a főhercegek és főhercegnők hódolatát fogadta: ezek a királyi vérből való hercegek és hercegnők az ünnepelthez hasonlóan a múlt Habsburg császárainak örökösei voltak. Bár legtöbbjüknek Bécsben is volt palotája, a birodalom legkülönbözőbb részeiből jöttek, onnan, ahol menedéket kerestek az udvari élet elől, vagy ahová a becsvágyuk szólította őket. István főhercegnek például két palotája volt a császári délvidéken, az Adriai-tengernél, és két kastélya egy galíciai völgy északi részén. István és hitvese, Mária Terézia ezen

a délelőttön hat gyermekét is magával hozta a Hofburgba, hogy leróják tiszteletüket a császár előtt. Legkisebb fiuk, Willy tizenhárom éves volt: az udvari etikett szerint épp elég idős ahhoz, hogy jelen legyen. A kéklő tenger partján nevelkedett Willyt egyszer csak körülvették családja hatalmának és évszázados múltjának aranyozott felségjelei. Egyike volt ez a ritka alkalmaknak, amelyeken apját, Istvánt a ceremóniához illő teljes díszben látta. Nyakát az Aranygyapjas Rend nyakláncra fogta körül, a legfénségesebb lovagi társadalmak e díszes jelvénye. Úgy tűnik, Willy bizonyos távolságot tartott e pompától. Bár élt az alkalommal, hogy megtekintse a császári kincstárat, ahol a trónokat és ékszereket őrizték, a szertartásmestert úgy idézte fel, mint aranykakast.

Este az Udvari Operaházban a császár és a főhercegek újra, ezúttal közönség előtt találkoztak. Hat óráig a többi vendég is megjött, és elfoglalta helyét. Röviddel hét óra előtt a főhercegek és főhercegnők, köztük István, Mária Terézia és gyermekeik, a végszavukra vártak. A megfelelő pillanatban a főhercegek és főhercegnők látványosan bevonultak az előcsarnokba, és együtt indultak páholyaik felé. István, Willy és a család egy bal oldali páholyban helyezkedett el, és állva maradt. Csak ekkor jelent meg maga Ferenc József császár, egy 78 éves férfi, aki hatvan év óta uralkodott. Görnyedt volt, de erőteljes, oldalszakálla impozáns, arca kifürkészhetetlen. Megköszönte vagy inkább tudomásul vette az erkélyekről felhangzó tapsot. Kis időre megállt. Ferenc József közismert volt arról, ahogy állt: minden nyilvános programon állva maradt, miáltal ezek, mindenki öröme, hamar véget értek. Ugyanígy ismert volt szívósságáról: túlélte öccse, felesége és egyetlen fia halálát. Embereket és nemzedékeket hagyott maga mögött, úgy tűnt, hogy magát az időt is túléli. Most azonban, pontosan hét óra-kor, helyet foglalt, és kezdetét vehette az újabb látványosság.

Amikor a függöny felment, a közönség tekintete a jelenkor császáráról egy múltbeli császárra vándorolt. *A császár álma*, egy, a jubileum tiszteletére írott egyfelvonásos, a legelső Habsburg császárt, Rudolfot választotta hőseül. A közönség úgy ismerte Rudolfot, mint azt a Habsburgot, aki a 13. században a Habsburg-családot azóta is uralkodó dinasztiává tette. Ő volt az első Habsburg, akit hercegi társai 1273-ban német-római császárrá választottak. Jóllehet a sok száz kisebb-nagyobb fejedelemségből álló középkori Európában ezzel a címmel csak korlátozott hatalom járt, viselője egyaránt igényt tartott a kimúlt Római Birodalom örökségére és az egész keresztény világ vezetésére. 1278-ban Rudolf hódította el háborúban az osztrák területeket a félelmetes cseh Ottokár királytól, s ezek a területek váltak annak az örökletes birodalomnak a központjává, amelyet aztán a fiaira hagyott, azok pedig az őket követő Habsburgokra, egészen maigig Ferenc Józsefíg.

A színpadon Rudolf császár fennhangon aggódni kezd a szóban forgó osztrák területek sorsáért. Hódításaival a háta mögött a jövő nyugtalanítja. Mi lesz a területekkel, amelyeket fiaira hagy? Méltó utódoknak bizonyulnak-e a fiúk? És őket vajon miféle Habsburgok követik majd? Rudolfot, ezt a szálfatermetű, karcsú és meglehetősen kegyetlen személyiséget alacsony, tömzsi és szeretetre méltó színész alakította. A valójában brutálisan aktív férfiú a színpadon megnyerő fickóvá válik, aki szundikálni szeretne, és el is alszik a trónján. Háta mögött feltűnik a Jövő szelleme, és felvilágosítja, milyen dicsőségeket arat majd a Habsburg-ház az eljövendő századokban. Szelíd muzsika hangjaira Rudolf megkéri a Jövőt, hogy legyen a kalauza. Ekkor a Jövő öt álmoképet varázsol elé, hogy megnyugtassa: hódításait az emberek megvédik majd, és nagy becsben tartják.¹

Az első álmokép azt a házassági szerződést jeleníti meg, amelyet két nagy királyi ház köt egymással. 1515-ben a Habsburgok kockázatos vállalkozásba bocsátkoztak a Jagellókkal, Lengyelország uralkodóházával, Kelet-Európa első számú családjával. A kettős házasság egyezményével kockára tették saját koronabirodalmukat, cserébe azért a lehetőségért, hogy megszerezik a Jagellókéét. Jagelló Lajos Lengyelország, Magyarország és Csehország királyaként vezette hadba seregeit az Oszmán Birodalom ellen az 1526-os mohácsi csatában. Miután hadereje vereséget szenvedett, ő maga menekülés közben lovával egy patakba fulladt. A házassági egyezmény folyományaként halála után Habsburg feleségének fivére magának követelte a cseh és a magyar koronát. Csehország és Magyarország Habsburg-koronabirtokok lettek, amelyeket az egymást váltó Habsburg uralkodók, egészen Ferenc Józsefíg bezárólag, maguknak követeltek. Corvin Mátyás magyar király a 15. században így írt: „Háborút viseljenek mások – te, boldog Ausztria, házasodj! Amit másoknak Mars ad, rád Vénusz ruházza.” Mátyás Spanyolország megszerzésére célzott: egy Habsburg olyan lányt vett feleségül, aki hatodik helyen állt a trónutódlásban, és aztán csak nézte, ahogy a másik öt sorban meghalt. És a magyar királyság is ezt az utat követte.

A Magyarország fölötti uralom azonban, ahogy a Jövő tudatja Rudolffal, nem is olyan egyszerű. A Habsburgok és az oszmánok között háború dúlt. 1683-ban az oszmánok százezer katonával magát Bécsset vették ostrom alá. Szerzte a Habsburgok uralta területeken megkondultak, majd elhallgattak a templomi harangok, riasztva a lakosságot, mielőtt városaikat elfoglalta a török. Bécs ostromával a Habsburgok csapdába kerültek, és északi szomszédjuktól, az ugyancsak katolikus Lengyelországtól kaptak segítséget. A lengyel király

a maga félelmetes lovassága élén délre sietett, és egy, a város fölötti dombon ütött tábornok. Lovagjai, ahogy egy muszlim krónikás felidézte, fekete szurokáratként zúdultak az oszmán táborokra, mindent felemészítve, amihez értek. Bécs felszabadult. A második álmoképben a Jövő megmutatja Rudolfnak a Habsburg császár és a lengyel király találkozását. Az oszmánok vereséget szenvedtek, és a Habsburgok immár elvitathatatlanul Magyarország és Közép-Európa uralkodói lettek.

Egy háborút tehát megnyertek a Habsburgok, ám most a házassággal gyűlt meg a bajuk. Ahogy a Jövő Rudolfnak elmagyarázza, utódlási válságokkal kerültek szembe. A Habsburgok Európa és a világ jelentős részén egyazon család két ágaként uralkodtak; az egyik adta Spanyolország és távoli gyarmati birtokainak urait, a másik a német-római császárokat, Közép-Európa uralkodóit. 1700-ban a család spanyol ága kihalt, és a közép-európai ág sikertelenül küzdött Spanyolország és birodalma megszerzéséért – miközben ebből az ágból sem született utódlásra jogosult férfi örökös. E problémát orvosolta a Pragmatica Sanctio, amelyet a Jövő harmadik álmoképe jelenít meg. Ebben a császár a nyolc éves Mária Terézia főhercegnő jelenlétében kihirdeti, hogy ez a leány lesz az utóda. Mária Terézia 1740-ben foglalta el a Habsburgok trónjait, hogy majd a leghíresebb Habsburg uralkodóvá lépjen elő. A Jövő biztosítja Rudolfot, hogy a császárnő-királynő erős kézzel uralkodott.

Mária Terézia uralkodóként a logikai végletekig érvényesítette a házassági imperializmus családi elvét – ezt tárja fel Rudolfnak a Jövő a negyedik álmoképben. 1763-at írunk; Mária Terézia és családja a zongoránál ülő ifjú Mozartot tapasztolja meg. Jelen van a császárnő mind a tizenhat gyermeke. A Mozartra való utalás finoman jelzi, hogy a Habsburgok

civilizált uralkodók és a művészetek patrónusai voltak, ám a kép legfőbb üzenete az, hogy Mária Terézia méhének és szellemének köszönhetően terjesztette ki a család hatalmát Európában. Legidősebb fiát uralkodónak nevelte, majd társuralkodóként vette maga mellé, lányait pedig, ahányat csak lehetett, európai uralkodókkal házасította össze. József, a legidősebb fiú, a felvilágosult abszolutizmus képviselője, anyjához hasonlóan a Habsburg-monarchia messzire nyúló tartományait akarta jól kormányzott állammá alakítani. Mária Antóniából, a legfiatalabb lányból, akire inkább francia néven mint Marie Antoinette-re emlékeznek, a francia forradalom legfőbb bűnbakja lett.

Mária Terézia tehát útnak indította lányát, hogy a francia trónörökös felesége legyen, és ezzel jellegzetes példáját adta a Habsburgok házassági diplomáciájának. Franciaország a Habsburgok hagyományos ellensége volt. Habár mind Franciaország, mind a Habsburg-monarchia katolikus ország volt, az előbbi támogatta a Bécs ellen vonuló iszlám hitű oszmánokat. Mi több, egy francia diplomata még vesztegetéssel is próbálkozott, hogy megakadályozza a lengyel beavatkozást. A 16–17. század vallásháborúiban Franciaország protestáns fejedelmeket támogatott a Habsburgok ellenében. A francia Bourbon-dinasztia volt a Habsburgok legfőbb vetélytársa az európai kontinens fölötti hatalomért zajló küzdelemben. A Habsburgokkal való évszázados szembenállásuk során teremtték meg a franciák a modern diplomáciát, amelynek alaptétele volt, hogy az állam érdekei minden más szempontot megelőznek. E könnyörtelen álláspont leküzdését a Habsburgok egy fiatal lány levetkőzésétől várták. Amikor a tizennégy éves Mária Antóniát 1773-ban, a Rajna folyónál megfosztották osztrák ruházatától, jelképes módon átalakult Marie Antoinette francia főhercegnővé, vagyis sze-

repet vállalt az Európa két legnagyobb dinasztija közötti házassági paktumban, és ezzel megerősítette a régi rend létjogosultságát.

Tizenhat évvel azután, hogy Mária Terézia a Bourbonok ellenséges érzületét leánya odaajándékozásával próbálta leszerezni, a francia forradalom megdöntötte a királyságot. Marie Antoinette-et megfosztották a francia királyné címétől: egyszerű polgárasszony lett, akit hazaárulással és még ennél is súlyosabb bűnökkel vádoltak. A guillotine már lenyakazott olyan személyeket, akiket ismert és szeretett. 1792-ben börtönében felszólították, hogy csókolja szájon annak a hercegnőnek a levágott fejét, akihez a híresztelések szerint lesbikus szerelmi kapcsolat fűzte. 1793-ban azon a címen ítélték el, hogy útjába állt a forradalomnak, és szexuálisan megrontotta a fiát. A Forradalom terén fejezték le.²

Miközben a francia forradalom az 1790-es években terrorba, majd diktatúrába fordult, Bonaparte Napóleon és di-csőséges hadai azzal próbálkoztak, hogy a régi rendet egész Európában megdöntsék. Napóleon újfajta politikát honosított meg: azt akarta, hogy az uralkodók ne egy isteni hierarchiát képviseljenek, hanem a népekre hivatkozzanak. Miután 1804-ben Franciaország császárává koronáztatta magát, rokonait ültette ama új királyságok trónjára, amelyeket a Habsburgoktól és más vetélytársaktól elragadott területeken alapított. 1810-ben a Habsburgok ismét megpróbálkoztak a házassági politikával, és felajánlották, hogy Napóleon vegye nőül császáruk lányát. Az egyezséget Klemens von Metternich, a Habsburgok eszes diplomatája hozta tető alá. Az ifjú párt összeadták, és mind a ketten elégedettek voltak. A Habsburgok semlegesítése után Napóleon 1812-ben Moszkva ellen vonult. A cári birodalom eleve kudarcra ítélt lerohanása volt az a katasztrófa, amely megfordította az események me-

netét. 1813-ban a Habsburgok is csatlakoztak a Napóleon elleni győztes koalícióhoz, és a francia császár végül döntő vereséget szenvedett.

A francia forradalom és a napóleoni háborúk szolgáltak előjátéknak az ötödik álmaképnak, amelyet a Jövő bemutat Rudolfnak: ez az 1814–15-ös bécsi kongresszusról szólt. Egy második emeleti teremben, ahonnan három ablak nyújt kilátást a császári fővárosra, és amelynek mennyezetén négy rostély mögött fülelnek Metternich kémei, ahol öt ajtó áll a tárgyaló felek rendelkezésére, kikovácsolják az európai békét. A mű két vezérelvre épült: tiszteletben kell tartani a törvényt, miszerint a monarchiákban dinasztiák leszármazottai uralkodnak; és olyan hatalmi egyensúlyt kell kialakítani, hogy egyetlen állam se dülhassa fel a kontinens békéjét. Ez az utolsó álmakép, amelyet a Jövő Rudolf elé tár, tele van reménnyel. A Habsburgok, azon túl, hogy győztesen kerültek ki a napóleoni háborúkból, sarkalatos szerephez jutottak: olyan hatalommá váltak, amelynek érdekében állt Európa stabilitása, saját stabilitása pedig a többi európai nagyhatalom érdekeit szolgálta. Az így létrejött koalícióban valamennyi szövetségesük – a britek, az oroszok és a poroszok – magáévá tette ezt az egyezséget. Franciaország pedig, ahol helyreállították a monarchiát, ismét elfoglalta az őt mint európai nagyhatalmat megillető helyet.

A Jövő tehát leszűri a tanulságot: a világon minden rendben van. Rudolf ravaszsággal és erőszakkal megszerzett birodalmát fenntartja és gyarapítja a sok szerencsés házasság, a női hatalom és a tapintatos diplomácia. Mialatt a színdarab a végéhez közeledik, Rudolf elfogadja dinasztija történetének e lágyabb változatát, mondván, maga is belefáradt a háborúba, és örömmel üdvözli a béke megszületését.

A színmű szerzője, egy grófnő, akinek egy kormánybizottság is a segítségére volt, a béke témájának kiemelésével megkerülte az elvesztett dicsőség problémáját. A Habsburgok ügyesen manővereztek a bécsi kongresszuson, megerősítették igényüket északon a régi lengyel területekre, délen az Adriai-tengerre, de még az ekként megnövelt ország is csupán egy közép-európai birodalom maradt.

Amint azt a közönség is jól tudta, a Rudolf és Ferenc József között uralkodó császárok jóval becsvágyóbb igényekkel léptek fel, és sokkal nagyobb területeket birtokoltak. Néhányan az egész világra vagy még annál is többre tartottak igényt. Habsburg Károly, akinek ó- és újvilági birodalmában soha nem nyugodott le a nap, személyes jelszavának a „Plus ultrát” („Túl, és azon is túl”) választotta. Fia, Fülöp olyan érmet veretett, amelyen az „Orbis non sufficit”, azaz „A világ nem elég” felirat állt. Tartós visszhangot keltett Habsburg Frigyes nevezetes megfejtése, amelyet az AEIOU magánhangzósorról adott: a 15. századi latinban „Austria est imperare orbi universo”; az eljövendő századok német nyelvén „Alle Erdreich ist Oesterreich untertan”; avagy saját korszakunk egyetemes nyelvén „Austria's empire is our universe” („Ausztria birodalma a mi világegyetemünk”).

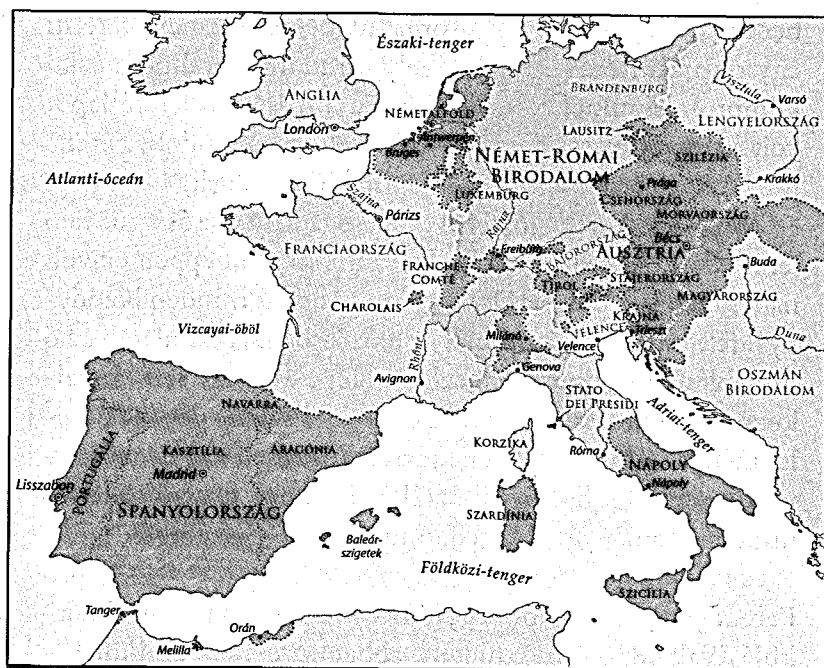
Ferenc József szívéhez talán az AEIOU egy további fordítása állt a legközelebb: „Austria erit in orbe ultima” – „Ausztria túlél mindenki mást” vagy „Ausztria a világ végéig fog állni”. Ez volt Ferenc József atyjának is a legkedvesebb mottója, és ezt idézte fel jellegzetes módon tulajdon fia is, akit az első Habsburg császár tiszteletére Rudolfnak kereszteltek. Húsz évvel korábban, 1888-ban Rudolf trónörökös szüneteltetésen bírálta apját, amiért az lemondott a birodalmi múlt dicsőségéről, és beérte egy másodrendű európai hatalom középszerű sorsával. Rudolf kifejtette, hogy a határtalan

becsvágy hagyományos látomásait nehéz összeegyeztetni egy olyan történelemmel, amely minduntalan diplomáciai kompromisszumokba torkollik. Ez a frusztrált lelkiállapot volt az egyik ok, amiért a modern felfogású Rudolf, Ferenc József fia és örököse, 1889-ben főbe lőtte magát.³

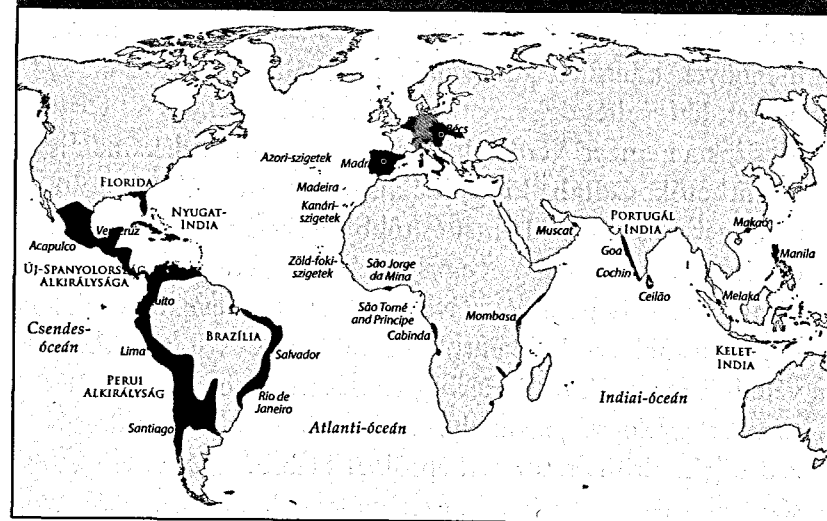
Meglehet, Ferenc József el tudta fogadni a dicsőségről való lemondást. Az is lehet, hogy paradox módon éppen ez volt nagyságának a kulcsa. De még ez esetben is minden bizonynyal feltűnt neki valami más az előadásban. A színdarab az ő ünneplésére íródott – ám az álmoképek egyike sem foglalkozott uralkodásának hatvan évével. *A császár álmának* cselekménye 1815-ben, Ferenc József születése előtt tizenöt évvel ér véget. Őt magát kihúzták a darabból, hosszú életének minden eseményével és teljesítményével egyetemben.

Ferenc József nagyjából egyidős volt a nacionalizmus kialakulásával: 1830-ban született, abban az évben, amikor Párizsban a helyreállított monarchia ellen kitört a forradalom, és a lengyel felkelők kis híján lerázták népükről az Orosz Birodalom igáját. A Habsburgok, akik a bécsi kongresszuson megnövelték területeiket, szemben találták magukat az olasz, német, lengyel és délszláv nemzeti kérdésekkel.

Ezek a nemzeti kérdések Napóleon búcsúajándékainak is tekinthetők. Ő Itália királyának is nevezte magát. Eltörölte a Német-római Birodalmat és több tucat német kisállamot, ekként utat törve a német egységnek. Megteremtette az illír királyságot, ahogy a délszlávok területeit elnevezte; ezek a népek később szerbekként, horvátokként és szlovénekként váltak ismertté. Varsói Hercegség néven részben helyreállította Lengyelországot, amelyet a birodalmi felosztás a 18. század végén eltüntetett a térképről. A Habsburgok és szövetségeseik megsemmisítették ezeket a napóleoni formációkat,

A HABSBURGOK VILÁGA, 1580

a nacionalizmust pedig forradalmi eszmének tekintették, amelyet egész Európában el kell fojtani. Az immár kancellárrá kinevezett Metternich kiadta rendőrségének a parancsot, hogy tartóztassa le az összeesküvőket, cenzorait pedig arra kötelezte, hogy az újságokból és a könyvekből gyomláljanak ki minden gyanús részletet. A fiatal Ferenc József Habsburg-monarchija rendőrállam volt.⁴

Míg Ferenc Józsefet az 1830-as és 40-es években arra nevelték, hogy egy konzervatív birodalom uralkodója legyen, a hazafiak tarka térképet festettek a jövő Európájáról, ahol a helyi színek átütnek a birodalmak fekete határain. 1848 februárjában újabb forradalom tört ki Párizsban. A Habsburgok tartományaiban büszke történelmi múltra visszatekintő és népes nemesi osztályokkal bíró nemzetek – németek, lengyelek, olaszok és magyarok – kaptak az alkalmon, hogy tiltakozással és felkelésekkel sarokba szorítsák a Habsburgokat. A nemességnek a nagyobb helyi hatalomra irányuló, hagyományos követeléseit a nemzeti szabadság új retorikájába öltöztették. Metternich kancellárnak egy mosodáskocsin kellett Bécsből elmenekülnie.

Ferenc Józsefet zsege korban, alig tizennyolc évesen ültették a trónra. A lázongó nemesség országai ellen másoktól – a románoktól, a horvátoktól, az ukránoktól és a csehektől – kért segítséget. Egyes nemzetek felkeltek császáruk ellen, mások hűek maradtak hozzá, de ezek is, azok is letették a névjegyüket, és hírt adtak magukról. Így hát a lázadó nemzeteket hiába verték meg a csatatéren, a nacionalizmus elve általánossá vált, és megerősödött. Mi több, az új császár csöndes társadalmi forradalmat vezetett be. Hogy a paraszti nemzetek támogatását elnyerje, felszabadította a parasztságot a földesurakkal szembeni kötelezettségeik alól. A parasztok gyermekeiből és unokaiból jómódú gazdálkodók vagy akár

városi polgárok lehettek. Az olyan népek, amelyeken belül nem alakult ki hagyományos nemesi osztály, előbb-utóbb jogokra érdemes nemzeteknek tartották magukat.

1848-ban a hazafias eszmék nagy visszhangot keltettek, ám gyakorlati ellentmondásaik is lelepleződtek. A nemzetek, amelyek a nemzeti felszabadulás nevében képesek voltak hadba szállni császáruk ellen, mind más nemzeteket akartak elnyomni: a magyarok a szlovákokat, a lengyelek az ukránokat, az olaszok a horvátokat, és így tovább. Ebben a helyzetben Ferenc József navigálhatott az ellenséges indulatok között, és megtervezhette a legfelső hatalomhoz visszavezető politikát. A magyarokat, vagyis azt a nemzetet, amely a legütőképesebb hadsereget állította ki, végül a Habsburg-monarchiához hűséges tisztek és katonák győzték le (noha Ferenc Józsefnek megalázó módon a szomszédos Orosz Birodalom hadseregét is segítségül kellett hívnia). Az írók felvethették, a felkelők nyomatékossíthatták a nemzeti kérdéseket, de a válszakokat az uralkodók és a hadvezérek adták meg.

Az 1848-as forradalmak, amelyeket népek tavaszaként szokás emlegetni, alaposan megleckéztették a királyokat és a császárokat. 1848 után az uralkodók felismerték a nacionalizmus kockázatait és lehetőségeit; és újfajta vetélkedés támadt köztük. Mivel uralkodóikat a nemzetek nem választhatták meg, most az uralkodók választottak maguknak nemzeteket. A nagydíj Németország volt, harmincvalahány állam, amelyek ha egyesülnek, Európa leggazdagabb és legerősebb országát alkotnák. Az 1850-es években Ferenc József megpróbálta az összes német államot jogara alatt egyesíteni: felszólította az alacsonyabb rangú uralkodókat, hogy vessék alá magukat a hatalmának – a kísérlet azonban kudarcot vallott.

A német államok egyesülése a Habsburgok nélkül ment végbe. Poroszország, korábban a Habsburgok vazallus állama,

talált rá a módszerre, hogy a dinasztikus uralmát egyesítse a német nacionalizmussal. Poroszország tekintélyes méretű német monarchia volt, fővárosa Berlin; uralkodói a Hohenzollern-dinasztiából kerültek ki. A Hohenzollernekből, akik valamikor a Habsburgok alárendeltjei voltak, most az utóbbiak vetélytársai lettek. Amikor a Habsburgoknak szavazatokra volt szükségük, hogy német-római császárok maradjanak, a Hohenzollernek különböző kegyekben részesültek. Amikor a Habsburgoknak a spanyol örökösödési háborúban segítségre volt szükségük, hajlandók voltak a Hohenzollerneknek királyi címet adományozni. Frigyes Vilmos, a legnagyobb Hohenzollern uralkodó létrehozta az államhatalom két oszlopát: a pénzügyi hivatalt és az állandó hadsereget. 1683-ban, amikor a Habsburgok kegytárgyakat olvasztottak be, mert aranyra volt szükségük, hogy megvédjék fővárosukat a törökök ostromától, Poroszország adórendszerét vezett be. 1740-ben Poroszország nem fogadta el a Pragmatica Sanctio érvényességét, kétségbe vonta Mária Terézia jogát az uralkodásra, és megtámadta a Habsburg-monarchiát, elfoglalva Szilézia, e gazdag tartomány nagy részét. A Hohenzollern-dinasztia most nem csupán egy volt a királyi házak közül: a nagyhatalommá vált Poroszország a harctéren is megverte a Habsburgokat.⁵

1866-ban I. Vilmos király Poroszországa megtámadta Ferenc József Habsburg-monarchiáját. Königrätznél a kisebb létszámú porosz erők fejlettebb fegyverzetüknek és szervezettségüknek köszönhetően döntő győzelmet arattak. A csapatok Bécsig is nyomulhattak volna, ám Otto von Bismarck porosz kancellár nem óhajtotta tönkretenni a Habsburgokat; azt akarta, hogy monarchiájuk akadály legyen Oroszország és az Oszmán Birodalom előtt, mialatt ő a még megmaradt német államokat is betagozza a nemzeti királyságba. Mihelyt

1870-ben háborút provokált Franciaország ellen, és meg is nyerte, elérte célját. Ez a háború sok kisebb német államot az ő pártjára állított, és a győzelem Poroszországot Európába legnagyobb katonai hatalmává tette. A német egyesülést 1871-ben, a versailles-i Tükörteremben kiáltották ki. Egy nagy porosz tábornok valamikor azt mondta, hogy a trón biztonsága költészet. Friedrich Schillernek, a legnagyobb német költőnek az volt a meggyőződése, hogy Németország akkor válik majd nemzetté, ha nemzeti színháza lesz. Mint kiderült, a nemzeti színházat pótolta a külföldön vívott háború. A toll sikeresebb, ha kard is társul hozzá.

Az 1866-os vereség és a Habsburgok kizárása Németországból mély hatással volt a Habsburg-család következő nemzedékére. Az 1860-ban született István főherceg a bismarcki nemzeti egyesülés korának gyermeke volt. Az 1866-os háborúban a porosz hadsereg gyorsan vonult át szűkebb hazáján, Morvaországon, ahol hamarosan a békét is megkötötték. Az 1870-es években, mialatt István morva földön nevelkedett, a tartomány szomszédja az irigylésre méltóan erős Németország volt. Úgy tűnt: a német egység a Habsburgokat örökös defenzívába szorítja. Vagy gyenge ellenség gyanánt szállnak szembe a németekkel, vagy gyenge szövetséges gyanánt csatlakoznak hozzájuk. Ferenc József nemzedéke tudta, hogy a világhatalmi státus elérhetetlen a számára, de Európáról és Németországról 1866-ig még álmodozhatott. Elsőként István és a többi ifjú főherceg nemzedéke nőtt fel egy olyan monarchiában, amely már nem volt európai nagyhatalom, és a német trónutódlás szempontjából jelöltként sem jött számításba.

Még a házassági politika, a Habsburgok terjeszkedésének hagyományos eszköze is csak a vereségre emlékeztetett. 1886-ban, amikor Istvánt összeházasították egy Habsburg

főhercegnővel, aki Toszkána hercegnője is volt, sorsát egy másik, nevezetesen az olasz nemzeti egyesülés árvájához kötötte. Míg István gyermekkorát Bismarck új Németországa határozta meg, ifjú hitveséét, Mária Teréziát Franciaország Itáliában érvényesített nemzeti imperializmusa formálta. III. Napóleon, a franciák császára szította az olasz hazafiságot, és a Szárd-Piemonti Királysággal szövetségbe igyekezett Észak-Itáliát a Habsburgoktól elhódítani. 1859-ben a solferinói csatában Franciaország és Piemont legyőzte Ausztriát. Ez volt a nyitánya az egymást gyors iramban követő eseményeknek, amelyeket az olaszok Risorgimentónak, újjászületésnek neveznek, és amelyek eredményeként a félsziget számtalan kisebb államából létrejött az egységes Olaszország. Az olaszok a németek úszályában teremtették meg saját államukat. 1866-ban, amikor István szülőföldjén, Morvaországban a poroszok megverték a Habsburgok seregeit, a Habsburg-ház Velencét is elvesztette. Franciaországnak adták át a semlegességért cserébe, hogy aztán a franciák a szemük láttára Olaszországnak adományozzák.

Olaszország egységes nemzeti monarchiává alakult. Ekkor a győzelemittas olasz hazafiak követelni kezdték, hogy minden külföldi hatóság és erő távozzon országukból, beleértve magukat a franciákat is. 1870-ben, amikor Poroszország megtámadta Franciaországot, a francia csapatoknak el kellett hagyniuk Rómát, hogy a hazájukat védelmezzék – ám a porosz hadsereg így is behatolt Párizsba. Ahogy az egyesített Németország fővárosa Berlin lett, úgy lett Róma az egyesített Olaszországé. Franciaországot és Ausztriát, amelyek történelmi vetélytársak voltak az európai főhatalomért folytatott küzdelemben, egyaránt megálázták; az új Németországnak az egész kontinensen nem volt vetélytársa. Mária Terézia főhercegnő mindkét nagyapja olasz tartományok fölött

uralkodott; ekként az egységes Olasz Királyság létrejötte következtében két, sehová sem vezető öröklési vonal keletkezett. Istvánnal kötött házassága így visszavonulás volt abból az Itáliából, ahol Habsburgok többé nem uralkodhattak.

Az álomképeknek tehát meg kellett állapodniuk 1815-nél, mert különben a nacionalizmus rémálmai jelentek volna meg. Ferenc József egy rendőrállamban jött a világra, amely arra törekedett, hogy fenntartsa, amije van; és egy forradalom idején lépett trónra. Uralkodása nem hozott békét, csak vereséget, nem hozott stabilitást, csak veszteségeket, nem hozott egyetemes hatalmat, csak bomlasztó partikularizmust. Úgy tűnt, mintha Ferenc Józsefen kívül minden uralkodó felülkerekedett volna a nacionalizmuson, és nemzeti monarchiák létrehozásával talált magának méltó helyet a modern Európában. Mindez a legkevésbé sem látszott álomképekhez illő témának.

A színdarabban Ferenc József hat évtizedes uralkodását egy másfajta művészet segítségével kellett bemutatni. A *császár álmának* vége felé Rudolf kijelenti, hogy meg van elégedve az álomképekkel, és azt kéri, táruljon fel a történet folytatása is. Segítőképpen ismerteti a dicsőség egy újabb változatát, amely lemond a területi hódításokról, és ezért felmagasztalja Ferenc Józsefet mint a legnagyobb Habsburgot. Rudolf a császárral szembenézve, két karját kitérve idéz az Újszövetségből, és a szeretetet nevezi meg mint legfőbb erényt és teljesítményt. A Jövő osztja Rudolf véleményét, és kijelenti, hogy Rudolfot és Ferenc Józsefet, akárcsak a többi Habsburgot, valamennyi népük forrón szerette.⁶

Ezután megjelenik a Szeretet maga egy nő képében (a szó ugyanis a németben nőnemű), aki átveszi a színpad közepén a Jövő és Rudolf helyét. Ami a császárt és népeit illeti, övé

az utolsó szó. Miközben átrepült hegyek és völgyek, folyók és tengerek fölött, megfigyelte Ferenc József szertény alattvalóit a maguk mindennapi életében. Megnyugtatóan közli, hogy mind szeretik császárukat. A színmű utolsó szavait, amelyek a császár iránti hálát fejezik ki, a Szeretet adja elő a monarchia valamennyi népe nevében. Ekkorra az egész közönség tisztában van vele, hogy a szóban forgó császár már nem Rudolf, hanem Ferenc József. Amikor a függöny lement, minden szempár és minden taps Ferenc Józsefnek hódolt. A szeretet a maga látszólag ártalmatlan témájával egyesítette a jelent és a múltat, és a Habsburgok történetét egy ünnepélyes kódával fejezte be.⁷

És ez nem is volt merő hamisítás. A Habsburgok valóban szerették népeiket, amennyiben azok jelentették a koronabirtokokat, a hatalmat és a gazdagságot. A Habsburgok századokon át olyan nyelveket használtak és olyan szokásokat sajátítottak el, amelyek a leginkább megkönnyítették az uralkodást. Szeretetük kozmopolita, megkülönböztetést nem ismerő, önző és átgondolatlan – tehát bizonyos értelemben tökéletes volt. Nem részesítettek előnyben semmilyen etnikumot, és egyikhez sem tartoztak. Ezzel az ifjú Willy is tisztában volt: „Etnikailag a családom nagyon vegyes volt.” Ha a Habsburgoknak egyáltalán volt valamilyen öröklött nemzetiségük, akkor az a családjuk volt. A modern nacionalizmus családi metaforákon át működött, azt hirdelve, hogy a nép megannyi testvérből áll, akiknek közös a hazájuk (gondoljunk a német „Vaterland” és az angol „motherland” szavakra). Mi szükségük volt a Habsburgoknak ilyen metaforákra, amikor a családjuk egymást követő nemzedékei egymást követő századokon át valóban uralkodtak, és amikor császárukat még a 20. században is alattvalók milliói tekintették apjuknak vagy nagyapjuknak? A Vaterland az a föld volt,

amelyen apáik Európa-szerte tapostak, és azok a világtengerek, amelyeken az ősök hajóztak. Alattvalóik nacionalizmusát a dinasztia engedélyezhette, elviselhette, sőt egy szép napon még irányíthatta is.⁸

A szeretet témája tette lehetővé az átmenetet a Habsburgok egyik történelmi korszakából a másikba. A Habsburgok számára a szeretet évszázadokon át azt jelentette, hogy területért házasodjanak. A 19. században a szóban forgó szeretet (vagy szerelem) már nem eladósorban lévő Habsburg főhercegnők és külföldi uralkodók között alakult ki, hanem a Habsburgok számos népe és saját uralkodójuk, Ferenc József között. A szeretet már nem segített kiterjeszteni a birodalmat, de annak fenntartásához talán hozzájárulhatott. Ferenc József uralkodásának története 1848 óta egybeesett népei kibontakozó nacionalizmusának történetével, és alapkérdése volt, hogy a nacionalizmus összefér-e a személye és trónja iránti magasabb rendű lojalitással. Éppen azért, mert a több tucat nép fölött uralkodó Habsburg-monarchia nem válhatott nemzetállammá, Ferenc József és egymást váltó kormányai olyan módszereket kerestek és találtak, amelyekkel a nagy nemzeti egyesülések korában kezelni tudták a nemzeti különbségeket. Az utolsó ötven év a nemzeti kompromisszumok kora volt.

Ferenc József és miniszterei, akik az Itáliától és Poroszsztól elszenvedett háborús vereségek után a gyengék pozíciójából alkudoztak, sorban tettek engedményeket a különböző nemzeteknek. Az 1859-es itáliai sokk után Ferenc József 1860-ban kihirdette az októberi diplomát, amely egyfajta alkotmánynak volt tekinthető. Ez némi hivatalos tekintéllyel ruházta fel a Habsburg-koronabirtokok tartományi gyűléseit, ekként megbékítve a régebbi nemzetek hagyomá-

nyos nemesi uralkodó osztályait. A diploma azt jelentette, hogy a császár elvben abszolút hatalmát a gyakorlatban össze lehet egyeztetni a regionális hatóságokéval. Az 1866-os, Poroszsztól elszenvedett katasztrófa után Ferenc József kiegyezett a nemesi nemzetek közül a legnagyobb és legnehezebben kielégíthetővel: a magyarokkal. Az 1848-as magyarországi felkelés a legsúlyosabb volt a hasonló mozgalmak közül. Az 1867-es kiegyezés feltételeinek értelmében a magyar nemesség immár a birodalom felét tartotta ellenőrzése alatt.⁹

1867 után a Habsburg-monarchiát Ausztria–Magyarország néven ismerték, és nemzeteinek története elválík egymástól. Magyarország centralizáló politikát folytatott azzal a céllal, hogy a hatalom és a gazdagság a magyar dzsentri kezében maradjon. A birodalom másik felében, amelynek nem volt neve, de általában „Ausztriaként” említik, más elvek érvényesültek. Sajátos képződmény volt ez, amely úgy ölelte körül Magyarországot északkelettől északnyugatig, mint egy sziklán ülő érzéki asszonyszemélyt. Voltak benne olyan változatos koronabirtokok, mint északkeleten Galícia, amelyet Lengyelországtól ragadtak el, és lengyelek, ukránok és zsidók lakták, vagy mint délnyugaton Isztria és Dalmácia, amelyek korábban Velencéhez tartoztak, és ahol horvátok, szlovének, valamint olaszok éltek. Közéjük ékelődtek a régi Habsburg-koronabirtokok, ahol túlnyomó részben németek és csehek laktak. A zsidókat mindenütt meg lehetett találni, de különösen sokan voltak Galíciában és Bécsben; és az igazat megvallva valamennyi nemzet tagjai csaknem mindenütt jelen voltak. Az asszimiláció és a kétnyelvűség széles körben elterjedt. A császári tisztségviselők és katonatisztek népes osztálya nemzetiségtől függetlennek és a dinasztia hűségese szolgájának tekintette magát.

Ferenc József nemzeti politikája álmoképekhez nem illett, mégsem volt híján bizonyos nagyságnak. A császár egy nagyszabású és előzmény nélküli kísérletet irányított: fennmaradhat-e a nemzetek Európájában egy soknemzetiségű birodalom, és ha igen, milyen elvekre épüljön? Az első alapelv az volt, hogy kompromisszumot kell kötni a történelmi nemzetekkel, amelyeknek nagy létszámú nemessége hagyományos önkormányzatot követel. Nem sokkal azután, hogy a Habsburgok Magyarországon belül szuverenitással ruházták fel a magyar nemességet, Galícia közigazgatási kormányzását a lengyel nemességre bízták. A második alapelv a paraszti társadalmak támogatására irányult, hogy e fölöttébb nemes országokban egyensúlyt teremtsen. 1848-ban a Habsburgok hozzájárultak a jobbágyság maradványainak eltörléséhez, 1867-ben pedig Ferenc József olyan alaptörvényt hirdetett ki, amely valamennyi nemzetet formálisan egyenrangúvá avatta. 1879-től miniszterei fokozatosan egyenlő választójogban részesítettek minden felnőtt férfit; ez a jog először az 1907-es választásokon érvényesült teljes mértékben. A parlament alsóháza már nem annyira a monarchia nemességét képviselte, mint inkább a birodalom teljes lakosságát.

A harmadik alapelv a csehekkel való folyamatos tárgyalást írta elő. Csehországban (hivatalos nevén Böhmen) és Morvaországban, a monarchia kellős közepén csehek éltek; az ő területeik voltak a leggazdagabbak, és ők fizették a legtöbb adót. A csehek jelentősége nemzeti adottságaikhoz és lakóhelyükhöz kötődött, de sokat nyomott a latban az is, amit képviseltek. A szláv népek közé tartoztak, és ezzel a monarchia jövőjét testesítették meg. Most, hogy a Habsburgokat elvágta Német- és Olaszországtól, a csehek rendeltetészerűen váltak egy túlnyomórészt szláv népességű birodalom leendő vezetőivé. A monarchia lakosságának majdnem a fele

szláv (cseh, lengyel, ukrán, szlovén, horvát vagy szerb) volt, a németek csupán a népesség negyedét tették ki, és csak mintegy húsz százalékot képviseltek a magyarok. A Habsburgoknak meg kellett őrizniük szláv alattvalóik hűségét, vagyis a becsvágyó cseh nemzeti mozgalmat is ki kellett elégíteniük. Ha az egyes szláv nemzetek elégedetlenek, még összefoghatnak a Habsburgok ellen, és a dinasztíát németnek és elnyomónak minősíthetik; esetleg arra is rászánhatják magukat, hogy a birodalom határain túli szláv államokkal, például a cári Oroszországgal vagy Szerbiával szövetkezzenek. 1905-ben István honi tartományában, Morvaországban a németek és

a csehek önálló politikai csoportokat alkottak; a felnőttek számára külön választásokat rendeztek, a gyerekek külön iskolákba jártak.¹⁰

A 20. század eleje a nemzeti újjászületések kora volt. A költők és a történészek nemzeti történelmet hoztak létre azzal a céllal, hogy a tömegeket egyetlen kollektív mozgalomba toborozzák. A nemzeti drámák mindig három felvonásban íródtak: a múlt aranykorának külföldi betörés vetett véget; a jelent idegen zsarnokság borította sötétbe; a jövőt pedig a felszabadulás határozta meg. Az írók a népi nemzetek szalmájából a letűnt dicsőség aranszárait szövögették, a Habsburgok pedig, maguk is régi alkimisták, hivatásos érdeklődéssel figyelték a folyamatot. A Habsburgok azt szerették volna, ha a nemzeti drámák elnyomásról szóló felvonása helyi keretek között marad, azaz a csehek panaszai például a helyi németekre szorítkoznak, és nem a Habsburgokat állítják pellengérré mint zsarnoki német dinasztiát; a galíciai ukránok a lengyel nemesek áldozatainak tekintik magukat, ahelyett hogy a Habsburgokat ítélnék el, amiért az uralkodás jogát a lengyelekre ruházták. A történet ilyenén beállítása esetén a Habsburg-monarchia lehet az az európai színpad, amelyen a nemzeti drámát előadják, ahelyett hogy a színészek egyikévé válna, akit le is lehet parancsolni a színpadról.

A Habsburgok azt remélték, hogy a nemesi nemzeteket kielégíthetik kompromisszumokkal, mielőtt még teljes nemzeti függetlenséget követelnének. Ugyanakkor a paraszti nemzetek támogatásától azt várták, hogy ily módon meghódíthatják a politika mezejére éppen belépő tömegeket. Azt hitték, hogy ezek a paraszti társadalmak a császárhoz való hűség hagyományos szokását képviselik majd a demokratikus politika korában. Az örökös tartományokban folytathatók viták és köthetők kompromisszumok, Bécs döntőbíráskodásával.

A Habsburgok pedig továbbra is a középpontban maradnának, egyensúlyt teremtve a nemesi nemzetek és a paraszti népek között, biztosítanák maguknak mindkét fél lojalitását, és sérelmeiket Bécs helyett egymás ellen irányíthatnák.

Ferenc József tehát ily módon engedményeket tett a modern nacionalista politikának, mindazonáltal, ahogy egyszer Theodore Rooseveltnek megjegyezte, a régi iskola utolsó uralkodója volt. Egyik életrajzírója, aki őszintén csodálta, kijelentette: éppen azért volt erős, mert fogalma sem volt kora eszméiről. A császár nem használt sem telefont, sem liftet. Még ha éjszaka rosszul lett is, orvosa csak az előírt szalonkabátban léphetett be hozzá. Megmaradt abszolút uralkodónak, aki hatalmát Isten kegyelméből származtatta. Az alkotmányos törvénykezést, a felnőtt férfiak választójogát, de még magát a parlamentet is olyan ajándéknak tekintette, amelyet az uralkodó juttat alattvalóinak, és úgy, ahogy adta, vissza is veheti. Az uralkodó döntött úgy, hogy az általa adományozott alkotmány szellemében és a parlament által elfogadott törvények alapján uralkodik. Ferenc József döntötte el, hogy vállalja a választójog fokozatos kiterjesztését, mert azt hitte, ezzel növeli hatalmát. Jelszava a „Viribus unitis” („egyesült erővel”) volt.

Uralkodásának sikerei reálisak voltak ugyan, de túl prózaiak ahhoz, hogy álmokképek tárgyául szolgáljanak. Ezért az utolsó részben Rudolf gesztust tett Ferenc Józsefnek, drámai energiával hidalva át a hiányzó századot; az előadás legvégén pedig betöltötte a színpadot a Szeretet, hogy a közönség figyelmét uralkodójára irányítsa. A nézők természetesen mind tudták, hogy a birodalom bonyolult egyezségei szemben álló erők közti kompromisszumokon nyugszanak. A régi nemzetek tartományi parlamenteket kaptak, az újak szövetségi jogot az ausztriai parlamentben. A régi nemzetek mi-

nisztereket adtak Ferenc Józsefnek, az újak képviselői haladó törvényeket dolgoztak ki. A régi nemzetek a császár környezetében kaptak helyet, az újakban iskolák létesültek a következő nemzedék számára. Minden kompromisszum megoldott egy-egy válságot, és óhatatlanul újabbakhoz vezetett; ám a monarchia jogi és politikai keretei között ezek is kezelhetők voltak. Ez a kényelmetlen, de elfogadható helyzet megfelelt mind a nacionalistáknak, akiknek megvoltak a maguk mérsékelt sikeres pillanatai, mind a császárnak, aki évtizedeket tölthetett a hatalomban. Ez az állapot sokáig tartott, és talán tovább is tarthatott volna.¹¹

István főherceg tapsolt a páholyából, bár megvoltak a maga gondolatai. Megértette, hogy a Szeretet ez esetben a nemzeti kompromisszumot képviseli, és ő el is fogadta mindkettőt, ám aggódott, hogy a nemzeti kompromisszumok kora a végéhez közeledik. Tudta, hogy a Habsburgok színpadának, amelyen az egyes nemzetek felmutathatták zászlójukat, bejelentették igényeiket és megoldhatták nézeteltéréseiket, van egy sötét hátsó bejárata is.

A Habsburg Birodalmon belül a nemzeti kompromisszumok elég jól beváltak, de nem állhatták útját a monarchián túlról érkező nemzeti kihívásoknak. Az északi és nyugati határai mentén kibontakozó nacionalizmus elűzte a Habsburgokat Német- és Olaszországból; keleten és délen további fenyegetések érlelődtek. Németországban és Olaszországban végbement az egyesülés, de két további, a lengyel és a délszláv még váratott magára. Istvánt, akinek a Balkánon is volt birtoka, leginkább a Habsburgok déli szomszédja, Szerbia nyugtalanította, amelynek uralkodó dinasztiája gyűlölte a Habsburgokat, és igényt tartott területeikre. A Habsburgmonarchia és Szerbia között terült el két vitatott tartomány,

Bosznia és Hercegovina, amelyeket a Habsburgok néhány héttel korábban, 1908 októberében kebeleztek be. Most, 1908 decemberében az újságok tele voltak háborús híresztelésekkel. Az Udvari Operaházban ezen az estén jelen volt a Habsburgok vezérkari főnöke is, aki preventív háborút akart indítani Szerbia ellen.¹²

Amikor *A császár álma*t fogadó tapsvihar elült, Ferenc József rossz híreket kapott. Bécs aranyfénnyel árasztotta el, az Opera dicsőítette korát és népeit. Jubileumát azonban birodalmában nem mindenütt ünnepelték ilyen békésen. Prágában, ahol ugyanebben az időben ugyanezt a színdarabot adták elő, a csehek tiltakoztak, és zavargásokra került sor. A fekete-arany Habsburg-zászlókat, amelyeket az alkalom tiszteletére kitűztek, az emberek leszaggatták és megszenteltelenítették, sőt néhol el is égették, ahogy az Szerbiában is történt. Mi több, jó néhány cseh elhatározta, hogy magáévá teszi a szerbek ügyét. Bosznia és Hercegovina elcsatolása ellen tiltakozva azt kiáltozták: „Éljen Szerbia!”¹³

Ferenc Józsefnek nem sok ideje maradt a kérdés tanulmányozására. Prágában statáriumot hirdettek. A bécsi Udvari Operaházban ismét felhúzták a függönyt, és egy második produkció került színre. *A hon üzenete* című könnyed balettben táncosok és énekesek vonultak át nemzeti viseletben a színpadon, kinyilvánítva az egyes nemzetek császáruk iránti szeretetét. A balett végén, a császárral szemben állva, hatalmas kórust alkottak, hogy kollektív hűségük mellett tegyenek hitet. István a páholyából figyelte a táncosokat. Láta a monarchia tucatnyi nemzetét, amelyet megannyi népviselet jelképezett. Ő maga a Habsburg hercegek rendjelét, az Aranygyapjas Rend nyaklancát viselte, de tudta, hogy a jelmezeket cserélni lehet. István a kevésbé kiszámítható átváltozások híve volt. Galíciai kastélyában rövid határidővel

jelentett be jelmezbálokat. Ő maga, mint bölcs tréfacsináló, mindig komikus álcát öltött.

István megértette a császár álmát a birodalomról, amelynek népei a nacionalizmus ellenére is ragaszkodnak uralkodójukhoz. Neki is megvolt a maga álma. A nacionalizmus éppoly elkerülhetetlen, mint a nemzeti egyesülés, ám nem szükségszerű, hogy ez meggyengítse a Habsburgokat. Németország és Olaszország a Habsburgok ellen fordította a nacionalizmust, Lengyelország és a délszlávok viszont kitartottak. Ezeket a nemzeti kérdéseket hallgatta el 1815-ben a bécsi kongresszus, és hallgattak róluk az álmokképek is – az életben azonban golyók és szuronyok adtak nekik nyomatékot. Ferenc József azt tapasztalta, hogy a kompromisszum a fennmaradás kulcsa; ám olyan Habsburg még nem született, aki a statikus álmokképek palettáján rátalált volna a nemzeti lelkesedés ragyogó színeire, vagy a nemzeti felszabadulás indulóinak erős dallamait összebekította volna a hagyományos birodalom szelíd harmóniáival.

István úgy vélte: Lengyelország az utolsó ígéretes remény. Azt hitte, megglelte a módját, hogy a nemzeti kompromisszumot összeegyeztesse a birodalmi dicsőséggel. Elhatározta, hogy felajánlja személyét a lengyelek ügyének, és ezzel önmagán belül megteremti a nemzeti kompromisszumot. Nem akarta megvárni, hogy az általa vezetett nép imádatlall vegye körül: ő csatlakozni akart ehhez a néphez. El fogja hagyni a Habsburgok színpadát a nemzeti politika nyers valósa kedvéért, és visszatér a galíciai koronabirtokra mint Habsburg főherceg, egyszersmind lengyel herceg. Elsajátította a lengyel nyelvet, tanulmányozta a lengyel művészet és történelmet. Kastélyát lengyel stílusban építtette újjá, gyermekei mellé lengyel házitanítókat fogadott. Három lányához a lengyel arisztokrácia sarjai jártak látogatóba. Hadd

vívják meg mások az eljövendő balkáni háborúkat, gondolta István; ő inkább a gyermekei által kötendő házasságokat követi nyomon, és megalapítja egy olyan nemzet királyi családját, amely még nem tudja, hogy erre van szüksége.

Lengyelország képzeletbeli királyság volt, és István élénk képzelettel büszkélkedhetett. Emellett egy élet tapasztalata állt mögötte. Morva földön gyermekként megfigyelte, hogyan alázzák meg a poroszok a Habsburgokat, és építik fel a maguk Németországát. Fiatalemberként olyan hercegnőt vett nőül, aki a Habsburgok itáliai uralmának romjai közül menekült. Feleségét elvitte egy, az Adriai-tenger partján épült palotába, ahonnan figyelemmel kísérhették Szerbia megerősödését és a délszláv egyesülés növekvő veszélyét. Legközelebb Lengyelországon lett volna a sor. István és családja azonban felkészülve várja ezt a fordulatot.

Willynek, a legkisebb fiúnak úgyszintén élénk volt a fantáziája. Az egész gyerekseregéből egyedül ő örökölte István képzelőerejét. Elég nagy volt már ahhoz, hogy felfogja apja terveit, ahhoz is, hogy utánozza őt, és majdnem elég nagy a lázadáshoz. A lázadásnak Galíciából kell kiindulnia, a Habsburg-monarchia északi csücskének egy hideg kastélyából, ahol a fiú, saját önálló döntése alapján, ahhoz a néphez csatlakozik majd, amelyről apja tudomást sem vett: az ukránokhoz. Ám Willy ukrainai álmának, csakúgy, mint apja lengyelországi álmának a gyökerei a birodalom déli részében keresendők, az Adriai-tenger meleg vizeinél. Az álmokképek ezen a vidéken mozdultak meg és kezdtek csillogni, mint a hullámokon táncoló arany napsugarak.

KÉK

Gyermekkor a tengerénél

1908 decemberét írták, és Stefan von Habsburg (azaz Habsburg István) az Udvari Operaház egyik páholyában ült, nyakában az Aranygyapjas Rend láncával; nézte *A császár álmát*. A színpadon a Jövő kalauzolta Rudolf császárt egy századokon átívelő utazáson, hogy feltárja előtte az eljövendő Habsburgok dicső tetteit. Harctéri győzelmeket mutatott, épülő nagyvárosokat, virágzó kereskedelmet. A legvégén a Jövő az Adriai-tenger felé intett, ahol „a dicső haditengerészet legyőzhetetlen flottája lebeg a tenger kék hullámain, elhagyva a kikötő sötét ciprusligeteit”. István maga is hajózott ezen a kék tengeren, részt vett a ciprusok ültetésében, szolgálta a szóban forgó haditengerészetet. Ebben a kéklő világban nevelte fel gyermekeit. Vilmos fia itt töltötte korai életévének jelentős részét.

1934 júliusát írták, és Habsburg Vilmos egy divatos montmartre-i klubban költötte az apai örökséget. Az épületek vörös fényben úsztak, a Moulin Rouge a sötétedő eget hasította lomha forgásával. Vilmos egy újságíró barátjával, a korabeli hírességek életének krónikásával társalgott. Egy pillanatra felemelte a csuklóját, hogy az órájára nézzon. Eközben lecsúszott a kezelője, és alatta egy tetovált horgony vált láthatóvá.

Az egyik közeli asztalnál felhőrdült egy nő. Mivel azt hitte, egy közönséges matróz szomszédságában tartózkodik, odahívta a főpincért, és panaszt tett. Vilmos és barátja jót nevettek, és a párizsi újságolvasóknak is volt másnap min kunogniuk.

1947 augusztusát írták, és Habsburg Vilmos egy jelöletlen autó hátsó ülésén robogott egy szovjet börtön felé. Amikor az örök megfosztották órájától, minden bizonnyal feltűnt nekik a csuklóján lévő tetovált vasmacska. A soron következő kihallgatásokon Vilmos megemléltette Istvánt, az édesapját és a tengernél töltött gyerekkort. Kihallgatóinak ez semmit sem mondott; ők csak azt akarták bebizonyítani, hogy a fogoly ukrán nacionalista, tehát Sztálin ellensége. Ez kétségkívül igaz volt, de hogy jutott el idáig? A nemzeti léthez vezető útja a tengernél kezdődött, egy Habsburgok uralta meleg vidéken, az apai befolyás hatására. A tetoválás a tengeri hatalom feledésbe merült igényét örököltette meg, amely mind az apát, mind a fiút meghatározó módon járta át. Ott volt Vilmos történetének a végén, de sokat elárul a kezdetekről is.¹

István és Vilmos voltak az utolsó Habsburgok, akik uralkodni akartak a tengereken – de nem ők voltak az elsők. Dicsőségük tetőpontján, a 16. században a Habsburgok birodalma volt a világ vezető tengeri hatalma. A 18. századra Spanyolország, Portugália és a Németalföld elvesztésével megfeneklettek Európában, és nem sokat kezdhettek világbirodalmi aspirációikkal. Napóleon legyőzésével végül szerencsésen kijutottak a tengerre: övék lett az Adriai-tenger nyugati és keleti partja. Haditengerészeti bázisnak és legfőbb kikötőnek Velencét választották. Azután az 1848-as forradalmak idején olasz felkelők megölték a Habsburgok velencei fegyver-

raktárának parancsnokát. A birodalomnak jobb kikötőre, tengerészetének biztonságosabb bázisra volt szüksége.²

Az Adria északi végén a Habsburgok újjáépítették és modern kikötővel látták el Trieszt városát. 1859-től Triesztet vasút kötötte össze Béccsel; és miután 1869-ben megnyitották a Szuezi-csatornát, a Habsburgok hajói Ázsiába és Afrikába is eljuthattak. E két gyors lépéssel a Habsburgok bevonultak a globalizáció korába. Ugyanezekben az években, az 1850-esek és 60-asok folyamán, tengeri bázissá építettek át egy Pula nevű falut az Adria keleti partján. Az építkezések kezdetén Pulát néhány száz ember és ennél jóval több kísértet lakta. Az Aranygyapjú mítosza szerint Médeia itt árulta el és ölette meg Iaszónnal fivérét. A rómaiak korában Pulának fóruma volt, és itt székelték a bizánci, majd a Német-római Birodalom tartományi hatóságai. Aztán eseménytelen ötszáz év következett, amelynek során a lakosság visszatért korábbi életmódjához. Amikor az újjáépítés elkezdődött, Pula római romjai kecskék mekegését verték vissza. Két évtizeden belül Pula, akárcsak Trieszt, modern, soknemzetiségű nagyváros, tízezrek otthona lett.³

Az új adriai-tengeri birodalmat meg kellett védeni az olasz nacionalizmustól. Az olaszok már 1848-ban felkeltek a Habsburgok ellen, és 1859-ben le is győzték őket. Az olasz egyesülés olyan folyamattá vált, amelynek nem volt természetes végpontja. Az olasz hazafiak nem látták okát, hogy új nemzeti királyságuk miért ne terjeszkedhetne tovább az Adriai-tenger partjain Triesztig, Puláig, sőt a keleti part mentén akár ezeknél is délebbre. Az Adria keleti partjának nagyvárosaiban még a Habsburgok alatt is olaszul beszéltek; ez az évszázados velencei uralom hagyatéka volt. Az olaszokkal való haditengerészeti egyenlőség nemcsak presztízs kérdés volt, hanem sürgető biztonsági feladat is. A tengerészetben

zajló fegyverkezési versenyt a Habsburgok megnyerhették – és meg is nyerték. A nemzeti egyesülés kora kényszerítette rá őket, hogy uralkodjanak a tengerek fölött. Az 1866-os háborúban, amelyben a poroszok Németország kormányzását, Olaszország pedig a Velence fölötti uralmat hódította el a Habsburgoktól, Ausztria legalább a tengeren megverte az olaszokat.⁴

A Habsburgok haditengerészeti reformja Ferenc József császár öccsének, Miksa főhercegnek az érdeme volt. Az 1848-as forradalmak után ő rakta le az új pulai fegyvertár alapkövét; ő szűrte le az 1859-es fiasco után azt a tanulságot, hogy a Habsburgoknak meg kell szerezniük az Adria fölötti uralmat. Ő győzte meg Ferenc Józsefet, hogy a modern hadiflotta létrehozására megvan a lehetőség, és szükség is van rá. Miksa tanulmányozta a vasburkolatú hajók szerepét az amerikai polgárháborúban, és megértette, hogy a fából épült hadihajók ideje lejárt. Ő állt az 1862-es tengerészeti költségvetés mögött, amely kezekedett érte, hogy az eljövendő években a Habsburgoknak páncélozott flotta álljon rendelkezésére. Ennek során Miksa felidézte a Habsburgok dicső tengeri múltját. Triesztben úgy építtette fel Miramar nevű palotáját, hogy az hajót formázzon; még a kerek ablakok is hajóablakokra emlékeztettek. A palota belső tere a mélység benyomását keltette, és együtt ringott a lépések halk visszhangjával. A termeket Miksa a maga spanyol Habsburg elődeinek, az atlanti világ uralkodóinak arcképével díszítette. A *Novara* nevű, fából ácsolt hajó személyzetét pedig arra utasította, hogy hajózzák körül a földkerekséget, mintegy a felfedezők korának Habsburg-kódjaként.⁵

Ekkor Miksa alkalmat kapott rá, hogy Mexikó császára legyen, és ily módon utánozza a spanyol Habsburgok hőstetteit. Mexikó ez idő tájt független, de eladósodott ország

volt, és európai hitelezői, különösen Franciaország, be akarták hajtani járandóságukat. Franciaország tolmácsolta Miksának néhány gondosan kiszemelt mexikói előkelőség indítványát: költözzön Mexikóba, és legyen a császáruk. Miksa habozott, de a felesége császárné akart lenni, és így a főherceg végül igent mondott. 1864 áprilisában francia katonai támogatással elindult a *Novarán* Mexikóba. Uralkodásával szembeszálltak a republikánusok, akiket a franciáknak soha nem sikerült megfékezniük. A franciák 1867 februárjában eltávoztak, és májusban Miksát foglyul ejtették a mexikóiak. Amikor családja különleges jogaira hivatkozott, fogva tartói csak nevettek. Miksa korábban halálra ítélte a republikánusok vezérét, és most őt ítelték halálra.

1867. június 19-én reggel hét lövés dördült el egy homokdűnén. Őt közülük talált. Amikor Miksa a földre zuhant, még lélegzett és beszélt, feltehetően spanyolul, lévén hogy a nyelvet uralkodása érdekében elsajátította. Ekkor egy tiszt a szívére mutatott szablyájával. Egy közkatona adta meg a kegyelemlövést, és a mexikói császárság megszűnt létezni. Miksa mindhalálig megőrizte méltóságát. A kivégzés előtt megbocsátott mind a hét gyilkosának, valamennyiüket aranyéremmel ajándékozta meg, és azt kérte, ne a fejére célozzanak. A *Novara* a holttestével tért vissza Ausztriába.⁶

A mexikói összeomlás következtében a Habsburg-haditengerészet elvesztett egy kiváló vezért, valamint egy olyan főherceget, aki az uralkodócsaládon belül képviselte volna sajátos érdekeit. Úgy tetszett, a következő nemzedék alkalmas utódot nevel ki a fiatal István főherceg személyében. Az 1860-as születésű István a Habsburgok marcona ágából származott; unokája volt annak a Habsburg Károly főhercegnek, aki Aspernnél legyőzte Napóleont. Apja halála után

Istvánt a nagybátyja, Albrecht főherceg fogadta örökbe és nevelte fel, aki a Habsburgok hadseregének vezénylő tábornagya és rátermett katonai stratégá volt. Albrecht mind Istvántól, mind három fiútestvéréből vezetőt akart faragni. Egyik fivére, Frigyes tábornagy lett a hadseregben. A másik, Jenő, a Német Lovagrend nagymestere lett. Lánytestvére, Mária Krisztina jóvátette Miksa kudarcát: feleségül ment a spanyol királyhoz, és ezzel felújította a kapcsolatot a Habsburgok és Spanyolország között.⁷

A magas, eleven szellemű, kisportolt Istvánt a haditengerészethez irányították, hogy átvegye Miksa másik küldetését, az Adriai-tenger fölötti Habsburg-uralom képviselését. Két évig járt a császári haditengerészeti akadémiára, és 1879-ben hivatásos tiszt lett. Miközben rangban emelkedett, népszerű maradt a fiatalabb tisztek körében, bár fölöttesei nem kedvelték ennyire. Alapító tagja volt a Császári és Királyi Jacht Egyletnek, egy tiszteletbeli társaságnak, amely nem állt hivatalos kapcsolatban a haditengerészettel. Ebben az időben a legtöbb arisztokrata ijesztően polgárinak találta a vitorlázást, így István a sportág támogatásával haladó álláspontot képviselt. Általában is modern elveket valló férfiúnak tartották.⁸

Magánéletében azonban a hagyományokat követte. Habsburg Mária Teréziának udvarolt, aki Toszkána hercegnője volt. A hercegnő egyik nagyapja Habsburg II. Lipót volt, Toszkána utolsó nagyhercege, akit 1859-ben döntöttek meg; a másikat, Bourbon II. Ferdinándot, a Két Szicília királyát „Bombakirálynak” nevezték, mivel 1848-ban brutálisan fojtotta el a lázadást. Az 1862-ben született Mária Terézia kislánykorában Itália egységes királysággá alakult, és nem volt többé szüksége idegen dinasztiákra; így a hercegnőnek szerencséje volt, amikor István megkérte a kezét. Ha követi

Pulába, és az osztrák Adria partján települ le, tovább használhatja olasz anyanyelvét. Házasságuk kifejezte, hogy a Habsburgok továbbra is igényt tartanak a tengeri hatalom címére.

Mária Terézia meglehetősen szoros rokoni kapcsolatban állt kérésével. Károly, István nagyapja egyszersmind a menyasszony dédapja volt, vagyis a fiatalok egy nemzedéknyi eltolódással elsőfokú unokatestvérek voltak, ami megfelelt a Habsburg házassági politika legjobb hagyományainak. Ha két Habsburg összeházasodott, egyenrangú felek álltak szemben egymással, ami a bécsi udvarnak nagyon is megfelelt. Ferenc József császár csakhamar kézzel írt esküvői meghívókat küldött szét az államfőknek, és az ifjú párnak értékes ezüst étkészletet ajándékozott. Grover Cleveland amerikai elnök írásban kívánt nekik áldott családi életet. Arra, hogy a kívánság beteljesüljön, minden esélyük megvolt. 1886. február 28-án tartották az esküvőt a bécsi császári palotában. István valamivel a rangján fölül nőült: választottja közelebbi rokonságban állt a császárral, és így az udvarhoz is közelebb állt, mint ő. Mária Terézia a Habsburgok legújabb becsvágya, az Adria fölötti uralom központjában talált magának helyet. A házaspár Pulában telepedett le. Ez tökéletes helyszín volt ahhoz, hogy a Habsburg-családon belül új, kellően modern ambícióktól fűtött ágot alapítsanak.⁹

A két ifjú Habsburg, István és Mária Terézia házassága a zaklatott időket élő dinasztia számára némi öröm forrása volt. A fiatalokat a Habsburg Birodalom hanyatlása hozta össze: a fiatalasszony a Habsburg-Adria partján kárpótolhatta magát Olaszországért, a férj pedig az egyre terebélyesedő és korszerűsített haditengerészetben talált kárpótlást az osztrák hadsereg vereségeiért. Az új felfedezésekkel kecsegtető flotta megteremthette a nemzetközi hatalomhoz való visszatérésnek legalább a látszatát. Maga István ifjonti éveinek jelen-

tős részében körülhajózta a Földközi-tengert, később pedig Latin-Amerikát.

Mindazonáltal a legtöbb Habsburg a monarchiát közepszerű szárazföldi birodalomnak látta, és gyakran érezték úgy, hogy be vannak zárva a felelősség vasfűzőjébe. A Habsburg hercegek többségét nem elégíthette ki Ferenc József monarchiája, amelyet megalázott német szövetségese, és amely nem talált kiutat a népeivel kötött kompromisszumokból. Ez a birodalom feláldozta a dicsőséget a tartósságért, és a folyamatos európai biztonság ingatag ígérete kedvéért szakított a világhatalom ősi álmával. A Habsburg főhercegek évszázadok óta először nem találtak sem feleséget, akinek révén trónokat nyerhetnek, sem hadsereget, amelyet fényes győzelmekre vezethetnének. Legyőzhetetlennek látszó európai vetélytársak tartották féken őket, az utódlástól pedig az örök életűnek tűnő császár miatt estek el.

Ekként a császári bátyjánál sokkal tehetségesebb Miksa főherceg egy mexikói álmodat hajsztolt egészen az Újvilágban bekövetkező haláláig. Rudolf főherceg, a trónörökös, Ferenc József egyetlen fia ugyancsak a becsvágy kórjától szenvedett. Mint a legtöbb trónörökös, ő is kényelmetlen kapcsolatban volt apjával. Ferenc József elégedett volt azzal a nevelővel, aki a tizenéves Rudolfot az éjszaka kellős közepén pisztolylövésekkel riasztotta fel, és hóesésben tornáztatta. Rudolf lázadása inkább eszmékben, mint tettekben nyilvánult meg. Hitt az ember és a nemzetek jogaiban. Ám ameddig apja uralkodott, politikai ügyekben nem volt szava. Névtelenül megjelent újságcikkeiben bírálta a kormánypolitikát; különösen a Habsburg-monarchiának Németországgal kötött szövetsége háborította fel. Inkább Franciaországgal rokonszenvezett, amelyet az általa is pártolt liberalizmus és demok-

rácia hazájának tartott. Valószínűleg II. Vilmos német császárra is féltékeny volt: a vele majdnem egykorú fiatalember már elfoglalta trónját.

1888-ban Rudolf betöltötte harmincadik évét, és szégyellte korát, annál is inkább, mert apja tizennyolc évesen került hatalomra. Feleségétől elidegenedett, és fel akarta bontatni házasságát; az asszony egy lányt szült neki, ő pedig nemi betegséggel fertőzte meg, vagyis fiú utódra nem számíthatott. A pápa a házasság érvénytelenítésére vonatkozó kérvényét apjához továbbította, ami minden bizonnyal növelte a Rudolfot keserítő gyermeki tehetetlenség érzetét. Az alkoholban, a morfiumban és a nőknél keresett vigaszt, de mindez csak fokozta kétségbeesését. Valószínű, hogy a nemi betegségek is az örület felé hajszolták. Számos szeretője közül korántsem Vetsera Máriához, a tizenhét éves, félig görög származású bárókissasszonyhoz ragaszkodott a legjobban; legkedvesebb szeretője, sőt alighanem élete nagy szerelme Mizzi Kaspar volt. Neki Rudolf bécsi házat ajándékozott, amelyben egy közös barátjuk luxusbordélyt tartott fenn. Ezekben a szomorú napokban Rudolf Mizzinél vigasztalódott, együtt jártak borozókba, és népszerű dalokat énekeltek. Ám amikor a trónörökös egy közös öngyilkosság vágyáról beszélt, Mizzi kinevette, és följelentette a rendőrségen abban a reményben, hogy majd megakadályozzák kedvese tervét. Vetsera Mária viszont a szó legszorosabb értelmében *femme fatale* volt, aki csak szította Rudolf rögeszmés halálvágyát. 1889. január 30-án közölték Ferenc Józseffel a szörnyű hírt, hogy egyetlen fiát holtan találták mayerlingi vadászkastélyában. A vizsgálatot végző orvos Rudolfnál is, Máriánál is halálos fejlődést állapított meg; a pisztoly Rudolf jobb keze mellett hevert.¹⁰

A trónörökös halálával a közvetlen császári ág is kihalt. Ferenc Józsefnek és feleségének, Erzsébet császárnénak már

nem lehetett több gyermeke: Erzsébet túl idős volt, és a házaspár rég elhidegült egymástól. Ferenc József reggelenként kemény tábori ágyon ébredt, hideg vízben fürdött, és napi-rendje megbeszélésekből meg papírmunkából tevődött össze; Erzsébet pedig tükrök előtt és mozdulatművészeti gyakorlatok közepette töltötte idejét, hogy megtartsa tizenkilenc és fél hüvelykes derékbőrségét. „A hajam rabszolgája vagyok” – vallotta meg a császárné. Gyűjtötte más szépasszonyok arcképeit, és az Isztambulban szolgáló Habsburg-diplomatákat arra kérte, szerezzenek neki „szép nőket ábrázoló fényképeket a török háremek világából”. Volt bizonyos hajlama rá, hogy fiatal lányokat csókoljon. Többnyire Béctől távol tartózkodott; gyakran hajózott délen, a görög szigetek között. Az 1890-es években, ha egyáltalán megjelent Bécsben, korosodó arcát fátyol mögé rejtette. 1898. szeptember 10-én, amikor Genfben hajóra akart szállni, egy olasz anarchista egy ács árjának egyetlen döfésével megölte. Belső vérzésben halt meg, anélkül hogy sejtette volna: egy vékony penge átjárta a szívét.¹¹

Ferenc József császár elvesztette Miksa öccsét, a fiát, Rudolfot és a feleségét, Erzsébetet. Ezek ugyan személyes tragédiák voltak, ugyanakkor nagy kihívást jelentettek a Habsburg-dinasztiának. Ferenc József már hosszú ideje uralkodott, de egyszer neki is meg kell halnia. Ki legyen az utóda? Miksán kívül a császárnak még két fivére volt. A fiatalabbik, Lajos Viktor főherceg műgyűjtő volt és palotákat épített – mindkettő elfogadható főhercegi foglalatosság. Ám ugyanakkor előszeretettel járt női ruhában, hogy csábítóbban hasson a férfiakra. Ez a szokás, ha diszkréten űzi, talán nem befolyásolta volna az esélyeit, ám Lajos Viktor, akit bizalmas körben „Lutziwutzinak” neveztek, nem a diszkréciójáról volt híres. Miután az elviselhetőnél eggyel több kalandba bonyolódott

a bécsi központi fürdőben, egy Salzburg melletti kastélyba száműzték. Ott katonatiszteket hívott meg magához, és számos haditervet eszelt ki, hogy rávegye őket nadrágjuk lehúzására. Ekként még egy fivér maradt, Károly Lajos főherceg, akit túlbuzgó katolikus hite vitt a sírba. 1896-ban ivott a Jordán folyó megszentelt, de fertőzött vizéből, és belehalt.

Mindazonáltal a következő trónörököszt Károly Lajos nemzette. Három felesége közül a második három fiút szült neki: Ferenc Ferdinándot, Ottó Ferencet és Ferdinánd Károlyt. Ottó Ferenc, a három közül a legismertebb, előszeretettel táncolt meztelenül a kávéházakban, és egyszer egy tál spenóttal öntötte le a császár mellszobrát. Egy másik kihágásért, amikor is saját várandós feleségét erőszakolta meg, Ferenc József arcul ütötte. Nem világos, hogy Ottó Ferenc vagy Ferenc Ferdinánd hajtott-e végre lovas bravúrt, amikor egy temetési menetben átugratott a koporsón. Lehetett azonban Ferenc Ferdinánd is, aki ugyan nem volt olyan színes egyéniség, mint az öccse, de őt is hírhedten kiegyensúlyozatlannak tartották. Ezzel szemben életben volt, ő volt a császár legidősebb unokaöccse, tehát ő lett a trónörökös.¹²

Ottó Ferenc vérbajos volt, és rettentő kínok között halt meg. Bátyja, Ferenc Ferdinánd trónörökös tüdőbajban szenvedett, és a jó levegő kedvéért délre, az Adriai-tengerhez utazott. Ott találkozott Mária Teréziával, aki anyai ágon első unokatestvére volt, és együtt hajózott a férjével, Istvánnal. Társaságukban merőben más légkört tapasztalt, mint amelyet maga mögött hagyott. A császári fővárostól távol, Pula meleg és biztonságos menedékében, István és Mária Terézia megújította a Habsburg-családot, és saját, tiszteletet parancsoló ágat alapított. Gyermekük nem sokat váratott magukra: kilenc éven belül hatan követték egymást.

Az első egy kislány volt, az 1886-ban született Eleonóra. Az első fiú, Károly Albrecht, 1888-ban jött a világra, néhány hónappal Rudolf öngyilkossága előtt. Őt két Habsburg háborús hősről nevezték el: Albrechtről, apja nagybátyjáról és gyámjáról, és Károlyról, apai nagyapjáról, aki anyjának a dédapja is volt. Mindkét névválasztás a hagyományt követte; a szülők tiszteletteljesen hódoltak a korábbi nemzedékeknek. Albrecht esetében, aki még élt, okos húzásról is beszélhetünk. István ekkoriban nem tartozott a legvagyonosabb főhercegek közé, ám örökbe fogadó apja, Albrecht halála után mesésen gazdag örökség várt rá. Károly Albrecht után Mária Terézia két lánynak adott életet: Renátának és Mechtildisznek. Az utóbbi ugyancsak az Albrecht iránti tiszteletnek köszönhetette nevét: Albrecht Mechtildisz nevű lánya tragikus balesetben halt meg – amikor dugdosni akart egy cigarettát apja elől, lángra kapott a ruhája.

Istvánnak tervei voltak eljövendő dinasztiájával, és két kisebb fiának elnevezése erős politikai képzelőerőről tanúskodott. A következő fiút, aki 1893-ban született, Leó Károly Mária Cirill Metódnak keresztelték. Cirill és Metód, a két testvér szent volt, ha nem is a katolikus, hanem a vetélytárs ortodox egyházé. Mint a szlávokat ezer évvel korábban felkereső misszionáriusok, a fivérek megteremtették az ortodox liturgia későbbi hagyományossá váló nyelvét. Bár az 1054-es egyházszakadás előtt éltek és haltak meg, teljesítményüket ettől kezdve az ortodoxiához társították. Leó kettejük ünnepén, július 5-én jött a világra. Az ünnepet hagyományosan az ortodoxok ülték meg, de éppen ekkoriban ismerte el a katolikus egyház is; ezzel a taktikai lépéssel a Balkán ortodox népeire gyakorolt befolyásukat akarták növelni. Leó harmadik neve, a Mária, világosan utal Szűz Máriára, akit ott és akkor a katolikusok jobban tiszteltek, mint az ortodoxok;

ám ugyanakkor Cirill és Metód apját a hagyomány szerint Leónak, édesanyját pedig Máriának hívták. Ilyenformán a két név, a Leó és a Mária, katolikus szellemben utalt a hivatalban lévő pápára és Szűz Máriára, de egyszersmind közértetően ortodox is volt. A négy nevet (Leó, Mária, Cirill, Metód) a két ortodox szent és szüleik megnevezéseként is lehetett értelmezni.¹³

Az elnevezés hidat vert a kereszténység nagy szakadása fölé. Az európai kereszténység 1054 óta keleti és nyugati ágra oszódott. István Leó fia, Európa legjelentősebb katolikus családjának örököse, azért tett szert neveire, hogy egy szép napon az ortodoxokkal is megkedveltesse magát. A 19. század végén a Balkánon a vallási utalások egyfajta nemzeti politikát képviseltek. István Habsburg-szellemiségű választ javasolt a „keleti kérdésre”, a kor legsürgetőbb diplomáciai problémájára. Délkelet-Európában hanyatlóban volt a Habsburgok hagyományos vetélytársa, az Oszmán Birodalom. A keleti kérdés ez utóbbi balkáni, nagyrészt ortodox hívők lakta területeit érintette. Vajon ezekre nemzeti monarchiák, például Szerbia, teszik majd rá kezüket? Vagy a cári Oroszország, amely maga is ortodox, és mohóságában védencként akarja kezelni Szerbiát? Az olasz- és németországi tapasztalatok után István tudta, hogy a nemzetegyesítési törekvések veszélyt jelenthetnek a monarchiára. A horvátok, akik a Habsburg-monarchia déli régióiban éltek, katolikusok voltak, akárcsak a Habsburgok, de az általuk beszélt dialektusok nagyon hasonlítottak a hivatalosan elfogadott szerb nyelvre. Ha Szerbia egyesíti a délszláv nemzeteket, övé lenne az Adria partvidéke is, beleértve Pulát és István ottani palotáját.

Leó István válasza volt a keleti kérdésre. Erősödjön csak a nacionalizmus, egyesítsék a nacionalisták a területeket, jöj- jön létre egy szerbeket és horvátokat, ortodoxokat és kato-

likusokat egyesítő délszláv állam – de menjen végbe mindez Habsburg-uralom alatt, és legyen az én fiam az uralkodó Habsburg. Az újonnan egyesült nemzetekből Habsburg-koronabirtokok válhatnak, amelyek megvalósítják helyi törekvéseiket, miközben részei maradnak egy békés, virágzó birodalomnak és egy felsőbbrendű civilizációnak.

Nem István volt az egyetlen Habsburg, akit ilyen eszmék foglalkoztattak. Rudolf trónörökös is úgy gondolta, hogy a Balkánon a Habsburgokat illeti a főhatalom, és, ahogy 1886-ban megfogalmazta, maguknak kell követelniük „az elsőséget Európa keleti részén”. A főhatalmat olyan politikával kell kivívni, amely szövetségre törekszik a balkáni nemzeti monarchiákkal, ezzel párhuzamosan pedig behatol gazdaságukba, és támogatja, hogy a kultúra nyelve a Balkánon a német legyen. A Rudolfot követő trónörökös, Ferenc Ferdinándot hasonló gondok foglalkoztatták. Amikor az 1880-as évek végén és az 1890-es évek elején együtt vitorlázott Istvánnal az Adrián, valószínűleg szóba hozta elképzelését, miszerint a délszláv területeket békésen beolvasztja a Habsburg-monarchiába. E terv keretei között a kettős, Ausztriából és Magyarországból álló monarchia hármassá, osztrák-magyar-délszláv állammá alakulna. A Habsburgok valamiképpen maguk alá gyűrnék a balkáni ortodox államokat, valószínűleg kihasználva a válságot, amelyet az Oszmán Birodalom végső összeomlása kelt, és népeiket betagolnák a Habsburg-koronabirtokokba. Úgy tűnik, István megtette azt a lépést, amelytől Rudolf és Ferenc Ferdinánd vonakodott, és felkészített egy Habsburg-jelöltet a leendő balkáni befolyási övezet élére. A legvalószínűbb, hogy apja Leót szánta valamiféle balkáni Habsburg-királyság régensének.¹⁴

István hasonló ambícióról tett bizonyosságot legkisebb fia, az 1895. február 10-én született Vilmos nevében is. Vilmos-

© Lengyel Állami Levéltár, Żywiec

Habsburg családi tabló 1895-ből. Balról jobbra: Renáta, Leó, Vilmos, Mária Terézia, Eleonóra, Albrecht, István és Mechtildisz

nak hívták azt a Habsburg főherceget, akit a 14. század végén arra szántak, hogy házasság révén tegyen szert a lengyel koronára. Vilmos eljegyezte Hedviget, a fiatal lengyel királyt – azért nevezték királynak, mert Lengyelországban királynő nem uralkodhatott. Amikor Vilmos 1385-ben megjelent Lengyelországban, hogy elhálja házasságát a tizenegy éves leánnyal, lengyel nemesek elfogták, és kiűzték az országból. Ezt nem lelki finomságból művelték; a nemesek más férjet szántak királyuknak. Hedviget a litván nagyherceghez adták hozzá, és ők ketten alapították meg azt a Jagelló-dinasztiát, amely az elkövetkező kétszáz év során Lengyelországban és Kelet-Európa nagy részén uralkodott. Egy Jagellótól ragadták el 1526-ban a Habsburgok Csehországot és Magyarországot. Maga Lengyelország azonban még több mint kétszáz éven át független maradt.¹⁵

Ám a Habsburgok értettek a kivárás művészetéhez. A 18. században jókora darab lengyel területet vettek birtokba,

együttműködve a szomszédos birodalmakkal a régi Lengyelország felosztásában. A 19. században a régi lengyel földeket továbbosztották a Habsburg-monarchia, Németország és az Orosz Birodalom között. István tudta, hogy ez az elrendezés nem különösebben stabil. Örökbe fogadó apjának, Albrechtnek a felosztás során hatalmas birtokok jutottak a Habsburgokhoz került Galícia területén, ahol István meg is látogatta. Nagy vonalakban minden biztonnyal ismerte a birodalmi uralommal szembeni lengyel ellenállás történetét. Napóleon mozgósította a lengyeleket mindhárom elnyomójuk ellen. 1809-ben a Napóleon által alapított Varsói Hercegség hadserege még a Habsburg-Galíciát is megtámadta. 1830-ban, majd 1863-ban a lengyelek megpróbálták lerázni az orosz uralmat. Az 1890-es években a németországi lengyelek ellenálltak a Berlinből indított kampánynak, hogy felvásárolják birtokaikat, és meggyengítsék a lengyel katolikus egyházat. A Habsburg-területeken a lengyel kultúra helyzete kedvező volt, és a lengyel politikai élet megnyilvánulásaira is bőven adódott alkalom. Galícia tartományt a lengyelek igazgatták, és két miniszterelnök is kikerült soraikból. Nem egy lengyel már azt hitte, hogy a Habsburgok egy szép napon, lojalitásuk viszonzásául, támogatni fogják, hogy a megnövekedett Habsburg-monarchián belül egységes lengyel királyság jöjjön létre.¹⁶

Károly István úgy gondolta: családja teljesíteni tudja a lengyel nemzetnek ezt a kívánságát. 1894–95-ben, amikor Mária Terézia Vilmossal volt viselő, István tudta, hogy sorsa össze lesz kötve Lengyelország sorsával. Albrecht halálával – amely nyolc nappal Vilmos születése után következett be – a galíciai birtokot István örökölte. Tudta, hogy a főhercegek közül ő a legalkalmasabb a lengyel kérdés felvetésére, amely a keleti kérdés után az akkori Európa legégetőbb

nemzeti problémája volt. Balkáni tapasztalataiból megtanulta, hogy komolyan vegye a nemzetek egyesülési folyamatait. A maga déli perspektívájából már kidolgozta azt az elképzelést, hogy a jövő egyesülési folyamatainak a Habsburgok égisze alatt kell végbemenniük. Vilmos arra született, hogy a lengyel kérdésre ő legyen a válasz. Ez a kérdés így hangzott: Három felosztás után egyesül-e valaha ismét a régi Lengyelország, és ha igen, független állam lesz-e, vagy egy birodalom koronabirtoka? István válasza az volt, hogy amennyiben Lengyelország egyesül, ez történjen Habsburg-uralom alatt; legyen Lengyelország Habsburg-koronabirtok, és származzon régense az én családomból. István gyermekei mind megtanultak lengyelül, de csak Vilmos tanulta a nyelvet úgyszólván születésétől fogva.

István terve attól függött, hogy összeomlik-e valamikor a jövőben az Orosz Birodalom, amely a régi lengyel területek nagyobbik felét birtokolta; de függött a másik felosztó hatalom, Németország jóindulatú magatartásától is. Történetesen Vilmos neve is Németországra utalt. A leghíresebb Vilmos 1895-ben a német császár, II. Vilmos volt. A Habsburgok 1879-ben szövetséget kötöttek Németországgal. Az 1890-es években a Németország és a Habsburg-monarchia közötti viszony szorosabb lett, részben István személyes diplomáciájának köszönhetően. Néhány héttel fia születése után István lett a parancsnoka a Németországba induló flottillának, amely részt vett az Északi- és a Balti-tengert összekötő csatorna megnyitóünnepségein. István tengerésznek jobb volt, mint II. Vilmos, de a kieli császári hadikikötő impozáns volt. Eltörpült mellette a Habsburgok pulai bázisa, és a német haditengerészet is összehasonlíthatatlanul erősebb volt. Ausztria, amint azt az 1866-os háború bebizonyította, szárazföldön soha nem versenghetett Németországgal, és István most

felismerte, hogy ez a tengerekre is érvényes. Ha a Habsburg-monarchia nem szállhat szembe Németországgal, szövetségre kell hogy lépjen vele. A német császárnak beszámolni egy Vilmos nevű fiúgyermek születéséről nem volt egyértelmű öröm, bár az volt a rendeltetése, hogy két szövetséges között a lojalitás apró gesztusának látszódjék.¹⁷

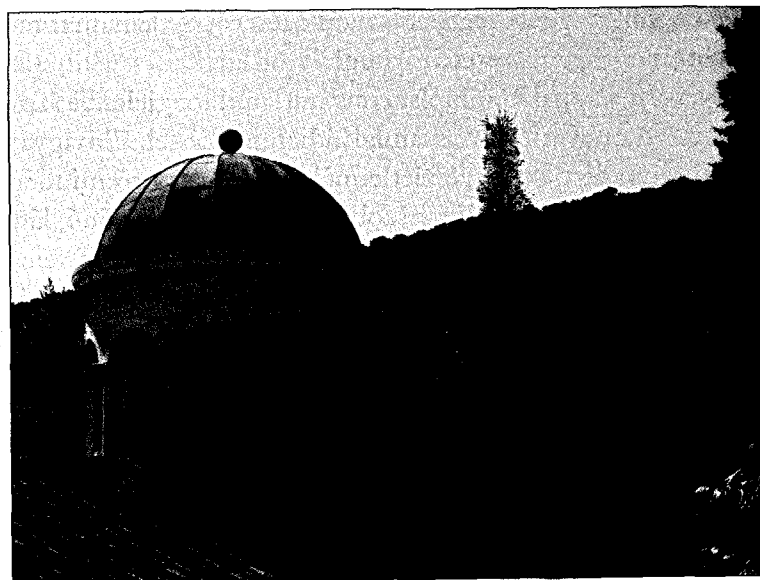
István ezután visszavonult a haditengerészettől. Talán a látványos német fölény győzte meg arról, hogy a tengeri szolgálat nem terem dicsőséget. A haditengerészet csak múló bepillantást engedett a kék tengerekre, ahol más Habsburgok egykor teljhatalmat gyakoroltak. A legvalószínűbb azonban, hogy István belátta, milyen hívságos célkitűzés a tengeri uralom, különösen a növekvő német és – ha már itt tartunk – brit flották fényénél. István maga is anglofil volt, jachtjait Nagy-Britanniából rendelte, és kitűnően beszélt angolul. Ha a tenger nem kínál kielégítő megoldást, talán a nemzet jobban beválik. Talán a nemzeti kiegyezések korát át lehet alakítani a nemzeti dicsőség korává. István visszavonulása az egyik Habsburg-álom végét jelentette: a nyílt tengert megszelídítő férfias ifjú főhercegről szőtt álmét. Istvánnak azonban már új álmiai voltak. Nagyon gazdag volt, boldog házasságban élt, és hat egészséges gyermek vette körül. Harminchat éves volt, elég idős ahhoz, hogy megértse, hogyan alakul át körülötte a világ, de elég fiatal is, hogy elhiggye, az élvonalban maradhat.¹⁸

István azért hagyta ott a haditengerészetet, hogy a nemzeti politika terepén próbálja ki magát, önnön boldogulása és családjának hatalma érdekében. Fiainak olyan neveket választott, amelyek felkészítették őket arra, hogy a birodalom határai mentén új királyságokat alapítsanak, egy balkáni és egy lengyel királyságot. Ha a nagyobb nemzeti tartalommal bíró egyesülések megkerülhetetlenek, legalább menjenek

végbe főhercegi vezetéssel, Habsburg-fennhatóság alatti, kibővített területeken. Ha már a nacionalizmussal meg kell békélni, szolgálja az legalább a birodalom növelését, ne pedig a felbomlását. Ahhoz, hogy ez a terv működjék, a Habsburg-főhercegeknek jó előre nemzeti vezetőkként kell fellépniük. István példáját követve a császári-királyi hercegek hagyományos hadsereg-parancsnoki szerepüket egy új méltóságra cserélhetik: teremtsenek ezután népeket. Mint a hatalom változó természetére vonatkozó hipotézis, ez jól hangzott. Istvánnak most már csak egy laboratóriumra volt szüksége.

Lošinj, az adriai sziget, ahol visszavonultságának éveire István villát építtetett, afféle édenkert lett, ahol felnevelheti modern uralkodóinak színes kis csapatát. A szigeten voltak ösvények és csapások, de megfelelő utak annál kevésbé: az évszázadokon át épített és újjáépített sövények megtisztították a talajt, de bonyolult határrendszert is létrehoztak. A Podjavorinak (A babérfák alatt) elnevezett villa a tengerparttól messze, egy magaslati fenyőerdőben épült; a terepet éghajlati sajátosságai miatt választották. A páraszint állítólag eszményi volt a családban gyakori tüdőbaj kúrálásához. István villájának látogatói nyugati irányban indultak el a kikötőtől, majd felgyalogoltak a Lovasságról elnevezett domb hepehupás ösvényén, többnyire egy felfogadott kísérő és egy málhahordó csacsi társaságában.

A Podjavori megtervezett paradicsom volt, amelyet az értékek gyönyörködtetésére és egészségük megőrzésére szántak. Messze volt a civilizációtól, de nem túlságosan. Még a felületes szemlélő is észrevehette, hogy az emberkéz megváltoztatta itt a természetet. István a világ minden tájáról kétszáz növényfajt hozatott, ezek felhasználásával bécsi tervezői és olasz kertészei a villa környékét látványkertté ala-

© Timothy Snyder

Kilátás István lošinji palotájának erkélyéről

kították. A legkülönlegesebb növények némelyike odavaló volt, például az az orchideafaj, amelynek virágai kékek voltak, belül pedig feketék. Egy angol nevelőnő, aki télen érkezett, a szigetet „gyönyörteljes álomnak” nevezte. „A levegőt átjárta a narancs- és citromfák, a róza és a mimóza illata.”¹⁹

Ez a Nellie Ryan nevű nevelőnő, egy jó kedélyű ifjú hölgy, megérkezésekor szembesült azzal a színes és kissé hóbortos világgal, amelyet István a szigeten teremtett családjának. A hölgyet István segéd tisztje fogadta, aki kezét csókolt, és elnézést kért, amiért angolul csak annyit tud mondani: „Szeretlek.” Első találkozásukkor a főherceg ragaszkodott hozzá, hogy azonnal menjenek teniszezni. A pálmákkal szegélyezett tenispályán négy helyi labdaszedő fiú állt készenlétben, akik népviseletbe öltözve szállították a hosszú rudakhoz erősített hálókát. „Pompás játszma volt – írta Nellie

Ryan a főherceggel vívott első mérkőzéséről –, de hamar rájöttem, hogy nem szeret veszíteni.”²⁰

Néhány nappal később István váratlanul megjelent a szobájában, mondván, terve van a berendezéssel. Elmagyarázta, miért tartja „művészietlennek”, és a fiatal nő minden holmiját egymásra dobálta a szoba közepén. A nevelőnő, látva, hogy izzad és liheg, aggodalmát fejezte ki, hogy a felesége nagyon csodálkozna, ha ebben az állapotban találná. Mária Terézia, mintegy végszóra, meg is jelent, de csak nevetett férje jellegzetesen rögeszmés viselkedésén. Néhány másodperc múlva egy látogató érkezett, hogy hírt adjon egy másnap rendezendő vadászatról. István rögtön megfélekedett látogatása okáról, és hátrahagyva a rendetlenséget, vadul gesztikulálva távozott új vendégével.²¹

Úgy tűnt, István már nem dolgozik. Amikor felkelt, festőjelmezébe öltözött: bő kordbársony nadrágot, formátlan zakót és szalmakalapot viselt, majd hóna alatt egy vászonnal, sarkában egy szolgálóval útra kelt. A művészi tehetség teljes hiánya szemernyit sem szegte kedvét. Némely reggeleken kiment az Adriára, s csak néhány nappal vagy héttel később tért vissza, több új festménnyel. Esténként céltalanul büttykölt a ház körül, zongorázott vagy estélyeket rendezett.²²

Igazi foglalatossága gyermekeinek nevelése volt. Percnyi pontossággal osztotta be napirendjüket, de úgy, hogy azért ne legyen mindenestől terhes. A hat gyerek, Leonóra, Albrecht, Renáta, Tildisz, Leó és Vilmos odahaza nevelkedett; kisnemesi és polgári származású házitanítók foglalkoztak velük. Mint ahogy helyi asszonyok szoptatták őket, hogy – nevelőnőjük szavaival – „felhígítsák a túl sok kék vért”, oktatásukkal is az állítólag életerősebb osztályokból származó mesterek foglalkoztak. A gyerekek minden reggel hatkor keltek, hétkor misét hallgattak, nyolckor kezdődtek a lecke-

órák. Tízkor egy szendvicset és egy pohár bort fogyasztottak (még a kicsik is bort kaptak), tizenegykor jött a séta, ahol csak idegen nyelven lehetett beszélni, délben ebédelték (ehhez szintén bor járt), majd teniszeztek vagy korcsolyáztak, fél négykor teát és süteményt kaptak, háromnegyed négykor újra kezdődtek a tanórák, és hétkor vacsoráztak.²³

Willynek és testvéreinek minden ebédhez és vacsorához szobalányaik és inasaik segítségével át kellett öltöznüik. Minden étkezéshez megfelelő sorrendben kellett bevonulniuk az ebédlőbe, még olyankor is, ha a család csak magában étkezett, s nem volt vendég. Közeli rokon halála esetén – ami elég gyakran előfordult – gyászt kellett viselniük. Apjukat születésnapján minden gyereknek más-más nyelven kellett levélben köszöntenie. A gyerekek beszéltek olaszul, ami édesanyjuk és az Adria-vidék nyelve volt; németül, apjuk és a birodalom nyelvén; valamint franciául és angolul, István felfogása szerint a civilizáció két nyelvén. 1895 után lengyelül is megtanultak. A nap folyamán a gyerekek németül, olaszul, franciául, angolul és lengyelül beszéltek egymással. Bizonyos értelemben mind az öt nyelvet anyanyelvi szinten beszéltek; más szempögből nézve anyanyelvük nem is volt.²⁴

István Lošinjön is tengerész maradt. Gyakran hajózott együtt művészekkel, néha más vendégekkel is, például Ferenc Ferdinánddal. Három fiát is megtanította vitorlázni. Saját igényeihez szabott jachtokat rendelt angol hajógyáraktól. Angolul levelezett az illetékesekkel, kisebb módosításokat kért, elmagyarázva, hogy „ez emeli a hajó küllemét”. Az új jacht szállítása mindig nagy izgalmat keltett. A család körülhajózta az Adriát, s kikötött Triesztben, Velencében vagy más olasz célpontokon. Egyszer elmentek Bariba, hogy megtekintsék a Szent Miklós-székesegyházat. István itt ragaszkodott egy fekete kecske megvételéhez, amely felkeltette érdeklődését.²⁵

1900 nyarán a család Szentpétervárra utazott, a cári birodalom, a Habsburgok nagy hatalmú keleti szomszédjának és vetélytársának fővárosába. A Habsburg-monarchiának keleten hosszú közös határa volt Oroszországgal, és a kapcsolat elég sok feszültséget hordozott. A két birodalom versengett a Balkánért: Oroszország azt szerette volna, hogy a balkáni ortodox királyságokból minél több legyen, és mind tőle függenek, míg Ausztria meg akarta őrizni uralmát az Adria fölött, és hasznot kívánt húzni az Oszmán Birodalom hanyatlásából. Vetélytársak voltak a lengyel kérdésben is. Oroszország, amely szigorú centralizációs politikát folytatott, bizalmatlanul szemlélte a szabadságjogokat, amelyeket a lengyelek Galíciában élveztek. Ha Galícia a lengyel egysülés bázisa lesz, csak Oroszország rovására terjeszkedhet.²⁶

István tenger iránti rajongása következtében kapcsolatban maradt más királyi családokkal, és így sokat foglalkozott a hatalomhoz vezető utakkal. 1902-ben Madridban képviselte Ausztriát azon az ünnepségen, amelyet unokaöccse, a Bourbon és Habsburg XIII. Alfonz király nagykorúsága alkalmából rendeztek. Alfonz apja nem érte meg fia világrajöttét, ezért a csecsemő királynak született, és élete első tizenhat évében édesanyja, Mária Krisztina volt a régens. Mária Krisztina, István testvére, sikeresen készítette fel a fiát királyi hivatására – István is hasonló célt tűzött maga elé. Felseerdülő gyermekei tudták, hogy unokatestvérük király. Alfonz trónra született; Willy pedig arra, hogy trónt teremtsen magának.²⁷

A Lošinjból induló Európa körüli utaknak megvoltak a maguk apróbb tanulságai a tekintetben, miként érhetők el az ilyen változások. Ahhoz, hogy a gyerekek átrajzolják Európa térképét, megfelelően kellett módosítaniuk saját identitásukat és viselkedésüket. A családi utazások során István kiiktatta őket, hogyan és mikor változtassanak a nyilvános-

ságnak szánt imázssukon; mi sem számított természetesebbnek a maszknál. 1905-ben például István és a család „inkognitóban” Párizsba utazott. István álnevet használt, hogy látogatása ne számítson hivatalosnak. A korszak árnyalatokban gazdag diplomáciája értelmében ez mentesítette a francia kormányt attól, hogy a családtagokat főhercegekként és főhercegnőkként kezelje. Volt ebben bizonyos komikum is: ha egy Habsburg főherceg „inkognitóban” jelent meg a kikötőben, a helyi hatóságokat akkor is pontosan tájékoztatni kellett az eseményről. Ez a Habsburg-külügyminiszter feladata volt, aki a külföldön tartózkodó főhercegek magatartásának megfigyeléséért is felelt.²⁸

Az utazások hozzátartoztak Willy politikai képzéséhez. Akárhová mentek, őt és családját királyi családok tagjai és államfők fogadták, hiszen ők is királyi családok tagjai voltak. Császári és királyi fenségnek szólították őket, mert mint főhercegeknek ez a cím járt ki nekik, egyszersmind esetleges leendő uralkodókat is láttak bennük. Jachtjukon királyok és királynék tettek látogatást. A gyerekek megtanulták, hogy a világon háromféle ország van: császárságok és királyságok, ahol a Habsburgok vagy rokonaik uralkodnak, császárságok és királyságok, ahol nem a Habsburgok vagy rokonaik uralkodnak, és köztársaságok, amilyen Franciaország. A jachtokon megtett utak minden bizonnyal kellemesebb tanulási formát jelentettek, mint a lošinji napirend. Árulkodó jelek ütköztek ki a felfogadott matrózokkal létesített kínos kapcsolatok alkalmából.²⁹

Amikor 1906 nyarán esedékes lett az újabb expedíció, Willy már elég idős volt ahhoz, hogy a fedélzeten is hasznát vegyék. Apja nagyszabású utat tervezett Isztambulba. Ezúttal is inkognitóban akart utazni, tájékoztatva országot-világot, hogy egy fontos kikötőbe fog érkezni családtagjai és

szolganépe kíséretében, de a legnagyobb diszkréció közepette. Ehhez az utazáshoz a „Żywiec grófja” álnevet választotta. Sokatmondó döntés volt. Żywiec volt a lengyel neve annak a városnak és körzetnek, ahol öröklött galíciai birtoka elterült. Ezt az álnevet használta a Habsburg-külgügyminiszternek küldött leveleiben is, amelyek végig lengyelül íródtak. Az akkori külgügyminiszter történetesen valóban lengyel volt, de mint minden Habsburg-tisztviselő, hivatalos nyelvként a németet használta. A levelet le kellett fordítani, hogy az állandóan túlterhelt minisztériumi tisztviselők megválasszolhassák. 1906-ban, amikor István gyermekei fiatal férfiakká és nőkké serdültek, az apa tüntetően a lengyelt részesítette előnyben a némettel szemben.³⁰

1906-ban Willy tizenegy éves lett. Boldog tengerparti fiú volt: barnára sült, vörösseszőke, kék szemű, minden tekintetben szép és formás. Az Adria vize, amelyben úszkálhatott, olyan áttetszően tiszta volt, hogy a mélységekig le lehetett látni, és olyan sós, hogy az ilyen madárcsontú kisfiút könnyűszerrel megtarthatta. Rengeteg volt a delfin. A halászok csöndesen vártak a kék hálnak nevezett szardíniára. Az időt az időjárással határozták meg – Willy olasz anyanyelvében a két fogalmat ugyanaz a szó fejezi ki –, elsősorban a szelekket, amelyeknek viszont megvolt a maguk neve: a tramontana, a sirokkó és az északkeletről gyorsan feltámadó bóra. Willy kicsit kusza nevelésben részesült: az északi fekvésű Galíciára készítették fel, miközben a déli tenger mellékén élt, Pulában született, de Lengyelországba akarták telepíteni. Apja 1895-ben lengyel nevet adott neki, de Galíciát csak 1907-ben tette meg a család első számú tartózkodási helyévé.

1907-ben István lengyellé nyilvánította a családot, és megkezdte kampányát a lengyel trónért. Az isztriai gyermekkor

után bizonyára nagy kihívás volt Galíciába költözni, a fiú számára talán sokkoló is: félbeszakadt a gyerekkor időtlensége. Willyt azonban úgy nevelték, hogy számítson a változásra; ifjú életének legtöbb napján öt nyelvet használt, és háromszor öltözött át. Odahaza és külföldön elsajátította mind a protokollt, mind a rugalmasságot, hogy mindkettővel a családi becsvágy magasabb céljait szolgálja. Áthatotta az uralkodás örökös jogáról vallott meggyőződés, és ez felruházta a rugalmassághoz szükséges önbizalommal; az önbizalom pedig erősítette hitét az uralkodás örökös jogában. A Habsburgok e jótékony hatású körön belül úgy tekintettek magukra, mint akikre nem érvényes az idő.³¹

Istvánnak azonban a lengyel nemzeti ügy felkarolása többet jelentett holmi jellegzetes Habsburg hatalmi manővernél. Együtt járt vele az örökkévalóság megbékélt érzékélésével való szakítás; és ugyanígy számolta fel a hitet a tengerben mint a végtelen hatalom forrásában, a szigetben mint az emberi természet tökéletességének színterében. A családnak úgy kell majd megélnie az időt, mint nehéz, fárasztó utat a nemzeti felszabaduláshoz. István Galíciában olyan nemzettel találkozik majd, amelyhez csatlakozhat, de amelyet nem rendezhet el, mint egy kertet, és nem kormányozhat, mint egy jachtot. Új otthonában még a család is kisiklik majd a kezéből. Willy visszautasítja majd lengyel örökségét egy maga választotta nemzet, Ukrajna kedvéért.

István és Willy nemzeti királyságokat kergetve ugrott partra. Ahogy ez sok hajóssal megesik, rádöbbentek, hogy a föld mozog a talpuk alatt. Willyre és apjára ingatag nemzeti jövő változatai vártak, de a fiú a saját csuklóján látta birodalmi gyerekkora időtlenségének jelét: egy, a kikötőben szelíden ringó hajó vízbe vetett horgonyát, a sötétségben rá

váro utazás feltérképezetlen tájainak északi csillagát. A kékséget a bőre alatt viselte, és az ott is marad, hogy majd egy párizsi étterem árnyai között felfedezze egy ideges hölgy figyelmes tekintete vagy Sztálin egy közönyös kiszolgálójának durván vizslató szeme a vallatóhelyiség rikító villanyfényénél.

ZÖLD

Az egzotikus Kelet-Európa

1906 őszén István főherceg Lošinjból tengeri úton érkezett a családjával Isztambulba, hogy találkozzon az Oszmán Birodalom szultánjával. Willy társaságában, aki boldogan sürgölődött a fedélzeten, kormányozta a jachtot dél felé, az Adriai-tenger szorosán át. Útközben a legénységgel együtt puskatűzzel verte vissza a kalózok támadásait; Willy és bátyjai minden bizonnal élvezték a látványt és az izgalmat. Mire a lövések visszhangja elhalt, már kinn voltak a Földközi-tengeren, a görög partok közelében, és megnyílt előttük a mítoszok világa.

István Korfu szigete előtt vetett horgonyt, hogy megtekintsék az Erzsébet császárnénak épített palotát. A császárné a trójai háború legendájának görög hőse, Akhilleusz után Achilleionnak nevezte el. A trójai háború azért tört ki, mert a görög istennők nem tudták eldönteni, hogy melyikük a legszebb; a történet nagyon is megfelelt Erzsébetnek, aki egész életében azon emésztette magát, vajon ő-e a legszebb a királynék között. Akhilleusz, akárcsak Erzsébet, önző és rigolyás volt. Trójában pusztá szeszélyből döntötte el, hogy harcoljon-e, vagy a sátrában duzzogjon. Ezt a legendakört modernizálta Erzsébet, amikor Korfun palotát építtetett. Egyike

volt a sok európainak, aki elhitette a modern görögökkel, hogy az ókori görögök utódai, és hogy a klasszikusok nem általában Európa, hanem elsősorban a görög nemzet tulajdonát alkotják.¹

Korfun István Erzsébet palotájának minden részletétől el volt ragadtatva. A régi görögök mindkét Habsburg szemében az európai civilizáció kezdeteit jelentették, márpedig szerintük e civilizáció továbbvivője a Habsburg-család volt. Maga István az Aranygyapjas Rend lovagja volt; ez a lovagi társaság, amelyet a Habsburgok irányítottak, Iaszón és az argonauták görög mítoszáról kapta nevét. Az ősi mesében Iaszón összegyűjti a világ legnagyobb hőseit, és keletre indul velük *Argo* nevű hajóján, hogy felkutassák a csodatévő Aranygyapjút. Az 1430-ban alapított rend középkori lovagai Iaszón útját a keresztes hadjárat modelljeként értelmezték, és megfogadták, hogy beveszik Isztambult, az oszmánok fővárosát, és visszahódítják a kereszténységnek. Amikor II. Fülöp Habsburg spanyol király az 1570-es években flottát hozott létre, hogy a Földközi-tengeren legyőzze az Oszmán Birodalmat, csodás hajót építtetett, és *Argónak* nevezte el. Az Oszmán Birodalmat, amelyet a tengeren legyőzött ez a különös szimbolikus roham, a szárazföldön továbbra is fenyegette a Habsburgokat; seregei 1683-ban Bécset ostromolták. István, aki – mint tudjuk – tanulmányozta a lengyel történelmet, tudta, hogy a Habsburgokat csak a lengyel lovasság mentette meg. A lengyel király kamasz fia, aki harcolt a felmentő seregben, az Aranygyapjas Rend lovagja volt – István fiai pedig hamarosan beléptek a rendbe.²

Akhilleusz és Iaszón, a két mitológiai hős, egyaránt azért hajózott keletre, hogy hódítson. Akhilleusz szeszélyes haragjában hódította meg Tróját, megölte leghősiesebb bajnokát, és meztelenül hurcolta körbe a város falain. Iaszón elcsábít

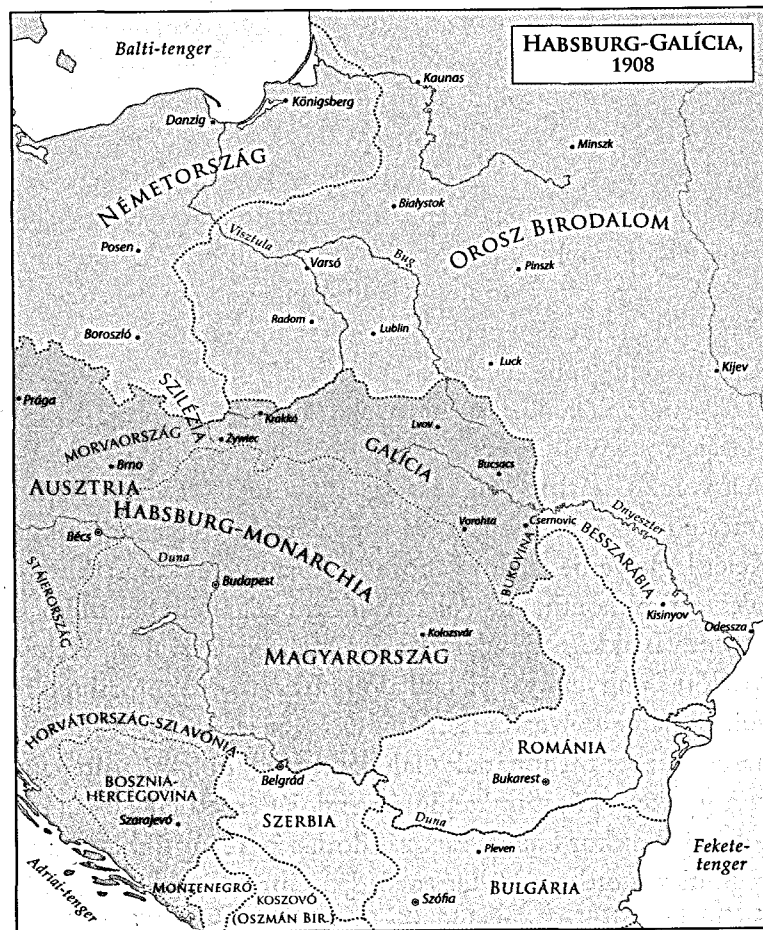
totta Médeiát, aki aztán elárulta családját, hogy kedvesét az Aranygyapjúhoz segítse. Habsburg-elképzelés szerint a keresztes hadjáratot vívó civilizációt néha a hős kardja, de többnyire Cupido nyila viszi győzelemre. Ez a látásmód az iszlám és a Kelet, az Oszmán Birodalom örök fenyegetése ellen irányult. Az oszmánok nagyjából ugyanakkor rendezkedtek be a Közel-Keleten, amikor a Habsburgok Európa központi hatalmává küzdötték fel magukat. A két dinasztia fél évezreden át harcolt egymással szárazföldön és tengeren, viszályukkal meghatározva Délkelet-Európa egész történelmét.

A 20. századra, a nacionalizmus korára azonban mindez megváltozott. Az egykor oly félelmetes hatalmú iszlám most éppen gyöngeségével veszélyeztette a Habsburgokat. Az Oszmán Birodalmat nem azért tartották kellemetlen szomszédnak, mintha keresztény birodalmaktól ragadott volna el területeket, hanem mert területeket engedett át új nemzeti keresztény királyságoknak. Ezek közül az első, Görögország, elég messze volt a Habsburg-monarchiától ahhoz, hogy inkább csak bájos toldalék legyen Európa térképén. Lord Byron angol romantikus költő, egyike a művészeknek, akiket Erzsébet a legjobban csodált, a görög függetlenségi háborúban vesztette életét. A soron következő független királyság, Szerbia azonban más eset volt. Határos volt a Habsburg-monarchiával, népei a monarchia déli részének lakóihoz igencsak közel álló dialektusokat beszéltek. 1903-tól kezdve Szerbiában egy ellenséges dinasztia uralkodott, amely szemlátomást a környező birodalmak rovására akart terjeszkedni. Szerbia és a nacionalizmus általában éppúgy veszélyt jelentett a Habsburgokra, mint az oszmánokra.

Noha a keletre tartó tengeri utazás felébresztette Akhilleusz és Iaszón szellemét, István utazásának nem ez volt a célja. Ő részben turisztikai érdeklődéstől indítatva vitte családját

az Oszmán Birodalomba, részben békemissziót vállalt. Az ekkor tizenegy éves Willyt, ahogy ez várható volt, lenyűgözték Isztambul látnivalói. A dekadenciának megvan a maga varázsa, különösen a fiatalokra. Egy fiatal fiú fel sem figyel a politikai hanyatlásra, mert elbűvöli a szultán udvara, a Hagia Szophia, a Kék mecset. Mint az őt megelőző és követő turistákat, Willyt is magukhoz édesgették a szőnyegárusok, hogy tekintse meg a portékájukat. Willy és a gyerekek most találkoztak először az iszlám világával, de nem utoljára. 1907-ben a család Algériába és Tunéziába látogatott. Willyre Észak-Afrika tette a legnagyobb hatást, felnőttként is szívesen gondolt vissza rá, és egész életében kedvelte az arabokat.³

István foglalkozott orientalisztikával, bár ez idő szerint keleti tárgyú képzelgése nem terjedtek túl Lengyelországon. Amit keresett, azt Málta szigetén találták meg, ahova 1907-ben ugyancsak ellátogattak. Úgy tűnhet, hogy Máltának és Lengyelországnak egyetlen közös vonása van: a „ż” betű, amely mind a máltai, mind a lengyel ábécében megtalálható. Ám Málta egyszersmind jól példázta azt a fajta birodalmi nacionalizmust, amelyet István felhasználni és képviselni akart. Málta, Európa legdélibb szigete, brit tulajdon volt. Az elmúlt két évtizedben Nagy-Britannia egyaránt támogatta a szigeten az angol nyelvet és az önálló máltai nemzettudatot, hogy elszigetelje a máltaiakat – ahol a művelt rétegek olaszul beszéltek – az olasz nemzeti egyesüléstől. Málta példája igazolta, hogy a nemzeti egyesülés folyamata féken tartható, a nemzeti identitás pedig szolgálhat birodalmi érdeket. A kis Willy mindezt nem fogta fel, ám lelkes angolbaráttá vált, és élvezte, amikor a brit királyi család tagjai ellátogattak a jachtjukra. Talán azt is észrevette, hogy az angolon és az olaszon kívül, amelyet a szigeten használt, a máltaiaknak saját, arab eredetű nyelvük is van.⁴

Amikor a család 1909-ben Észak-Afrikába utazott, Willy tizenhárom éves volt, és István egy lengyel nevet viselő jachton hajózott. Apa és fia látta Bécsben *A császár álmát*, és István hozzálátott, hogy Galíciában megvalósítsa a maga lengyel álmait. Miközben Willyt és a családot megismertette a Földközi-tenger keleti vidékével, szolgálai és alkalmazottai a távoli északon, Galíciában szorgoskodtak egy új családi palo-

ta felépítésén. A Lengyelországba való költözés kétségkívül vitákat és viszályokat keltett a családban, és az utazgatás nemcsak változatosságról, de némi haladékról is gondoskodott. Azok után, hogy a serdülőkorú Willy égbe szökő minaretek tetejéről hallotta az imára szólító felhívást, nemigen lelkesedett Habsburg-Galícia szép katolikus fatemplomaiért.⁵

Ezek a korábbi lengyel területek a Habsburg Birodalom északkeleti periferiáján helyezkedtek el, és a közbélyekedés elmaradottságot és medvéket társított hozzájuk – hangozzék bármily képtelenül, még jegesmedvéket is odaképzelték, lévén hogy a bécsiek fantáziájában Kelet-Galícia a Habsburgok Szibériája volt. Willy szemében azonban, aki ezekben az években vonaton járt ide-oda Isztria és Galícia között, és hajón kereste fel az iszlám világot, Lengyelország volt az egzotikus Kelet legkevésbé izgató változata. Apja gyerekkorának tengeri tájairól kontinentális határvidékre telepítette át, miközben ugyanakkor az iszlám Kelet fűszeres illatával ingerelte. Mielőtt Lengyelország a család új otthonaként rögzülhetett volna, már felbolygatták a mesés Kelet meleg szelei. Willy sohasem érezte otthonának Galíciát, mint ahogy másutt sem vert gyökeret, és mindvégig nosztalgiát érzett a Kelet után.

Éppen akkor kapott rá a vándorlás ízére, amikor az apja végre tartós otthonra lelt, és családja számára a Habsburg-Galíciában miniatűr lengyel királyságot hozott létre. Két zywieci kastélyához megfelelő birtok tartozott: negyvenezer hektár erdő, majdnem négyszer akkora terület, mint a Liechtensteini Hercegség vagy az amerikai Rhode Island állam egyötöde. A birodalomnak önálló gazdasága is volt; István egy serfőzdét is örökölt, amelyet nagybátyja 1856-ban alapított. Nagy összegű beruházásokat eszközölt: felszerelte üzemét a legmodernebb gépekkel, bevezette az áramot, vasúti kocsikat vásárolt. A vasúton épületfát is szállított hatalmas erdő-

Żywiec – az új kastély

gazdaságából. Vállalkozásai hasznából egyre impozánsabbá varázsolta a 19. században épült „új kastélyát”, amelyet megtett a család lengyelországi rezidenciájának.⁶

Az építők új szárnyakat toldottak a kastélyhoz, minden gyerek saját lakosztályt kapott. István családi portrékat rendelt, amelyeket az európai útjain beszerzett lengyel királyi arcképek mellé függesztett. A kastély falain sikeres egyveleg jött létre Habsburg, illetve lengyel királyi személyekből és István családtagjaiból. A park épületei a közeli hegyi lakokra emlékeztettek. Feleségének István lengyel reneszánsz stílusú kápolnát építtetett; Mária Terézia pedig olasz anyanyelvén kért engedélyt a pápától, hogy naponta háromszor mondat-hasson misét. A pápa beleegyezett, noha mindketten tudták, hogy alig valamivel túl a kastély területén egy csodálatos katolikus templom áll – ez azonban már kívül volt azon a világon, amelyet a Habsburg-dinasztiának ez az ága megvett, felépített és kormányzott.⁷

© Lengyel Állami Levéltár, Żywiec

Żywiec – az új kastély

A lengyel festők és építészek hamar rájöttek, hogy István milyen kiszámíthatatlan és állhatatlan. Egy ízben sürgönyileg változtatta meg egy ablak elhelyezését, aminek, kőről lévén szó, nemcsak esztétikai, hanem szerkezeti következményei is voltak. Pártfogolta a modern tervezőket, kapcsolatban állt Galícia vezető lengyel modernista festőivel, akik kastélya társas helyiségeiben egyfajta szalont tartottak fenn. Úgy tűnt, István inkább lengyelségük, semmint modernizmusuk miatt kedveli őket. Bár anyagilag támogatta a legújabb stílusokat, a bírálattal sem fukarkodott. Az Eleonóra lányának szobájához készített szecessziós berendezésről kijelentette: úgy fest, „mintha idegbeteg halottak csontjaiból faragták volna”.⁸

Míg egyfelől Istvánt mindig ingerelte, ha valami nem volt tökéletes, másfelől mindig kész volt a legképtelenebb módokra. A kastély egyik termét egy Vasút nevű társasjátéknak szentelte, amelyet miniatűr gőzmozdonyokkal játszottak,

© Lengyel Állami Levéltár, Żywiec

Wojciech Kossak 1911

Żywiec, Zamek, Galicya

Családi tabló 1911-ből. Vilmos az első sorban látható

és forgatókönyvei óhatatlanul összeütközésekhez vezettek. A szabadban most ugyanolyan szenvedélyes érdeklődéssel fordult az autók, mint korábban a jachtok felé. Próbaautókat rendezett szerte Európában, brit és francia gyárakat keresett fel, és saját tervezésű autókat rendelt. 1910 nyarán megrendezte „Barátaink Automobiljainak Kongresszusát”, amelyre Żywiecbe sereglett a Habsburg-monarchia, Németország és Oroszország egész motorizált nemessége, hogy ünnepelje a maga modernségét. István a maga autóival a lengyel nemzet nagyságát akarta illusztrálni: egy ízben például részt vett egy romantikus költő tragédiájának krakkói bemutatóján, a rá következő nap pedig egy hazafias szobrot leplezett le Żywiecben.⁹

Apja autójának hátsó üléséről zöldellő táj tárult Willy elé. A kastély egy völgyben állt, egy olyan városban, amelyet minden oldalról a Kárpátok Beszkidek nevű hegyláncának enyhe lejtői öleltek körül. A hegyeket lábuktól a csúcsukig fenyve-

sek borították; a magaslatokat télen hó lepte, de az év nagy részében járhatók voltak. Ha az idő engedte, a család a közeli hegyekbe kirándult. Valamelyik csúcson piknik várta őket, a személyzet a tábornokok hamujában levest, kolbászt, krumplit melegített. Télen a család egy kis folyón korcsolyázott, vagy szánkózott a kastély parkjában.

Így teltek az évek, mindennapi kötelezettségek és kiszámítható örömek közepette. Ebben a családban a lányok nemcsak pónit kértek karácsonyra, de meg is kapták. Amikor a hatalmas karácsonyfákat leszedték, István gondosan tűzre rakatta őket. A családnak tisztafája is volt, de azt soha nem vágta ki karácsonyra. Békésen nőtt-növekedett Lošinjban, ahol ma is áll az István tervezte kertek között, egy ugyancsak fenyvesek övezte, de melegebb világban.¹⁰

István fantáziabirodalmában a gyerekkor soha nem ért véget, pedig hát a vég egyre közeledett. A gyerekek az apjuk építtette otthonokból kiléptek a tágabb világba, amelyre István megpróbálta felkészíteni őket. Galíciában Willy végignézte, ahogy három nővére a lengyel arisztokráciából kiszemelt kéroket fogadja. Ágas-bogas kérdés volt ez. A bécsi udvar szemszögéből nézve a jelentkező lengyel hercegek nem voltak egyenrangú házasfelek három Habsburg főhercegnőhöz. István tudta, mit veszíthet, de azt is, hogy mit nyerhet a vásáron. Ha a lányai lengyel főnemeseekkel házasodnak össze, születendő fiaik nem tarthatnak igényt a Habsburg-monarchia trónjára. Másfelől az ilyen frigyek előmozdítják a család lengyel mivoltának imázsát, és István, a fiai, a vejei és a fiúunokái személyében számos jelöltet vonultathatnak fel egy majdani lengyel trónra.

A Habsburgok azért házasodtak, hogy uralkodjanak, és a házasságok nem is várattak magukra. 1908 szeptemberé-

ben István és Mária Terézia bejelentették Renáta lányuk eljegyzését Hieronymus Radziwiłł lengyel herceggel. A Radziwiłłek a régi Lengyelország legelőkelőbb családjai közé tartoztak; hercegek, püspökök, hadvezérek kerültek ki soraikból, de a romantikához is volt érzékük. Korábban, a 19. században a német császár egy Radziwiłł-lánynál hagyta a szívét; később, a 20. században egy Radziwiłł Jacqueline Bouvier-Kennedy nővérét vette feleségül. Renátára udvari procedúrák kínos sora várt, mielőtt a házasságot megkötötték volna. Bécs nem ismerte el a vőlegény címeit, és Renátának is le kellett mondania a magáeiról; ezentúl nem szólíhatták császári és királyi fenségnek. Az új párnak a házasság előtt szerződést kellett kötnie, és nem élhettek vagyonszövetségben.¹¹

István meg akarta értetni a lengyel társadalommal a házasság jelentőségét. 1909. január 15-én, egy nappal Renáta esküvője előtt, a Habsburg, Orosz és Német Birodalomban megjelenő lengyel újságok bejelentették, hogy a házasság „a Habsburgok császári családját egy kitűnő lengyel családdal köti össze”. Amikor Renáta és Radziwiłł a żywieci kastély kápolnájában örök hűséget fogadott egymásnak, létrehoztak valami újat: megalapozták a Habsburg-család lengyel ágát. A Radziwiłł-családot képviselő, szőrmebundás, magas, tollas téli főveget viselő meghívottak harsányan fejezték ki örömeiket: családjuk nagyságát a legnagyobb család ismerete el. Hieronymus szőrmebundát ajándékozott új feleségének; István egy másik Radziwiłłtól medvebőrrel bélelt szánt kapott.

István és a Habsburgok részéről az esemény gondos diplomáciai készséget igényelt. A Habsburg-udvar távol tartotta az új nemzetséget a trónutódlástól, de egyszersmind ápolni akarta a kapcsolatot a család újdonsült lengyel ágával.

Ferenc József tudta, hogy a lengyel egyesülés mindhárom birodalomban élő probléma, és úgy gondolta, a család lengyel ága bizonyos előnyhöz juttatja orosz és német császári kollégáikhoz képest. Saját, nemzeti engedményekre kész politikája is azt sugallta, hogy bizonyos fokig óvatosan a magáé-
vá tegye a lengyel nemzeti ügyet. Képviselője a maga pohárköszöntőjét tapintatos módon nem németül, hanem francia nyelven adta elő. Żywiec nagyon közel volt a német határhoz, amelyen túl a lengyeleknek az iskolákban és a templomokban német szót kellett hallgatniuk. István a maga beszédét lengyelül és franciául mondta el.¹²

Mechtildisznak köszönhetően hamarosan újabb házassági kapcsolat jött létre a történelmi lengyel uralkodó osztályokkal. 1911-ben a fiatal lányra és jegyesére, Olgierd Czartoryski-re (ejtsd: csartorujszki) a már ismert procedúra várt. Akárcsak Renáta, ő is elvesztette címeit, gyermekeit kizárták a Habsburg-trónutódlásból. Életében akkor használta utoljára a királyi „mi” névmást, amikor felsorolta levetett címeit: „Mi, Mechtildisz, Isten kegyelméből Ausztria császári hercegnője és főhercegnője, Magyarország és Csehország királyi hercegnője...” és így tovább. Vőlegénye egy másik, keleti lengyel hercegi családból származott, amely Lengyelország megszűnése után is megőrizte vagyonát és hírnevét, ám Olgierd Czartoryskinek is ugyanazt a göröngyös utat kellett bejárnia, mint Hieronymus Radziwiłłnek. Mivel Lengyelország nem létezett, nem volt lengyel udvar, amely hercegi rangját hitelesíthetné, habár erre a régi Lengyelország sem lett volna alkalmas: az akkori politikai rendszer a nemesség teljes egyenlőségén alapult, nem ismert el a nemesség soraiban semmilyen rangbéli különbséget.¹³

A második Habsburg hercegnő és a második lengyel herceg házassága kibővítette a lengyel királyi családot; István

© Lengyel Állami Levéltár, Żywiec

Olgierd Czartoryski és Mechtildisz Czartoryska, született Habsburg

elgondolása még nagyobb súlyt és visszhangot nyert. Amikor az ifjú pár 1913. január 11-én házasságra lépett, a szertartást celebráló lengyel püspök a krakkói királyi várból származó történelmi ornátust viselt. Ferenc József is elküldte képviselőjét egy gyémánt nyakékkal. Mária Krisztina spanyol királyné, István nővére és a menyasszony nagynénje gyémánttal és zafírral kirakott melltűvel kedveskedett. A két nagy katolikus család egyesülését a pápa is saját kezűleg írt üzenetben áldotta meg; a pergament a Habsburg-címer és a Czartoryskieknak jelszava – „Jöjjön, ami csak jöhet” – díszítette.¹⁴

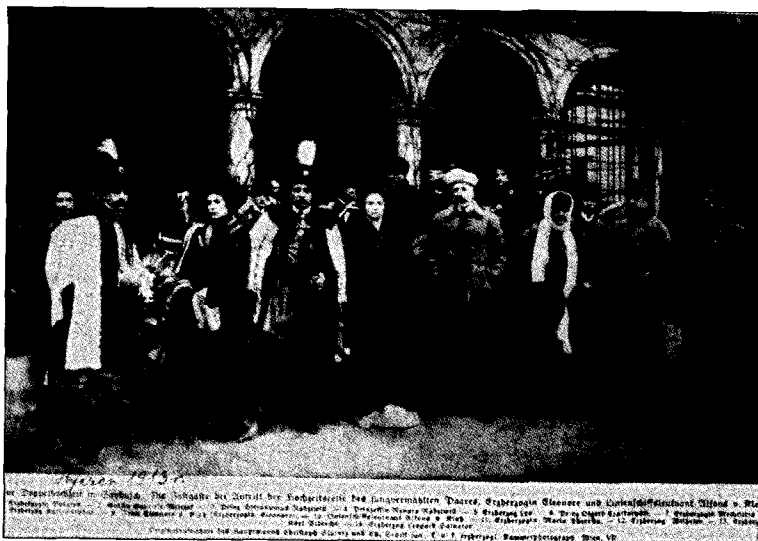
Willy végignézte az udvarlást; lehet, hogy magányos volt, de nem ő volt az egyedüli kívülálló. Legidősebb és legkedvesebb nővérét, Eleonórá-t a jelek szerint hidegen hagyták a széptevők. 1912 őszén, amikor sorban a második húga készült a lakodalmára, megindult a sűgás-bűgás: a huszonnégy éves Eleonórából vénlány lesz. Ám a szép Eleonórának megvolt a maga titka. Kilenc évvel korábban, tizenöt évesen, elígerkezett egy tengerésznek. A gyerekkori utazások során beleszeretett az atyai jacht kapitányába, Alfons Kloss tengerésztisztbe. Miközben zajlottak Mechtildisz eskűvői előkészületei, Eleonóra egy levélben kikotyogta, hogy ő és Kloss eljegyezték egymást. A hír, talán a fiatal lány szándékával megegyezően, visszajutott apjához. Istvánnak mint jó lengyel családfőnek minden oka megvolt rá, hogy csalódást érezzen, amiért kűtba esett egy harmadik lengyel főúrral kötendő újabb házasság terve, de mint lázadó Habsburgnak, bizonyára imponált is neki Eleonóra vakmerősége. A lánya azt akarta, hogy a történelemben ő legyen az első Habsburg főhercegnő, aki császári engedéllyel közemberhez megy feleségül.¹⁵

István engedélyt kért az udvartól a házassághoz. Ferenc József császárt minden bizonnyal mulattatta, hogy István most ugyanazokkal a problémákkal néz szembe, amelyeket másoknak ő okozott, és bizonyos feltételekkel hozzájárult a frigyhez. A Habsburg-udvar hangsúlyozta a felek egyenlőtlenségét, de a rangkülönbséget nem tartotta sokkal jelentősebbnek, mint amely az előző két Habsburg mātka és a lengyel hercegek között fennállt. Hogy Radziwiłł és Czar-toryski hercegek miként vélekedtek erről, nem tudjuk. Miután őket a Habsburgok szintjére emelték, most hosszú éveken át járhattak családi találkozókra egy egyszerű tengerésztisztel. Sorsuk, jövőjük azonban apósuk kezében volt, akinek Eleonóra volt a legkedvesebb lánya, a szókimondó és rokon-

szenves Klosst pedig könnyű volt megszeretni. Akárcsak a nacionalizmus, a romantika is a modernség átkai közé tartozott, és aki az előbbit felkarolta, korántsem volt védett az utóbbival szemben.¹⁶

Eleonóra és Kloss 1913. január 9-én házasodtak össze szerény családi keretek között; az eskűvő gyors és külsőségektől mentes volt. A Bécs és Żywiec közti levelezés hemzsege a kapcsolódó protokoll okozta tévedésektől. A nyilatkozat, amelyben Eleonóra lemondott jogairól és címeiről, csak az eskűvő után futott be Bécsbe. Eleonóra arra számított, hogy Mechtildisz és ő ugyanazon a napon kötnek házasságot, de végül az ő eskűvőjére két nappal előbb került sor. Lehet, hogy a család így akart gondoskodni az idősebb lány elsőbbségéről, de valószínűbb, hogy meg akarták kímélni a kettős eskűvőre hivatalos vendégek összehasonlításaitól. Eleonóra sorsa azonban korántsem ígérkezett szomorúnak. Eskűvője napján „csak úgy pezsgett a szerelemtől és a boldogságtól”. Kloss és ő az Adriai-tenger partján, a családi villában telepedtek le, és első gyermekük napra pontosan az eskűvő után kilenc hónappal jött a világra.¹⁷

Az eskűvői képeken az ifjú Willy szemlátomást feszeng, és nem nehéz elképzelni, miért. Legkedvesebb nővére, Eleonóra visszatér gyerekkoruk napfényes Isztriájára. Emellett alighanem nehezített a családba került két büszke lengyelre, akik elvitték másik két nővérét a maguk birtokára – és elfoglalták Willy helyét az apa Lengyelországgal kapcsolatos terveiben. Willy akkor született, amikor István megörökölte a maga lengyel birtokait: arról a Habsburgról kapta a nevét, akit jog szerint megilletett volna a lengyel királyság; és ő volt a gyerekek között az egyetlen, akit születésétől fogva lengyelül tanítottak. Most azonban, nővérei házassága következtében a képzeletbeli lengyel trónutódlásban neki járó

Mechtildisz és Eleonóra kettős esküvői tablója. Vilmos jobbról a harmadik

pozíció megingott. Hirtelen-váratlan nemcsak apja és két bátyja előzte meg, de két új sógora és azok születendő gyermekei is. Willy, aki nővérei esküvőjén tizennégy, illetve tizenhét éves volt, saját szemével látta, ahogy gyermekkorának biztos rendje szertefoszlik. Érdekei elváltak a család érdekeitől. A sors gyermeke fölösleges tehertétellé vált. Ha meg akarja találni a maga útját, először meg kell találnia a maga nemzetét.

Az 1909 és 1912 közti évek, amikor nővérei kéréket fogadtak és férjhez mentek, komoly megpróbáltatást jelentettek Willy életében. Mialatt a lányok odahaza, Żywiecben udvaroltattak maguknak és tervezték az esküvőket, Willy és bátyjai bentlakó katonai iskolákba kerültek. 1909-ben Willyt a morvaországi Hranice város katonai iskolájába írták. István, akárcsak Sigmund Freud szülei, Morvaországban született,

ezen a birodalom közepén lévő, túlnyomórészt csehül beszélő szárazföldi koronabirtokon. Akárcsak a jacht és az autó, fiainak katonai neveltetése is István haladó újításai közé tartozott, és az iskola, amelyet választott, nem volt messze gyelekkori otthonától. Bár a Habsburg főhercegektől elvárták, hogy hadseregeket vagy flottákat vezényeljenek, a hagyomány nem írta elő, hogy erre ki is képezzék őket. István büszke hadfi ősei általában tehetséges vagy kevésbé rátermett műkedvelők voltak. István azonban, aki vendéghallgatóként látogatta a tengerészeti akadémiát, azt akarta, hogy fiai teljes körű katonai kiképzésben részesüljenek, és Willyt olyan iskolába küldte, amilyenben ő maga, legalábbis bentlakóként, soha nem fordult meg.¹⁸

A fiút tizennégy évesen írták be a hranicei intézménybe, és tizenhat éves volt, amikor távozott onnan, anélkül hogy a vizsgáit letette volna. Minden fiú életében kínos pillanat, amikor a gyerek képtelenségét a világ irányítására kiszorítja a férfi képtelensége, hogy a testét kordában tartsa. Willy nem örökölte meg írásban ezeket az éveket. A rá amúgy nem jellemző hallgatás és korai távozása azt sejteti, hogy keserves időszakon ment keresztül.

Az iskolát a legemlékezetesebben a kor legnagyobb osztrák regényírója, Robert Musil jellemezte, aki „az ördög segge lyukának” nevezte el. Musil, aki ugyancsak itt tanult, a maga elegánsan felzaklató első regényét, az 1906-ban megjelent *Törless iskolaéveit*, hranicei tapasztalataira alapozta. A regényben szerepel egy ifjú H. herceg. „Puha, sima taglejtésekkel járt – írta Musil –, szűkre szabott, takarékos mozdulatokkal, mint aki megszokta, hogy biztos léptekkel haladjon végig üres terem hosszú során, ahol mások minduntalan beleütköznének az üres tér láthatatlan kiszögelléseibe.”*

* Petra-Szabó Gizella fordítása

© Lengyel Állami Levéltár, Zyrard

Vilmos diákkorában

H. herceg boldogtalan, és elhagyja az iskolát. A cselekmény a tizenéves fiúk határtalan késztetéseivel foglalkozik, hogy homoerotikus megaláztatásokat hozzanak tető alá, és bemutatja a szexuális és szellemi fejlődés közti elodázhatatlan kapcsolatot. Willy, aki a regény megjelenése után három évvel került az iskolába, magas, szőke, kék szemű és bájos volt. Vajon a kecses hercegfi volt-e a meggyalázott fiú? Akár mindkettő lehetett.

Willy abban a Közép-Európában nőtt fel, ahol a homoszexualitás, az uralkodócsaládhoz való tartozás és a katonaság karöltve járt. 1907-ben névrokona, II. Vilmos német császár egy homoszexuális botrány kellős közepébe csöppent. Egy 1909-ig tartó persorozatban kiderült, hogy legbizalmasabb környezetének több tagja, köztük legközelebbi barátja és polgári ügyekben főtanácsadója, gyakorló homoszexuális. A jó barát, Philipp von Eulenberg, levelezésében a császár-

ra mindig mint „kis drágaságra” utalt. Az Eulenberg-ügyet a korabeli német és európai újságok nagy figyelemmel követték. II. Vilmos, aki előszeretettel válogatta össze felesége kalapjait, soha nem menekült meg attól, hogy nevét ne társítsák a homoszexualitással.¹⁹

1907-ben Bécsben is homoszexuális botrány robbant ki. Egy áprilisban alapított népszerű újság cikkeiben azt sejtette, hogy a Habsburg-monarchia politikai és pénzügyi elitjét át- meg átjárja a homoszexualitás. A cikkek zsarolásra is utaltak, mivel a monarchiában az „azonos neműek közti bujálkodás” büntetendő volt. Valaki, aki e homoszexuális elit tagjának mondta magát, válaszolt a cikkekre. A magát „Mer-viola grófnőnek” nevező ismeretlen közölte az olvasókkal, hogy nagy hiba lenne a „meleg testvéreket” börtönbe küldeni. Elképzelhetetlennek nevezte, hogy „az állami elismerés legmegbecsültebb hordozóit, a legősibb származású arisztokratákat, milliomosokat és a legjelentősebb cégek vezetőit” bíróság elé állítsák homoszexuális cselekmények miatt. Bár a „grófnő” édes illatú papírra írt, a cikk fenyegetéstől bűzlött. Elismerte, hogy a bécsi elit „meleg”, de kilátásba helyezte, hogy a „meleg testvérek” meg fogják védeni egymást, még akkor is, ha a helyzet kiéleződik.²⁰

Mindez előjátéku szolgált az 1913-as Redl-ügyhöz, amelyben a homoszexuális szerelem összekapcsolódott az egész 20. századon végigvonuló, kémkedéstől való félelemmel. Alfred Redl ezredes, egy hivatalnok kilencedik fia a Habsburg-kémelhárítás főnökének befolyásos posztjáig vitte. Szenvedélyesen vonzódott a férfiakhoz, női ruhákban járt, és férfi szeretők tucatjait támogatta anyagilag. Sok tiszthez hasonlóan ő is küszködött, hogyan tartsa fent a többiekénél is költségesebb életstílusát. Tisztársai az adósságot az élet természetes velejárójának tekintették, a férfiszerelem pedig

köreikben felnőtt emberek magánügyének számított. Redl, hogy az életmódjával járó kiadásokat fedezze, titkokat adott el az Orosz Birodalomnak. Az ügy részleteit a Habsburg-hadsereg és az udvar hallgatásba fojtotta. István, mint főherceg és akkoriban már tengernagy, minden valószínűség szerint ismerte az egész históriát. Mária Terézia és Willy a botrány kirobbanása idején Bécsben tartózkodott. Willyt elhozták Hranicéből, hogy nyugodtabb környezetben, házitánítókkal folytassa tanulmányait. Éppen vizsgákra készült, amikor Redl golyót eresztett a fejébe, és ezzel végső leckében részesítette az ifjú főherceget.²¹

A serdülőkor homályos éveiben, amikor a lengyel korona a távoli jövőbe tűnt, és helyzetét tanulmányi nehézségei is súlyosbították, Willy a saját királyságáról szőtt álmokban keresett vigaszt. Rájött, hogy a lengyelországi pályához szükséges szakismeretek más célokra is használhatók. A Lošinj szigetén kapott lengyel nyelvleckék egyszerre sétalaloppnak tűntek; az eredményt fényévek választották el a lengyel valószínűségtől. A meglehetősen nehéz nyelvet bizonyára tisztának és elvontnak találta. Galíciában, bárhová ment, lengyel beszédet hallott: a tartományt lengyelek kormányozták, és az iskolák, az udvarok, sőt a legtöbb városban az utcák nyelve is a lengyel volt.

Galíciában azonban, ahogy Willy előtt óhatatlanul felde-rengett, más népek is éltek. Nem messze voltak az ukránok. Az atyai kastélyt övező hegyekben nemzetségekbe tagolt hegyi pásztorok és vadászok éltek. Egy részük felismerhetően lengyel tájszólásokban fejezte ki magát; mások valami más, lágyabb nyelven beszéltek. A jelek szerint Willy a helyi gyerekektől elsajátított néhány szót; először talán nem is tudta, miféle nyelvből erednek. Édesanyja, Mária Terézia kedvelte

ezeket a puhán hangzó szavakat; ő azt is tudta, hogy az ukránból valók. Olasz anyanyelvére emlékeztették, amelyet az Adria partján élve nap mint nap használt, és most, a hegyek között, fájdalmasan nélkülözött.²²

Willy a lengyel irodalomból megtanulta, hogy a lengyelek és az ukránok ősidők óta versengenek az egyaránt ott-honuknak érzett területekért. Henryk Sienkiewicz *Tűzzel-vassal* című regényében olvasott a 17. századi ukrán kozákok nagy lázadásáról az ukrainai lengyel arisztokrácia ellen. Noha Sienkiewicz, minden idők legnépszerűbb lengyel regényírója, egyértelműen Lengyelországgal rokonszenvezett, a kozákoktól sem tagadott meg bizonyos vad méltóságot, és nem Willy volt az első vagy akár az utolsó olvasó, akiben az elbeszélés ukrán szereplői egyfajta lázadó vonzalmat ébresztettek. A civilizált lengyel nemesek és a barbár ukrán kozákok közti, az irodalomból jól ismert szembenállás kelt életre Willynek a sógoraival folytatott beszélgetéseiben. Ezek a lengyel főurak olyan családok sarjai voltak, amelyek valaha ukrán jobbágyok tízezreivel rendelkeztek, és az ukránokat elvadult banditák fajaként jellemezték. Az ilyen megjegyzések „érdekelték” Willyt, és „felkeltették a figyelmét”. Immár elég jól ismerte a lengyel főnemeseket ahhoz, hogy ne rokonszenvezzon velük, és nem esett nehezére, hogy a kozákokban hősöket lásson.

Valamikor, alighanem 1912-ben, vagyis tizenhét éves korában Willy elhatározta, hogy megkeresi a banditákból álló ukrán nemzet fészket. Lánggra gyúlt fantáziával tanulmányozta Galícia családi térképét, hogy a barbárok nyomára akadjon. Azon a nyáron egyedül kelt útra kelet felé. Apja húfiaként inkognitóban, másodosztályú vasúti kocsin utazott a Kárpátokban lévő Vorohtába, majd egyedül bolyongott a fenyvesekben. Rá is talált – ha nem is a várt, állatbőrökbe

burkolt vademberekre, de – a hucul nemzetséghez tartozó ukránokra, megannyi szabad emberre, akik mezőgazdaságból és vadászatból éltek, és Willy kedvét lelte vendégszeretükben és dalaikban. Az ukránhoz nagyon közel álló lengyel nyelven beszélt hozzájuk, és élve az alkalommal, egyre több ukrán szót sajátított el. Willynak komoly tehetsége volt a nyelvekhez, és aki anyanyelvi szinten beszéli a lengyelt, akaratlanul is nagyon sok mindent megért az ukránból. Żywiecbe „más emberként” tért vissza. Talált egy népet, ha királyságot nem is. Korábban végignézte *A császár álmát*, ezt a látomást olyan népekről, amelyek mélységesen tisztelik uralkodójukat, és osztotta apja nemzeti álmát arról a Lengyelországról, amely a Habsburg-monarchiában él, Habsburg uralkodók alatt. Miért ne lehetne az ukránoknak is saját Habsburg uralkodójuk?²³

Az ukránok ügyének felvállalása egyet jelentett azzal, hogy Willy új szemmel látta Galíciát. A nacionalizmus szemszögéből nézve mindig egy-egy csoport kerül fókuszba, míg a többi elhomályosodik. Willy apja és sógorai Galíciát lengyel földnek tekintették, holott otthonuknak vallották az ukránok, a zsidók és számos más nép is, és a legkisebb zavar, a lencse legparányibb elmozdulása is ezeket emelte fókuszba. Maga Żywiec lengyel kereskedőváros volt büszke barokk katolikus templommal és maroknyi zsidó vagy ukrán lakossal, de jó néhány közeli falu kérkedhetett gyönyörű ukrán fatemplomokkal, díszes érckeresztekkel ékeskedő hagymakupolákkal. Miközben Willy eltávolodott az apai tervektől és a velük összefüggő lengyel sógorságtól, lassan megtalálta Galícia sajátjának érzett ukrán látomását. Felfedezte azt, ami apja figyelmét elkerülte, azonosult a nemzetekkel, amelyeket a lengyel hercegek megvetettek, és ezzel családján, sőt a dinasztián belül is magasabb szintre emelkedett. A Habs-

burg-ház egyik mellékágának volt legifjabb gyermeke, ukrán Habsburg azonban nem létezett. Miért ne lehetne ő az első?²⁴

Willy tudat alatti késztetése, hogy csatlakozzon egy másik közösséghez és „közelebb kerüljön az emberekhez”, igen-csak közel állt a lázadáshoz. Galíciát a lengyel nemesség kormányozta, a nagyrészt ukrán eredetű parasztság rovására. A lengyel nacionalisták tagadták az önálló ukrán nemzet létét abban a hitben, hogy az ukránság csak nyersanyag, amely később beolvasztható lesz egy szaporodó lengyel nemzetbe. Willy ukrán identitása azonban nem vétett a Habsburg-dinasztia iránti lojalitás ellen. Éppen fordítva: egy ukrán Habsburg hasznos ütőkártya lehet a monarchia bonyolult nemzetpolitikájában.²⁵

Miközben a monarchia politikája folyamatosan egyre demokratikusabbá vált, az ukránok és a hozzájuk hasonló népek hangja és szavazatai mind nagyobb jelentőségre tettek szert. Az 1910-es népszámlálás adatai szerint az ukránul beszélők a monarchia osztrák részén élők mintegy 13 százalékát tették ki, az 1907-es választások után pedig – ekkor alkalmazták először a szavazatok egyenlőségének elvét – a parlamenti mandátumok 6 százalékát ukrán politikusok nyerték el. A 19. század vége felé a kormánykoalíciók gerincét a lengyelek alkották, ám az ukránok választói súlya növekvőben volt, és bizonyosnak látszott, hogy az eljövendő szabad választásokon az ukrán pártok még több helyet kapnak majd a parlamentben. Ebben a helyzetben Willy joggal feltételezhette, hogy dinasztiája nem fog lemondani egy ukrán képviselőről.²⁶

A Habsburg-dinasztiának kül- és belpolitikai okokból egyaránt számolnia kellett Ukrajnával. A lengyel és a dél-

szláv kérdéshez hasonlóan, amelyet István ugyancsak fel akart dolgozni, az ukrán kérdés nemcsak a Habsburg-monarchiát, hanem a szomszédos birodalmakat is érintette. Vilmos a Kárpátok között is hallott ukrán beszédet, de ugyanezt a nyelvet – persze különböző nyelvjárásokban – kétezer kilométerrel keletebbre, az Orosz Birodalom távoli részeiben is használták. Ez volt a kelet-európai néprajz, a később antropológia-ként ismert tudomány nagy korszaka. Az etnográfusok nagy távolságokat jártak be, hogy igazolják egy, a politikai határokon átívelő közös nyelv és kultúra létezését. Ebben segítségükre voltak a demográfusok, akik több millió ukránt számoltak össze a Habsburg-monarchiában, de további tíz-milliókat Oroszországban is.²⁷

A nacionalizmus visszatartotta a birodalmakat a konzervativizmustól. Mihelyt kiderült, hogy a népek túlterjeszkednek a birodalmak határain, a birodalmi politikának egyaránt számolnia kellett nyereségekkel és veszteségekkel: úgy tűnt, stabilitásra nincs lehetőség. Az ukrán nemzeti kérdés nem lehetett semleges: gyengíthette, de erősíthette is a Habsburg-monarchiát. Ha létrejön egy ukrán államalakulat, annak területeket kell szereznie vagy a Habsburg-monarchiától, vagy az Orosz Birodalomtól, vagy mindkettőtől. Így aztán mind Bécs, mind Szentpétervár gondoskodni akart róla, hogy a változások neki kedvezzenek, és a nemzeti egyesülés ilyen vagy amolyan formája az ő uralmukon belül, az ő támogatásukkal jöjjön létre. Az Orosz Birodalom meg akarta győzni a Habsburg-monarchia ukránul beszélő lakosait, hogy a cár uralma alatt álló ortodox nemzetcsaládhoz tartoznak. A Habsburgok a görög katolikus egyház képében önálló egyházat ajánlottak ukrán lakosaiknak. Ennek ukrán feje, Andrej Septickij, a kiváló metropolita magát az Orosz Birodalmat akarta áttéríteni. Sem Oroszország, sem a Habsburg-

monarchia nem óhajtott ukrán területekről lemondani, de mindkettőt foglalkoztatta az elképzelés, hogy az ukrán nemzeti kérdést a másik területeinek bekebelezésével oldja meg.²⁸

Az ukrán kérdést az ifjú Willynél sokkal jelentősebb Habsburgok is tanulmányozták. Ferenc Ferdinánd trónörökösnek volt ukrán politikai tanácsadója. Ferenc József császár, akit aggasztott az eljövendő háború, ugyancsak szentelt némi figyelmet Ukrajnának. 1912-ben, amelynek nyarán Willy elindult nagy utazására, a Balkánon háború dúlt. Az Oszmán Birodalom összeomlóban volt, és a Habsburg-monarchiának Oroszországgal kellett megmérkőznie a Balkán fölötti uralomért. Noha a Balkán a Bécs és Szentpétervár közötti, már rég esedékes hatalmi küzdelem színhelye volt, a Habsburg-monarchiának és az Orosz Birodalomnak ezen a területen nem volt közös határa; a közös határt Galícia keleti végei jelentették. E szerint Oroszországgal háborúzni csakis egy ukrainai frontvonal mentén lehetett, ami előre vetítette, hogy ukrán területek cserélnek majd gazdát.²⁹

Az Ukrajnáért megvívandó háború a Habsburgok szempontjából nem volt valami öröndetes kilátás. A hadsereg jellegzetesen soknemzetiségű és soknyelvű volt, a tisztikarban pedig túlreprezentáltak a régi nemesi nemzetek. Ukránul csak minden ötszázadik tiszt beszélt. Ha fel akartak készülni egy Ukrajnában kialakuló keleti frontra, ésszerűnek tűnt egy olyan ukrán tiszt kiképzése, aki a Habsburg-házat is képviselné. Ferenc József császár az egyetlen lehetséges jelölthöz fordult: 1912 őszén felkérte Willyt az ukrán kérdés tanulmányozására. A következő évben Willy tiszti képzésre jelentkezett a bécsújhelyi császári katonai akadémián.³⁰

Látszólagos lázadásától tehát egyenes út vezetett a császári megbízatáshoz. Kadétként továbbra is foglalkozott az ukrán

nyelvi és kulturális tanulmányokkal, ám e kiegészítő elfoglaltság ellenére is egyszerű kadét maradt, úgy, ahogy azt apja óhajtotta. Napirendje semmiben sem tért el évfolyamtársaiktól: ébresztő reggel ötkor, tanítás délelőtt hat és egy, majd délután három és hat óra között. Willy különösen a földrajzot és a jogot szerette. Kitűnő jegyeket kapott, közvetlenül az évfolyam legjobbjai után következett, ha nem is tudható, hogy ez pontosan mit jelentett. A Habsburg főhercegek néha tudományos fokozatokat értek el, de nem mindig tanultak. A vizsgáztatásukra kényszerülő tanárok nyomorúságos helyzete állandó humorforrás volt a Habsburgok birtokolta területeken. Egy kabarétréfa szerint a főhercegeknek tartogatott vizsgakérdések egyike így hangzott: „Meddig tartott a hétéves háború?”³¹

A jelek szerint Willy jobban érezte magát a bécsújhelyi akadémián, mint a hranicei kadétiskolában. Néhány társával kilenc estére kölcsönkérték az igazgató autóját; és a fiatalember élvezte a lovaglást, a kardvívást meg az úszást is. Akár előző iskolájának, a bécsújhelyinek is volt bizonyos, ha nem is olyan agresszív homoerotikus légköre. Az idősebb fiúk a fiatalabbak közül választhattak kegyenceket, és a felügyelőt meg lehetett vesztegetni, hogy két fiú bezárkózhasson a büntetőcellába. Ha a tizennyolc éves Willynek valami kifogása volt új iskolája ellen, a gyakorlatban adhatott hangot elégedetlenségének. Bécs sokkal több szórakozást nyújtott, mint Hranice, ráadásul Leó bátyja ugyanabban az évben iratkozott be az akadémiára. Vasárnaponként a testvéreknek szabadnapjuk volt, amikor szüleikkel is találkozhattak. István és Mária Terézia újabban az év jelentős részét Bécsben töltötték Istvánnak a Wiedner Hauptstrasse 61. alatti palotájában, ahonnan fiákeren hamar el lehetett jutni a Hofburgba, Ferenc József császár palotájába. Willy nemegyszer viszont-

láthatta legkedvesebb nővérét, Eleonórárt is, ha az asszony az Isztriáról Bécsbe látogatott, és a testvérpár hosszú sétákat tett Bécsben.³²

Ezek a séták fontos szerepet játszottak Willy felnőtte válásában. Az együttlét szeretett nővérel, aki rangon aluli házasságot kötött, érzékennyé tette a fiatalembert a társadalmi különbségek felismerésére. Együtt figyelték meg a gargantuai méretű metropolist, ahol kétmillió ember élt. Amikor apjuk palotájától délre kóboroltak, eltávolodva a Hofburgtól meg a Ringtől, hamar eljutottak a Margaretenbe és a Favoritenbe, két külvárosba, amelyet benépesített az egyre növekvő létszámú munkásosztály. Willy szabad idejében elmerült az ausztromarxisták műveiben. Ezek sajátos csoportot alkottak a szocialista mozgalmon belül, és a nemzeti kérdéshez való hozzáállásuk éppen megfelelt Willynek. Az ausztromarxisták abban bíztak, hogy egy demokratikus parlament törvényeinek szellemében a birodalom nemzeti szempontból toleráns szociális jóléti állammá alakul. A szocialisták programját Willy a maga választott népére, az ukránokra alkalmazta, amely a birodalom egyik legszegényebb agrárnépessége volt.³³

Ilyen kis kilengések közepette Willy egy szélesebb rendszeren belül vezethette le a maga energiáit. Éppen ezek a kis lázadások ruházták fel azzal az energiával, amely képessé tette a birodalom számára később majd hasznosítható ismeretek elsajátítására. Személyét növekvő figyelem kísérte, ke-resték a társaságát. Már nem csupán egy volt az esetleg el-lengyelesedő főhercegek közül, hanem a Habsburg-családon belül az egyetlen számba jöhető ukrán személyiség – többé nem a lengyel misszió utolsó lehetséges jelöltje, hanem az ukrán küldetés első számú várományosa; olyan főherceg, aki egy paraszti néppel szövetkezett, egy ősi dinasztia képviselő-

lője, aki a legjobb pillanatban kötelezte el magát egy új nemzetnek. Vilmosra immáron úgy néztek, mint aki a maga választotta nép élén ifjonti életerővel pezsdíthet fel egy ősi birodalmat.

A tulajdonságok nélküli ember című regényében Robert Musil bemutat egy bizottságot, amelynek meg kell terveznie Ferenc József uralkodása hetvenéves jubileumát. Vérrokonok közti szövevényes viszályok, az apafigurák befolyásának hosszas latolgatása és a politikai filozófiákkal kapcsolatos terjedelmes kitérők után a bizottság nem jut semmilyen gyakorlati eredményre – ám a világirodalomban egyedülállóan példázza, hogyan lehet bizottsági üléseken keresztül meggyőzően ábrázolni a valóságot. Egy hivatásos diplomata megkísérli elmagyarázni a diplomácia lényegét: soha ne tedd azt, amit tenni szeretnél. A regény hőse így határozza meg a cselekvést: a cselekvés nem az, amit éppen tesz, hanem a rá következő. Musil arra törekszik, hogy feltárjon valamit a Habsburgok időfelfogásáról: szüntelen jelenben élnek, amelynek minden részletét nem ellenőrizhetik, de a maga totalitásában kézben tarthatják, feltéve hogy tapintatosak, fürgék, és a világ csak annyiban érdekli őket, amennyiben a család hatalmát testesíti meg.

Az időtlenséget Musil regényében Ferenc József uralmának időtartama fejezi ki, amely oly szokatlanul hosszú nyúlt, hogy a dinasztia az örökkévalóság aurájával ruházta fel. A 20. század elejére a Habsburgok legtöbb alattvalója nem emlékezett más császárra. Ezt az időtlenséget azonban nem annyira az eljövendő nemzedékek érdemeibe helyezett dinasztikus bizalom, mint inkább az egyéni makacsság hatotta át. Ferenc József eleddig dacolt a halállal, de örököse, Ferenc Ferdinánd meggondolatlan és népszerűtlen volt. Maga a bi-

rodalom letért globális küldetése útjáról: Közép- és Kelet-Európába szorult, ahol uralkodóit mindinkább korlátozták más, az idővel inkább terjeszkedő, semmint gyengülő hatalmak.

Az örökkévalóság érzése homályos katasztrófatudattal párosult. A 20. század korai éveiben a Habsburg-monarchia egy európai szövetségi rendszerbe gabalyodott, amelyben két, háborúra fegyverkező államcsoporthoz versengett egymással. Az általában rugalmas, ha nem is kiemelkedő Habsburg-diplomácia elvesztette minden manőverezési terét. Németország egyesülése után Franciaország keleti szövetségést keresett, és rátalált Oroszországra. A 19. század végén a Habsburg-monarchia és Németország laza szövetséget alkotott Orosz- és Franciaország ellen. 1904-ben Nagy-Britannia és Franciaország antantban egyesült a birodalmi érdekek körüli nézeteltérések elkerülése céljából, ami azonban előrevetítette a politikai együttműködést. 1907-ben Nagy-Britannia hasonló egyezményt írt alá Oroszországgal. Ezek az egyezmények nem hivatalos, de jól látható szövetséget hoztak létre Nagy-Britannia, Franciaország és Oroszország között. Németország erős volt, de nem annyira, hogy ennek a koalíciónak ellenállhasson. A Nagy-Britanniával kezdeményezett tengeri fegyverkezési versenyt elveszítette, majd 1911-ben átváltott egy konvencionális fegyverkezési versenyre, amelyhez Habsburg szövetségese is csatlakozott.

Miközben ez az öt állam létrehozta a maga szövetségeit, a kontinensen lassan elhalványult egy hatodik hagyományos nagyhatalom. Az Oszmán Birodalom elvesztette európai birtokait. Amikor oszmán katonatisztek 1908 júliusában a reform nevében államcsínyt szerveztek, a Habsburg-monarchia válaszképpen októberben magához csatolta Boszniát és Hercegovinát. Harminc évvel korábban a Habsburgoknak

szerződés biztosította a jogot, hogy elfoglalják ezeket a tartományokat, amelyek valójában az Oszmán Birodalmat illették, és most a Habsburgok egyoldalúan éltek jogukkal, és bekebelezték őket. Az Oszmán Birodalom már kétszáz év óta hanyatlóban volt, de a többi nagyhatalom egymás közt megegyezett a terület újrafelosztásának kérdésében. Ekként az egyik nagyhatalom, az oszmán, letűnt, egy másik, a Habsburgok, pedig a megszállásról áttért a nyílt annexióra, és ezzel megszegte a szabályokat. Oroszország, amely érdekelve volt az oszmán Európában élő ortodox népek sorsában, érzékenyen reagált a sérelemre, és közeledett ahhoz a Szerbiához, amely Boszniát saját érdekszférája részének, sőt a leendő, megnövelt szerb állam birtokának tekintette.³⁴

Ezután a balkáni, következésképpen az európai politikában a kezdeményezés kisiklott a nagyhatalmak kezéből. 1912-ben négy balkáni nemzeti monarchia – Szerbia, Montenegró, Görögország és Bulgária – szövetségre lépve megtámadta az Oszmán Birodalmat, és elfoglalta megmaradt európai területének jó részét. Ez a konfliktus, az első Balkán-háború bebizonyította, hogy a kis nemzetek átformálhatják Európát, és a nacionalizmus birodalmakat semmisíthet meg. Ekkor, 1913-ban a balkáni államok a második Balkán-háborúban egymás ellen fordultak. Amikor a felkavart por leülepedett, kitűnt, hogy a legfőbb győztes Szerbia, amely megkettőzte méreteit, lakossága pedig 50 százalékkal gyarapodott. A Habsburg-hadsereg vezérkara megelőző háborút sürgetett Szerbia ellen. Úgy okoskodtak, hogy ha a monarchia nem szabadul meg rövid időn belül a nacionalista fertőzéstől, ugyanaz a sors vár rá, mint az oszmánokra. A vezérkar megalékelte, hogy a monarchia Európa türelmes pillére legyen. Ha a hatalmi viszonyokat egyensúlyba kell hozni, jöjjön inkább a taktikai háború. A drótkötélen egyensúlyozó

akrobata legalább érzi, hogy előrehalad, és bot is van nála. 1913-ban és 1914-ben a vezérkari főnök nem kevesebb, mint huszonöt alkalommal indítványozta, hogy üzenjenek hadat Szerbiának.³⁵

Annak idején, a békésebb hangulatú 1890-es években Ferenc Ferdinánd és István, mialatt együtt hajóztak az Adrián, megvitatta a Balkán politikai helyzetét. A Bosznia bekebelezésekor kitört válság idején a két férfi leveleiben adott hangot a háború kitörésével kapcsolatos aggodalmainak. Ferenc Ferdinánd nem hitte, hogy a háború megoldhatná a balkáni kérdést; szerinte Szerbiának a Habsburg Birodalomhoz való csatolása csak szaporítaná a problémákat – Szerbiával csak „gyilkosokat, csirkefogókat és néhány szilvafát” nyernének. István két évtizedet töltött az adriai partvidéken, és közelebb érezte magát a Balkán népeihez, mint Ferenc Ferdinánd. Egyik fiát Cirillről és Metódról, a szóban forgó ortodox területek legjobban tisztelt szentjeiről nevezte el. Gondolataik mégis hasonló pályán mozogtak. 1907-ben, egy évvel az annexió válság előtt, István el is hagyta a Balkánt és az általa elképzelt délszláv államot Galícia és az általa megálmodott Lengyelország kedvéért.³⁶

Willy megértette az apai elgondolást, és nem volt kevésbé fantáziadús, sem kevésbé leleményes, mint István főherceg. Ha apjának nemzedéke talán nem tekintette is nemzetnek az ukránokat, a nemzet meghatározása változóban volt. A demokratikus korszak jövétől a népességszám hovatovább épp annyit nyomott a latban, mint a jómód; egyre fontosabb lett a nemzetiségi hovatartozás, amelynek értelmében a hagyomány helyét a kultúra foglalta el; és a demográfia többé-kevésbé pontosan állapította meg a nemzeti-
ségi lakosságcsoportok létszámát. Ennek megfelelően Willy ugyanolyan státust és jogokat tulajdoníthatott az ukránok-

nak, mint a lengyeleknek, az ukrán politika populista színese pedig külön vonzerőt jelentett egy olyan fiatalember számára, aki az egyszerű nép barátjának tekintette magát. Fiatalos szellemének még az is tetszett, hogy egykorú vélemények az ukránokat „történelem nélküli nemzetnek” minősítették. Willy úgy gondolta, az ukrán természeti nép, a tavasz népe, facsemete, amely együtt hajlik a széllel, míg a lengyelek egy korhadó civilizáció fiai. Ahogy néhány évvel később megfogalmazta: „Lengyelország! Igen, a lengyel egykor magas műveltségű nép volt, ezt el kell ismernem, de most rájuk köszöntött az ősz. Most a túlzott bőség kultúrája van soron, jön a dekadencia.”³⁷

A Habsburgok története azt tanúsítja, hogy a dekadencia nagyon hosszú életű lehet. Mintegy háromszáz évvel korábban Willy egyik elődje, II. Miksa császár rendelte meg Arcimboldótól híres négyévszak-ábrázolását: a tavaszt mint zöldben és vörösben tartott gyümölcs- és zöltségkompozíciót, az őszt pedig mint tök, gumósok és szőlő kései, dús egyvelegét, mindkettőt emberi arc formájába rendezve. Nincs ennél elragadóbb és dekadensebb ábrázolása az idő múlásának; ám bármilyen egyediek is a portrék, az időt évszakok végtelen ciklusaiként mutatják be. A Habsburgok azonban fordulóponthoz érkeztek, érintőjévé váltak a körnek: elérkeztek a pillanathoz, amikor az örök dinasztikus időt katasztrófa és megmenekülés drasztikus látomásai váltják fel.

1914 nyara, amikor a Habsburgok elindítják a régi Európát elsöprő háborút, immár elválasztja a tavaszt az ősztől, a fiút az apától, az egyik korszakot a másiktól. 1913-ban azonban István, illetve Willy választása nem tanúskodott sem egymás iránti ellenségeségről, sem a dinasztia iránti lojalitás hiányáról. Ha a Habsburg-monarchia a vezérkar kí-

vánsága szerint hódító háborút indít Szerbia ellen, seregeinek Oroszországgal is szembe kell kerülniük. Oroszország legyőzése minden valószínűség szerint milliokról tízmilliókra duzzasztja majd a Habsburg-területeken élő lengyelek és ukránok létszámát. Ha a Habsburgok megnyerik ezt a háborút, és tovább terjeszkednek észak és kelet felé, könnyen lehet, hogy a nagyméretű lengyel vagy ukrán koronabirtokok fölött valóban főhercegek uralkodnak majd, császáruk lojális régenseiként.

István és Willy tetteinek megvolt a maguk értelme mind a saját koruk felől nézve, mind egy eljövendő kor szemszögéből. Közvetve mindketten egy újfajta időszámításhoz alkalmazkodtak. Elvetették a születésükkor uralkodó felfogást, miszerint az örökkévaló dinasztia álomképeinek dátumait és részleteit az idő határozza meg, és felnőttek az elképzeléshez, miszerint az évek a nemzetek fejlődését hozzák magukkal. István felkészült egy új koronabirtok létrejöttére, és lengyellé változott; Vilmos egy új nemzet felemelkedésére számítva ukránná lett. Ugyanakkor azok az ismeretek, az a tekintély, amellyel a monarchiát kívánták támogatni, egy birodalmak nélküli Európára is felvértezték őket, olyan Európára, ahol Lengyelország és Ukrajna független államokká alakulnak. Noha sem Willy, sem István nem beszélt a Habsburg-monarchia bukásáról és egy független Lengyelország, illetve Ukrajna megszületéséről, lengyel vagy ukrán követők szótárában óhatatlanul megjelent ez a fogalom.

Willy, aki 1913-ban tizennyolc éves volt, nem tudta különválasztani saját becsvágát a család fényes nevétől. Egyszerre volt ártatlan és eltompult: megengedte magának a luxust, hogy éppen az általa megtestesített hagyományok ellen lázadjon. Apja lengyelnek nevelte, ezért úgy döntött, hogy ukrán lesz. Apja katonatisztnek szánta, és most kadétként

készült egy önpusztító háborúra. István egy nemzetekből álló világot képzelt maga elé, és most ez a világ rájuk tört. Willy olyan népet választott magának, amelyet csak játékokból, utazgatásból és könyvekből ismert – olyan nemzetet, amely éppoly fiatal és éretlen volt, mint ő maga.

Arra, ami bekövetkezett, ők ketten, apa és fia, éppoly kevésbé voltak felkészülve, mint akármelyik más Habsburg.

VÖRÖS

Egy herceg fegyverben

Habsburg Ferenc Ferdinánd trónörökös 1914. június 28-án Szarajevóban évfordulót akart ünnepelni. Tizennégy évvel korábban ezen a napon járult hozzá a császár, hogy nőül vegye szíve választottját, Chotek Zsófia cseh grófnőt. Zsófia udvarhölgye volt annak a nőnek, akit feleségül kellett volna vennie, s mivel az új nászban a jegyesek nem voltak egyenrangúak, a trónörökösnek le kellett mondania leszármazottai utódlási jogáról. A házasság Zsófiának is kényelmetlen volt. Rangja még a trónörökös hitveseként is alacsonyabb volt valamennyi főhercegenél és főhercegnőénél, a gyerekeket is beleértve, így ő csak a kisfiúk és kislányok után léphetett be a Hofburg termeibe. A Hofburg a legszebb napokon is huzatos volt, de Zsófia nem emiatt érezte fagyosnak. A bécsi udvari ceremóniákra ő és a férje csak külön autókon érkezhetett. Ám Szarajevóban, az újonnan elcsatolt Bosznia fővárosában ezeket a szabályokat meg lehetett kerülni. Ferenc Ferdinánd magával vitte Zsófiát, hogy együtt tekintsék meg a katonai hadgyakorlatokat. Ebben a balkáni tartományban a trónörökös kimutathatta, hogy büszke a feleségére. Ezen a napon is együtt utaztak, mégpedig nyitott kocsiban.

A szerb nacionalistáknak is volt mire emlékezniük Szarajevóban. Pontosan ötszázhuszonöt évvel korábban az Oszmán Birodalom seregei Rigómezőnél legyőzték a balkáni fejedelmek koalícióját. A szerb nacionalisták szemében a rigómezei csata egyértelmű volt hősi nemzetük mártíriumával és a zsarnoki idegen uralkodóknak való alávetettség kezdetével. Emellett június 28-án volt Szent Vitus ünnepe is, amelyet a szerbek nemzeti ünnepként ült meg. Alig több mint öt év telt el, amióta a Habsburgok bekebelezték Boszniát. A dinasztia a tartomány katolikus horvát lakosságát részesítette előnyben, a kormányzást muzulmán vallású bosnyák földesurakra ruházta, és a szerbek közül csak az ortodoxokban bízott. A Nedeljko Čabrinovičhoz hasonló szerb nacionalisták szemében Ferenc Ferdinánd látogatása provokációval ért fel. Azt a napot, amely a szerbeknek az idegen zsarnokok elleni küzdelmét volt hivatva felidézni, egy hasonló zsarnokság ünnepelésének szentelték.

Akárcsak a többi szerb nacionalista, Čabrinovič is abban hitt, hogy Boszniát és Hercegovinát le kell választani a Habsburg-monarchiáról, és Szerbiához kell csatolni. Ő és néhány hasonlóan gondolkodó társa a Fekete Kéztől, egy Szerbián belüli nacionalista és terrorista összeesküvő csoporttól kért segítséget. A csoport vezetője Apis ezredes, a szerb vezérkar hírszerzőfőnöke volt. Apis, aki becenevét kivételes fizikai ereje miatt az egyiptomi bikaistenről kapta, részt vett a királygyilkosságban, amely a jelenlegi Habsburg-ellenes dinasztia a szerb trónra helyezte. Az ezredes általában sem kedvelte a Habsburgokat, de Ferenc Ferdinánd különösen a bögyében volt. A trónörökösben a Habsburg-seregek eljövendő rátermett főparancsnokát látta, és meggyőződése volt, hogy be akarja kebelezni Szerbiát, és létrehozni az osztrák-magyar-délszláv államot. Amikor nacionalista diákok meg-

keresték Ferenc Ferdinánd meggyilkolásának tervével, készséggel beleegyezett. A fegyvereket és a bombákat a Fekete Kéz teremtette elő.¹

1914. június 28-án Čabrinovičnál bomba volt. Amikor Ferenc Ferdinánd és Zsófia a nyitott automobilban lassan végighajtatott a rakparton, a fiatalember a kocsira hajította a bombát. A sofőr, aki látta a feléjük repülő tárgyat, gyorsított. A bomba eltalálta a kocsí tetejét, majd hátrapattant és felrobbant. A konvoj következő kocsijában ülő tisztek és az út mentén felsorakozott nézők közül néhányan megsebesültek. Egy srapszélárk súrolta Zsófiát is, akinek sebe vérezni kezdett.

A 20. század elején virágzott a politikai terrorizmus, napirenden voltak a gyilkossági kísérletek. A megelőző négy év során öt merényletet kíséreltek meg a Habsburg-ház különböző tagjai ellen. Az anyai ágon Habsburg származású XIII. Alfonz spanyol király ellen öt további gyilkossági kísérletet követtek el, az egyiket az esküvője napján. Spanyolország annyira hajlott a terrorizmusra, hogy királya sportnak tekintette a támadásokat; egy ízben lovával afféle lovaspó-ló-mutatványként legázolta az egyik potenciális gyilkost. A korra jellemzőbb volt a királyi hősködés, mint a biztonsági elővigyázatosság. Ferenc Ferdinánd úgy reagált, ahogy az várható volt: utasította a sofőrt, hogy hajtson tovább. Váratlan helyzetekre nem készült terv. A trónörökös és Zsófia az eredeti elgondolás szerint elhajtattak a rakparton a városházáig, ahol Ferenc Ferdinánd beszédet mondott, majd elhátározta, hogy meglátogatja a merényletben megsebesült tiszteket. A városházától a kocsinak más útvonalon, a rakpartot elkerülve kellett volna a kórházig eljutnia, az elképzelés azonban nem valósult meg. A sofőr útközben egyszer csak megzavarodott, fékezett, majd hátramenetbe kapcsolt.

Ekkor a tömegből kivált egy másik szerb diák, Gavriilo Princip, pisztollyal a kezében. Közvetlenül az autó előtt állt meg, és közlőrl tűzelt a trónörököspárra. Bár halálos sebet kaptak, mindketten a másakra gondoltak. Zsófia megkérdezte Ferenc Ferdinándot, mi történt vele, a trónörökös pedig kérlete, maradjon életben a gyermekeik kedvéért. Az egyik golyó, átfúrva Zsófia fűzőjét, az alhasába hatolt, míg egy másik a trónörökös nyaki vénáját szakította fel. A főherceg lassan előredőlt, erősen vérzett. Kalapja leesett a fejéről, a zöld tollak vérben áztak a kocsi padlóján. Utolsó szava ez volt: „Semmiség.” A holttestét megvizsgáló orvosok hét arany- és platinaamulettet távolítottak el a nyakáról: nem hoztak neki szerencsét. Bal felkarjára a szívárvány minden színében pompázó kínai sárkány volt tetoválva.

Vasárnap volt, a bécsi társasági idény utolsó napja. A Práterben tovább játszottak a zenekarok. Lovas kocsik kocogtak körbe, a jó barátok kicserélték a legújabb pletykákat. Nem volt szükségszerű, hogy a trónörökös halála a világ végét jelentse. Ferenc Ferdinánd szeszélyes volt, indulatos és népszerűtlen. Korábban is haltak meg főhercegek látványosan erőszakos halállal, és sem a dinasztia, sem a birodalom nem rendült meg. Ferenc József, a császár jó egészségnek örvendett, a bécsiek legalábbis így tudták. Most öccsének, Károly Lajosnak az unokája, a népszerű Károly főherceg lett a trónörökös. Károly apja, a hírhedt Ottó Ferenc már nem élt; jellemző módon szifilisz degeneráltság vitte el. Károly azonban csinos és rokonszenves fiatalember volt, akit felesége, a szépséges és energikus Zita már fészekaljnyi, magas posztra alkalmas gyerekekkel ajándékozott meg.²

A közvélemény megőrizte nyugalmát, és a dinasztia utódlása tisztázva volt, ám Princip golyói érzékeny sebeket ejtettek. Ő és terroristatársai provokálni akarták a Habsburgo-

kat, hogy túlreagálják a történeteket. Mint minden kor és helyszín terroristái, ők is a maguk javára akarták fordítani az ellenfél gyengeségét, és arra akartak kényszeríteni egy nagyhatalmat, hogy érdekeivel ellentétes lépéseket tegyen. Azt remélték, hogy Boszniában erőszakos megtorlásokra kerül sor, amelyek hatására a helyi szerb lakosság a nemzeti ügy mellé áll. Provokációjuk sikere legmerészebb álmaikat is túlszárnyalta. Ferenc Ferdinánd, aki valójában ellenezte a balkáni háborúkat, eltűnt a színről. A Habsburg-vezérkar, amely évek óta készült a Szerbia elleni megelőző háborúra, most döntő érvhez jutott. Eközben a Habsburgok német szövetségese már régóta dédelgette magában a brit és francia gyarmati hatalom okozta sérelmeket, és arra számított, hogy az általános európai háború révén Németország „helyet kaphat a nap alatt”. A válság megteremtette erre az alkalmat. Július 23-án a Habsburg-monarchia ultimátumot küldött Szerbiának. A szerb válasz nem volt feltétlenül beleegyező, így öt nappal később Bécs hadat üzent. Másnap reggel a Habsburg-haditengerészet már bombázta Belgrádot, a szerb fővárost.

Hát így kezdődött. Oroszország, részben Franciaország biztatására, Szerbia védelmében mozgósította hadseregét. Németország követelte, hogy Oroszország szüntesse be háborús készülődését. Amikor Oroszország ezt elutasította, Németország augusztus 1-jén hadat üzent Oroszországnak. Ekként a német-francia háború is elkerülhetetlenné vált. Franciaország és Oroszország szövetségesei voltak, és körüzárták Németországot. A német haditervek előírták Franciaország gyors legyőzését, hogy a kétfrontos háború elkerülhető legyen. A Franciaország elleni támadás útvonala a semleges Belgiumon át vezetett. Amikor a németek megsértették Belgium semlegességét, augusztus 4-én Nagy-Britan-

nia is belépett a háborúba. Néhány héten belül egy politikai gyilkosság regionális háborút robbantott ki a Balkánon; és néhány napon belül ez a regionális háború a kontinens fölötti hatalomért vívott európai háborúvá alakult.

A nagy háború merőben különbözött a Habsburg-tábornokok eltervezte konfliktustól. Ők úgy képzeltek, hogy gyors csapást mérnek az ellenségre, és utána ők uralják a politikai következményeket. Arra készültek, hogy Szerbia megálázása napok kérdése lesz. A Habsburg-offenzíva azonban elbukott. A szerb csapatok, amelyek két balkáni háborúban edződtek meg, és élükön tehetséges tábornokok álltak, makacsul védekeztek, és augusztus 19-én, a Cernél lezajlott csatában legyőzték a Habsburg-erőket. Ezen túlmenően a Habsburg-monarchia, amely megtámadott egy kis államot, a tőle délre fekvő Szerbiát, most háborúba keveredett északkeleti szomszédjával, a hatalmas Orosz Birodalommal. A Habsburg-csapatok a vasúti síneken találkozhattak: egy részük a szerbiai frontról vonult az orosz frontra, más részük az orosz frontról utazott a szerb front felé. Az sem segített, hogy Oroszország – hála Redl ezredes árulásának – megszerezte a Habsburgok hadi- és mozgósítási terveit: az ezredes, akinek hímnemű háreme eltartásához pénzre volt szüksége, eladta a fontos dokumentumokat. A monarchia meghirdetett háborús célkitűzése, Szerbia legyőzése tehát kisiklott a Habsburgok markából.

Voltak a Habsburg-monarchián belül bizonyos élénk fantáziával megáldott személyek, akik úgy gondolták, hogy mind a déli, mind a keleti front hozzájárulhat a nemzeti kérdések megoldásához. Szerbia legyőzésével a monarchia tovább terjeszkedhet dél felé, meghódítva a Balkán délszláv lakosságát, és lehetővé téve, hogy ezek a rétegek, ha Habsburg-uralom

alatt is, de megvalósítsák közös nemzeti létüket. Ha pedig Oroszországot is megverik, a monarchia északkelet felé terjeszkedhet, ekként megoldva az ukrán és lengyel kérdést. Ha a Habsburgok megfelelő méretű területeket ragadnak el Oroszországtól, új lengyel és ukrán koronabirtokok létesülhetnének, hogy kielégítsék a lengyel és ukrán nemzeti követeléseket. Az osztrák miniszterelnök a lengyeleket és az ukránokat egyaránt biztosította arról, hogy Oroszország legyőzésével a monarchia lengyel és ukrán lakosai közti konfliktusok is megoldódnak.³

Az ukrán és lengyel politikusok, akik megszokták a Galícia tartomány sorsát érintő ádáz összetűzéseket, most arról értesültek, hogy hamarosan osztozhatnak az Oroszországtól elragadott hatalmas területeken. Csábító kilátás volt, és a politika is táplálta. A Habsburg-monarchia hozzájárult, hogy egy lengyel félkatonai szervezetet képezzenek ki, amelyet ekkor, 1914 augusztusában átkereszteltek és Lengyel Légió néven anyagilag is támogattak. Az Ukrán Nemzeti Tanács kezdeményezésére még ebben a hónapban Ukrán Légiót is toboroztak. A Lengyel Légióhoz hasonlóan az ukrán is politikai célt szolgált. Az egységeknek a Habsburg-alattvalók előtt demonstrálniuk kellett, hogy a császárnak gondja van a nemzetiségeire, az orosz alattvalóknak pedig megmutatták, hogy a Habsburg fegyveres erők jóvoltából ők is számíthatnak nemzeti felszabadulásra.

Csakhogy ehhez a nemzetiségi politikához katonai győzelmekre lett volna szükség, ezek pedig a háború első heteiben elmaradtak. Sőt, mialatt a Habsburg-alakulatokat Szerbiában megállították, Oroszország lerohanta Galíciát. A pánikba esett Habsburg-katonaság mondvacsinált perekhez és kivégzésekhez folyamodott hűtlenséggel vádolt ukrán polgári személyek ellen. Ebben a helyzetben a Habsburgok

megfeledeztek a nemzeti kérdések megoldásáról. A feladat hirtelen megváltozott: most az orosz előrenyomulást kellett megállítani. Mialatt a német hadsereg legnagyobb része Franciaországot rohanta le, a keleti fronton a Habsburg-monarchia gyakorlatilag egyedül harcolt a nagy számbeli fölényben lévő orosz erők ellen. A Habsburgok tábornokait frusztrálta a német támogatás elmaradása. Az első nagyobb győzelmet végül nem a Habsburgok, hanem a németek aratták: Paul von Hindenburg és Erich Ludendorff tábornokot a 8. német hadsereg parancsnokává, illetve vezérkari főnökévé nevezték ki, és az ő érdemük volt, hogy Tannenberg-nél megverték a 2. orosz hadsereget. Bár az ütközet tervei alig vagy egyáltalán nem foglalkoztak, hiszen azok még megérkezésük előtt elkészültek, Hindenburgból és Ludendorffból német nemzeti hősök lettek, és a Habsburg-monarchiának a háború első heteire jellemző, vértől izamos védekezése feledésbe merült.⁴

Nyugaton azonban Németország sem aratott ilyen meghatározó győzelmet. Ahogy a Habsburg-monarchia arra számított, hogy egykettőre véget vet Szerbia háborús szereplésének, úgy számolt Németország Franciaország szétzúzásával. Ám 1914 szeptemberében, a marne-i csatában a német erőket visszaverték. A gyors megelőző csapások tervei kudarcba fulladtak. Kiderült, hogy Németországra és a Habsburg-monarchiára hosszú háború vár a mindenfelől fenyegető ellenséggel szemben, miközben a brit tengeri blokádnak el is szigeteli őket. A Habsburgok korszerű hajóhada az Adriai-tengeren rekedt. Nagy-Britannia királyi haditengerészete megsemmisítő erejű volt, és London francia szövetségese saját földközi-tengeri flottával rendelkezett. Ugyanez vonatkozott Olaszországra is, amely a következő évben felmondta a Habsburgokkal kötött szövetséget, és hadat üzent.

Eközben az oroszok és a szerbek már a háború első hónapjaiban megsemmisítették a monarchia békeidőkbeli hadseregét. 1914 karácsonyáig a Habsburg fegyveres erők eredeti gyalogos haderejének mintegy a 82 százaléka vált harckép telenné: a halottak, sebesültek vagy betegek száma nagyjából egymillió főt tett ki. A háború hátralévő részét tartalékosokkal, polgári behívottakkal és frissen végzett tisztekkel kellett megvívni.⁵

E tisztek közé tartozott az ifjú Vilmos főherceg is. 1914 őszén kezdte meg második, egyben utolsó tanulmányi évét a katonai akadémián. Később felidézte, hogy évfolyamtársai lelkesen fogadták a háború kitörésének hírért; rá ez nem vonatkozott. Közeli iskolai barátja elesett a harctéren. Mégis mindenki természetesnek tartotta, hogy 1915 tavaszán, mielőtt tanulmányait befejezte, Vilmos is a frontra indul. Egy, az ifjú főherceg utolsó félévéről beszámoló bizalmas jelentés szerint „minden lehetséges alkalommal tanúságot tesz róla, hogy mint katona és mint tiszt magához kívánja ragadni a kezdeményezést”. Kevesebbel a családjá sem érte volna be. 1915 februárjában, amikor húszévesen elérte a Habsburg-hagyomány szerinti nagykorúságot, Vilmost felvették az Aranygyapjas Rendbe, valamint tagja lett a parlament felsőházának is. Immár férfinak számított, akitől elvárják, hogy háborús időkben férfiként viselkedjék.⁶

Háború idején a Habsburg főhercegek természetes sorsa a katonai szolgálat volt. Istvánt, Vilmos apját annak ellenére nevezték ki 1911-ben tengeragynak, hogy már visszavonult az aktív tengerészeti szolgálatból, most pedig megbízták, hogy a monarchia egész területén szervezze meg a sebesültek ellátását. (Mária Terézia ebben is segítette férjét: inkognitóban kórházi ápolónőnek szegődött el.) Vilmos egyik

nagybátyja, Frigyes főherceg a Habsburg fegyveres erők főparancsnoka volt, egy másik nagybácsi, Jenő főherceg pedig először a Balkánon, majd Olaszországban volt hadseregpáncsnok. Vilmos Albrecht nevű bátyja a tüzérségnél szolgált, először az orosz, majd az olasz fronton, és végül ezredessé léptették elő. Másik bátyja, Leó ugyancsak a katonai akadémián végezte tanulmányait; együtt tették le záróvizsgájukat 1915. március 15-én.⁷

Vilmos, immár mint hadnagy, kérelmezte, hogy szakaszpáncsnok lehessen egy túlnyomórészt ukránokból álló ezredben; kérését meg is hallgatták. 1915. június 12-én csatlakozott egységéhez, és politikai akcióba kezdett emberei között. Azt kérte, hívják ukrán nevén Vaszilnak. Katonáihoz ukránul beszélt. Szokása lett, hogy tiszti egyenruhája alatt hímzett ukrán inget viseljen, amely szorosan a nyakhoz simuló gallérjával egyértelmű üzenetet közvetített; ezzel mindenki mást zavarba hozott, az ukránok azonban megfajították a rejtvényt. Embereinek az ukrán nemzeti színekben pompázó, égszínkék-sárga karszalagokat adott. Nem meglepő, hogy a lengyel tisztek és a galíciai lengyel hatóságok zokon vették az ilyen kezdeményezéseket. Ők voltak az elsők, akik Vilmost „Vörös hercegnek” nevezték. Vilmos nem bánta, hogy a szocializmussal hozzák összefüggésbe; aki az ukránokat, a birodalom egyik legszegényebb népét támogatja, az szükségképpen érzékeny a szociális igazságosságra. Ahogy Vilmos később felidézte: a paraszt katonák iránt tanúsított tiszteletteljes bánásmódja egymagában is meggyőzte lengyel vetélytársait, hogy személyében veszedelmes radikálissal van dolguk.⁸

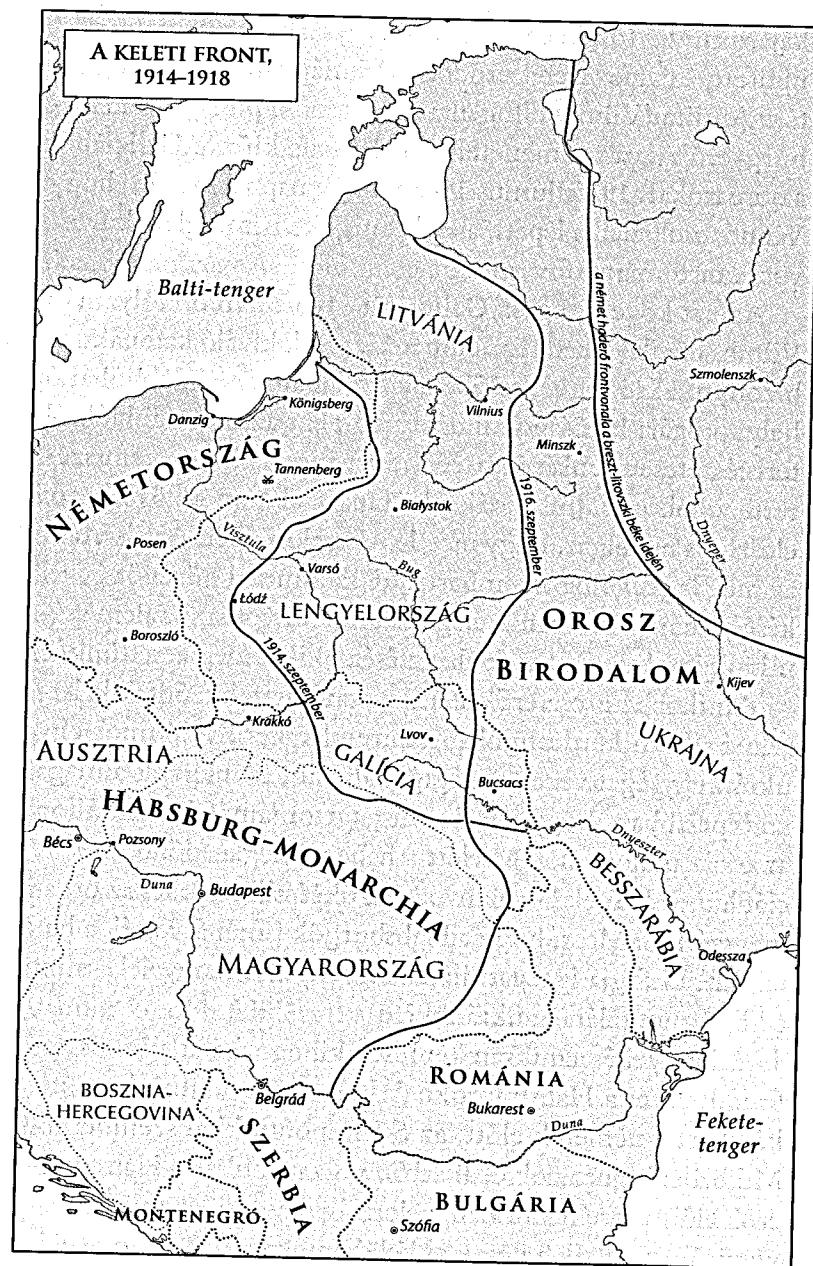
Vilmos lemaradt az előző tél borzalmas hadjáratáról a Kárpátok hegyei között. Az orosz erők mélyen behatoltak Galíciába; még a przemysli erődöt is bevették. Vilmos nagybácsi-

kája, Frigyes főherceg tavasszal nagyszabású ellentámadást indított, és a nevezetes erődöt 1915 májusában visszafoglalták. Amikor Vilmos elfoglalta parancsnoki posztját, a Habsburg-erők javában meneteltek kelet felé, kiűzve Galíciából az oroszokat. 1915. június 16-án, négy nappal azután, hogy Vilmos szolgálatba lépett, a Habsburgok visszafoglalták Lvovot, a tartományi fővárost.

Az ezt követő, egész Galíciáért vívott harcok folyamán Vilmos büszke lehetett az embereire, akik kiváló katonáknak bizonyultak. Megvédte őket az általában lengyelekből álló helyi polgári hatóságok üldözésétől, bár az orosz golyóktól természetesen senkit sem védhetett meg. Vilmos nem szerette a háborút. „A csatákról a tapasztalatom a következő: először is nem igaz, hogy meg lehet szokni őket. Az első rázza meg legkevésbé az embert.” „Csatáimmal – írta öt évvel később emlékiratában – elégedett lettem volna, ha nem számítjuk az olyan emberek elvesztését, akiket megszerettünk.”⁹

Amikor az orosz erők 1915 nyarán visszahúzódtak keletre, az ukrán kérdés újólapon napirendre került. Vilmos egy ukrán egységet vezetett végig Galícián, és megvolt a maga szerepe abban, hogy a Habsburg-tartomány felszabaduljon az orosz uralom alól. Mielőtt a háború megkezdődött, Galíciát lengyel elitek kormányozták; őket váltották fel az orosz megszállók. Most, hogy a Habsburgok ismét átvették a hatalmat, ki fogja igazgatni a tartományt? A lengyelek, mint addig, vagy talán az ukránok?

A lengyel és az ukrán kérdések kibogozhatatlanul összefonódtak, és a Habsburgoknak helyt kellett állniuk politikájukért a németek előtt, az ő álláspontjukkal szemben is. Miközben az oroszok Galíciában visszavonultak a Habsburg-erők elől, a történelmi Lengyelország más területein is visszavonulóban voltak a németekkel szemben. 1915 augusztusá-

ban német kézre került Varsó, a történelmi főváros is, amely a 19. század folyamán az Orosz Birodalom egyik nagyvárosa lett. Amikor a katonai erőegyensúly Bécs és Berlin javára billent, a szövetségeseknek határozniuk kellett: mit kezdjenek Lengyelországgal és Ukrajnával? A két ország persze nem létezett, de a két birodalomnak ki kellett használnia a nemzeti érzelmeket. Sajnálatos módon nehéznek bizonyult, hogy egyidejűleg mindkét nemzetiség nacionalizmusát kiaknázzák, lévén hogy az ukrán és a lengyel hazafiak igencsak hajlottak rá, hogy ugyanazokra a területekre jelentsék be igényüket.

Bécsnek megvolt a maga terve: az Oroszországtól elvett lengyel területekből jöjjön létre egy lengyel királyság, amely csatlakozna a Habsburg-monarchiához. Ezt az „osztrák-lengyel” megoldást Berlin eleinte elfogadta. Ha azonban Lengyelország királysággá alakul, királyra is szüksége lesz. A nyilvánvaló jelölt István főherceg volt, úgy is, mint az új lengyel királyi család megalapítója, a Habsburg-dinasztia tagja és a német császár barátja. A megszállt Lengyelországban azt suttogták, hogy máris királlyá koronáztatta magát. Csakhogy az osztrák-lengyel megoldás arra irányult, hogy Lengyelország királya ne Ferenc József valamelyik rokona, hanem maga az osztrák császár legyen. Az olyan Habsburg-régens, aki túl baráti viszonyt ápol a németekkel, nem látszott elég megbízhatónak. István jól felkészült; császára talán kevésbé. Az ekkor nyolcvannégy éves Ferenc József habozott, a Habsburgok pedig elszalasztották a legjobb alkalmat a lengyel trón elfoglalására.¹⁰

1916-ra a Lengyelországgal kapcsolatos német álláspont a Habsburgok nagy keserűségére megváltozott. Németország domináns szövetségesi szerepét a harctéri események is megerősítették. Eközben a német hadvezetés egyre növekvő befolyást szerzett a német külpolitikában, és a németek

a függő viszonyban lévő Lengyelországot mindinkább egy sokkal nagyobb európai német befolyási övezet részének tekintették. Némelyek a Habsburg-monarchiát is ebbe az övezetbe sorolták. Németország a Monarchiát hovatovább nem egyszerűen katonai szövetségesként tartotta számon, hanem Európa olyan elemeként, amelyet a háború nagymértékben át fog formálni.

Németország azt szerette volna, ha a Habsburg-monarchia olyan állammá alakul, amelyben az ottani német kisebbség a hangadó; ez az álláspont pedig az osztrák–lengyel megoldás ellen dolgozott. Ha a Habsburg-monarchia egy lengyel királysággal bővül, a birodalom szláv alattvalóinak szerepe megnő, a német alattvalóké pedig csökken. A nemzetiségi problémákat a Habsburgok területi gyarapodással oldották volna meg, hogy a szlávok nemzeti követeléseit ki-elégítsék, a Habsburg-ügyekbe való sorozatos német beavatkozások viszont a területi status quo fenntartását célozták, nehogy a német alattvalók pozíciója csorbuljon. Csak természetes, hogy a nézőpontoknak ez a különbözősége feszültséget gerjesztett.¹¹

Istvánt a Habsburgok és a németek nézeteltérései kényes helyzetbe hozták. A leendő Lengyelország jellege Németország és a monarchia között vitakérdéssé vált, és István a két fél közé került. Noha ő maga Habsburg volt, a németek úgy vélték, az ő elképzelésüket fogja szolgálni. 1916 júniusában Berlin Istvánt javasolta a leendő lengyel királyság régensének. Ez Ferenc József császár szemében Istvánt csak még gyanúsabbá tette, és el is utasította a javaslatot. A Habsburgok megkísérelték rábeszélteni Németországot egy közbülső megoldásra, esetleg egy lengyel alkotmányos monarchiára.

A zűrzavar akkor sem csitult el, amikor Németország és a Habsburg-monarchia 1916 novemberében kihirdette a

Lengyel Királyság megalakulását. A Habsburgok olyan régenszt javasoltak, aki egyaránt jelentéssel tartozna Berlinnek és Bécsnek. Bécs, hogy tovább kuszálja a helyzetet, erre a szerepre István vejét, Olgierd Czartoryskit ajánlotta – a két fő közül inkább őt tartották a Habsburgok hívének. A másíknak, Hieronymus Radziwiłłnek birtokai voltak Németországban, és apja aktív szerepet játszott a német politikában. Ha ez a javaslat arra irányult, hogy megossa a kibontakozó lengyel királyi családot, nem érte el célját. István volt olyan bölcs, hogy mások előtt soha nem hangoztatta a saját érdekeit két vejével szemben. Eközben egy lengyelországi sajtókampány István mellett keltett rokonszenvet; a varsóiak plakátokon nyilvánították ki, hogy Istvánt akarják királyuknak. Ő azonban addig nem akarta elfogadni a lengyel trónt, amíg hatáskörét nem határozzák meg egyértelműen; valószínűleg el akarta kerülni a látszatot, hogy csupán a németek bábja volna. Ahogy Vilmos egy 1916 decemberében írott levelében megjegyezte, „azt mondogatják neki, hogy bizonyára szeretne uralkodni, de ő kereken nemet mond”.¹²

A Lengyel Királyság 1916. novemberi kikiáltásával új szakasz kezdődött Vilmos politikai fejlődésében. Ekkorra egyfajta ukránná változott, és összebarátkozott ukrán katonáival. Megpróbált továbbá némi befolyást szerezni az ukrán politikára, de csak merőben személyes síkon. Nagybátyjának, Frigyesnek, a Habsburg fegyveres erők főparancsnokának feljegyzést írt az ukrán kérdésről. Állítólag audienciára járult Ferenc József császár elé egy ukrán katona kitüntetése ügyében. A fronton azonban kevés alkalma nyílt arra, hogy politikai szinten foglalkozzon Ukrajna jövőjével. Az ukránokra vonatkozó szemlélete egyik politikusuk kifejezésével „etnográfiai” vagy, ahogy ma mondanánk, antropológiai

volt. Lenyűgözték a szellemi gyermekkor csinos csecsebecségei, a dalok és az elbeszélések, a népviselet és az utazások. Ám az antropológiától egy ugrásra van a politikai cselekvés, és ő felkészült erre az ugrásra.¹³

Amikor az orosz erők 1916-ban ellentámadást indítottak Galíciában, Vilmost visszahívták a frontról, főhadnaggyá léptették elő, és biztonságosabb feladatokkal bízták meg. Kapcsolatokat létesített nála szellemileg érettebb ukránokkal, olyan, politikailag aktív személyekkel, akiktől volt mit tanulnia. Egyikük Kazimir Huzskovszkij báró volt, a Habsburg-hadsereg őrnagya. Vilmos megosztotta vele a maga egyszerű örömeit: sokat időzött emberei között, beszélte a nyelvüket, énekelte a dalaikat. Azt írta: esténként úgy tér nyugovóra, hogy tudja, egy szép napon „az álmokból valóság lesz”, és Ukrajna felszabadul. Ekkor, mint „derült égből a villám”, kihirdették a Lengyel Királyságot, és kiderült, hogy politikai gondolkodásra van szükség. A tanácsadóivá előlépett ukránokhoz hasonlóan Vilmos is attól tartott, hogy az új Lengyel Királyság egész Galíciát magában foglalhatja, s így módon a Kelet-Galíciában élő ukránok ki lesznek szolgáltatva egy lengyel király kénye-kedvének.¹⁴

Vilmos szempontjából kedvező volt, hogy úgy látszott: ez a király valószínűleg az édesapja lesz, akivel Bécsben bármikor találkozhatott. 1916-ban betegszabadságra ment, hogy kezeltesse tüdőbaját, és négy hónapig lakott apja bécsi palotájában, a Wiedner Hauptstrasse 61. szám alatt, valamint a közeli Badenben, ahol gyógykúrárt alkalmaztak bajára. Most először élt felnőttként Bécsben, és részesült a rangját megillető megtiszteltetésekben. A parlament felsőházának tagjaként főhercegekkel, érsekekkel, a nagy földbirtokos családok első embereivel találkozott. A házaknál, ahol megjelent, a kapus háromszor csengetett: ez a tisztesség csak főhercegek-

nek és bíborosoknak járt. A fővárosban Vilmos hovatovább nem úgy fogta már fel Ukrajna felszabadítását, mint harctéri győzelmek és megfelelő jó szándék drámai eredményét, hanem olyan programot látott benne, amelyhez kezdeményezőkésszégre és tapintatra van szükség.

Immár úgy látta: a célt akkor közelíti meg eredményesen, ha a Habsburg-rendszeren belül lát munkához. A Lengyel Királyságtól akkor védheti meg a leghatékonyabban az ukránokat, ha új ukrán tartományt hoz létre, amely Galícia keleti feléből és a teljes bukovinai tartományból állna. Ha ez a tartomány létrejönne, Nyugat-Galícia bízvást a Lengyel Királysághoz tartozhatna, anélkül hogy ennek az ukránok kárát látnák. A jelek szerint 1916 decemberének végén apja hozzájárult ehhez a tervhez. Vilmos ekkor nekiláthatott, hogy kidolgozza magában, hogyan festene Kelet-Európa azok után, hogy a Habsburgok legyőzik az Orosz Birodalmat. Olyan Habsburg-monarchiát képzelt el, amely osztrák, cseh, magyar és lengyel királyságokból, valamint egy „ukrán fejedelemségből” állna. Minden ilyen királyság régebben egy-egy főherceg lenne. A lengyel koronabirtok régebben és Ukrajna fejedelme természetesen István, illetve Vilmos lenne. Vilmos elégedett lehetett magával. 1917 elején már maga előtt látta egy olyan Európa körvonalait, amelyben egyenrangú lehetne apjával anélkül, hogy dacolnia kellene vele.¹⁵

Ferenc József császár 1916. november 21-én hunyt el, utóda Károly lett. Ukrán bajtársai segítségével Vilmos felkészült arra, hogy ezeket a terveket az új császár elé terjessze. Ferenc József korábban biztatta, hogy tanuljon meg ukránul, és csapjon fel ukrán tisztnek, de Vilmos ízlésének az öreg császár általános beállítottsága mindig túlságosan lengyelbarát volt. A háború folyamán csak egyszer találkozott Ferenc

Józseffel, és akkor úgy érezte, nem bolygathatja a nagypolitika kérdéseit. Az ukrán politikusok most Vilmosban látták a közvetítőt, akinek révén Károly császár elé juthatnak. Károly mindössze nyolc évvel volt idősebb Vilmosnál, és gyermekkoruk óta ismerték egymást. Huzskovszkij bemutatta Vilmost több nemesi származású ukrán politikusnak, például Mikola Vaszilko vezető parlamenti személyiségnek, a külügyminiszter diákkori barátjának és Jevgen Olesznyickijnek, aki korábban Ferenc Ferdinánd tanácsadója volt. A szóban forgó politikusok felkérték Vilmost, nyújtson át Károly császárnak egy petíciót a Habsburg-monarchián belül létrehozandó ukrán koronabirtok tárgyában.

Amikor Vilmos 1917. február 2-án találkozott Károllyal, az hellyel kínálta egy asztalnál, amit a főherceg különleges kegyjelének tekintett. Ferenc József mindvégig állt az audienciákon, s így beszélgetőtársainak is állniuk kellett, bár ennek megvolt az az előnye is, hogy a megbeszélések hamar véget értek. A hosszadalmas konzultáció eredményeként Vilmos meg volt győződve róla, hogy Károly megértette az ukrán nemzeti kérdés lényegét, vagyis Kelet-Galíciát nem fogják Lengyelországhoz csatolni, és valamikor a nem túl távoli jövőben létrejön majd az ukrán koronabirtok. A találkozás Károly szemszögéből nézve is érdekes volt. Valószínűleg tisztában volt vele, hogy Vilmost az ukránok vezetőjének szerepére nevelték, jóllehet alighanem meglepte, hogy ez a kísérlet ilyen előrehaladott stádiumban van. Vilmos Habsburg főherceggként és ukrán tisztként állt előtte egy olyan történelmi pillanatban, amikor a Habsburg fegyveres erők éppen benyomultak az Orosz Birodalom bizonyos, ukránok lakta részeibe. Néhány nappal a találkozásuk után Károly személyesen vette át a Habsburg fegyveres erők főparancsnokságát. A hadseregen belül pedig Vilmost szemelte ki egyik

összekötőjének, mint olyan ismerős tényezőt, akiben nyilvánvaló politikai lehetőségek rejlenek.¹⁶

Vilmos tehát, miközben általános vélekedés szerint a betegágyat nyomta, a nagypolitika köreibben mozgott. A kórházban egy zsidó orvos kezelte, akire mint „nagyon intelligens emberre” később szeretettel gondolt vissza. Nagyjából ugyanekkor határozta el, hogy megismerkedik egy másik zsidó orvossal, Sigmund Freuddal. Az 1916-os téli szemeszter során, amely 1917 márciusában ért véget, Freud előadás-sorozatot tartott az egyetemen. Vilmos, miután Badenben gyógyultnak nyilvánították, valószínűleg jelen volt az utolsó előadásokon, hogy aztán 1917 áprilisában visszatérjen parancsnoki posztjára. Freud a civilizációt a szexuális ösztön és annak elfojtása közötti törvényszerű feszültség eredményének tekintette. Hogy ez az elmélet mekkora hatással volt Vilmosra, nehéz megállapítani. Fiatal tiszt volt, aki szerette embereit; és Habsburg volt, aki úgy vélte, megvan a maga helye a család történelmi múltú, házasságokra alapozott birodalmában. Ha voltak is ellentmondások embereihez fűződő szoros kapcsolata és a Habsburg-dinasztia folytatásának rá is háruló kötelessége között, ezeket talán még nem tisztázta magában; Ukrajna meghódítását azonban mindenképpen katonai és nem családalapítási programnak tekintette. Ukrajna tehát nem a hitvesi nyoszolyán fog megfoganni, hanem egy, a győzedelmes háborút követő békeszerződésben.¹⁷

Ha azonban az a cél, hogy Ukrajnában a Habsburg-dinasztia viruljon fel, Oroszország Romanov-dinasztiájának buknia kell. És ez be is következett. 1917 márciusának elején fellázadt az orosz hadsereg, és a lázadás a frontokról áterjedt a fővárosban, Szentpéterváron állomásozó egységekre. A katonák, akiket a polgári lakosság soraiban kitört éhség-

lázadások elfojtására rendelték ki, csatlakoztak a tüntetőkhöz. II. Miklós cár lemondott, öccse nem volt hajlandó a helyébe lépni, és a Romanov-dinasztia megszűnt létezni: Oroszországban ideiglenes kormány vette át az irányítást. Oroszország szövetségesei, Franciaország és Nagy-Britannia, amennyire módjukban állt, nyomást fejtettek ki, hogy az orosz hadsereg tartsa állásait. A március 14-én megalakult új kormány minden reményét egy végső offenzívába vetette.

Ezenközben az új Oroszország azzal bajlódott, hogy megbirkózzon a hatalmas kontinentális birodalom örökségével, többek között azzal a ténnyel, hogy az oroszok a lakosság-nak mindössze a felét tették ki. A régi birodalom nyugati és déli vidékein a politikai pártok próbaképpen kinyilvánították jogukat, hogy a nem orosz nemzetiségek jövőjét ők határozzák meg. Kijevben március 20-án megalakult az Ukrán Központi Tanács. Eljött tehát a pillanat, amelyre annyi, a Habsburg-monarchiában élő ukrán politikus várt. Úgy látszott, az ukrán területek a nemzeti függetlenség küszöbén állnak. Csupán egy lökésre volt szükség, és kivívhatják. Ha a Habsburg-hadsereg bevonulna Ukrajnába, a nép kitörhetne Galícia szűk határai közül, és egy nagy ukrán államot teremthetne.

A feszült várakozás pillanatában, amely Ferenc József halálát és a Romanovok bukását követte, Vilmos visszatért a harctérre. Bécsből 1917. április 3-án indult el Lvovba. Két nappal később csatlakozott embereihez, akiknek a fővárosból sört és szeszes italokat küldött. Értett hozzá, hogy katonái kedvében járjon, újabban pedig a politikában is meglehetősen kiismerte magát. Immár tisztában volt Ukrajna politikai dilemmáival, és tárgyalt apjával is, Károly császárral is. Most visszatért a kiszámíthatatlan keleti frontra, de a politikát higgadtan fogta fel. Amikor Lengyelországból fon-

tos hírek érkeztek, sikeresebben igazodott el köztük. 1917 áprilisában Berlin és Bécs elvben megegyezett, hogy István lesz a király. Május 1-jén a lengyel régenstanács, amelyet a megszálló hatalmak az uralkodó kijelölésének céljából hoztak létre, beterjesztette a megfelelő indítványt. Valamivel később, de még májusban II. Vilmos császár Vaskereszttel tüntette ki Vilmost. Ám a rájuk ruházott sok tisztesség ellenére apa és fia megértette, hogy Lengyelország és Ukrajna politikai elrendezése még korántsem mondható véglegesnek.¹⁸

Amikor Vilmos ukrán barátai visszatértek Bécsbe, új módszert találtak befolyásuk érvényesítésére. Károly császár úgy határozott, hogy ismét összehívja a parlamentet. Osztórák tartományait jóformán a háború kezdete óta egyfajta császári-katonai diktatúra keretei között kormányozták, anélkül hogy a törvényhozás egyszer is összeült volna. 1917. május 30-án a parlament alsóháza első ízben ülésezett 1914 óta. Az ukrán politikai pártok követelték, hogy létesüljön ukrán tartomány a monarchián belül, és kifejtették, hogy Oroszországon belül is támogatják az ukrán nemzeti önrendelkezés jogát. Végül azonban mégsem az ukrán, hanem a lengyel pártok szállították az új koalíciós kormánynak az új törvényekhez szükséges szavazatokat. Ebben a helyzetben, amikor ukránok és lengyelek egyaránt nyomást fejtettek ki az uralkodóházra, a Habsburgok csak úgy őrizhették meg a belső békét, ha a határokon túl megnyerik a háborút. A lengyel és ukrán követeléseknek csak úgy tehettek eleget, ha orosz területeket csatolnak a birodalomhoz, amelyeket aztán feloszthatnak az új lengyel és ukrán koronabirtokok között.¹⁹

Így aztán, miközben az ukrán és lengyel parlamenti küldöttek Bécsben vitáztak, egyszersmind valamennyien Kelet felé néztek, hiszen csak onnan jöhetett az egyetlen igazi megoldás. Vilmos, aki átküzdötte magát Galícián, és beha-

tolt a korábbi orosz területekre, ukrán hazafiként szerzett magának hírnevet. Továbbra is idealista fogalmakban gondolkodott; egy ukrán barátjának azt írta, „életcélja az, hogy a népet boldoggá tegye”. Ugyanakkor tudatosan állította előtérbe saját személyét, és arra kérte ukrán kapcsolatait, hogy tájékoztassák egymást jeles tetteiről. Rövid távon most éppen úgy vélte, hogy a Habsburg-monarchia nemzetiségi gondjaira az lesz a legjobb megoldás, ha a Habsburg-területekből egy Ausztria–Magyarország–Lengyelország államalakulatot hoznak létre, és Kelet-Galíciát nem Lengyelországhoz, hanem Ausztriához csatolják. Mint Habsburg és mint ukrán egyaránt magától értetődőnek tartotta, hogy az ukrán kérdés megoldása egyaránt szolgálná családja és választott nemzete érdekeit.²⁰

Császára azonban tudta, hogy a dolgok nem ilyen egyszerűek. Károlynak tennie kellett valamit, hogy az ukránokat megnyerje a Habsburgok ügyének, és Vilmosban látta a kínálkozó eszközt. Felhívta Vilmost telefonon – amit elődje soha nem tett volna, hiszen Ferenc József soha nem nyúlt telefonhoz –, és felkérte, kísérje el egy galíciai „korteskörútra”. A két utas az egyik bécsi pályaudvaron találkozott, és Károly császár a legmelegebben üdvözölte kuzinját: „Tudja, kedves Vilmos, azért viszem magammal, hogy az ukránok kézzelfogható jelét lássák, mennyire szívemen viselem földjüket és népük sorsát.” Miközben a két ifjú Habsburg 1917 júliusában és augusztusában beutazta Kelet-Galíciát, Károly megígérte, hogy a Habsburg-csapatok és az újra megszervezendő Habsburg-közigazgatás tisztességesen bánik majd az ukránokkal.²¹

Néhány héttel később Károly újabb ukrán vonatkozású politikai küldetésre kérte fel Vilmost: ismerkedjék meg Andrej Septickijjal, a galíciai ukrán nemzeti egyház, a görög

katolikusok metropolitájával. Septickij székesegyháza Lvovban állt; ez volt egyháza székhelye, és az oroszok itt tartóztatták le, amikor a háború elején elfoglalták Galíciát. Ezen senki sem csodálkozott, hiszen az oroszok jól tudták, hogy Septickij a Habsburgok győzelmében reménykedik, mivel akkor a görög katolikus hit Galíciából az egész Orosz Birodalomra átterjedhetne. Most, a februári forradalom után Septickijt szabadlábba helyezték, ő pedig visszatért Galíciába, a maga lvovi székesegyházába. Mivel a Habsburgoknak szükségük volt az ukránok támogatására, Károly egy látványos gesztussal „Isten hozott”-at akart mondani a főpapnak. Így hát Lvovba menesztette Vilmost, hogy köszöntse a jeles ukrán személyiséget.

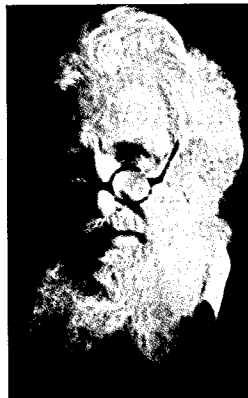
Vilmos 1917. szeptember 10-én kora délután érkezett a lvovi pályaudvarra egy virágokkal feldíszített vasúti kocsin; vele tartott egy ünnepélyes köszöntőbizottság és egy zenekar. Septickijt ukránul és németül üdvözölte, ami roppantul tetszett a bámészkodó ukránoknak és magának a metropolitának is. Septickij addig nem találkozott Vilmostal, és most egyszer csak ott állt előtte egy jóképű, ifjú főherceg, aki elfogadhatóan beszélt ukránul, és uralkodójuk nevében üdvözölte az összesereglt sokaság előtt. Mind a metropolita, mind az emberek láthatták, hogy Vilmos egyenruhája alatt hímzett ukrán inget visel. „Visivanyij!” – kiáltotta a tömeg; ukránul így nevezték az ilyen hímzéseket. És ez lett Vilmos ukrán vezetékeve. Így vált teljessé „Vaszil Visivanyij” ukrán identitása.

Septickij lett Vilmos új patrónusa és lelki vezetője. A jeles főpap meglátta benne saját tervének, azaz egész Ukrajna felszabadításának első számú végrehajtóját. A háború kezdete óta remélte, hogy felbukkanhat egy Habsburg-tiszt, aki a Habsburgok nevében kormányozná Ukrajnát. És most meg-

© Harvard Ukrainian Research Institute

Szent György-székesegyház, Lvov

© Harvard Ukrainian Research Institute

Andrej Septickij metropolita, Vilmos mentora

jelent egy Habsburg-tiszt, aki azon túl, hogy saját akaratából ukránná vált, még főhercegnek is született. Alkalmabb leendő királyt elképzelni sem lehetett.²²

Károly császárt, miközben az ukrán ügyek intézését Vilmosra bízta, az európai béke nagyobb szabású kérdése is foglalkoztatta. A háború megfosztotta trónjától az orosz Romanov-dinasztiát, ami rövid távon kellemesen érintette a Habsburgokat, de csüggesztő fejlemény volt az európai dinasztiák számára, amelyek további háborús éveknek és ismétlődő éhínségnek néztek elébe. Károly attól tartott, hogy egy elnyúló háború további forradalmakra és lemondásokra teremt alkalmat. Egy II. Vilmos császárnak átadott feljegyzésben külügyminisztere 1917 áprilisában azt írta: amennyiben „a központi hatalmak uralkodói az elkövetkező néhány hónapban nem tudnak békét kötni, a népek majd megteszik ezt a fejük fölött; akkor pedig a forradalom hullámai mindent elsöpörnek, amiért fivéreink és fiaink még ma is harcolnak, és az életüket áldozzák”.²³

Németország azonban akkor is a monarchia legtekintélyesebb szövetségese, és II. Vilmos nem óhajtott véget vetni a háborúnak. A német politikát most a két hadvezér, Ludendorff és Hindenburg tartotta kezében, akik Németországot és szövetségeseit egy bizonyos háborús logika túszaiként őrizték: békét kötni csak úgy, akármelyik pillanatban merőben értelmetlen, mivel a következő pillanatban felülkekedhetnek a harctéren, és akkor jobb feltételeket kapnak. Károly belátta, hogy a németeket nem győzheti meg a békekötés szükségességéről, és azt szerette volna, ha legalább Lengyelország tekintetében politikai egyezsége sikerül jutnia. 1917 októberében a két kormány megállapodott, hogy Lengyelország Károly uralma alá kerül, ha cserébe Bécs és

Berlin között szorosabb gazdasági és politikai együttműködés alakul ki – Ludendorff és Hindenburg azonban elutasította ezt az egyezséget. Ők csatlós állammá akarták tenni Lengyelországot, amelynek férfilakosságát ágyútölteléknek használhatják, és az új alakulat trónjára Istvánt szánták. István ügyének támogatásával a németek látszólag elfogadták az osztrák–lengyel megoldást, ám a két hadvezérnek valójában az volt a célja, hogy a Habsburg császároktól elorozzák a lengyel koronát, és Lengyelországot saját elképzeléseik szerint zsákmányolják ki.

1917 novemberében úgy tűnhetett: Németországnak igaza volt, amikor nem kötött alkut szövetségeseivel, és bízott a háború sorsát eldöntő nagy áttörésben. Tavasszal a német külügyminisztérium kieszelte, hogy lepecsételt vonaton hazájába csempész egy Vlagyimir Iljics Lenin nevű orosz emigránst. Hazaérve Lenin a maga áprilisi téziseiben kinyilatkoztatta, hogy Oroszországnak haladéktalanul ki kell lépnie a háborúból. Lenin és bolsevikjai november 7-én megdöntötték az orosz ideiglenes kormányt, és a helyébe új, kommunista rendet hoztak létre. Az orosz katonák tisztjeik ellen fordultak, a Habsburgok és a németek erői pedig szinte akadálytalanul nyomultak előre.

A bolsevik forradalom megfelelt a német politika céljainak, de a Habsburgoknak is maradt egy ütőkártyájuk, amelyet Oroszországban kijátszhattak, nevezetesen az ukrán nemzeti mozgalom. Vilmos, akit novemberben századossá léptettek elő, nagy győzelem küszöbén állt. A kijevi Ukrán Tanács 1918 januárjában kikiáltotta a független ukrán államot. Vilmos, megszívleva Septickij tanácsait, felismerte, hogy az új Ukrajna csak megfelelő külső segítséggel élheti túl a bolsevikok Vörös Hadseregének várható támadását. Ezért vált döntő jelentőségűvé, hogy a központi hatalmak elis-

merjék az új államot; Vilmos pedig csak akkor nyerhette el a maga Ukrajnáját, ha harctéri parancsnokból rejtett diplomatává vedlik át. Embereivel január 7-én még keleti rítus szerint ünnepelte meg a karácsonyt, ám január 12-én elbúcsúzott a hadseregtől, és ettől kezdve minden energiáját az ukrán függetlenség diplomáciai elfogadtatásának szentelte.²⁴

Németország, a Habsburg-monarchia és két keleti partnerük között 1918 első napjaiban, Breszt-Litovszkban megkezdődtek a tárgyalások. Az egyik keleti tárgyaló fél a bolsevik küldöttség volt; ők valóban kiléptették Oroszországot a háborúból, amivel egyaránt szolgálták a németek és a monarchia érdekeit. A másik partner az újonnan alakult Ukrán Nemzeti Köztársaság volt, amely éppen a jelen lévő bolsevikok ellen keresett védelmet. Vilmos és egyik szövetségese, Mikola Vaszilko galíciai ukrán politikus a kijevi ukrán diplomatákért adta, hogy országuk, amely virágzó mezőgazdaságáról híres, erősebb tárgyalópozíciót élvez, mint sokan gondolnák. A Habsburg-monarchia például kétségbeesetten próbál élelmiszerhez jutni. Az országot kiéhezteti a britek tengeri blokádja, miközben a monarchia búzatermése a háború alatt a felére esett vissza. 1918. január 20-án, mialatt zajlottak a tárgyalások, Bécsben 113 000 élelmet követelő munkás sztrájkolt. Másnap a Habsburg-vezérkar azt írta, hogy a hadsereg „egyik napról a másikra él”.²⁵

Ezek a hírek felbátorították az ukrán diplomatákat, akik két követelést terjesztettek elő: Az első arra irányult, hogy a maguk független ukrán államához csatoljanak bizonyos nyugati régiót, amelyet a lengyelek a sajátjuknak tekintenek. A második felszólította a Habsburg-monarchiát, hogy ismerjen el egy önálló ukrán tartományt. Január 22-én a Habsburg-külügyminiszter tájékoztatta Bécset e két követeléről, és a kormány a maga kétségbeesett helyzetében rájuk

bólintott. 1918. február 9-én a német, Habsburg- és ukrán diplomaták „kenyérbékeként” elhíresült egyezményt írtak alá. Németország és a Habsburg-monarchia beleegyezett, hogy elismeri az Ukrán Nemzeti Köztársaságot, míg a monarchia egy titkos jegyzőkönyvben megígérte, hogy Kelet-Galíciából és Bukovinából ukrán koronabirtokot hoz létre.

Ezalatt a bolsevik és ukrán erők között javában dúlt a háború. Éppen a szerződés aláírása napján a Vörös Hadsereg elfoglalta Kijevet, amelyet a független Ukrajna fővárosának szántak: vagyis az ukrán küldöttek nemzetközi elismerést vívtak ki egy olyan államnak, amely nem tudta megvédeni magát a bolsevikoktól, amelynek határai óhatatlanul sérteni fogják a lengyeleket, és amely jogot szerzett rá, hogy beavatkozzon a Habsburgok belügyeibe. Mindezt cserébe az ukránok élelmiszert ígértek, csakhogy az új állam infrastruktúrája illuzórikussá tette a szállítást. Vilmosnak viszont nagyon is tetszett ez a diplomáciai csíny, amelynek révén minden fontosabb ukrán politikai igényt sikerült kielégíteni. Vilmos segítségével két ukrán politikai alakulat is létrejött: keleten a független Ukrán Nemzeti Köztársaság, a Habsburg-monarchián belül pedig az ukrán koronabirtok. Vilmos minden bizonnyal azt remélte, hogy egy szép napon a két terület egyesül majd, és talán még az általa elképzelt „ukrán fejedelemség” is létrejön; márpedig a fejedelemséghez fejedelem kell. És tekintettel a keleten uralkodó forradalmi hangulatra, ez a fejedelem csakis vörös lehet.

„Nekem mint ukránnak, és én valóban ukránnak érzem magam, életem egyik legszebb napja volt”²⁶ – mondta Vilmos a „kenyérbéke” aláírásáról. Háborús verseiben megkockáztatta azt a romantikus állítást, miszerint Ukrajna jövője akár „egy vörös vércseppen át”, vagyis emberei szenvedéseinek tükrében is szemlélhető. Annyi bizonyos, hogy kato-

náinak is része volt ukrán tisztté való átalakulásában; dalokra és elbeszélésekre tanították, átítatták lojalitással és szeretettel. Breszt-litovszki diadalát azonban elsősorban az ukrán politikusoktól, valamint bizonyos Habsburg császároktól és nem utolsósorban édesapjától kapott politikai neveltetésének köszönhette. Az 1918-ban elismert Ukrán Nemzeti Köztársaság Vilmosnak mint ifjú diplomatának a diadala volt. Az új állam jóval nagyobb lett, mint az 1916 novemberében kikiáltott Lengyel Királyság, függetlenségét törvény szentesítette, és úgy látszott, Béctől és Berlintől további hathatós támogatásra számíthat.

Vilmos felülmúlta apját, anélkül hogy egyszer is össze kellett volna csapnia vele.

SZÜRKE

Árnyékkirályok

Az Ukrán Nemzeti Köztársaság kezdettől fogva afféle protektorátus volt. Németország és a Habsburg-monarchia 1918. február 9-én a „kenyérbékében” elismerte kormányát, majd meg kellett tisztítania területét a bolsevikoktól. Az ukrán kormány felkérésére február 18-án német csapatok lépték át az ukrán határt, tíz nappal később pedig a Habsburgok katonasága követte őket. A két szövetséges hadsereg Ukrajnán át robogott Oroszország felé, a bolsevikok tehát békekötésre kényszerültek. 1918 márciusában írták alá az egyezséget Németországgal és a Habsburg-monarchiával, amelynek értelmében átengedték nekik Ukrajna területét. Keleten tehát véget ért a háború, mégpedig Berlin és Bécs győzelmével.

A győzedelmes szövetségesek között azonban nem hozott egyetértés. Németország úgy hatolt be Ukrajnába, hogy nem várta be a Habsburgokat; az utóbbiak pedig azért követték a példáját, nehogy Németország mindent magához ragadjon. A két ország katonái között napirenden voltak a nézeteltérések, amelyek félreértésekhez és viszályokhoz vezettek. Több mint egy hónapba telt, amíg a német és a Habsburg-vezérkarnak sikerült megállapodnia a megszállási övezetek kérdésében. Végül Németország foglalta el Kijevet és

Észak-Ukrajnát, a Monarchia pedig a déli területeket, míg a fekete-tengeri kikötőket, például Odesszát közösen ellenőrizték. Követségeit mindkét fél Kijevben rendezte be.¹

Berlin és Bécs homlokegyenest eltérően értelmezte a maga Ukrajna-politikáját. A Habsburgok azt akarták, hogy az ukrán állam politikailag önálló legyen, tehát lépjen velük szövetségre, egyelőre Oroszországgal, majd később Németországgal szemben is. Dél-Ukrajna Habsburg megszállása tehát nem zárta ki az ukrán kezdeményezéseket. Bár a monarchia népei éheztek, az élelmiszer beszerzése nem tartozott a Habsburg-katonaság ukrainai prioritásai közé; legfőbb céljuk a hadsereg vezérkari főnöke szerint „az ukrán nemzeti és szeparatista gondolkodás megerősítése” volt. A Habsburgok kijevi képviselője ezt írta: „Az ukrán nemzeti orientáció háború alatti felébresztése mindenképpen helyes és sikeres lépés volt.” Most is ezt a politikát kell folytatni, mégpedig a németek meggyengítése céljából. Támogatni kell az ukrán nacionalizmust, és az ukrán intézményeket úgy kell kialakítani, hogy erőddé váljanak a Habsburgok ez idő szerinti szövetségesével szemben. A Habsburg katonai hírszerzés Ukrajnáért felelős tisztje így fogalmazott: „Mi, mint az első ukrán katonai egység megteremtői arra vagyunk hivatva, hogy a Németország elleni küzdelem vezetőiként jelenjünk meg Ukrajnában!”²

Németországnak ugyancsak megvolt a maga – jóval egyszerűbb – politikája. Berlin Ukrajnát élelmiszerforrásnak tekintette, az ukránokat pedig parasztoknak, akik a németek számára ellátmányt termelnek. Ennél mélyebbre Németország ukránügyi politikája nem hatolt. Míg a Habsburg-monarchia az új ukrán államot stratégiai nyereségnek tartotta, a németek a gabonabegyűjtés eszközét látták benne, és úgy okoskodtak: ha a mindenkori ukrán kormány nem teljesíti

ezt a küldetést, majd felváltják egy másikkal. Míg a Habsburgok úgy vélték, az ukrán nacionalizmus pártolása az ő érdekeiket szolgálja, a németek ugyanolyan szívesen vették, ha Ukrajnában orosz, lengyel vagy zsidó szövetségeseket és ügynököket találtak. A Habsburgok attól is tartottak, hogy német szövetségeseik a keleti győzelmet követően, ahelyett hogy békére törekednének, Ukrajnán keresztül továbbnyomulnak a kaukázusi olajmezők és Irak felé, ami lehetővé teszi, hogy folytassák a háborút a világhatalom megszerzése érdekében.³

A lényegyet tekintve a németek kerekedtek fölül. A Habsburg fegyveres erőknél bele kellett nyugodniuk, hogy a főparancsnokság német kézben lesz. 1918. április 29-én a németek feloszlatták az ukrán kormányt, alighogy a vele folytatott háromoldalú tárgyalások véget értek. Való igaz: az Ukrán Nemzeti Köztársaság hatóságai nem álltak a helyzet magas-

latán. Az elnök – szakmájára nézve történész – többnyire a készülék mellé tette a telefonkagylót, hogy zavartalanul dolgozhasson könyveinek korrektúráján. Ám a terület legalább törvényes volt, s egész sor politikai pártot tömörített, amelyek valóban Ukrajna népeit akarták képviselni. A puccsot követően Ukrajna hivatalosan továbbra is független állam maradt, kormányát azonban idegen hatalom állította össze. A németek Pavlo Szkoropadszkijjal az élen katonai bábdiktatúrát hoztak létre. Szkoropadszkij a hagyományos ukrán *hetman* címet öltötte fel, rezsimjét pedig hetmanátusnak nevezték.⁴

A hetmanátus megalapítása teljességgel német politikai lépés volt, a Habsburgokat meg sem kérdezték. A monarchia azonban nem volt olyan gyenge, mint amilyennek látszott. Károly császárnak még maradt egy ütőkártyája.

1918. február 18-án, azon a napon, amikor a német hadsereg bevonult Ukrajnába, Károly sürgönyileg Bécsbe rendelte Vilmost, és tudtára adta: mintegy négyezer ukrán katonából és tisztből létrehozott egy Vilmos főhercegről elnevezett harci csoportot. Az új szervezetben részt vesz az Ukrán Légión is, ez a különleges egység, amelyet a háború elején létesítettek hírszerzői és propagandafeladatokra. A csoportot azonnal keletre, Ukrajnába küldték, Vilmosnak pedig mint parancsnoknak csatlakoznia kell hozzájuk. Ő lesz Károly személyes megfigyelője, aki, mint Habsburg a Habsburgnak, magának a császárnak fog beszámolni az ukrán helyzetről.

Vilmosnak jelenlétével és intézkedéseivel az ukrán nemzeti ügyet is támogatnia kellett, minden, általa megfelelőnek ítélt módon. Ahogy írta: „Őfelsége *rendkívül kegyes* volt, és megbízott, hogy Ukrajnában ne csupán katonailag, ha-

nem politikailag is fellépjek. Ebben az összefüggésben bizalma jeléül *korlátlan* cselekvési szabadsággal ruházott fel.”⁵

Vilmos később azt állította, hogy a császár és közte soha nem került szóba, hogy egy Habsburgot Ukrajna királyává koronázzanak, és ez valószínűleg megfelel az igazságnak. A két Habsburg között egy ilyen tárgyú megbeszélés fölösleges lett volna, hiszen mindketten tisztában voltak vele, hogy a dinasztikus terjeszkedés lehetőségeit a legnagyobb óvatossággal kell kezelni.

1918 márciusának végén Vilmos a Fekete-tenger szürke vizén Odesszába hajózott, hogy csatlakozzék katonáihoz. A köztől gyorsított iramban utazott északkeletre, a hátszágba, az ukrán sztyeppén állomásozó Ukrán Légiónhoz. Igaz, a légiót olyan emberekből toborozták, akik vagy túl fiatalok, vagy túl idősök voltak a rendes katonai szolgálathoz, és tagjai között sok volt a szemüveges ifjú tiszt, ám Vilmos tudatosan úgy tekintett rájuk, mint „szép, egészséges fiúkra, akik komoly, a Habsburg-hadseregénél szilárdabb fegyelmről tettek bizonyosságot”. Ő és emberei mind szívből örültek, hogy Ukrajnában szolgálhatnak. A légiót beolvasztották a nagyobb létszámú harci csoportba, amelynek Vilmos lett a parancsnoka, és az egység Herszonból áttelepült arra a vidékre, amely ukrán viszonylatban a nemzeti szimbolika legtekintélyesebb hordozója volt: a Szicsként ismert ősi kozák erődrendszer helyszínére.⁶

A kozákok – szabad férfiak, akik háborúskodásból, halálszatból és gazdálkodásból éltek – az ukrán történelem büszkeségei voltak. A lakosság túlnyomó többségét alkotó ortodox ukrán parasztság számára a Szics egykor egyet jelentett a szabadsággal. A parasztoknak évszázadokon át lényegében két lehetőségük volt az életben: vagy jobbágyként robotoltak

a lengyel földbirtokosoknál és ezek zsidó bérlőinél, vagy, ha szökni próbáltak, a muszlim tatárok rabszolgái lettek. Egyetlen menedékük a Szics volt, ahol a paraszt jó esetben felcsaphatott kozáknak. A kozákok a 17. század közepén felkeltek a lengyel uralom ellen. A lázadás az ukrán lakosság tekintélyes részének véres halálához vezetett, és egyik folyományaként Oroszország leigázta a kozákokat. Ám a dekadens lengyel nemességnek hadat üzenő hős kozákok mítoszát, amely mellesleg Vilmost is lebilincselte, az ukrán hazafiak ellenállhatatlannak találták. Az Ukrán Légio az ukrán függetlenség e történelmi legendájának adózva egyenesen „a Szics ukrán mesterlövészeinek” nevezte magát.

Ez a kozák múlt nemcsak időben volt távoli, hanem térben is. A légio tagjai Galíciából származtak, és Galíciában soha nem éltek kozákok. A kozák múlt tisztelete eleddig mindig merőben elméleti jellegű volt. A Habsburg-monarchiában, a kávéházaknak, egyetemeknek és kormányhivataloknak ebben az olyannyira különböző világában az Ukrán Légio alapítói, egytől egyig értelmiségiek, tudatosan hivatkoztak a kozák hősiességre, hogy büszkeséget ébresszenek az általuk megteremtendő ukrán nemzetben. Most pedig ott termettek ebben az Ukrajnában, mégpedig magában a Szicsben, és együtt táboroztak a szellemekkel. Vilmos „a köztünk támadt nagy örömről” számolt be, „amiért ekkora szerencse ért, hogy itt élhetünk ezen a nevezetes vidéken”. A légio tagjaival együtt napnyugtakor felkeresték az ősi erőd helyszínét, és kereszteket állítottak a hegyekben. Az emberek könnyen hódoltak be a romantikus elképzelésnek, miszerint a múlt feltámasztható, és a nép, amely már csak a történelemben létezik, életre kelthető.⁷

Parancsnokuk, Vilmos tisztában volt vele, hogy a történelmi múlt nem elég. A Habsburg-politika az ukrán nemzet

© Harvard Ukrainian Research Institute

Vilmos mint parancsnok 1918-ban

felépítését tűzte ki célul, és ez azt jelentette, hogy itt és most kell cselekedni. Vilmos azért jelent meg a Szicsben, hogy az ukránul beszélő parasztokból az általa „ukránosításnak” nevezett politika keretében ukrán parasztokat neveljen. Ahogy fogalmazott: „Csak két lehetőség van. Vagy jön egy ellenfél, aki képes elűzni engem, és hozzálat az eloroszosításhoz, vagy én maradok itt, és ukránosítok.” Az ukrán nemzet fogalma nem volt azonos a már létező ukrán állammal, ezzel a német bábállammal, amely orosz hivatalnokokra támaszkodott; inkább jövőt idéző látomás volt, amelyben az egész hatalmas ország úgy fest majd, mint az a kis terület, ahol Vilmos és katonái megvetették a lábukat. Ebben a Szics körüli

szűk zónában kellett Vilmosnak felépítenie Ukrajnát, mégpedig minél gyorsabban.

Vilmos politikájának jellege semmiben sem különbözött más korok és helyszínek nemzetépítőitől: pozitív akciók, sajtópropaganda és történelmi romantika. A hivatalnoki kart etnikai alapon szűrte meg, azaz a falvak közigazgatását ukránokkal töltötte fel. Sajtó útján terjesztette a nemzeti felszabadulás üzenetét, még új, ukrán nemzeti hangvételű lapot is alapított. Meggyőződése volt, hogy a következő nemzedéknek másként kell látnia a világot, mint a szülők nemzedékének, és ezért tisztjeit iskolákba küldte tanítani. Légiója összebarátkozott a helyi parasztsággal, arra buzdította őket, hogy politikailag azonosuljanak Ukrajnával. A barátkozás számos, nemegyszer írásos formát öltött. Vilmos emberei sok időt szenteltek az írásnak és a színjátszásnak: olyan darabokban léptek fel, amelyeket helyi közönségnek adtak elő alkalmi helyszíneken. Minden második héten helyi istállóban játszottak. Ahogy Vilmos felidézte, „fiaink a hajnali órákig mulatoztak a helybeli leányzókka”.⁸

Ukrajna tehát istállóban született, de ugyanez a kereszténységről is elmondható. Vilmos, miközben olyan ukrán nemzetfogalmat népszerűsített, amely a régi Habsburg–orosz határ mindkét oldalán élőket magában foglalja, bekapcsolódott abba a politikába is, amely véget akart vetni az ősi keresztény egyházszakadásnak. Ukrajna régóta határvidék volt kelet és nyugat, ortodoxok és katolikusok között, és hagyományos kísérleti terepe a két egyház egyesülésének. Egy 16. századi próbálkozás egyesülés helyett egy harmadik, „uniátus” egyház létrejöttéhez vezetett, amely alárendelte magát a Vatikánnak, de liturgiája az ortodox egyházéhoz hasonlított. A 19. században a Habsburgok kisajátították ezt az uniátus egyházat, ők képezték papjait, és elnevezték görög ka-

tolikus egyháznak. A 20. századra a görög katolicizmus lett a Habsburg–monarchiában élő ukránok nemzeti vallása.

A görög katolikus egyházat az az Andrej Septickij metropolita alakította ukrán nemzeti intézménnyé, akit néhány hónappal korábban Vilmos Lvovban köszöntött. Most, 1918-ban, Septickij nagyszabású tervet dédelgetett. A korábbi Orosz Birodalomban élő ortodoxokat át akarta téríteni a görög katolikus hitre, hogy bekapcsolja őket a katolikus egyházba, és ekként véget vessen az egyházszakadásnak. Ha az Orosz Birodalomban élő ukránok az ortodox vallásról áttérnek a görög katolikusra, ez az Ukrajna fölötti Habsburg–uralmat is erősítené, lévén hogy Lvov, a görög katolicizmus székhelye, a monarchiához tartozott.

Septickij bizalmas kísérőt is rendelt Vilmos mellé François-Xavier Bonne belga redemptorista pap személyében. Rendje más tagjaihoz hasonlóan Bonne is magáévá tette a görög katolikus rítust, és ukrán nemzeti identitást öltött. Ukrajnában ő lett Vilmos állandó társa. Mindketten hamar felismerték, hogy semmi értelme a görög katolicizmus elsietett terjesztésének. Kelet-Ukrajnában a lakosság ortodox hitű volt, és a katolicizmus vagy a görög katolicizmus fogalmai csak zűrzavart keltettek a fejekben. Vilmos és Bonne továbbá azt tapasztalta, hogy a helyi ukránok, ahelyett hogy érdeklődnének a nyugati vallások iránt, Vilmost akarják ortodox hitre téríteni.⁹

Az is kiderült azonban, hogy az ukránok katolikus vallása ellenére is követik Vilmost, mert benne öltött testet az a forradalmi vezetés, amelyet áhítottak. Az ukrán parasztoknak fontosabb volt a tulajdon, mint a vallás vagy a nemzetiség, és Vilmos, úgy látszik, megértette ezt. Személyes megszálási övezetében a parasztok megtartották földjeiket, amelyeket a forradalmi 1917-es évben ragadtak el a földesuraktól.

Vilmos nem engedte, hogy az ukrán állam visszaadja a földeket korábbi tulajdonosaiknak, és szükség esetén elutasította a helyi nemeseket. Még azt is megakadályozta, hogy a Habsburg fegyveres erők élelmet rekviráljanak. A parasztok, akik a szomszédos vidékeken ellenálltak a rekvirálásnak, fokozatosan átszivárogtak Vilmos zónájába. Vilmos még a partizán vezetőknek is menedéket nyújtott, akik védelmükbe vették a parasztokat a Habsburg fegyveres erőkkel szemben.¹⁰

A paraszti tulajdonhoz való viszonya Ukrajna-szerte legendássá, egyfajta fejedelmi Robin Hooddá avatta Vilmos személyét. A kijevi Habsburg-hatóságok aggódva érzékelték, hogy Vilmos Szicse „Ukrajna összes elégedetlen elemének úti célja lett”. Felismerték, mekkora „vonzerőt” gyakorol a személye mindenkire, aki elégedetlen a megszállással. A hadsereg vezetését nyugtalanította, hogy „komoly ukrán politikai körök” Vilmosban az ukrán trón várományosát látják. A németeket is aggasztotta „a nép körében Vaszil herceggént ismert Vilmos főherceg növekvő népszerűsége”.¹¹

Németország akaratlanul hozzásegítette Vilmost, hogy a Szicsben még több ukrán katonát gyűjtsön össze. A német hadsereg, amely 1918 márciusában és áprilisában délen elfoglalta a stratégiai jelentőségű Krím félszigetet, elrendelte, hogy a Zaporozsjei Hadtestként ismert ukrán egység hagyja el a környéket. Az április 29-i, Szkoropadskij-féle puccs következtében a hadtest parancsnokai attól tartottak, hogy a németek felosztatják egységüket, így hát útra keltek a Szics felé. Akárcsak az Ukrán Légio galíciai katonái, a Zaporozsjei Hadtest tisztjei is odaadón ápolták a kozák hagyományokat; a „zaporozsjei” szó a Szicsre utal, és azt jelenti: „a zúgókon túli”. A zaporozsjeiek a maguk kopaszra borotvált fejével és görbe kardjával félelmetesebbek voltak, mint a szemüve-

ges, tankönyveken nevelkedett galíciaiak. Az előbbiek még a templomban is kardot viseltek, sőt a gyóntatófülkébe is magukkal vitték; azt magyarázták, hogy a kardjuknak is sok a gyónnivalója, amiben valószínűleg igazuk volt.¹²

1918. május elején a Szics szolgált mitikus háttérként keleti és nyugati ukrán katonák különleges találkozásához. A hónap első napjaiban a zaporozsjeiek lakomára hívták Vilmost és légiját. Vsevolod Petriv ezredes felidézte, hogyan ismerkedtek meg kelet-ukrajnai katonái a csinos és barátságos főherceggel: „Nem akármilyen találkozás volt: erőteljesebb fiaink, megannyi jellegzetes marcona ukrán arc, és közöttük bukkant fel a főherceg ábrázata, ezé a nyúlánk, vöröses hajú, bajusztalan fiatalemberé, aki osztrák egyenruhája alatt ukrán inget viselt.” Az első benyomás, amelyet Vilmosról szereztek, káprázatos volt. A katonák elmondták Petrivnek, hogy a főherceg beszélgetésbe vonta őket, osztozott politikai problémáikban, ismerte országukat, az ő nyelvükön beszélt, és ami igazán különös, úgy érezték, hogy a népből való. „Egyszerű ember, olyan, mint mi!” – kiáltották álmélkodva, de őszinte meggyőződéssel. Vilmos elragadóan kedves és tapintatos volt, mentes minden ravaszkodástól és kétkulacsosságtól.¹³

Hamarosan újabb összejövételre került sor, ahol az ukrán lovasság bravúros lovas mutatványokkal nyűgözte le Vilmost. A zaporozsjeiek kozáknak tartották magukat, és ápolták a lovaglás művészetének kozák hagyományait. Legnépszerűbb mutatványuk az volt, hogy miközben teljes sebességgel nyargaltak, felkaptak egy sapkát a földről. Értettek hozzá, hogy halált színelve a ló oldalán függeszkedve vágatssanak, vagy elhajoljanak a nyilak meg a lövések elől; egyesek még a ló hasa alatt is tudtak hajtani. Kedvükre változtatták helyzetüket a nyeregben, akár meg is fordultak rajta, miközben

lovaik gyors iramban száguldottak. Vilmos, akit egy kövér lengyel tanított meg lovagolni az atyai kastély elkerített parkjában, ezekhez a nyílt sztyeppén bemutatott trükkökhöz hasonlót soha nem látott. Közben pedig akadálytalanul vegyült el a katonák között, és szívesen sörözgetett a helyi parasztokkal.

Amikor megmutatta az ukránoknak, hogy közéjük tartozik, egyszersmind tanúsította, hogy uralkodni is tudna rajtuk; az ukrán katonák maguktól jutottak erre a következtetésre. Egyik összejövetelükön Vilmost egy, a Krímből hozott trónra ültették, úgy szállították ide-oda, és közben azt kiáltották: „Dicsőség!” Máskor megajándékozták egy kozák sapkával és az általuk *burkának* nevezett hosszú nemezköpenyvel. Az ukrán kultúra számos eleméhez hasonlóan a burka is muszlim eredetű. Míg az araboknál a nők mindent elfedő, külső ruhadarabja, az ukránoknál a harcosok és vezérek nemzeti viselete volt. Burkájában és szőrmesapkával a fején Vilmos valóra váltotta régi vágyát: kelet-európai herceg lett belőle. Úgy látszott, hamarosan beteljesülnek a Keletről szőtt gyerekkori álmai, s megvalósul ifjonti ambíciója, hogy elfoglalja az ukrán trónt. Öltözéke láttán emberei lelkesen beszálltak Vilmos „megkoronázásáról”.¹⁴

Petriv ezredes tisztvárosa, Petro Bolbocsan ezredes éppen ezen a koronázáson törte a fejét. Egy Vilmostal történt találkozás után azt javasolta Petrivnek: használják fel a Habsburg főherceget a németek által fenntartott hetmanátus megdöntésére. „Nem lenne ínyünkre való – kérdezte –, ha csinálnánk egy kis puccsot, és kikiáltanánk Vaszilt egész Ukrajna hetmanjává?” Bolbocsan szeme előtt egy demokratikus alkotmányos monarchia lebegett. Vilmos aláírna egy monarchista alkotmányt, amely addig lenne érvényben, amíg demokratikus választásokra nem kerülhet sor.

A két kelet-ukrajnai ezredes Vilmos elé terjesztette a tervet, aki nem adott rá egyértelmű választ, ám május 9-én és 11-én útbaigazítást kérve sürgőnyt küldött Károly császárnak. Károly visszasürgönyözött: azt óhajtja, hogy Vilmos folytassa ukránbarát politikáját; de ne tegyen semmit, amivel veszélyeztetné a Németországgal fennálló szövetséget, vagy kockára tenné az élelmiszer-szállítmányok sorsát. És semmiképpen se cselekedjék elhamarkodottan. Ha egy Habsburg trónra lépne, és később elveszítené a hatalmát, az az egész dinasztia hitelét csorbítaná. Az a lényeg, hogy megválasszák az alkalmas pillanatot. Vilmos ne tegyen semmilyen „döntő lépést” – legalábbis egyelőre.¹⁵

Vilmos kis szféráján kívül Dél-Ukrajna Habsburg-megszállása katasztrófával ért fel. Vilmos képes volt rá, hogy ukránként lépjen fel, és megvédje a parasztokat, de egyetlen tisztvárosa sem járt ilyen szerencsével. A hadseregnek nem volt módja kimutatni a jóakarátát, viszont sürgető kötelessége volt lehetőleg minél több élelmiszert begyűjteni. A Habsburg-katonákban, akiket kezdetben felszabadítókként üdvözöltek, a nép hamarosan csak fosztogatókat látott. Gabonájukért és jószágukért a parasztok nem akarták elfogadni a Habsburg-valutát, az orosz rubelnek pedig nem volt értéke, így a gabonát földbe vájt üregekbe rejtették. A vasúti dolgozók sztrájkoltak. A Habsburg-katonaság megparancsolta az ukrán rendőröknek, hogy gyűjtsák fel azokat a falvakat, ahol a parasztok ellenállnak a rekvirálásnak. A katonák, akik maguk is éheztek, a begyűjtött élelmiszer legnagyobb részét megették. A „kenyérbéke” keretében Ukrajna megígérte, hogy nyárra egymillió tonna élelmiszert szállít a központi hatalmaknak, ám e mennyiségnek még a tizede sem érkezett meg. Mivel az ukrán kormány nem tudta teljesíteni ígéretét,

a Habsburgok is megszegték szavukat. A „kényérbéke” titkos jegyzőkönyve azt ígérte, hogy a gabonáért cserébe a monarchián belül ukrán koronabirtokot létesítenek, ám ezt a papírt a német külügyminisztériumban elégették.¹⁶

A falvak és dokumentumok megsemmisítésével aligha lehetett Ukrajnát kordában tartani. A lázadó parasztok rátaláltak a maguk vezéreire, nemegyszer bolsevikokra, akik megtanították őket a partizánok taktikáira. Egy 1918 júniusában kelt, jellegzetes Habsburg-jelentés beszámol róla, hogyan ölték meg két csendőrt egy faluban, és hogyan torolták meg a merényletet tizenhárom helybéli lakos felakasztásával. Júliusban egy vasúti tisztviselőt kiraboltak, majd megkötözve a síneken hagytak – a Habsburg- és német erők nem jutottak a bűnösök nyomára. Ugyanebben a hónapban Habsburg-katonák tüzéséggel teremtettek rendet egy faluban. Mivel egyre kevésbé sikerült megkülönböztetniük a partizánokat a többiektől, civileken álltak bosszút, de ezzel csak növelték az erdőkbe sereglő fiatal ellenállók számát. Augusztusban a Habsburg-hírszerzés arról számolt be, hogy „napirenden van a földbirtokosok, rendőrök, tisztviselők meggyilkolása és egyéb, a központi hatalmak katonái ellen elkövetett el-
lenséges terrorista cselekmények”.¹⁷

A partizánokkal való összetűzések néha valóban groteszk jelleget öltöttek; így történt ez május utolsó napján Hulaj Polje faluban is. A túlerőben lévő parasztok bekerítették a Habsburg-katonákat, akik néhány házban kerestek menedéket, majd egyiküket kiküldték, hogy bejelentse, megadják magukat. A szerencsétlent társai szeme láttára fejezték le, a holttestét felaprították, majd a megmaradt katonákat fegyverrel a házak elhagyására kényszerítették, és kivégezték. A Habsburg-büntetőakcióban negyvenkilenc embert ölték meg, függetlenül attól, hogy részt vettek-e az akcióban

vagy sem. A Habsburg-tisztek nem ismerték ki magukat a helyi politikában, és ritkán fordult elő, hogy megbízhatóan azonosítsák ellenfeleiket. Ebben az esetben a partizánokat bolsevikoknak hitték, holott Hulaj Polje valójában egy anarchista banda fészke volt.¹⁸

A Habsburg-tisztek Ukrajnát kitörőfélben lévő vulkánnak tartották. Ha ott maradnak, tovább nő az elégedetlenség; ha távoznak, tömeges erőszakot provokálnak. Attól tartottak, hogy ha a központi hatalmak visszavonulnak, a földesurakat meg a zsidókat az ukránok tömegesen lemészárolják. És úgy látszott: Vilmos politikája csak ront ezen az ijesztő és veszedelmes helyzeten. A főherceg megvédte a parasztokat a rekvirálásoktól, és segítette a partizánokat a tulajdon hadseregével szembeni ellenállásban. Együtt érzett még Hulaj Polje gyilkos anarchistáival is: azon tűnődött, hogy őse, Rudolf császár hasonló módszerekkel alapította meg a Habsburg-dinasztiát. A Habsburg megszálló hatóságoknak törniük kellett a fejüket: tulajdonképpen miben sántikál az ifjú főherceg? Június közepén végül a Habsburg-erők parancsnoka közvetlenül fel is tette neki a kérdést, de Vilmos megtagadta a választ. Egyes Habsburg-diplomaták a császárnak is írtak, arra kérve őt, hívja vissza Vilmost Ukrajnából.¹⁹

Elkeseredtek a német szövetségesek is. Már aznap, amikor bevonultak Ukrajnába, megkapták az első hírszerzői jelentést egy titkos tervről, amely arra irányult, hogy Vilmost Ukrajna trónjára ültessék. Először nem igazán törődtek ezzel az eshetőséggel, ám a gyarapodó bizonyítékokat muszáj volt komolyabban venniük. Márciusban, még mielőtt Vilmos a helyszínre érkezett volna, egyes német diplomaták arra a nagyon is helytálló következtetésre jutottak, miszerint a Habsburgok „Dél-Ukrajnában messzire vezető politikai célokat követnek”. Május 13-án a német hadvezetés megállá-

pította, hogy „különböző osztrák koponyákban kísért egy Ukrajnával létesítendő perszonálunió gondolata, vagyis egy olyan ukrán királyságé, amelyben királyként egy Habsburg uralkodna”. Német diplomaták ugyanezen a napon jelentették, hogy Vilmos örömmel vállalná a németek által kijelölt hetman utódának posztját – noha az illető még csak két hete volt hatalmon.²⁰

A németeket meglepte a Vilmos személyében rejlő fenyegetés. Tudták, hogy a Vörös herceggel van dolguk, az uralkodó osztály egy olyan tagjával, aki a forradalmi pillanatot egy radikális szociális és nemzeti politika bevezetésére akarja kihasználni. Természetesen azzal is tisztában voltak – hiszen annyi bolsevik rádiós propagandát hallgathattak, amennyit csak elviseltek –, hogy a bolsevikok, akiket ők űztek ki Ukrajnából, támogatókat szerezhetnek azok soraiból, akik szemben állnak a németek kizsákmányoló manővereivel. Még a bolsevikok sürgőnyeit is elolvashatták, lévén hogy a politikai komisszárok, Joszif Visszarionovics Sztálint is beleértve, nem bajlódtak rejtjelezéssel. A bolsevizmus tehát nem tartogatott számukra meglepetéseket. Mindazonáltal egy baloldali monarchista feltűnésére mégsem számítottak, és csodálkoztak a Habsburg főhercegen, aki, ha kicsiben is, mindazt elszolozsmázza, amit a bolsevikok ígértek egy, a háborúba és a megszállásba belefáradt országnak: földet, békét és nemzeti szabadságot.²¹

A frusztrált németek azzal nyugtatták egymást, hogy Vilmos, „akár az apja, afféle fantasztá”. Ez igaz volt, vigasznak azonban sovány. Mivel Károlyt nem sikerült rávenni, hogy távolítsa el Vilmost Ukrajnából, be kellett érniük azzal, hogy ügynököket küldtek a Szicsbe: figyeljék meg, miben mesterkedik. A hírek nem voltak valami biztatók. Az egyik kém jelentése szerint „Vilmos nagyon népszerű a maga uk-

rán környezetében”, és „mindenki, aki ismeri, a leendő hetmant vagy királyt látja benne”. „Nyájasságával, tapintatával, az ukránok iránti rokonszenvével csakúgy, mint magánéletének kivételes egyszerűségével a főherceg nagy népszerűséget vívott ki – jelentette egy további besúgó –, nemcsak közvetlen környezetében, hanem az ukrán lakosság széles köreiben is.” Ugyanez az ügynök így folytatta: „Ukrajna-szerte szélteben-hosszában mindenféle legenda kering erről a kalandvágó hercegről, Ukrajna e nagy barátjáról, aki az ősi Szicsben telepedett le.” A végső következtetés magától adódott: „Vilmos főhercegnek éppen a népszerűsége jelent nagy veszélyt államunk jövőjére” (amin Szkoropadszkij hetman bábálmát kellett érteni).²²

A németek azonban nem akarták beismerni aggodalmaikat Habsburg szövetségesük előtt; inkább bábjuk, Szkoropadszkij félelmeit ecsetelték. Elmagyarázták, hogy az „ideges természetű” Szkoropadszkij hetman Vilmost tekinti a maga „bête noire-jának”; és ez történetesen így is volt. A büszke és gyanakvó Szkoropadszkij Vilmosban trónkövetelőt látott, és joggal feltételezte, hogy a főherceg élvezi a Habsburg-udvar, valamint a görög katolikus egyház támogatását. A németek úgy próbálták lecsillapítani emberüket, hogy eltávolították Vilmos hatalmának katonai bázisát. Júniusig feloszlatták a Szics környékén tömörülő ukrán csapatokat, és elrendelték, hogy a Zaporozsjei Hadtest északon foglaljon el új állásokat. Vilmos ekként csak a harci csoport négyezer embere fölött rendelkezhetett. Csakhogy eddigre már súlyos politikai és pszichológiai károk keletkeztek. Júliusban valaki beetette a sajtót: az európai újságokban cikkeket helyezett el azzal az álhírrrel, hogy Szkoropadszkij lemondott hetmani címéről Vilmos javára. Nagyjából ugyanekkor egy

* kb. mumus (francia)

bolsevik megölte az ukrainai német erők parancsnokát. Szkoropadszkij dühöngött, német gazdái egyre nyugtalanabbak lettek.²³

Károly császár mindazonáltal ódzkodott Vilmos eltávolításától. Valószínűleg céljai közé tartozott, hogy nyugtalanítsa a németeket és ingerelje Szkoropadszkijt. Ha a németek megszállási politikája megbukik – mint ahogy ez már nyilvánvaló volt –, végül mégis rászorulhatnak az ukránra lett Habsburg fi segítségére; addig pedig Vilmos ukrainai jelenléte egyike marad Károly kevés lehetőségének, hogy felhívja magára a fölényben lévő német szövetséges figyelmét. 1918 júliusában Károly színleg engedett az egyre erősebb nyomásnak, és azt írta II. Vilmos német császárnak: Vilmos meg fog jelenni a nyugati fronton, hogy személyesen adjon számot tetteiről.

Valójában Károly eltökélte, hogy kitart a maga keleti politikája mellett, és kihasználja az alkalmat, hogy még nyomatékosabbá tegye a maga általános békepolitikáját. Nézete szerint a németek kizsákmányolják Ukrajnát is, Lengyelországot is, az előbbi élelmiszer-tartalékaitól fosztják meg, az utóbbit embertartalékaitól, anélkül hogy felajánlanák a két országnak a megígért politikai autonómiát. Károly kétségkívül úgy gondolkodott, hogy a Habsburgok mind Lengyelországban, mind Ukrajnában engedékenyebben uralkodnának, mint a németek, és mindvégig ragaszkodott elképzeléséhez, miszerint legalábbis Lengyelországban egy Habsburg fejére kerüljön a korona; Ukrajnában pedig fennáll ez a lehetőség. Még sürgetőbbnek tartotta, hogy a németek addig vessenek véget a háborúnak, amíg Bécs és Berlin még rendelkezik olyan területekkel, amelyekről tárgyalhatnak. Károly úgy vélte: minden további hónap több kockázattal jár, mint lehetőséggel, és eljött a fegyverszünet ideje.

Ilyen gondolatok közepette rendelte Vilmost Bécsbe, ahol átnyújtott neki egy halom, Ukrajnából befutott feljelentést, majd továbbküldte a belgiumi német főhadiszállásra, hogy tárgyaljon II. Vilmos német császárral; ismertesse vele Károly álláspontját, és ha neki úgy tetszik, a sajátját is. Vilmos elfogadta a megbízatást, elégette a feljelentéseket, és folytatta útját nyugat felé.²⁴

Ukrajnából Belgiumba, a keleti frontról a nyugatira utaztában Vilmos német katonák százazreinek nyomát követte. A békeszerződések, amelyeket 1918 februárjában és márciusában Ukrajnával és a bolsevik Oroszországgal aláírtak, lehetővé tették, hogy a németek 44 hadosztályt dobjanak át nyugatra, és 1918 tavaszán és nyarán öt nagyszabású támadást indítsanak Franciaországban. Júniusra a német hadsereg 65 kilométerre állt Párizstól, amelyet gránátokkal árasztott el. A franciák és a britek azonban tovább harcoltak, és az amerikaiak is megérkeztek. A németek az offenzívában egymillió katonát veszítettek, őket nem tudták pótolni. Mindeközben egymillió amerikait hajóztak át Franciaországba.

1918. augusztus 8-án Vilmos megérkezett Spába, hogy találkozzon a német császárral. A németek szempontjából ez volt az egész háború legsötétebb napja. Reggel Franciaország, Nagy-Britannia és az Egyesült Államok hadseregei nagy erejű támadást indítottak Amiens-től keletre – ez a francia város Párizstól mintegy 120 kilométerre északra fekszik. Ez volt az első világháború legnagyobb tankcsatája – és valamennyi tank Németország ellenségeinek birtokában volt. Délutánra, amikor a német császár sátrában üdvözölte Vilmost, a németek több tízezer embert veszítettek, és 12 kilométert vonultak vissza. A német főhadiszálláson ezen a keserves napon indulatos volt a hangulat, amiért a Habs-

burg-monarchiára a nyugati fronton vajmi kevésbé lehetett számítani.²⁵

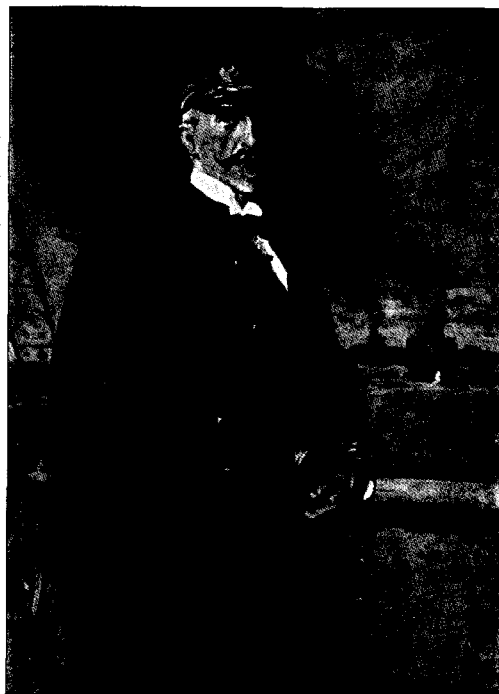
Vilmos a Habsburg-ház kényes küldetésében érkezett Spába egy olyan napon, amelyen a németek alig várták, hogy bajaikért a Habsburgokat tegyék felelőssé. Amiens-nél kiderült, hogy Károly teljes joggal törekedett a békére – ezt azonban a németek nem ismerhették be, legalábbis nem ebben a helyzetben. A német tisztek lebeszéltek Vilmost arról, hogy Károly békevágyát szóba hozza. Vilmos ezért saját ukrainai parancsnokságáról számolt be a császárnak, aki áldását adta Ukrajnába való visszatérésére. A császár vezérkarának az volt a véleménye, hogy Vilmos kedvezően üt el a többi Habsburgtól. Maga a német császár azt írta, hogy az ilyen rokonszenvesen „fiatal és friss” tisztnak továbbra is a fronton, emberei közt van a helye. Úgy látszott, nagyon örül, amiért egy ilyen vonzó és harcra kész Habsburgot ismerhetett meg.²⁶

Öt nappal később Károly császár is Spába érkezett, hogy azonnali békét sürgessen. Előző napon ért véget az amiens-i csata, mégpedig a német hadsereg súlyos vereségével. II. Vilmos császár, akit nem tájékoztattak a csata tényleges részleteiről, megpróbált belekötni Károlyba a lengyel kérdésben, Károly azonban nem engedett; a vita végül eldöntetlen maradt. A Kelet ügyei lényegében érdektelenné váltak; a háború sorsának a nyugati fronton kellett eldőlnie. A németek nap mint nap visszavonulóban voltak; a háború négy éve alatt a német katonák most először adták meg magukat nagy tömegekben. Immár mit sem számítottak volna az ukrán élelmiszer-szállítmányok vagy a lengyel regruták. A németek azt akarták, hogy a Habsburg fél támogassa őket a nyugati fronton, az utóbbinak azonban szüksége volt a hadseregére, hogy odahaza, az éhező polgári lakosság zavargásai közepette képes legyen fenntartani a nyugalmat. A két császár mind-

össze abban egyezhetett meg, hogy további döntésekre csak a nyugati fronton bekövetkező sikerek után kerül sor. Csak-hogy a nyugati fronton nem következett be újabb siker.²⁷

Mialatt a két császár tárgyal, Vilmos már visszatérőben volt Ukrajnába, de minden lépésnél bürokratikus akadályokba ütközött. Német és Habsburg-diplomaták és -tiszték próbálták késleltetni mindenütt – Spánál, Berlinben, Bécsben. A németek azt állították: köztudott, hogy Vilmos az ukrán királyságra pályázik. Amikor Habsburg-hivatalnokok saját császárukhoz fordultak, hogy Vilmos ne térhessen vissza Ukrajnába, Károly azt felelte, hogy II. Vilmos jóváhagyása megoldotta a kérdést. A hivatalnokok erre közölték, hogy a német császár nyilatkozatai mit sem jelentenek. Az uralkodó döntésének jogosultságát semmilyen hivatalnok nem vonhatta kétségbe, a háborúnak ebben a szakaszában azonban magukat az uralkodókat sem vették mindig komolyan. A négy éve tartó véres és értelmetlen háború a császárság tekintélyét is megrendítette.²⁸

A német és Habsburg-hivatalnokok attól tartottak, hogy Vilmos ukrainai jelenléte megdöntheti a hetmanátust, és országos felforduláshoz vezethet. A Habsburg-diplomaták elmagyarázták, hogy „minden egyes ukrán a mi trónörökös-jelöltünknek tekinti a főherceget”, akinek visszatérése „halálos csapást” mérne a hetmanra. Vilmos azonban mindennek ellenére visszatért, és szeptember elején csatlakozott katonáihoz. Mivel tisztában volt a hetman aggályaival, felajánlotta: Kijevbe utazik, hogy tisztázza magát. A Habsburg- és német diplomaták úgy vélték, ez a látogatás „felettébb szerencsétlen ötlet”, és csak ürügyül szolgálna a puccshoz, a németek pedig bejelentették: ha Vilmos megjelenne Kijevben, katonai rangja szerint bánnának vele (a főherceg ekkor százados volt), nem pedig úgy, mint a Habsburg-ház császári

© Lengyel Állami Levéltár, Żywiec

István portréja 1918-ból

és királyi főhercegeével. A kormányok sem vették valami komolyan a dinasztiaikat.²⁹

Ám miközben a németek mindent elkövettek, hogy távol tartsák Vilmost Kijevtől, Istvánt, az édesapját arról győzködték, hogy utazzon Varsóba. Augusztus 28-án, amikor az egyik német diplomata tiltakozott az ellen, hogy Vilmos az ukrán fővárosba látogasson, egy másik ismertette István-nal, hogy milyen feltételeket szabnak a németek a lengyel trón elfoglalásához.

Az eset nem látszott valami egyszerűnek. Az Ukrán Nemzeti Köztársaság felkarolásával Németország és a Habsburgok elidegenítették maguktól a lengyel politikusokat. A Habs-

burg fegyveres erőkhöz besorozott lengyel csapatok fellázkodtak, és a lengyel katonák nem voltak hajlandók csatlakozni a Németország által felállítandó sereghez. Józef Piłsudski, a Habsburgok szervezte Lengyel Légió vezetője német börtönben volt, mert megtagadta, hogy hűségesküet tegyen a németeknek. István felismerte, hogy a háborúnak ebben a szakaszában egy Lengyel Királyság nem lenne egyéb egy német gyarmatnál. A háború folyamán nem tett egyebet, mint pénzt gyűjtött és osztogatott sebesült lengyel katonáknak, és szemernyi sem kívánta, hogy újabb lengyel fiúk haljanak meg vagy váljanak rokkanttá a német érdekek kedvéért. Több német parancsnok is azt tervezte, hogy Lengyelország nyugati részéből területeket hasít ki, elkobozza az ott élő lengyel földtulajdonosok birtokait, a tulajdonosokat pedig deportálja. Ezt a politikát semmilyen, magára valamit is adó lengyel uralkodó sem vállalhatta. István megbeszélte a kérdést Károly császárral, aki arra utasította, hogy ne fogadja el a lengyel koronát.³⁰

1918 szeptemberében Szkoropadszkij hetman maga ke-reste fel a német főhadiszállást, és ígéretet csikart ki a német parancsnokoktól, miszerint Vilmos el fogja hagyni Ukrajnát. Ludendorff és Hindenburg, a két német hadvezér keresztülhúzta Károly törekvéseit, hogy Lengyelország királya legyen, de arra nem kényszeríthették, hogy feladja Ukrajnával kapcsolatos dinasztikus reményeit. Az osztrák erők ukrajnai parancsnoka végül megtalálta az érvet, amellyel uralkodóját ráveheti, hogy Vilmosnak új beosztást keressen. 1918. szeptember 23-án azt mondta Károlynak, hogy a fennálló forradalmi helyzetben nem kezeshet többé Vilmos személyes biztonságáért. Október 9-én Vilmos és emberei elhajóztak Odesszából – elhagyták azt az Ukrajnát, amelynek megteremtéséért oly sokat tettek.³¹

Vilmost utasították, hogy jelentkezzen Csernovicban, Bukovina osztrák tartomány fővárosában, ám odaérve megbetegedett, és az ágyat kellett őriznie. Mélységesen aggasztotta az Ukrán Nemzeti Köztársaság jövője; attól tartott, hogy eltávolítása a vég kezdete, és Ukrajnát le fogják győzni a bolsevikok. Most, hogy a Vörös hercegnek távoznia kellett, megjelent előtte egy bolsevik Ukrajna, sőt az egész Európát fenyegető kommunista veszély képe. Nyugtalanították a Habsburgok kilátásai is. Estéit a helyi kormányzóval töltötte, akivel a monarchia jövőjéről beszélgettek. Az újságok, amelyeket együtt olvastak el, számos megvitatni való hírt közöltek. Vilmos, aki kifogyott a készpénzből, kisebb kölcsönt kért a kormányzótól. Valahogyan egy autót is sikerült szereznie.³²

A németek már közvetlenül az amerikaiakkal tárgyaltak, Woodrow Wilson elnök 14 pontként ismert békefeltételei alapján. Wilson meghirdette a nemzetek önrendelkezésének elvét, amelynek értelmében a népek meghatározhatják, hogy melyik államhoz kívánnak tartozni. A németek azt hitték, ez az elképzelés tisztességes és elfogadható békét jelenthet számukra. Wilson 10. pontja a Habsburg-területek nemzetiségeinek autonómiájáról szólt. A Habsburgok mindig is azt hitték: szükség esetén elfogadhatják ezt a követelést; az amerikaiak autonómiafeltételei bizonyára nem lesznek túl szigorúak. Elvégre amikor Wilson először ismertette a maga 14 pontját az Egyesült Államok kongresszusának együttes ülésén, az egybegyűlt képviselők és szenátorok között egyetlen afroamerikai sem akadt. Károlynak ezzel szemben olyan parlamentje volt, amely a kisebbségi politika tekintetében megkötötte a kezét, olyannyira, hogy a Habsburgoknak még a háború alatt is törekedniük kellett a nemzetek szabadságára.

Károly most engedett Wilson egyik követelésének. 1918. október 16-án elrendelte, hogy Ausztria területeit szervezzék át nemzeti tartományok szövetségévé. Vilmos, aki továbbra is Csernovicban nyomta a betegágyat, támogatta ezt a kezdeményezést, abban a hitben, hogy történjék bármi a forradalmi hangulatú Keleten, a Habsburg-monarchián belüli, szövetségi ukrán koronabirtokot meg lehet védeni a bolsevizmustól. Amikor értesült a tervekről, miszerint Lvovban kikiáltanák a független nyugat-ukrajnai államot, írt az ukrán vezetőknek, hogy lebeszélje őket a monarchiából való kiválásról. Abban a meggyőződésben, miszerint a Habsburg-monarchia felbomlása „elképzелhetetlen”, október 18-án azt javasolta, hogy minden új ukrán állam kérelmezze a monarchiához való csatlakozást. Vilmos azonban kiesett az események sodrából. Az önrendelkezés Habsburg-változata – azaz a Habsburg császárhoz hű nemzeti koronabirtokok létrehozása – már nem valósulhatott meg; és Vilmosra, aki közvetítőként lépett fel az örökkévaló dinasztia és a fiatal nemzet között, nem volt többé szükség.³³

Ugyanezen a napon, október 18-án Woodrow Wilson reagált Károly föderációs tervére: felszólította a Habsburg-monarchia nemzeteit, hogy nyilvánítsák ki teljes függetlenségüket. Az amerikai elnök immár a monarchia megszűnését sürgette – azaz odáig jutott, ahová Vilmos nem követhette. A lvovi ukrán összeesküvők eddig Vilmosban látták hadseregük természetes vezetőjét; ám amikor felismerték, hogy a főherceg még mindig a monarchiát támogatja, meggondolták magukat, hiszen tudták, hogy a monarchia nem éli túl a háborút. A tiszt, akit Csernovicba küldtek Vilmosért, egy új jelölttel tért vissza. Vilmos mindazonáltal bekapcsolódott az akcióba, hogy bizonyos Habsburg-erőforrásokat az ukrán függetlenség javára csoportosítsanak át. Ezekben az

utolsó októberi napokban, valószínűleg Vilmos hallgatólagos együttműködésével, két ukrán többségű Habsburg-ezredet vezényeltek Lvovba, ahol azok csatlakoztak az Ukrán Légiónagyszámú veterán tisztjéhez. November 1-jén Lvovben felülkerekedtek az ukrán csapatok, és kikiáltották a független Nyugat-ukrajnai Nemzeti Köztársaságot.³⁴

Vilmos még egy utolsó jelentős gesztusra szánta el magát: Csernovicból Lvovba vezényelte csapatait, hogy harcoljanak az ukrán ügyért; betegágyából kelt fel, hogy a pályaudvaron elbúcsúztassa őket. Ezt a döntést egyedül hozta meg; emberei, akik nem tudták, hogy Lvovban az ukrán államiság sorsáról fognak határozni, Bukovinában szerettek volna maradni. Vilmos most látta utoljára embereit, és tudta: olyan ügyért fognak harcolni, amelynek őrá már nincs szüksége. A katonák néhány nappal később Lvovba érkeztek, immár nem mint a Vilmos Főherceg Harci Csoport tagjai, hanem mint a Nyugat-ukrajnai Nemzeti Köztársaság katonái. Igaz, valamivel korábban várták őket. Csakhogy ezeket a katonákat az ukránosítás politikai küldetésére képezték ki, így nem állhatták meg, hogy útközben ne szálljanak le a vasútállomásokon, és Vilmos tanításához híven a lengyel jelzéseket ne cseréljék ukránokra.³⁵

Vilmos közreműködött egy nemzet létrehozásában, ám a nemzet vezetői immár nélküle cselekedtek. Tanultak tőle, majd fellázadtak ellene. Az ő Európája apránként megszűnt létezni, dinasztíája végveszélyben forgott. A háború túl sokáig tartott – Vilmos és Károly szempontjából csakúgy, mint valamennyi Habsburg és monarchiájuk számára.

Még oly kései időpontban is, mint 1918 augusztusa, amikor Vilmos és Károly felkereste Spában a német császárt, a Habsburgok győztesen vagy legalább elégedetten kerül-

hettek volna ki a konfliktusból. Habsburg-területeken nem tartózkodtak idegen katonák, és a monarchia jókora területeket birtokolt Ukrajnában, Szerbiában és Észak-Olaszországban. Ha a németek augusztusban engedtek volna Vilmos és Károly fegyverszüneti felhívásának, a Habsburg-monarchia esetleg fennmaradhatott volna. Az ősz azonban csak katasztrófákat hozott. Szeptemberben a szerbek átcsoportosították erőiket, és felszabadították fővárosukat, Belgrádot. Október végén az olasz ellentámadás megsemmisítette az Alpokban harcoló Habsburg-erőket. Novemberben Románia ismét bekapcsolódott a háborúba, megtámadta a bukovinai Habsburg-tartományt, és elfoglalta fővárosát, Csernovicot.³⁶

A közeledő románok elől Vilmos elmenekült. Közvetlenül azelőtt, hogy a románok november 9-én megérkeztek, és ő titkárával, Eduard Lariscsenkóval mint sofőrrel elhagyta Csernovicot, a Habsburg-monarchia még létezett. Amikor néhány nappal később Lvovba értek, a monarchia már megszűnt létezni. Időközben Németország-szerte általános sztrájk tört ki, és a német császár úgy határozott, hogy nem tér haza Belgiumból. Birodalmából köztársaság lett, amely aláírta a fegyverszünetet, és készült a béketárgyalásokra. A Habsburg-monarchiában nemzeti érzelmű vezetők ragadták magukhoz a közigazgatás helyi szerveit. Az éhezéssel, fásultsággal és szenvedéssel párosult nemzeti lázadás véget vetett a soknemzetiségű monarchiának. Területén mindegyik új nemzetállamokat kiáltottak ki. Nyolc évszázad után megtört a Habsburgok hatalma. November 11-én Károly visszavonult az államügyektől, és egy vadászkastélyba húzódott. Ekkorra már nem volt hadserege, még csak díszőrsége sem; kísérete csupán a katonai akadémia kadétjeiből állt.³⁷

A dinasztíák egyik percről a másikra elvesztették minden jelentőségüket. Lvovban az ukránok köztársaságot alapított-

tak, amelynek elnöke tudatta Vilmossal, hogy a szolgálataira nem tartanak igényt. Varsóban a lengyel királyság régens-tanácsa, amely azért alakult, hogy Istvánt Lengyelország királyává emelje, a főherceg helyett Józef Pilsudskira ruházta hatalmát; ő pedig köztársaságot hozott létre. István lengyelországi karrierje, akárcsak lengyel fiaié és vejeié, egyszeriben semmivé fozlott. A lengyel nemzeti kérdés végre megoldódott, ám a Habsburgok ellenében. Lengyelország egész Galíciát magának követelte. Ukrajnában Szkoropadszkij rezsimjét katonatisztek döntötték meg, akik közül néhányan egykor Vilmost kérték fel „egy kis puccsra”, és uralkodójuknak akarták. Vilmos azonban nem állt kötélnek. Károly utasítására „egyelőre” elnapolta álmát, hogy átvegye a hatalmat Ukrajnában.

1918. november 11-től, a fegyverszünet napjától kezdve érvényét veszítette az „egyelőre” szó; a birodalmi időszámítás megszűnt. A keresztények évszázadokon át úgy néztek a Habsburgok uralta Német-római Birodalomra, mint az apokalipszis jelének cáfolatára: ameddig létezik, a világ is fennáll. A 19. század elején a Szent Római Birodalmat eltörölték, de a Habsburgok, Ferenc József uralkodása alatt, magukhoz tértek és kitartottak, az időtlenség szürke palástját vetve a belülről változó kontinens láztól remegő testére. Most, hogy birodalmak pusztultak el és dinasztiák váltak trónfosztottá, haladni kezdett az idő. A szocialisták ideje jött el, akik a feudalizmus lezárását ígérték, hogy az elnyomott osztályok mindent újrakezdhessenek, és azt a meggyőződést sugallták, hogy a népek a birodalmi elnyomás sötét múltjából átléphetnek az állami függetlenség fényesebb jövőjébe. Megvalósulni látszott a liberális elképzelés is, amely abban bízott, hogy az új köztársaságok meg fogják teremteni a tartós európai és világbéke feltételeit.

Közép- és Kelet-Európában a királyokból árnyékkirályok lettek, és a trónkövetelők menekültek, ahová tudtak. István a żywieci kastélyába vonult vissza, amelyet a lengyel köztársaság sürgősen elkobzott. Szkoropadszkij egy német csapatszallító vonaton Ukrajnából Németországba menekült, orvosnak álcázva magát a sebesültek között. Lvovba lengyel csapatok vonultak be, Vilmos kibújt a gyűrűből, és egy kelet-galíciai város kolostorában keresett menedéket: ott rejtőzött el a szerzetesek között.³⁸

Megszűnt egy örökkévalóság. Vilmos huszonhárom éves volt ekkor.

FEHÉR

Az imperializmus ügynöke

Mintha váratlanul az egész világ összeesküdött volna Vilmos szeretett Ukrajnája ellen, és ő tehetetlen volt. Amikor az első világháború győztese 1919 januárjában Párizsban összeültek, hogy Európa jövőjéről döntsenek, Vilmos Bucsacs (lengyelül Buczaczy) kelet-galíciai város kolostorában bujkált. A britek, a franciák, az amerikaiak és szövetségeseik meghatározták a háború utáni rendet, miközben a legyőzött és a békekonferenciákról kizárt hatalmak csak írásban tiltakozhattak.

Elhatározott, hogy a csatatéren megvert, történelmi Habsburg-monarchiát feldarabolják. Woodrow Wilson amerikai elnök meghirdette az önrendelkezés elvét, ami azt jelentette, hogy minden nemzetiség önálló államot alapíthat. Miközben a monarchia területeiből új államok születtek, alkalmazták ugyan Wilson mércéjét, de igencsak egyenlőtlenül. A csehekre, lengyelekre, szerbekre és románokra, akikben a győztesek szövetségeseket láttak, jelentős nemzeti kisebbségeket bízta. Az ellenségnek tekintett Magyarországot korábbi méretének egyharmadára zsugorodott. Ausztria önálló kis köztársaság lett, olyan, németül beszélőké, akiknek legtöbbje valószínűleg Németországhoz szeretett volna

csatlakozni. Ezt azonban a győztes hatalmak megtiltották, noha összhangban lett volna az önrendelkezés elvével.¹

Hogy ki tartozik egy-egy nemzethez és ki nem, azt a győztesek döntötték el. Így például Ukrajna nem számított nemzetnek, tehát az önrendelkezés sem vonatkozott rá. Amennyire az amerikaiaknak, a briteknek és a franciáknak egyáltalán fogalmuk volt a létezéséről, úgy tekintettek rá, mint Berlin és Bécs mesterséges alkotására. Azoknak az ukrán politikusoknak, akik Németországra és a Habsburg-monarchiára számítottak, Londonban, Párizsban vagy Washingtonban kevés barátjuk volt. Most, a háború befejeztével, Vilmos barátai gyorsan hozzáláttak az egyensúlyhiány kiküszöböléséhez. Septickij és Bonne, akik a Habsburg-Ukrajnában nem sokkal korábban még Vilmos pártfogói voltak, most nagy sietve arról győzködték a szövetséges hatalmakat, hogy az ukrán nép megérdemli az önrendelkezést – de feladatuk nagyon nehéznek bizonyult.²

Vilmos, aki egy galíciai kolostorban bujkált, nagyon messze volt a párizsi béketárgyalásoktól. Némely ukrán politikus úgy vélte: annál jobb. A főherceg jelleme és teljesítményei, amelyek néhány héttel korábban még oly vonzóak voltak, most csak gyengíthették Ukrajna ingatag ügyét. A Vörös herceg fogalma, amely a háború alatt oly mámorítóan hatott, most mérgezővé vált. Vilmos egyszerre képviselte Kelet-Európában a Habsburg-hatalmat és a társadalmi felszabadítást, éppen akkor, amikor a győztesek meg akarták akadályozni a Habsburg-restaurációt és a bolsevik forradalmat. 1919 tavaszán, amikor a magyar bolsevikok háborút indítottak a magyar királyság hagyományos területeinek visszaszerzéséért, a modern és hagyományos ideológiáknak ez az elegye komoly veszélyt jelentett.

Lengyelország, amely Vilmostal szemben oly ellenséges volt, értett hozzá, hogyan játssza ki az ukrán kártyát a maga előnyére. Politikusai most bosszút álltak, amiért Vilmos 1918 februárjában, a „kenyérbéke” tárgyalásain túljárt az eszükön. A lengyelek egy ukrán hadsereggel vívtak ádáz csatákat a korábban Habsburgok uralta Galícia fölötti uralomért, és ezt az összeütközést az első világháború folytatásának állították be. Lengyelország a győztesek közt volt, és azzal érvelt, hogy Ukrajna az ellenség elmeszüleménye, amelyet le kell győzni, mert a háborúnak csak akkor lesz igazán vége. A lengyel diplomaták az ukrán nemzetet a Habsburg-ármány bizonyosságának tekintették, és szerintük ezt az ármányt Vilmos testesítette meg. Ignacy Paderewski, az elbűvölő lengyel zongoraművész azt mondta az amerikaiaknak, hogy Vilmos 80 000 katonát tart harci készenlétben Lvov előtt. Vilmos magának Wilson elnöknek írt, hogy rávilágítson: Ukrajna igenis nemzet, amely megérdemli az önrendelkezést – de semmit sem sikerült elérnie.³

Vilmos egymás után vesztett el egy háborút és egy vitát, ráadásul törekény egészségi állapotával is törődnie kellett. 1919. május 6-án elhagyta a kolostort, és autóján a hegyek közé vette be magát. Tüdőbaja miatt kevésbé zsúfolt körülményekre vágyott; meglehet, a szerzetesek is ezt szerették volna. Igaz, Vilmos az iskolában, a katonai akadémián és a hadseregnél hozzászokott a férfitársaság szoros közelségéhez; elképzelhető, hogy ő és titkára, Eduard Lariscsenko túlságosan is jól érezték magukat a kolostorban. Akárhogy is volt, most a hegyek közt akartak letelepedni, és fel akarták keresni a hegylakókat, akiket Vilmos fiatal fiúként annyira szeretett. Ám nyugalmat itt sem talált. Június 6-án elfogta a román hadsereg, és Bukarestbe vitték, ahol kihallgatták.

Egy, a fővároson kívüli kolostorba zárták, a román hatóságok pedig kiengedése fejében váltságdíjat követeltek Ausztriától. Feltehetően az autóját is eltulajdonították.⁴

Úgy tűnt, Vilmos egészségi állapota javult Romániában, és három hónappal később az Ukrán Nemzeti Köztársaság képviselői kiszabadították. Vilmos életjeleket mutatott, akárcsak az állam, amelynek megteremtésében közreműködött. Az Ukrán Nemzeti Köztársaság, amely korábban Németország és a Habsburg-monarchia protektorátusa volt, megtalálta az igazi függetlenséghez vezető utat. A német és Habsburg-erők kivonulása után a német bábkormányt ukrán politikusok direktóriumnak nevezett klikkje váltotta fel. Ez az új rendszer Vilmost Romániából Ukrajnába szállította, és kinevezte a hadsereg külkapcsolati főnökévé.⁵

Az ukrán államnak többé nem voltak nagy hatalmú protektorai, és ugyanez vonatkozott Vilmosra is. 1919. szeptember 10-én tért vissza Ukrajnába, ahol a hadsereg kamenyec-podolszkiji tábori főhadiszállásán helyezték el. Itt, merőben váratlanul, új kollégái is kihallgatásnak vetették alá: tisztázni kellett, hogyan lett belőle ukrán. Vilmos megígérte, hogy harcolni fog Ukrajnáért, amíg csak fizikai erővel bírja. Miután befogadták az Ukrán Nemzeti Köztársaság hadseregébe, áttekinthette új patrónusai álláspontját és helyzetét.

A frontról kedvezőtlen hírek érkeztek. A Délnyugat-Ukrajnában fekvő Kamenyec-Podolszkijban volt egy ősi erőd, ahonnan valaha a régi Lengyelországot védtek az Oszmán Birodalom támadásaitól. 1918-ban itt kerestek menedéket a kétségbeesett helyzetbe került ukrán kormányok és hadseregek, majd ide húzódtak be 1919-ben is, amikor Kijevet, a fővárost más hatalmak foglalták el. Ez az utóbbi helyzet többször is megismétlődött. Az első világháború után, az

Ukrajnáért vívott háborúk idején, Kijev vagy tucatnyi alkalommal cserélt gazdát. Az Ukrán Nemzeti Köztársaság három erős vetélytárral nézett szembe: a bolsevikok Vörös Hadseregével, az orosz ellenforradalmárok fehér seregeivel, valamint Józef Piłsudski lengyel csapataival.

Ukrajna területét a háború öt éve után banditizmus és pogromok nyomorgatták. Az Ukrán Nemzeti Köztársaság haderejébe, akárcsak a vele szemben álló hadseregekbe, olyan helyi parancsnokok is befurakodtak, akiket a fosztogatás és a zsidók kiirtása jobban érdekelt, mint az ország felszabadítása. Vilmos nem volt olyan helyzetben, hogy ezt megakadályozza. Egy évvel korábban ugyanezen hadsereg tisztjei benne látták a potenciális uralkodót. Ő azonban elszalasztotta a kedvező alkalmat, és a háború végére fájdalmasan elszigetelődött minden hatalmi tényezőtől. A vidéki ukránok még mindig legendaként néztek fel rá, a direktóriumnak azonban nem állt szándékában, hogy egy lehetséges vetélytársat szabadítson az országra. Vilmosnak a maga sátrában idegen nyelvekkel kellett foglalkoznia, és ebben az új, viszonylag szerény beosztásban nemigen volt mit felajánlania. Beszélt ugyan angolul és franciául, de az amerikaiakat, a briteket és a franciákat senki sem vehette rá Ukrajna támogatására. Bár a győztesek tartottak a bolsevikoktól, ám a gátat, amely a kommunizmust távol tartja Európától, nem Ukrajnában, hanem Lengyelországban látták.

Tisztársaival egyetemben Vilmos is csak nézőként figyelhetett, hogyan használja ki a helyzetet a lengyel hírszerzés. Józef Piłsudski mint lengyel államfő és főparancsnok csak figyelt és várt, miközben ukrainai vetélytársai 1919 folyamán egymást gyengítették. A Fehér Hadsereg, amelynek vezetői vissza akarták állítani az Ukrajnát is magába foglaló cári Oroszországot, 1919 nyarán kiűzték Kijevből az Ukrán Nem-

zeti Köztársaság hadseregét. Ezután a fehéreket győzte le Lenin és Trockij Vörös Hadserege; ők a nemzetközi kommunista forradalmat akarták kiterjeszteni először Ukrajnára, majd onnan Lengyelországra és egész Európára. 1919 őszén az Ukrán Nemzeti Köztársaság hadserege átcsoportosította erőit, hogy szembeszálljon a Vörös Hadsereggel, ám a sikerre kevés reményük volt. Az Ukrán Nemzeti Köztársaságnak kétségbeesett helyzetében Lengyelországhoz kellett fordulnia segítségért. A vörösök és a fehérek egyaránt le akarták rombolni az ukrán államot; Lengyelország legalább azt állította, hogy szövetséget akar kötni vele.⁶

Vilmos értelmezése szerint a Lengyelországgal kötendő szövetség – habár más opció nem volt – erkölcsi csapdába csalná az ukránokat, minthogy azzal járna, hogy Ukrajna állítólagos fennmaradása érdekében egyes ukránoknak más ukránokat kellene elárulniuk. Lengyelország éppen ekkor, 1919 júliusában győzte le a Nyugat-ukrajnai Nemzeti Köztársaság hadseregét; ez volt az az ukrán állam, amely Habsburg-Galícia keleti részéből alakult ki. E korábbi Habsburg-területek immár Lengyelország birtokába kerültek, és a szövetség fejében a lengyelek azt követelnék, hogy az Ukrán Nemzeti Köztársaság hivatalosan mondjon le róluk. Az egyik ukrán államnak tehát el kellene árulnia a másikat, és Lengyelország bekebelezné azokat a galíciai területeket, ahol Vilmos rátalált a maga ukrán identitására. 1919 novemberében Vilmos, ettől a helyzettől megundorodva, mindössze két hónap után kivált az Ukrán Nemzeti Köztársaság szolgálatából.⁷

Némely ukrán hajlandónak mutatkozott megkockáztatni a lengyelekkel kötendő szövetséget, Vilmos azonban nem tartozott közéjük: sokallotta az árat. Az ukrán ügy érdekében nem vetette el eleve a kompromisszumokat, de úgy érezte,

nem tudná elviselni, hogy Varsóból parancsolgassanak neki – ez egész politikai múltjának logikáját felborította volna, hiszen Ukrajna ügyét azért tette a magáévá, hogy dacoljon apja Lengyelország melletti elkötelezettségével. Elhatározta: másutt keres támogatókat a független Ukrajna ügyéhez. Ezek a gondolatok jártak a fejében, amikor Lariscsenkóval együtt elhagyta Ukrajnát, és útra kelt nyugat felé. Útközben azonban leverte lábáról a tífusz, és meg kellett állnia, még hozzá éppen Romániában.

Amikor bukaresti betegágyában az új év esélyein töprengett, Vilmost ugyanazon okokból töltötte el kétségbeesés és remény. Ukrajna iskolapéldája lett a kudarcnak, amely a győztesek Európáját fenyegette. A szövetségesek egy nemzeti köztársaságokból álló Európát akartak teremteni. Az Ukrán Nemzeti Köztársaság éppen megfelelt volna elképzelésüknek, mégis állandó vérontásra volt kárhoztatva. Lengyelországgal kötött szövetséget, a lengyelek pedig kedvük szerint fogják megcsonkítani. A dilemma azonban ennél általánosabb volt. Németországtól, Ausztriától és Magyarországtól ugyancsak megtagadták a nemzeti önrendelkezés jogát. A vezetőket, akik azt hitték, hogy Wilson 14 pontja alapján kötnék békét, alaposan becsapták.

1920 Európája ekként a revizionizmus melegágya lett. A németek, az osztrákok és a magyarok meg akarták változtatni – „revízió” alá akarták venni – a háború utáni megállapodásokat. Voltak köztük monarchisták, voltak hívei a tekintélyuralomnak, és voltak, akik nem rendelkeztek világos politikai elkötelezettséggel, de összekötötte őket részint a meggyőződés, hogy hazájukat súlyos igazságtalanság érte, részint az ellenséges érzület a győztesek által támogatott új vagy megnövelt területű államokkal szemben. Céltábláik

Lengyelország, Csehszlovákia és Románia voltak, amelyek a Német Birodalomtól és a Habsburg-monarchiától ragadtak el területeket. A revizionisták féltek a bolsevikoktól, akik a maguk forradalmát exportálni akarták Európa többi részébe; ugyanakkor felismerték, hogy a Vörös Hadsereg, ha valóban elindul Nyugat felé, megteremtheti a nagy lehetőséget a határok felülvizsgálatára.

A revizionisták növelni akarták egyes államok területét, másokat kisebbsítettek vagy éppen eltöröltek volna. Abban reménykedtek, hogy egy baloldali forradalom megágyazna egy jobboldalinak. A kommunizmusból a tekintélyuralomba való átmenet kétségbeesett képzelgésnek tűnhetett – ha nem valósult volna meg két ízben is: Bajorországban, ebben a német tartományban és Magyarországon.

Bajorországnak, a német szövetségi berendezkedésnek megfelelően, saját kormánya volt. Parlamentjét azonban feloszlatták, miután kamaráiban lövöldözéssel tarkított bosszúállásra került sor. 1919 áprilisában Ernst Toller fiatal drámaíró kikiáltotta a Bajorországi Szovjet Köztársaságot. Bejelentette továbbá, hogy a müncheni egyetem nyitva áll minden jelentkező előtt, kivéve a történészjelölteket; a történelmet ugyanis eltörlik, mivel veszélyezteti a civilizációt. Az új külügyminiszter sürgönyben tett panaszt a moszkvai bolsevikoknál: nehezményezte, hogy minisztériumában nincsenek kulcsok a mosdóhoz. A bolsevikok komoly válaszokat adtak frivol kérdésekre. A bajorországi forradalom vezetését saját embereik vették át, és túszoikat kezdtek szedni. Ekkor a német kormány, bár maga is szociáldemokrata volt, megrettent. Jobboldali milicistákat, elsősorban háborús veteránokat küldött a helyszínre, hogy elfojtsák a forradalmat. A bolsevikok megölték a túszoikat, a milicisták pedig megölték a bolsevikokat, sok más személlyel egyetemben. 1919. május

1-jére a kommunistákat leverték, és megkezdődött az ellenforradalom.

1919-ben Magyarországon is, akárcsak Bajorországban, kommunista forradalom tört ki. A győzteseknek román katonákat kellett kirendelniük, hogy a rendet helyreállítsák. Miután a románok kivonultak az országból, a hatalmat az Osztrák–Magyar Haditengerészet volt altengernagya, Horthy Miklós ragadta magához. Fehér lovon vonult be a fővárosba, és megbüntette Budapestet, amiért a forradalom vörös rongyait aggatta magára. Ilyen körülmények közt Franciaországnak, Nagy-Britanniának és az Egyesült Államoknak bele kellett nyugodniuk Horthy konzervatív ellenforradalmába; egy köztársaság létrejöttében már nem reménykedhettek. A győztes hatalmak rávették Magyarországot, hogy fogadja el új határait, jöllehet azokat az egész magyar politikai osztály elutasította. Magyarország lett Európa legnyúltabban revizionista országa; politikai jelszava, a „Nem, nem, soha” a háború utáni rend teljes elvetésére utalt. Talán ha a magyarok szövetségesekre találnának a németek és az osztrákok sorai-
ban, tetszésük szerint alakíthatnák újjá Európát.

Vilmosnak most volt ideje felmérni, hogy a zűrzavar, amelyet a gyenge, de nagyra törő német és osztrák revizionisták teremtettek, esetleg Ukrajnát is újabb esélyhez juttathatná. A revizionisták új hatalmi egyensúlyt akartak létrehozni az európai kontinensen: nos, talán Ukrajna lehetne a szövetséges, akire szükségük van. Mialatt Vilmos betegen feküdt Romániában, családjának egy régi magyar ismerőse történetesen éppen egy új európai rend modelljén dolgozott, amihez kétségkívül jól jött volna egy Vilmos szabású tehetséges ember. Trebitsch–Lincoln Ignác talán mindenki másnál ékesszólóbban testesítette meg a lehetőségek káoszát 1920 Európájában.

Vilmos hármás – Habsburg, lengyel és ukrán – személyazonosságát semmiség volt Trebitsch-Lincoln számos életéhez képest. Mint közönséges kis budapesti tolvaj, Angliába menekült hazája rendőrsége elől. Londonban zsidó létére keresztény misszionáriusokkal lépett kapcsolatba, és B. Seeborn Rowntree, egy kvéker nagyiparos és harcos antialkoholista fogadta szolgálatába. 1910-ben képviselői mandátumot kapott a brit alsóházban. Ennek az ajánlólevélnek a birtokában sikerült elhitetnie, hogy a galíciai olajmezőkkel kapcsolatos beruházási programokat árul. 1911-ben beléptette Vilmos sógorát, Hieronymus Radziwiłłt egy Galíciai Olajtávvezeték nevű cég igazgatótanácsába. A cég tönkrement.

Trebitsch-Lincoln, mint pettyeit váltogató leopárd, új lehetőséget fedezett fel az első világháborúban, és elhatározta, hogy felcsap kémnek. A németeknek adta el szolgálatait, és a britek vették üldözőbe. Szép pénzt keresett azzal, hogy kémtevékenységéről drámai beszámolókat árult az amerikai bulvársajtónak. A britek, csöppet sem meglepően, 1918 decemberében megfosztották brit állampolgárságától. Ekkor Németországba ment, ahol 1920 nyarán mint angolelleses jobboldali újságíró szerzett hírnevet. Éppen akkor jelent meg német földön, amikor a lakosságot megrendítették az 1919. június 28-án aláírt versailles-i békeszerződés feltételei, amelyek biztosítani kívánták, hogy országuk meggyengüljön, és örökre függővé váljon. Németország területet és lakosságot veszített, és megfosztották attól a jogától, hogy nagyméretű hadsereget állítson fel. Trebitsch-Lincoln arra használta tehetségét, hogy szítsa a német nép felháborodását.⁸

Őszre összebarátkozott egy német ezredessel, Max Bauerrel. Bauer nacionalista volt, a tekintélyuralom híve, aki abban hitt, hogy Németországot egyedül a diktatúra mentheti meg az anarchista és a bolsevik veszélytől. A háború alatt

bizalmas segédtsíztje volt Erich Ludendorff német tábornoknak, akiben most a diktátorjelöltet látta. Ludendorff 1918 októberében, közvetlenül a fegyverszünet előtt lemondott minden tisztségéről. Noha Németországban ő felelt a háború irányításáért, feljogosítva érezte magát, hogy másokat hibáztasson a vereségért. A háború végén Svédországba menekült, hamis pofaszakállal és finn útlevéllel. Ott dolgozta ki a „tördöfés” (Dolchstoss) elméletét: e szerint Németországot nem harctéri ellenségei, hanem a hátszínig vezetői „döfték hátba”. Ludendorff úgy vélte, ezek az árulók szövetségre léptek a bosszúvágyó győztesekkel, Nagy-Britanniával, Franciaországgal és az Egyesült Államokkal, az új német köztársaság és annak szocialista kormánya pedig e sötét ármány törvénytelen szülöttei, amelyeket el kell pusztítani.⁹

Németországba visszatérve Ludendorff maga köré gyűjtötte Bauert és néhány régi berlini szövetségesét. Bauer mutatta be neki Trebitsch-Lincolnt, aki lelkesen csatlakozott hozzájuk. 1920. március 13-án klikkjük megdöntötte a fiatal német köztársaság kormányát. A keleti frontról visszatérő német katonák támogatásával Ludendorff és társai gyors puccs keretében magukhoz ragadták a hatalmat. Kihírdették, hogy ők Németország egyetlen reménysége: ők menthetik meg a kommunista forradalomtól és a rájuk kényszerített békétől, amely megfosztotta az országot nagyhatalmi státusától. Trebitsch-Lincoln az új kormány sajtófőnöke lett. Ekként egy magyar zsidó és korábbi brit alattvaló töltötte be a német nacionalista kormány egyik prominens tisztségét. Egy Adolf Hitler nevű fiatal háborús veterán, a puccs egyik korai csodálója a történelemből azt szűrte le, hogy „nemzeti forradalomról nem lehet szó”, mivel „a sajtófőnök zsidó”.¹⁰

A puccs elnyerte a hadsereg támogatását, a lakosságot azonban hidegen hagyta. Amikor a törvényes hatóságok el-

rendelték, hogy a hadsereg fojtsa el a lázadást, egyértelmű elutasításban részesültek. Ekkor a munkásosztályhoz fordultak, és általános sztrájkra szólítottak fel; ez már hatékonyabbnak bizonyult. Az összeesküvők, akik négy napig voltak hatalmon, 1920. március 17-én elhagyták Berlint. A német köztársaság helyreállt, Trebitsch-Lincoln, Bauer és a többi cselszövő pedig sietve Bajorországba menekült.

Németországon belül Bajorország a nacionalisták és az ellenforradalmárok biztos menedékének számított. Délen terült el, távol az északi, szocialista színezetű Berlintől. Erősen katolikus volt, miközben a német lakosság zöme a protestáns vallást követte. Amellett ekkorra már keresztülment saját forradalmi és ellenforradalmi ciklusán, amely a jobboldali félkatonai alakulatok és tekintélyimádók győzelmével ért véget. Fővárosának, Münchennek a konzervatív építészete, amelyet Hitler annyira csodált, megnyugtató perspektívát tárt a jobboldal képviselői elé. Utóbbiakat a bajor dinasztia trónörököse, Rupprecht koronaherceg személyes támogatásában részesítette. Most, hogy Németország császárságból köztársaság lett, a trónörökös nem nagyon reménykedhetett, hogy valaha király lesz belőle. Neki is jól jött volna egy ellenforradalom; ezért is üdvözölte olyan melegen a puccsistákat.

Az összeesküvők a berlini kudarc után Münchenben vakmerőbb terveket kezdtek szövögetni, amelyek az egész háború utáni rendet érintették. 1920 nyarára a párizsi béketárgyalásokon Németország, Ausztria és Magyarország vonatkozásában olyan szerződések születtek, amelyek mélysegesen sértették az érintett népeket. Németország elvesztette területének bizonyos hányadát és szuverenitása nagy részét; létrejött Ausztria, jöllehet lakossága zömében Németországhoz szeretett volna csatlakozni; Magyarország elvesztette te-

rülete és lakossága nagy részét. Egyre több politikus és veterán csatlakozott a revizionisták táborához.

Eközben Kelet-Európában, amelyhez a győztesek és a békeszerződések nem fértek hozzá, Lengyelország vállalta magára a bolsevikok legyőzésének küldetését. A lengyel hadsereg, szövetségben az Ukrán Nemzeti Köztársasággal, 1920 májusában érte el Kijevet, júniusban azonban a bolsevikok kiverték onnan. A Vörös Hadsereg ekkor megindult nyugat, vagyis Európa többi része felé; a lengyel betörés mint ha általános bolsevik ellenoffenzívát váltott volna ki. Úgy látszott, a Vörös Hadsereg addig nyomul előre nyugaton, amíg valamilyen nagyobb erő megállásra nem kényszeríti. Ahogy a müncheni német összeesküvők is felismerték: Európa nemcsak azért volt cseppfolyós állapotban, mert a legyőzött népek zúgolódtak, hanem azért is, mert keleti fele továbbra is csatatér volt. Ez a gondolatmenet terelte a figyelmüket Ukrajnára.

Trebitsch-Lincoln „Fehér Internacionálét” akart alapítani: olyan szövetséget, amely német, osztrák, magyar és fehér, azaz bolsevikellenes orosz revizionistákból áll, és az antant-hatalmak, Lengyelország, valamint a bolsevik Oroszország ellen irányul. A Lengyelország és Oroszország között elterülő Ukrajna mindkettő természetes ellensége volt, tehát természetes szövetségese a revizionistáknak. Igaz, az Ukrán Nemzeti Köztársaság jelenleg Lengyelországgal volt szövetségben a bolsevikok ellen, a háború azonban aligha vezet egy tartós ukrán állam megalakulásához. A győztes Lengyelország a legjobb esetben is olyan területeket csatolna magához, amelyeket az ukránok Nyugat-Ukrajnának tekintenek. A Vörös Hadsereg azonban 1920 júliusában olyan erővel viharzott nyugat felé, hogy a lengyelek győzelme valószínűnek látszott; márpedig a győzelmes bolsevik Oroszország

a forradalom nevében bekebelezné Ukrajnát. És történiük akármi, az ukránok nagy része elégedetlen lesz. Felcsapná-nak revizionistának, tehát szövetségre lehet lépni velük.

1920 nyarán Trebitsch-Lincoln és puccsistatársai úgy lát-ták, hogy a stratégiai helyzet hamarosan a javukra változhat. Ellenségeik közül ketten egymást irtották. Lengyelország, a legnagyobb állam, amelyet a gyűlölt párizsi békeszerződés-sek létrehoztak, hadat viselt a bolsevik Oroszország, az össze-esküvők vörös rémálmának megtestesítője ellen. Mihelyt kiderül, melyik fél győz, a Fehér Internacionálé akcióba lép-het. Addig is tanulmányozzák az ukrán kérdést.¹¹

Vilmosnál közelebbi ukrán ismerősük nem volt. A Vörös herceg 1918-ban éppen azért bőszítette annyira a németeket, mert Ukrajnában olyan népszerű volt. Vetélytársa volt a németek kiszemelte vezérnek, Szkoropadszkij hetmannak, és veszélyt jelentett az ország fölötti német uralomra. Luden-dorff tábornok, aki akkoriban igencsak érdekelt volt az uk-rajnai német terjeszkedési elképzelésekben, tökéletesen tisztában volt Vilmos trónigényével. Ha Ukrajna szövetségre lép Trebitsch-Lincolnnal és az ő revizionista Fehér Internacionáléjával, akkor e revizionista szövetségnek égető szükség lesz egy emberre, akit jól ismernek Ukrajnában, és aki ott továbbra is közkedveltségnek örvend. Ez a logika indítot-ta a Fehér Internacionálét arra, hogy Bécsben kutatni kezdjen Vilmos után.

1920 nyarán Vilmos, akárcsak Trebitsch-Lincoln, figyelt és várt. Márciusban érkezett Bukarestből Bécsbe, fáradtan, pénztelenül, és valószínűleg eléggé összezavarodva. Immár nem szállhatott meg, mint régen, a Wiedner Hauptstrassén, apja palotájában. Istvánnal nem volt kapcsolatban, meg aztán az épületet amúgy is államosította az Osztrák Köztársaság. Ennek az új Ausztriának Vilmos nem is volt állampolgára,

sőt joga sem volt állampolgárságra. A köztársaság egyik leg-első lépése az volt, hogy a korábbi dinasztia tagjait kitiltsa Ausztriából, hacsak le nem mondanak a monarchiában élve-zett jogaikról. Vilmos ezt soha nem tette meg – ennek elle-nére letelepedett Bécsben. Ekkoriban Bécset is, Ausztriát is szociáldemokraták kormányozták, és Vilmost a hatóságok békén hagyták. Egyesek talán még mindig vörösnek, mások hercegnek tekintették.

Némi időbe telt, hogy Vilmos megvesse a lábát. Abból a szerény járadékból élt, amit visszavonulása ellenére az Uk-rán Nemzeti Köztársaságtól kapott. Senki sem tudta, hol töl-ti éjszakáit, de majd mindennap a Café Reichsratban ebé-delt – néhány ugrásra a parlamenttől, amely meghozta az őt Ausztriából kitiltó törvényt. Egy sarokba húzódva, csende-sen üldögélt – várta az ajánlatokat. Hiszen aligha felejtették el. Fortyogott körülötte a szóbeszéd, elvégre Habsburg fő-herceg volt, két ügy bajnoka, még akkor is, ha az ideje min-den jel szerint lejárt. Bár terveiről keveset beszélt, nem egy bécsi polgártársa lelkesen emlékeztette az újságírókat kö-zelmúltbeli hőstetteire. Ahogy az egyik külföldi zszurnalisz-ta március végén, Vilmos ukrajnai álmát ecsetelve felidézte: „Ennek az embernek eszméi voltak!”¹²

Ezen a nyáron Vilmos Bécsben ugyanazokra a következ-tetésekre jutott, mint Trebitsch-Lincoln és a német összees-küvők Münchenben. Mind a lengyel–bolsevik háború ki-menetelére vártak, arról képzelegve, hogy a Vörös Hadsereg felbomlását egy jobboldali ellenforradalom előmozdítására lehet felhasználni. A magyarországi és bajorországi tapasztalatok után ez a terv nem minősülhetett irracionálisnak. Ahhoz, hogy beváljon, katasztrófára volt szükség, de az első világháború vérfürdője, a tízmillió halott után nem volt nehéz elképzelni egy újabb mézszárlást. 1920 augusztusában

a Vörös Hadsereg Varsó, a lengyel főváros kapujában állt. A Fehér Internacionálé tagjaiban, csakúgy, mint Vilmosban, fellobbant a kétségbeesett remény. Bauer ezredes úgy okoskodott, hogy mihelyt a Vörös Hadsereg legyűri Lengyelországot, a Fehér Internacionálénak Németországból, Ausztriából, Magyarországról és Ukrajnából ellentámadást kell indítania Oroszország ellen. Egyszersmind lázasan iparkodott, hogy Vilmost bevonja az összeesküvésbe.¹³

Vilmos helyzete azonban ellentmondásosabb volt, mint a németeké. A Fehér Internacionálé cselszövénye csak a lengyel hadsereg veresége, a lengyel állam felbomlása és Vilmos családjának valószínű kivégzése után léphetett működésbe. Ha a bolsevikok megszállják Lengyelországot, a Habsburgokat mint osztályellenséget megölik. Vilmos két bátyja, Albrecht és Leó, a Habsburg-hadsereg veteránjai most a lengyel hadseregben szolgáltak. Lehet, hogy a bolsevik szabadcsapatok már csak emiatt is végeznek velük. Vilmos alighanem úgy számított: ha Lengyelország így is, úgy is odavész, legalább egy független Ukrajna kiemelkedhet a romokból. Ő hajlandó volt megjátszani ezt az esélyt. Augusztusban, mialatt két bátyja Varsót védte, titkára, Eduard Lariscsenko közölte a németekkel, hogy Vilmos a rendelkezésükre áll. Ekkor, Vilmos nagy meglepetésére, a lengyel hadsereg csodát művelt. Varsónál egy vakmerő ellentámadás kikergette Lengyelországból a bolsevik erőket. Az első világháború kitörése óta ez a lengyel győzelem volt az európai történelem legfontosabb fordulópontja. Az első világháború bizonyos értelemben csak 1920 augusztusában, Varsó előtt ért véget. A háború forradalomhoz vezetett, a forradalom pedig további háborúskodásba torkollt. A bolsevikok forradalmi háborúja csak a lengyelek varsói győzelme következtében vesztette el a lendületét, ott védte meg magát teljes sikerrel az új

európai rend, amelyet a Lengyelországhoz hasonló új köztársaságok képviseltek.¹⁴

Lenin és a bolsevikok reményei füstbe mentek: a Vörös Hadsereg nem fogja kiterjeszteni a forradalmat egész Európára. Márpedig forradalom nélkül ellenforradalom sem lesz. A Fehér Internacionálé összeomlott. Trebitsch-Lincoln 1920 szeptemberében elhagyta barátait, de előbb még ellopta a szervezet irattárát, és különféle dokumentumokat adott el belőle a sajtónak.

Lengyelország élni fog. Vilmos családja életben marad. Bátyjai megünnepelhetik a békét és a győzelmet. Ötéves háborúskodás után Leó és Albrecht mint kiszolgált Habsburg-, majd lengyel tiszték visszatérhetnek az apai birtokra. A legkézzelfoghatóbb módon tettek bizonyosságot lengyelségükről: életüket kockáztatták a harcmezőn. Vilmos idősebb bátyja, Albrecht most valóra válthatja terveit, és lengyel nőt vehet feleségül.

Albrecht menyasszonya Alice Ancarkrona volt, a svéd király fővadászmesterének lánya. Akárcsak Albrecht, ő is választás alapján lett lengyellé. Lengyelségét úgy tíz évvel korábban, első férje révén vette fel. Egy stockholmi bálon ismerkedett meg a lengyel Ludwik Badenivel, a gazdag és jóképű Habsburg-diplomátával. Badeni tudta, hogy a lány kitűnően lovagol, és megkérdezte, hogyan kell jégen lovagolni. Hibátlan kérdés volt, lévén hogy Alice egész életében egyszerre akart kecses és merész lenni. 1911-ben kötöttek házasságot; nászútjukon virágokkal telehintett hajón járták be a fjordokat. Az asszony egy fiúval ajándékozta meg férjét, Ludwik azonban hamarosan megbetegedett, elméje elborult, és elmegyógyintézetbe került.

Alice-t 1915-ben, egy bécsi teadélutánon mutatták be

© Lengyel Állami Levéltár, Żywiec

Alice Ancarkrona

Albrechtnek; hevenyészetten volt öltözve, és mindkét keze tele volt a kislány játékaival. Első látásra egymásba szerettek. A férfi és a nő, akik választás alapján lettek lengyellé, most egymást választották. Udvarlásra azonban nem volt alkalom; Albrechtnek vissza kellett térnie a frontra, és Alice férje még élt. Miután Ludwik Badeni 1916-ban elhunyt, Alice úgy határozott, hogy néhai férje kelet-galíciai birtokára költözik.

1918 őszén, amikor a hadiszerencse megfordult, Albrecht rávette a hölgyet, hogy térjen vissza Bécsbe. Tudta, hogy Vilmos társai Kelet-Galíciában akarják berendezni a független ukrán államot. Alice csak Lvovig jutott; ott csapdába ejtette a november 1-jei ukrán felkelés. Sikerült visszaóvakodnia galíciai birtokára, amelyet csakhamar körülvettek az ukrán partizánok. Alice értett az ukránok nyelvén, és őszintén ked-

velte őket. Egy angol nevelőnőn kívül senki sem állt mellette; maga tárgyalt az emberekkel, akik azért állítottak be hozzá, hogy legalább a javaitól megfosszák. Alice-nak néhány holmáról le is kellett mondania, de neki és a kislányának nem esett bántódása. 1919-ben Albrecht rájuk talált, és elkísérte őket a biztonságos Krakkóba.¹⁵

Ekkorra Albrecht már nem tartozott a Habsburg-hadsegreghez, hanem lengyel tiszt volt, és a lengyeleknek a bolsevikok elleni háborújában harcolt. Alice-t szemelte ki jutalmául – ha a háború befejeződik, végre összeházashatnak. Alice korántsem volt királyi sarj, tehát Habsburg-mérce szerint Albrecht rangon alul akart nőszülni. Csakhogy a Habsburg-monarchia megszűnt létezni. Alice lengyellé vált nemesi származású hölgy volt, de nem volt lengyel arisztokrata, így a házasság István politikai elveinek sem felelt meg. Ám 1920-ra István már nem is remélhette, hogy ígényt tarthat a lengyel koronára. Egyszerűen csak örült, amiért új menyecskével beszél lengyelül. Az identitás felülkerekedett a becsvágyon. István lengyel fiúunokákat akart. Alice és Albrecht 1920. november 18-án kötött házasságot a żywieci kastélyban; a vőlegény lengyel tiszt egyenruháját viselte, a menyasszony fehér-szürke ruhában volt.¹⁶

Semmi kétség: mostanra Albrecht lett a jó fiú, István gyermekei közül a leglengyelebb. Ő volt az egyetlen, aki lengyel feleséget választott magának (már amennyire Alice lengyel volt), tehát az egyetlen, aki tovább éltheti a Habsburgok lengyel ágát. Leó is kitüntette magát a lengyel hadseregben, és ő is nőszülni akart; választottja azonban, a Majának becézett Maria Montjoye, osztrák nemeskisasszony volt. Az esküvőt két évvel később, 1922. októberében, a bécsi Szent István-székesegyházban tartották. A házasság elfogadható volt, de ünneplésre nem adott okot. Vilmos ukrán volt,

és ukrán nők társaságában látták. Bécsben egy Maria nevű női muzsikust tartottak a barátnőjének. Vilmos azonban nem tűnt nősülős fajtnak.

Közeledett a szakítás. István, a lengyel apa és Vilmos, az ukrán fiú harmonikus viszonyban lehetnek volna egy soknemzetiségű monarchia Európájában, ám a nemzeti köztársaságokból álló új Európában ez nem sikerülhetett. Ameddig a Habsburgok uralkodtak, és egy Habsburg császár lengyel és ukrán koronabirtokról álmodozott, Vilmos ambícióit össze lehetett egyeztetni az apaiakkal. Amikor azonban a monarchia összeomlott, Vilmos és István egyszer csak átváltak területi háborúban összeütköző nemzetek kibékíthetetlen érdekeinek képviselőivé. 1918-ban Vilmos az ukránokkal tartott egy háborúban, amely a lengyelek ellen zajlott Kelet-Galícia birtoklásáért. 1919 végén azért hagyta el az Ukrán Nemzeti Köztársaságot, mert az szövetségre készült Lengyelországgal; majd 1920 nyarán saját politikai jövőjét tette fel a bolsevikok terveire, azaz Lengyelország teljes megsemmisítésére és családja kiirtásának lehetőségére. Vilmos 1918 óta nem járt otthon, és apjával sem találkozott.

Albrecht esküvőjén sem vett részt. Bizonyára gyengének és megalázottnak érezte magát. Szeretett Ukrajnája a lengyelekkel kötött szövetséggel kompromittálta magát. A győztes Albrecht bátyja Lengyelországa lett, amely, Vilmos jóslatát beteljesítve, elárulta ukrán szövetségését. Lengyelország, miután megfutamította a bolsevikokat, nem teremtett semmilyen független Ukrajnát; ehelyett beérte a fegyverszünettel, és hamarosan internálótáborokba zárta az ukrán katonákat, akik részt vettek Varsó védelmében. Vilmos, amikor a vesztesre álló féllel szövetkezett, kizárta magát a családi örökségből. Minden bizonnyal azt is előre látta, hogy apja örökösei azok a gyermekek lesznek, akik majd lengyel bátyjának egy

szépasszonnyal kötött házasságából születnek. Elutasította apja politikai örökségét, és immár marginális szereplője lett a családnak; ezért gubbasztott magányosan Bécsben, miközben a család Żywiecben gyűlt össze. Indulatai Lengyelország és az apja ellen irányultak.

Egy bécsi újság 1921. januári száma interjút közölt vele, amelyben Lengyelországot és a lengyeleket becstelenséggel vádolta. „Úgy látszik, abban az országban járvánnyá lett a nagyzási mánia” – jelentette ki, majd egy, a lengyelek megszállta Lvovban kitört zsidóellenes pogromra utalva feltette a kérdést: „Történhet ilyesmi egy civilizált országban?” Kelet-Galíciát pedig, amelynek lengyel megszállásához az anant is hozzájárult, „szintiszta ukrán területnek” nevezte.¹⁷

István válasza gyors és elutasító volt. 1921. január 31-én újságcikket küldött több európai lapnak, és ebben kijelentette: Vilmos „otthoni kapcsolatai megszakadtak”. Február 18-án kelt válaszában Vilmos csodálkozásának adott hangot, amiért apja ilyen szorosan elkötelezte magát Lengyelországnak – annak az országnak, amely elárulta a dinasztíát (mármint a Habsburgokat), holott hűséget fogadott neki, valamint azt az országot (tudniillik Ukrajnát), amelynek sorsa a kezében volt.¹⁸

Az apa őszintén megneheztelt. A háború előtt István és Vilmos a Habsburg-dinasztiához kötődött, még akkor is, amikor lépéseket tettek saját, a monarchián belüli pozíciójuk javítására. A háború alatt mint apa és fiú jó Habsburgokként tanácskozták meg Lengyelország és Ukrajna határait. Most, a nemzetek Európájában Lengyelország és Ukrajna érdekei éppúgy elváltak egymástól, mint apa és fiú elkötelezettsége. A dinasztia helyett egyszerre a nemzet vált becsületbeli ügyggyé. Vilmos úgy döntött, hogy kétségbe vonja apja becsületét. Apja életében nem számíthatott rá, hogy a żywieci kastélyban újra szívesen fogadják.

Szeretetnél és becsületnél azonban több forgott kockán: függőben volt a család vagyona is. Amikor Albrecht 1918 novemberében feleségül vette Alice-t, a kastély és az egész családi birtok jog szerint a lengyel állam tulajdonában volt, amely mindent államosított. István és Albrecht lázasan fáradozott a birtok visszaszerzésén, és ennek során állandóan beleütköztek Vilmos ukrán státusába. Istvánnak, hogy legalább reménykedhessen birtoka megtartásában, el kellett határoldnia renegáttá vált legkisebb fiától. Egy, a lengyel kormányhoz intézett kérelmében ezt írta: „Senki sem mondhatja, hogy akár erkölcsi, akár anyagi tekintetben részt vettem volna legifjabb fiam, Vilmos állítólagos tevékenységében.” Albrecht valamilyen saját kiadású családi propagandaanyagban Vilmos létezését egyszerűen letagadva kijelentette, hogy „mindkét fiú” lengyel tiszt volt, és „mindkét leány” lengyel férjet választott (letagadva Eleonóra létezését is, aki az oszt-rák Klosshoz ment nőül).¹⁹

A végén a lengyel Habsburgok alkut kötöttek az új lengyel hatóságokkal. István, Mária Terézia és négy, Lengyelországban élő gyermekük 1921 augusztusában megkapták a lengyel állampolgárságot, István 1923-ban 10 ezer hektárt átengedett a lengyel államnak, és a többi 40 ezret 1924-ben elnöki határozat ítélte neki. Fiai, Albrecht és Leó, valamint azok családjai jó módban élhettek a független Lengyelországban. Lányai, Renáta és Mechtildisz, akik lengyel arisztokrátákhoz mentek nőül, ugyancsak irigylésre méltó helyzetben voltak. Még a közember férjével élő Eleonóra sem volt kirekesztve a családi jó módból; Istvánnak gondja volt erre. Jachtját hadizsákmányként lefoglalta Olaszország, akárcsak isztriai villáit, amelyek a letűnt dinasztia tulajdonának minősültek. Hogy az olaszországi javak a családban maradjanak, István megpróbálta őket Eleonórának és férjének, Alfons Klossnak

adományozni. Klossnak, aki hajdan István jachtjainak kapitánya volt, most bőven nyílt alkalma apósával levelezni. Az ő levelei rendre így kezdődtek: „Kedves Papa...”²⁰

Vilmos nem írt leveleket a papának. Huszonöt évesen elvágott minden szálát, amely az apai felsőbbséghez fűzte. Háborús évei folyamán apja tekintélyét elhomályosította egy sor ukrán apafigura. Most – éppen akkor, amikor apjával szakított – valamennyit elvesztette. Első ukrán mentora, Huzskovszkij báró 1918-ban meghalt. Bonne atya, katolikus ukrainai útitársa, 1919-ben Rómába költözött mint az Ukrán Nemzeti Köztársaság vatikáni megbízottja. Septickij metropolita, Vilmos legfontosabb munkatársa 1920 elején nyugati körútra indult, hogy pénzt gyűjtsön az ukrán ügy javára.

Ugyanaz az újságcikk, amely a családi összetűzést előidézte, Vilmost az Ukrán Nemzeti Köztársaságtól is elidegenítette – attól a kijevi államtól, amelyet 1919 őszén rövid ideig szolgált, de aztán elhagyott. Hivatalosan akkor is ennek a hadseregnek volt a tisztje, amikor nyilvánosan bírálta Lengyelországgal kötött, szerinte „természetellenes” szövetségét. Mikola Vaszilko, aki a „kenyérbéke” tárgyalásain mellett állt, felszólította, hogy vonja vissza állításait. Vilmos ezt megtagadta, ennek következtében minden kapcsolata megszakadt Vaszilkóval, csakúgy, mint az Ukrán Nemzeti Köztársasággal. Immár elvesztette valamennyi fontos állásban lévő ukrán barátját és egyetlen hivatalos ukrán pozícióját. 1921 márciusától járadékát sem folyósították. Többé nem volt semmilyen jövedelemforrása.²¹

Az apai tekintélyként számba jöhető utolsó jelölt egy egykori vetélytárs volt: Pavlo Szkoropadszkij, Ukrajna korábbi hetmanja, aki 1920-ban ukrán monarchista mozgalmat alapított. Vilmos úgy vélte: itt a kedvező alkalom. Mindenki

tudta, hogy 1918-ban Ukrajna-szerte népszerűbb volt Szkoropadszkijnál. Ha Szkoropadszkij a maga 1918-as tevékenységére hivatkozva további német támogatásra pályázik, óhatatlanul bele fog ütközni Vilmos örökségébe. Vilmosnak viszont jó oka volt rá, hogy megegyezzen Szkoropadszkijjal. A korábbi hetman jelentős német személyiségekkel állt kapcsolatban, akiket Vilmos is meg akart nyerni szövetségesnek. 1920 májusában a két férfi tárgyalni kezdett, hogyan osztozzanak a majdani Ukrajnában a maguk majdani pozícióin.²²

1921 januárjában a két ukrán „trónkövetelő” alkut kötött: az eljövendő Ukrajnában Szkoropadszkij lesz Közép- és Kelet-Ukrajna hetmanja, Kelet-Galícia autonóm körzet lesz, Vilmost pedig az egész ország királyának teszik meg. A címek talán nem voltak olyan furcsák, mint amilyennek tűntek. Az ukrán ügy súlyosan sérült, amikor 1919-ben az ország két részre szakadt: az Ukrán Nemzeti Köztársaságra (amely a korábbi Orosz Birodalom területeiből jött létre) és a Nyugat-ukrajnai Nemzeti Köztársaságra (amelyet korábbi Habsburg-területekből állítottak össze). Ha megteremtik Vilmos jogára alatt az ukrán királyságot, akkor legalább elvben egyesül az ország, megszűnnek a Habsburg-monarchia és az Orosz Birodalom közti régi határok, és Ukrajna, ha csupán képzeletben is, egyetlen hatalmas és egységes állammá válik.

Német részről a terv kapott némi támogatást. Bizonyos német politikusok és katonatisztek elhitték, hogy Ukrajna ismét azzá válhat, ami a háború idején volt: a bolsevizmus gátjává, és olyan állammá, amely gondoskodik róla, hogy Lengyelország kicsiny, gyenge és kiszolgáltatott maradjon. Vilmos 1921 márciusában Bécsben találkozott Szkoropadszkij képviselőivel és néhány német vezérkari tiszttel. Az utóbbiak azt javasolták, hogy az Ukrán Általános Tanács – amelyet Vilmos Bécsben alapított – alakuljon át előkormányvá,

és egyértelműen céloztak rá, hogy Németország támogassa egy, a független Ukrajna megteremtésére irányuló mozgalmat.²³

Vilmos tehát visszatért a rivaldafénybe, amelyen mintha senkivel nem tudott volna osztozni. Apafigurákra lett volna szüksége, olyan emberekre, akikért rajonghat, és akiket utánozhat, de azt is igényelte, hogy ő legyen a központban álló, mindenkit magával ragadó ifjú hős. A büszke és féltékeny természetű Szkoropadszkij nemigen értett hozzá, hogyan csitítsa fiatal szövetségesét. Vilmos 1921 áprilisában szakított vele; bebeszélte magának, teljesen alaptalanul, hogy Szkoropadszkij híveit titokban Lengyelország támogatja, és meglehet, őszintén, azt hangoztatta, hogy Szkoropadszkij monarchista meggyőződése nem elég demokratikus. Vilmos úgy gondolta: ameddig a nép akarataról nem lehet megbizonyosodni, szükség van egy királyra, és természetesen úgy vélte, hogy az ukrán nép, ha alkalmat kap rá, őt tenné meg királyává. Így aztán a két férfi ismét vetélytársként került szembe egymással.

1921 tavaszán és nyarán az ukrán hazafiaknak nem sok alapjuk volt a bizakodásra, és minden szalmaszálla belekapaszkodtak. Vilmos és Szkoropadszkij képviselte a két ukrán monarchiát: a nemrég még reális, satnya hetmanátust és a romantikus Habsburg-álombirodalmat. A veszített háborúk ukrán veteránjai Bécsben a két trónkövetelő kibékülését híresztelték: e szerint Vilmos feleségül veszi Szkoropadszkij lányát, és ukrán dinasztiát alapít. Akik Vilmost ismerték, tudták, hogy erre a házasságra kevés az esély. Bár a főhercegnek volt valamiféle ukrán barátnője, legbizalmasabb társa a titkára, Eduard Lariscsenko maradt. Az osztrák rendőrség szerint Lariscsenko volt a hangadója a monarchista propagandának, amely Vilmost javasolta Ukrajna királyának.

Úgy tetszett, Vilmos nem igazán tudja, mitévő legyen. Ragaszkodott az általa alapított Ukrán Általános Tanácshoz, és létrehozott egy veteránszervezetet is. De vajon mindez a jövő avagy a múlt felé mutatott? Írogatott emigráns barátainak, és arról beszélt, hogy az Egyesült Államokban fog élni. Valamennyi korábbi mentorától elszakadt, és egymagában nem tudta eldönteni, merre tartson.²⁴

Vilmos szerencséjére az ukrán politikában semmi sem működött hatékonyabban, mint a lázadás; továbbá az a körülmény, hogy Vilmos 1921-ben nem volt hajlandó együttműködni Lengyelországgal, az ukránok körében újra népszerűvé tette. Jól számított: ukrán szövetségésének, az Ukrán Nemzeti Köztársaságnak a katonái kiábrándultak Lengyelországból. A lengyel–bolsevik háborút lezáró, 1921 márciusában aláírt rigai békeszerződésben Lengyelország ukrán területeken osztozott meg a szovjetekkel, és a Varsó védelmében közreműködött ukrán katonákat az internálótáborokban hagyta. Nyomorúságában számos ilyen katonának jutott eszébe Vilmos, aki ebben a helyzetben realista és előrelátó politikai gondolkodónak tetszett. Talán valóban ő az a férfi, aki lemoshatná róluk a lengyelekkel kötött szövetség szennyes bélyegét, és a bolsevikok ellen újabb háborút indítva győzelemre vezethetné őket.

1921 áprilisában egy ukrán értelmiségi, Jevgen Csikalenko kidolgozta Vilmos ukrán királlyá koronázásának megfelelő ideológiai indoklását. Ahogy a *Volja* című ukrán emigráns újságban kifejtette, az elmúlt néhány év fiaszkói bebizonyították, hogy az ukránok nem tudják kinevelni saját vezetőiket. Csikalenko megállapította, hogy Kijevet, az ukrán fővárost és a hozzá tartozó középkori civilizációt a Skandináviából származó vikingek alapították, akiket hagyományosan varégoknak neveznek. Ukrajnának, írta, újabb idegen ural-

kodóra, új varégra van szüksége, aki új dinasztiát alapítana. Minden olvasó tudta, hogy a Habsburg–dinasztiáról van szó, és az új „varég” csakis Vilmos lehet.

Keringtek a mendemondák egy Habsburg–Ukrajnáról. Új dinasztia születhet, Ukrajna lenne az apátlanok hazája, és Vilmos, kárpótolva magát a lengyel családjától való elidegenedésért, ukrán ágat alapíthatna. Remény, támogatás, cél – minden neki kedvezett. A cél pedig világos: egy független ukrán monarchia. A többi ukrán vezető sorra megbukott; Vilmos talán, megannyi csalódás után, sikerre hivatott.²⁵

Most már csak a nagy hatalmú támogató hiányzik. Egyetlen csillogó másodpercre úgy tűnt, ez a támogató Károly császár lehet, aki visszanyeri a Habsburgok trónjait.

Akár egy várva várt visszhang, félig a múlt, félig a jövő hangja, a Habsburg név, akár mint ígéret, akár mint fenyegetés, még most is felajzotta a köztársaságokból álló új Európa vezetőinek érzékeit. Sokan azok közül, akik 1921 tavaszán Vilmost képzelték el a Habsburg–Ukrajna uralkodójának, egész Közép-Európában is a dinasztia restaurációjára számítottak, és ez a remény a trónjától nemrég megfosztott Károly császárhoz kötődött. Károly élt, ép és egészséges volt, változatlanul tele becsvággyal és életerővel, és hivatalosan soha egyetlen Habsburg–trónról sem mondott le. Svájci száműzetésében nem annyira azt fontolgatta, hogy megpróbálja-e visszafoglalni a szóban forgó trónokat, mint inkább azon tűnődött, melyikkel kezdje. Ausztria, a kézenfekvő választás, köztársaság lett. Alkotmánya tiltotta a monarchia visszaállítását, sőt kitiltotta az országból azokat a Habsburgokat, akik nem mondtak le trónigényükről. Károly érdeklődése így Magyarország felé fordult, amely még mindig királyság volt, és látszólag csak királyára várt.

Károly 1921 márciusában lépett akcióba. Családját Svájcban hagyta, ő pedig a franciaországi Strásbourgba utazott, ahol egyik szövetségese átadott neki egy vasúti jegyet és egy spanyol útlevelet. Nagypénteken Károly egyszerű öltönyben, kezében sétabottal felszállt a bécsi expresszre. Másnap újabb segítő várta a Westbahnhofon. A két férfi taxin egy bécsi címre sietett. Károly a botját a taxiban hagyta. Mire a bécsi rendőrség azonosította a tulajdonost, ő már átkelt a magyar határon.

Budapesten a hatalom Horthy Miklós kormányzó kezében volt, aki mindent a Habsburgoknak köszönhetett. Miksa főherceg utasítására hajózta körül a világot, Ferenc József császár szárnysegédje volt, és István főherceggel hajózott Spanyolországba. 1918-ban, a cattarói matrózlázadást követően István azt javasolta Károlynak, hogy az akkor még csak kapitányi rangot viselő Horthyt léptesse elő ellentengernaggyá, és nevezze ki a császári és királyi flotta parancsnokává. Károly ezt meg is tette. Miután a háborúban elszenvedett vereség megsemmisítette a Habsburg-monarchiát, Horthy visszatért hazájába, Magyarországra. Hálás volt annak a férfinak, aki korábban az uralkodója volt, és megalapozta karrierjét. Megígérte, hogy addig nem nyugszik, ameddig Károly vissza nem kerül a magyar trónra.

1921 húsvétvasárnapján Károly megérkezett a budai királyi Várba, ahol Horthy fogadta. A fogadtatás más volt, mint amilyenre Károly számított. „Ez kész szerencsétlenség – jelentette ki Horthy. – Felségednek azonnal távoznia kell.” Károlynak nemigen volt más választása. Horthy azt állította, hogy ha Magyarországon restaurációra kerülne sor, hazája ellen támadást indítanának azok az országok, nevezetesen Csehszlovákia és Románia, amelyek a párizsi békeszerződések alapján magyar területekhez jutottak. 1921 októberében

Károly még egyszer próbálkozott, ezúttal felesége, Zita társaságában, és magyar katonák is csatlakoztak hozzájuk. A király ismét kudarcot vallott. Ekkor a királyi pár lehajózott a Dunán, és a Földközi-tengert átszelve a Gibraltári-szoroson keresztül száműzetésbe vonult Madeira atlanti-óceáni szigetére.²⁶

Vilmos, a magányos Habsburg, aki még reménykedhetett a királyi cím elnyerésében, tovább kergette a hatalmat. Miután Bécsből végignézte Károly első fiaskóját, megértette, hogy a háború utáni rend megmésztetésének minden további kísérletéhez gazdag és nagy hatalmú társakra van szükség. 1921 júniusában azt hitte, sikerült ilyeneket találnia, mégpedig Bajorországban, egy német revizionista háromszög tagjai között. A háromszög egyik oldalán állt Bauer ezredes és Ludendorff tábornok, a tekintélyuralmat pártoló tiszt és háborús feljebbvalója, akik továbbra is egyenruhában és csúcsos sisakban jártak. Ők ketten maradtak meg a Fehér Internacionáléból, és tovább szervezkedtek Münchenben. 1921 nyarán Ukrajnát tekintették az európai rend leggyengébb láncszemének, ahol egy megfelelő időben mért csapás kirobbanthatja az általános ellenforradalmat.

A háromszög második oldalát a német félkatonai szervezetek, a háború utáni békeszerződések kitaszítottjai és árvái alkották. A versailles-i szerződés korlátozta azon katonák létszámát, akiket Németország fegyverben tarthat, és ez a német kormányt arra kényszerítette, hogy megpróbálja lefegyverezni az elégedetlen veteránokból alakult különféle paramilitáris szervezeteket. A milíciák betiltását követően a bajor milicisták illegalitásba vonultak, és csatlakoztak a homályos arcú Pittinger-szervezethez. Otto Pittinger és támogatói alkották a háromszög harmadik oldalát. Pittinger,

aki jelentős szerepet játszott a bajor politikai életben, tetemes összeget gyűjtött össze azzal az ígérettel, hogy revízió alá veszi a háború utáni egyezményeket. Néhány támogatója a revízió lényegének az anschluss, azaz Németország és Ausztria egyesülését tartotta; mások a bolsevik Oroszország elpusztításában és egy, a német befektetőket szívesen látó Ukrajna létrehozásában hittek.²⁷

1921 júliusától Vilmos rendszeresen pénzt vett fel a Pittinger-szervezettől. A következő hónapban Bauer Bécsbe költözött, hogy közvetítsen a bajor pénz és az ukrán ambíciók között. Vilmos és ő összebarátkoztak. Vilmosnak az volt a feladata, hogy a bajoroktól kapott havi 130 000 márkás szubvenció segítségével erősítse a maga politikai tekintélyét az ukránok körében. Először is segílyt osztott ki a nélkülöző ukrán veteránok között, majd Szabad Kozákok néven új, bécsi székhelyű ukrán paramilitáris szervezetet hozott létre, amelynek tagjai katonai erővel akarták megoldani az ukrán kérdést; a politikai részletek kevésbé érdekelték őket. Az osztrák rendőrség becslése szerint a csoporthoz 40 ezer ukrán csatlakozott; ezt a számot idézik azóta is, noha valószínűleg erősen túlzott. Mindazonáltal kiviláglik belőle, milyen népszerű volt Vilmos mint katonai parancsnok, és mekkora riadalmat keltett a rendfenntartók között.

1921 októberében Vilmos újságot alapított, amelynek fejléce egy sarlót és kalapácsot tartó ukrán parasztot ábrázolt a következő aláírással: „Minden országok ukránjai, egyesüljete!” Vilmos, aki továbbra is szocialistának mondta magát, tudatosan visszhangozta Marx és Engels felhívását a *Kommunista kiáltvány*ban: „Világ proletárjai, egyesüljete!” E gesztusokkal tette nyilvánvalóvá, hogy az ő monarchista beállítottsága baloldali, és hogy Ukrajna-képe nemcsak a szovjetek ellenőrizte területeket, hanem a lengyel megszállás alatt lévő

Kelet-Galíciát is magában foglalja. Újságján keresztül most is régi és állandó politikai programját terjesztette, miszerint a felszabadult Ukrajna alkotmányozó gyűlést hív majd össze az államforma tisztázására; a demokráciának azonban mindenképpen monarchiához kell vezetnie. Az újság azt erősítette, hogy az olyan európai állam, amelynek élén egy „modern uralkodó” áll, tartósabb demokráciát ígér, mint egy köztársaság.²⁸

Vilmos német támogatói úgy gondolták, tudják a módját, hogyan juttassák a modern uralkodót Ukrajnába. Miközben Vilmos kommunista látomásokban gyönyörködött, az ő terveik a legcinikusabb tőkés imperializmustól szaglottak. A modell egy Aufbau nevű német szindikátus volt, amelyet bizonyos Max Erwin Scheubner-Richter hozott létre. Az Aufbau üzleti terve abból állt, hogy olyan részvényeket adjon el a befektetőknek, amelyek csak egy eljövendő háború után hoznak jövedelmet. Pénzükből finanszíroznak majd egy, a bolsevik Oroszország elleni támadást, amelynek nyomán új politikai rendszerek jönnek létre; és ez utóbbiak nyújtanak majd a befektetőknek kereskedelmi koncessziókat. Ennek nyomán Vilmos ukrán szindikátust alapított, és részvényeket kínált eladásra azzal az ígérettel, hogy a részvényesek kedvezményes feltételekkel kereskedhetnek majd a jövő Ukrajnájában. A cég a részvények eladásából befolyt összegből kívánta fedezni az országot felszabadító hadsereg költségeit.²⁹

Vilmos nagy energiával látott e koncepció megvalósításához. A számokhoz kevés érzéke volt, de értett hozzá, hogy mindenkinek mindent megígérjen. Befektetőket keresve utazta be Nyugat-Európát. Reklámot is akart csapni vállalkozásának, és ez nem is ütközött nehézségekbe. Híres nevet viselt, és tudta, hogyan keltsen figyelmet. A sajtó beszámolt

róla, hogy amerikai zsidóknak kijelentette: leendő Ukrajnája „az ígért földje” lesz a kelet-európai zsidóság számára. Vilmosnak volt némi filozemita múltja. Legkedvesebb tanára a bécsújhelyi katonai akadémián zsidó volt, akárcsak legkedvesebb orvosa a háború folyamán. Amikor Ukrajnában a legsúlyosabb pogromok dúltak, szakított az Ukrán Nemzeti Köztársasággal, és egy Ivovi pogrom alkalmából élesen bírálta Lengyelországot. Az ember mégis csodálkozhat annak a férfiúnak a vakmerőségén, aki bajor antiszemita pénzén telepítené Siont Ukrajnába.³⁰

Az ukrán szindikátus a bajor programnak volt alárendelve. Vilmos megtette a magáét, hogy pénzt gyűjtsön és embereket toborozzon, de a németek a főherceg minden igyekezetét egy német vezetésű, széles multinacionális szövetség részének tekintették. 1921 őszén a terv német mozzatói elhatározták, hogy Ludendorff lesz a különböző nemzetiségű milicistákból álló inváziós erő főparancsnoka. Ludendorff azzal áltatta magát, hogy hadserege kétmillió emberből fog állni: németekből, ukránokból és más revíziópárti szövetségesekből. Ez a hadsereg, ha majd megalakul, le fogja rohanni a bolsevik Oroszországot, kiirtja Európában a kommunizmust, átgyúrja a háború utáni rendet, és létrehozza az ukrán államot. Ludendorff Vilmost szánta Ukrajna leendő vezetőjének. A hadvezér és a főherceg minden jel szerint karöltve csempészett fegyvereket a kelet-galíciai ukránoknak.

Vilmos 1921 őszt és telét azzal töltötte, hogy katonákat toborozzon Ukrajna 1922 tavaszára tervezett lerochanásához. Egyik internálótábort a másik után kereste fel, városról városra utazott, hogy esélyt kínáljon az ukrán katonáknak hazájuk felszabadítására. Egy „Zöld Internacionáléről” szónokolt, a munkások és parasztok szocialista Ukrajnájáról, amelynek élén egy király áll. A regrutákat ellátták lóval, puskával és

– az álcázás kedvéért – erdőlakóknak való ruházattal, majd Bajorországba küldték őket kiképzésre. Vilmos kapcsolatban állt ukrainai német telepésekkel is, akik megígérték, hogy a rá következő tavasszal részt vesznek „szeretett hazánk” felszabadításában.³¹

Nehéz lett volna ezerszámra toborozni embereket a bolsevik Oroszország tavaszi lerochanásához anélkül, hogy az akció ne keltsen némi feltűnést. Az osztrák sajtó úgy tüntette fel Vilmost, mint az ukrainai jövő emberét, a francia hírszerzés pedig az ukránok egyöntetűen elismert vezérének nevezte. A bolsevik titkosszolgálat rögzítette, milyen sikeresen toboroz ukrán veteránokat Csehszlovákiában. Egyes csehszlovák kémek, a célon némiképp túllőve, azt jelentették, hogy Vilmos részt vesz abban a nagyszabású monarchista összeesküvésben, amelyet a Vatikán támogat. Az alighanem mindenki másnál tájékozottabb lengyel hírszerzés Vilmosban az ukrán trón életképes várományosát látta, és tisztában volt azzal is, hogy Kelet-Galíciában együttműködésre számíthat. Akiknek okuk volt tájékozódni és odafigyelni, azok Vilmos visszatérését Ukrajnába reális és félelmetes lehetőségnek tartották.³²

Az Ukrán Nemzeti Köztársaság Vilmosban vetélytársat látott. Miután Lengyelországgal összefogva sem sikerült felszabadítania Ukrajnát, kormánya lengyelországi száműzésbe vonult, és csak lengyel segélyből tarthatta fenn magát. Vezetői katonai intervenciót tervezgettek Szovjet-Ukrajna ellen, hogy visszaszerezzék hatalmukat. Lengyel orientációjuk miatt Vilmos nem szövetkezhetett velük; amellet mindenáron király akart lenni, ez pedig nem fért össze a köztársaság helyreállításával. 1921 szeptemberében vissza is utasította az Ukrán Nemzeti Köztársaság együttműködési ajánlatát. A száműzött vezetők ekkor elhatározták, hogy befeketítik

külföldön. Utasítást adtak, hogy tájékoztassák a nyugati kormányokat és befektetőket: Vilmos „ismeretlen figura” – éppen mert az ellenkezője volt igaz. Vilmos ukrán riválisai nagyon jól tudták, hogy az ukrán veteránok jobban hallgatnak Vilmosra, mint akármelyik másik parancsnokra.³³

Az Ukrán Nemzeti Köztársaság vezetői ekkor rájöttek az egyetlen biztos módszerre, amivel kompromittálhatják a bolsevik Oroszország elleni támadás titkos tervét: maguk hajtották végre. 1921. november 4-én a lengyel és a román kormány segítségével néhány ezer ukrán átlopódzott a keleti határon. Szovjet-Ukrajnában a háborúba belefáradt, az egy év óta tartó éhínségtől elcsigázott lakosságot találtak, de beleütköztek az érkezésükre alaposan felkészült Vörös Hadsegregbe is – a bolsevik ügynökök leleplezték terveiket. Az ukrán erőket néhány rövid ütközetben felmorzsolták. A bolsevikok kivégezték a hadifoglyokat, felégették néhány falut, és eldicselkedtek könnyű győzelmükkel.

Az Ukrán Nemzeti Köztársaság nem akarta Vilmost hátra támadni, csupán az volt a szándéka, hogy megelőzze következő hadmozdulatát. Az 1921. novemberi fiaskó után azonban a bajor befektetők már nem hittek benne, hogy a bolsevikok katonai behatolással legyőzhetőek. 1922 februárjában a még Münchenben tartózkodó Pittinger felfüggesztette a Vilmosnak folyósított pénzügyi támogatást. Vilmos újságja májusban megszűnt, Szabad Kozákjai frakciókra bomlottak. A németekkel való együttműködés véget ért.³⁴

Ukrán szövetségeseiktől elszakadva a németek egymással fordultak szembe. Bauer, aki még mindig hitt az ukrán koncepció jövőjében, megharagudott Pittingerre. Vilmosnak valóban voltak hívei az ukrán partizánok között, és ezek egy darabig még kitartottak mellette. Bauer azt írta Ludendorffnak, hogy Vilmos bajor segélyének beszüntetése „sú-

lyos csapás, mivel az egész ukrán vállalkozás a maga egyre figyelemreméltóbb újságjával, sajtószolgálatával és ukrainai kapcsolataival csak bajor segítséggel volt életképes”. Panaszosan jegyezte meg Ludendorffnak, hogy az ukránok nem fogják elfelejteni „a németek hitszegését”.³⁵

A német nacionalisták ezután a maguk útjait járták. Pittinger Bajorországra összpontosította manővereit, Bauer egy ausztriai monarchista mozgalmat támogatott, Ludendorff pedig közeledett a német nemzetiszocialista mozgalomhoz, a nácikhoz. 1922 áprilisában Németország egyezményt írt alá a bolsevik Oroszországgal. Az ukránoknak a nemzeti felszabadulásba vetett reményei, amelyek amúgy is egyre fogytak, most végképp szertefoszlottak. A németek és a Habsburgok 1918-ban cserbenhagyták az Ukrán Nemzeti Köztársaságot. Az önrendelkezést a győztes szövetségesek sem biztosították. Lengyelország 1919-ben szövetséget kötött az Ukrán Nemzeti Köztársasággal, de Ukrajna egyik részét sem segítette hozzá a függetlenséghez. Ekkor jött az utolsó dobás: az együttműködés a németekkel a bolsevik Oroszország ellen. Mostanra azonban a revizionisták letettek inváziós terveikről, és a német állam elfogadta a szovjet hatalmat mint realitást.

Mit tehetett Vilmos? Látványosan lázadt fel minden tekintély ellen, és apjával is szakított, hogy megalapítsa saját monarchiáját. Aztán a Habsburg-hatalom helyreállítására törekedett, közvetett versengésben korábbi uralkodójával, Károlyal. Önállóan kezdeményezett, és kompromisszumait is maga kötötte meg. Mire mindezt elvégezte, senki sem maradt, aki ítélkezhetett volna tetteiről, senki, aki ellen harcolhatott volna. Nyitott ajtón át tört utat magának, s a túloldalon csak ürességet talált. Korábbi uralkodója, Károly, aki

esélyhez segítette Ukrajnában, száműzetése helyén, Madeirában megbetegedett, és 1922 áprilisában elhunyt. Apját, Istvánt, aki lengyel királyt akart nevelni belőle, 1923-ban súlyos szélütés érte; először a lába bénult meg, majd az írás és olvasás képességét is elveszítette. Vilmos már nem békülhetett ki vele, még ha ez szándékában állt is volna. A Habsburgokkal együtt becsvágyó céljaik is odavesztek. Ukrajna a szovjet állam részévé vált; Lengyelországból köztársaság lett; Ausztria elvesztette birodalmát. És Magyarország nem kért a Habsburg királyból.

Ki legyen immár Vilmos? Ebben a történelmi pillanatban nem volt könnyű egy ifjú Habsburg sorsa. Vilmos olyan korban lett nagykorú, amely nem tudott mit kezdeni vele. A múlt egyszer csak értelmezhetetlenné vált, a jövőt homály fedte. Vilmos elvesztette a könnyed magabiztosságot, miszerint az idő nem más, mint királykében pompázó örökkévalóság – de legalábbis zöldellő ígérete a hatalomnak avagy vérvörös út a győzelem felé. Megtanulta, hogyan eszközölje ki az alkalmakat, és közben önmaga is eszköz lett. Egyedüli sikere abban állt, hogy erősítette a pillanatnyilag érvényes fehér politikát, azt az európai ellenforradalmat, amelynek szélei már barnába játszottak. Abban az Európában, amelyben a köztársaságok nem számíthattak a Nyugat támogatására, és ahol a Keletet a bolsevizmus hódította meg, az ukrán felszabadulás gondolata Vilmost a szélsőjobb oldali német revizionistákhoz sodorta. Amikor Hitler az 1923-as müncheni sörpuccsal először próbálta megragadni a hatalmat, Vilmos két német szövetségese is az oldalán masírozott.³⁶

A náci mozgalom maga volt a nekivadult nemzeti önrendelkezés, amelyet lezüllesztett a vereség félreértése és megmérgezett a faji miszticizmus. Hitler ekkor még nem került hatalomra, de egy évvel korábban Benito Mussolini Rómá-

ban már győzelemre vitte a maga fasiszta mozgalmát. Igaz, Olaszország az első világháborúban a győztesek közé tartozott, ám Mussolini fasisztái még több területet követeltek. A nemzeti önrendelkezés már nem volt a győztes hatalmaknak a háború végén alkalmazandó alapelve; sokkal inkább a nácik és a fasiszták szűnni nem akaró küzdelmét fejezte ki, hogy nemzeteiket a tömeges mozgósítás káoszában és egy új háború vérzivatarában teremtsék újjá. Bár a győztesek ezt soha be nem ismerték volna, az önrendelkezést kezdettől fogva megfertőzték a hatalmi szempontok. A fasiszták vagy a nácik azért kergették a hatalmat, hogy miközben szüntelenül nemzeti igazságtételtől és nemzeti jogokról szavalnak, saját elképzeléseik szerint alakítsák át Európát.

Az önrendelkezés nemcsak a gyakorlatban, hanem elméletileg is zavaros volt. Abból indult ki, hogy a nemzetek olyanok, mint az egyes emberek: jogaik vannak, amelyek így vagy úgy megvalósíthatók. De mi legyen akkor az egyes emberekkel és az ő egyéni jogaikkal? Vilmos rendhagyóan színes jellem volt, de egyike a sok millió kelet-európainak, akinek nemzetiségét nem lehetett egykönnyen meghatározni. Mint Habsburg, komplex társadalmi valóságot képviselt, amelyet az önrendelkezés kétségbe vont. A régi, soknemzetiségű birodalmakból álló Európa bőséges teret engedett a bizonytalan nemzeti identitásoknak, és ez a többértelműség együtt járt bizonyosfajta emberi szabadsággal; míg az a nemzeti identitás, amelyet a születés vagy az állam határoz meg, aligha szabadítja fel az egyes embert. Ha viszont a közmegegyezés szerint a nemzetiség fejlődés vagy meggyőződés kérdése, akkor módot adhat rá, hogy az egyes ember gazdagodjon és változzon. A nemzetiség akkoriban is, akárcsak ma, kusza ügy volt. Gyakorta személyes vagy politikai választás döntötte el; néha nedvdús volt, mint az életerős fiatal

test, máskor száraz, mint az egyezményeken szereplő aláírók tintája.

1922 nyarán, amikor valamennyi szövetségese elpárolgott, Vilmos nem üldöghetett többé a Café Reichsratban, hogy várja az ajánlatokat. Máris túl sok ilyen ajánlatot fogadott el. A bajor kaland végén Bauer adott neki valamennyi pénzt. Vilmos, akinek nem volt szakmája, és gazdag apjával megszakadt minden kapcsolata, talán úgy gondolta: a legbölcsebb, amit tehet, ha elhagyja Ausztriát, amíg még csörög a zsebében némi pénz.³⁷ Nem volt sem állampolgársága, sem útlevele, sem törvényes személyazonossága. Szerzett egy üres osztrák útlevelet, és elszánta magát. 1922 novemberében ukrán néven, mint Vaszil Visivanyij, elhagyta az országot.

LILA

A csábos Párizs

Anyagi eszközök nélkül, a bolsevikok ellen bevethető hadsereg nélkül Vilmos 1922 novemberében Madridba indult, ahol kiterjedt családja részéről meleg fogadtatásra számíthatott. A spanyol király, XIII. Alfonz anyai ágról Habsburg volt, és Vilmosnak első unokatestvére. Alfonz gyerekkorában régensként az édesanyja, Mária Krisztina, egy személyben Vilmos nagynénje uralkodott. Spanyolországban Vilmos megbizonyosodhatott róla, hogy a család, amelyhez tartozik, továbbra is képes uralkodni. Reménykedhetett, hogy öszszehoz némi pénzt, esetleg cinkostárs lehet valamiféle Habsburg-restaurációban, és valamiképpen tovább éltetheti Ukrajnáról szőtt álmait.

Nem sokkal Vilmos előtt érkezett meg Madridba Zita császárné, aki Károly császár halála után férj nélkül, birodalom nélkül, otthon nélkül maradt a madeirai száműzetésben hét gyerekkel és viselősen a nyolcadikkal. Alfonz király a gondjaiba vette: spanyol hadihajót küldött Zitáért és a gyerekekért, és kiment eléjük a madridi pályaudvarra. Zita harmincéves volt, Vilmos csak huszonhét; ez a két Habsburg még tervezhetett magának jövőt, ha mégoly keserves volt is a közelmúlt.

Alfonz és Mária Krisztina gyöngéd, finom lelkű házigazdák voltak, akik tapintatosan csitították a megtört szíveket. Zita a férjét és a birodalmát veszítette el: Mária Krisztina, akinek legkedvesebb időtöltése volt, hogy liliomot és ibolyát szedjen, megcsodálta Zita kis főhercegnőinek és főhercegecskéinek seregét. Vilmos az ukrán álmát és apjához fűződő bensőséges kapcsolatát siratta: Alfonz megkísérelte, hogy a Habsburg-család István-féle ágán belül békét szerezzen. Amikor megtudta, hogy Vilmos ukrainai karrierje veszélybe sodorta István lengyel javait, közbenjárt István érdekében a lengyel kormánynál, és megígérte: ha István megtarthatja a birtokát, Spanyolország baráti politikát folytat majd Lengyelországgal.¹

Itt, Madridban a száműzött Habsburgok megpihenhettek, és terveket szövögethettek monarchiájuk visszaállítására. Ám a monarchia elve Vilmos és Zita szeme láttára még a konzervatív, katolikus Spanyolországban is veszélybe került. 1923-ban Miguel Primo de Rivera tábornok megdöntötte a spanyol parlamenti rendszert. Alfonz túlélte az államcsínyt és tovább uralkodott, de a hatalom valójában Primo de Rivera és társai kezében volt.

Mint előző évben Olaszországban Benito Mussolini, Primo de Rivera is megtartotta a monarchiát, az országot azonban tekintélyuralmi rendszerrel kormányozta. Olaszországban a monarchia átalakítása a fasizmus eszméjének, Mussolini mint vezér kultuszának és a nemzet iránti rajongásnak a jegyében zajlott; Spanyolországban ugyanezt kollektív katonai diktatúra szentesítette, amely reformokat és a dolgok normális rendjéhez való majdani visszatérést ígért. A két országot egyaránt jellemezte, hogy a királyi tekintélyt katonai erő és személyes karizma szorította ki, anélkül hogy a jobboldali politikusok magát a monarchiát eltörölték volna.

Az uralkodók a háttérben tiptódtak, a jövőt illető bizonytalanságukat virtuskodó pózok vagy csöndes korrektség mögé rejtve.²

Vilmos, aki jóképű is volt, tapintatos is, ám stratégiai érzékben nem bővelkedett, nem fedezte fel az ellentmondást diktatúra és monarchia között. Feltételezte, hogy ha majd királlyá koronázzák, tekintélyuralmat gyakorló jótevői az alárendeltjei lesznek. Az ukrán szindikátusban és a bajor inváziós terv vezérkarában működő szövetségesei épp ellenkezően gondolkodtak. Max Bauer ezredesnek, meghitt bécsi munkatársának az volt a meggyőződése, hogy az uralkodók szerepe nem más, mint előkészíteni a talajt a diktátorok számára.

Vilmos és Bauer fenntartották a baráti viszonyt. Vilmos javaslatára Alfonz király 1924-ben meghívta Bauert Madridba, hogy megreformálja a spanyol hadsereget. Bauert elkísérte Josef Piegl monarchista osztrák mérnök, aki egy ízben segítségére volt Vilmosnak, hogy Bécsben pénzt gyűjtsön. Szervezetük egy további tagja, Friedrich von Wiesner, Bécsben maradt. A jogász és diplomata Wiesner, aki bizalmas embere volt mind Ferenc Józsefnek, mind Károly császárnak, Bécsben szervezetet alapított, hogy előkészítse az utat a köztársaságnak monarchiával való felváltására. Alfonz védernyője alatt Vilmoshoz Madridban kalandvágó személyek csatlakoztak. Közéjük tartozott Fernando infáns, akit Vilmos „Nandónak” nevezett, s aki első unokatestvére volt Alfonznak is, Vilmosnak is.³

Van egy pont, amikor a királyi gondtalanság átcsap emberi léhaságba. Vilmos szívesen mulatozott Nandóval és Alfonzzal, de terveire árnyék vetült. Trebitsch-Lincoln, aki 1920-ban eltűnt a Fehér Internacionálé irattárával, ismét beugratta.

Trebtsch-Lincoln, miután eljátszotta a német nacionalistát, eljutott a messzi Kínába, ahol fegyvereket és tanácsokat árult a helyi haduraknak. Már korábban sikerült meggyőznie Bauert, hogy Kína a tűzfegyverek és a reakciós politika eljövendő piaca. 1927-ben Bauer is Kínába utazott, és 1929-ben Piegl is követte. Ekként néhány olyan férfi, aki először egy németországi diktatúrának, majd a Habsburg-restaurációnak kötelezte el magát, egyszer csak Kínában bukkant fel, mint Csang Kaj-sek, a kínai nacionalista vezér tanácsadója. Bauer 1929-ben meghalt, Piegl eltűnt a színről, de Trebitsch-Lincolnnak még maradt egy élete. 1931-ben buddhista szerzetessé szentelték, és hátralévő éveit európai és észak-amerikai követők toborzásával, no meg világi javaik eltulajdonításával töltötte. Természetes halállal végezte, 1943-ban, Mandzsúriában.⁴

Vilmos, aki továbbra is pénzszerűen volt, megpróbálta kihasználni az 1920-as évek végén felvirágzó spanyol gazdaságot. A spanyol király rokona volt, és Alfonz maga is lelkesen támogatta az állami beruházásokat. A jelek arra utalnak, hogy Vilmos és unokafivére, Nando is közvetített bizonyos fegyverüzleteket – talán a fölösleget adták el, miután Vilmosnak a bolsevik Oroszország megtámadására szőtt terve megbukott. Vilmos ezután kölcsönt próbált közvetíteni egy ausztriai gát építésére, de ez a terv sem sikerült. Ekkor Nandóval együtt megpróbált összehozni egy megállapodást, amelynek keretében német mérnökök Spanyolországban katonai használatra alakítanának át német polgári repülőgépeket; ez az elképzelés lehetővé tette volna, hogy Németország megkerülje a versailles-i szerződés által rákényszerített fegyverkezési korlátozásokat. Vilmos körülnézett olyan külföldi cégek után is, amelyek hajlandók beruházni a spanyol vasutakba, bányákba és ingatlanfejlesztésekbe.⁵

Valamiért azonban jóformán minden üzlet befuccsolt. Az ok általában Vilmosban magában rejtett. Egyedüli ütőkártyái vonzó megjelenése, igényes öltözködési stílusa és a vezetékeve voltak; s egyetlen üzleti tranzakcióhoz értett: ahhoz, hogy a tőkét összehozza a befektetési ajánlatokkal. Az ezt követő folyamatokban többnyire már nem tudta érvényesíteni a szerepét. Levelei nem árulnak el hajlandóságot arra vonatkozóan, hogy számításokat végezzen vagy felmérje a kockázatokat; az embereket úgy könyvelte el, mint gazdagokat vagy nagyon gazdagokat, szótárában az ajánlatok ígéretesek vagy nagyon ígéretesek voltak, és így tovább. Mivel azelőtt soha nem kellett pénzzel foglalkoznia, hiányzott belőle minden pénzügyi érzék; még azt sem ismerte fel, hogy a gazdaság törvényei különböznek a személyes emberi kapcsolatok szabályaitól.

Vilmos üzleti módszerei sokat elárultak prioritásairól. Egyszer például gazdag amerikai spekulánsok egy csoportját hívta meg Madridba azzal a céllal, hogy beruházzanak egy ingatlanüzletbe. Rendkívül igényes volt az elszállásolás kérdésében (a Ritzet meg a Savoyt választotta), de minden egyébben teljesen megbízhatatlannak mutatkozott. A csoporttal való foglalkozás helyett inkább Mária Krisztinával és Nandóval mulatta idejét, majd egy baráti társasággal váratlanul Barcelonába utazott, hibásan adta meg a postacímét, és hagyta, hogy üzlettársai meg az amerikaiak nyomozzanak utána.⁶

Az 1920-as évek végén Vilmos ide-oda ingázott Madrid és Enghien-les-Bains, egy Párizstól nem túl távoli fürdőváros között. 1926-ban vett magának egy kis villát a Péligot utca 5/b alatt, valószínűleg abból a pénzből, amit két vagyonos magyar arisztokratától, Esterházy Tamástól és Móricztól kért

kölcsön. Móric, aki korábban Károly császárt szolgálta miniszterelnökként, monarchista volt. A fivérek talán azt hitték, hogy valamilyen, később elfoglalandó trón várományosát támogatják; egyelőre azonban ők tették lehetővé, hogy a Habsburg-ház egy politikai emigránsa teljes kényelemben élhessen.⁷

Enghienban Vilmos, ahogy ezt apjától eltanulta, inkognitóban tartózkodott; a francia hatóságoknál az ukrán nevét használta. Madridba azonban saját nevén küldte sürgőnyeit, hogy imponáljon az embereknek; ily módon a postai alkalmazottak tudták, kivel van dolguk, ami azt jelenti, hogy a rendőrség is be lett avatva. Noha hivatalos iratai (az osztrák útlevél és a francia vízum) ukrán nevére voltak kiállítva, a francia hatóságok tudták, hogy egy Habsburg főherceg él városukban. Vilmos legnagyobb öröme egy kis autó volt. Bár apjával nem állt kapcsolatban, az autó minden bizonynyal a gyermekkorára és István nagy passziójára emlékeztette. Amikor egy kis szórakozásra Párizsba ruccant, a helyi rendőrség időnként a nyomába szegődött.⁸

Vilmos kapcsolatban maradt a Párizsban élő ukránokkal, akiknek körében meglehetősen népszerű volt. Továbbra is különösen szoros kapcsolat fűzte Eduard Lariscsenkóhoz, aki 1918 óta volt a magántitkára. Lariscsenko Bécsben részt vett az ukrán szindikátus ügyeiben, és később Madridban is bekapcsolódott Vilmos üzleti vállalkozásaiba. Egyike volt a két férfinak, akik fontos szerepet játszottak Vilmos életében. A másik, egy Constant Kroll nevű lett férfiú, Vilmos inasa volt, aki 1926-tól 1928-ig szolgált a főherceg enghieni háztartásában. Ahogy a francia rendőrség többé-kevésbé tapintatosan megfogalmazta, Vilmos Kroll iránt „olyan rokonszenvet tanúsított, amely nem hagyott kétséget viszonyuk jellege felől”. Ha Vilmos Madridban járt, először arról intézkedett,

hogy szállodai szobája egybenyíljon a szomszéd szobával, s hogy mindkettőben legyen fürdőszoba. Így bármikor élvezhette titkára társaságát. Ha úton volt, mindig magával vitte vagy Lariscsenkót, vagy Krollt, sőt talán mindkettőjüket.⁹

Közelebbről nem ismert időpontban Vilmos szakított a két férfival. Megvolt rá a jó oka: Krollt bűnösnek találták lopott áruk értékesítésében, Lariscsenko pedig beismerte, hogy növekvő rokonszenvet érez a Szovjetunió iránt. Vilmos eladta enghieni házát (anélkül, hogy az Esterházy testvéreknek kifizette volna az adósságát), és 1931 októberében lakást bérelt Párizs XVII. kerületében, az Acacias utca 45. alatt. Miután két embere elhagyta, egyedül élt itt a macskájaival, amelyért rajongott.

A környék csodálatos volt. A kaputól néhány lépésnyire jobbra Vilmos bekanyarodhatott a Carnot utcába, majd balra fordulva, a fákkal szegélyezett bulváron eljutott a Diadalívhez és a Champs-Élysées-re. A jobb parti Párizs legexkluzívabb negyedei közelében lakott; itt bizony nem volt könnyű feltűnést kelteni. Az akkori Párizsban úgy nyüzsögtek a királyi hercegek és trónkövetelők, hogy a kör egy újabb taggal való gyarapodása nem számított szenzációnak. Vilmos sógora, Hieronymus Radziwiłł például pompásan érezte magát a francia fővárosban. Érkezése szerencsés fordulatot hozott Vilmos életében. Mihelyt a bátyjai átvették beteg apjuktól a családi serfőzde irányítását, gondoskodtak róla, hogy öccsük havonta kétszer mintegy 2500 francia frank jövedelemhez jusson. Talán tudták, hogy apjuk nem helyeselné ezt a lépést; esetleg nyugtalanította őket, hogy Vilmos nem a saját nevén él Párizsban; a pénzt mindenesetre Radziwiłł nevére utalták.¹⁰

Számos ilyen királyi származású személy Vilmoshoz hasonlóan emigrációban élt. Létszámuk idővel még szaporod-

dott is. Radziwiłł azzal töltötte idejét Franciaországban, hogy pólót játszott Alfonz királlyal, aki 1931 áprilisa, a köztársaság kikiáltása után hagyta el Spanyolországot. Alfonz nagyjából unokafivérével, Vilmostal egy időben érkezett meg Párizsba, és kiemelkedett az ott időző kékvérűek közül. Egy orosz nagyherceg elnevezte „Európa legférfiasabb uralkodójának”, és ezzel a véleményével Winston Churchill is egyetértett. Alfonz valóban nagyszerű sportember volt (a pólón kívül golfozott és teniszezett is), és futballklubokat is szponzorált (köztük a Real Madridot); emellett tíz gyermeket (köztük hét törvényes szülöttet) nemzett, és három (egy-től egyig pornográf) film forgatását pénzelte. Akárcsak Vilmos, ő is bolondult az autózásért.¹¹

A spanyol királyi heteroszexualitás és az előkelő párizsi homoszexualitás közti súrlódások néha forró pillanatokhoz vezettek. Egy alkalommal Alfonz együtt ült egy színházi páholyban a feleségével és Szergej Gyagilevvel, az Orosz Ballett vezetőjével és a lelkes csodálók homoszexuális kultuszának bálványával. Alfonz szivarral kínálta Gyagilevet, de a balettfejedelem, bármilyen furcsa, nem tudott dohányozni, és felgyújtotta királyi barátja ruháját.¹²

A fenti szivaros anekdotát egy elképesztően termékeny francia újságíró, Michel Georges-Michel tette közhírré. Georges-Michel, a sokat utazó világfi gyerekkora óta ismerte Vilmost, és töméntelen híres barátja között tartotta számon. Jó barátságban volt a legkülönbözőbb párizsi hírességekkel, arisztokratákkal és befutottakkal, férfiakkal és nőkkel, szenvedélyes és lagymatagabb homoszexuálisokkal. Számtalan pletykát tett közzé cikkeiben, gyakran azzal a szándékkal, hogy előmozdítsa kedvencei politikai vagy művészi karrierjét, és több tucat könyvet is írt. Regényeinek olyan címeket adott, mint *Perzsia rózsája*, *Vénusz estélyén*, *Éjféli bohémvilág*

vagy Szonja hercegnő ötödik házassága. Társasági rovatában és útleírásaiban ugyanaz az érzéki hangnem érvényesült.

Georges-Michel nagy örömmel üdvözölte Vilmost Párizsban. Ő tette közismertté Archiduc Guillaume de Habsbourg-Lorraine-t – ahogy Vilmost Franciaországban nevezték. Vilmos talán Georges-Michel rábeszélésére járult hozzá, hogy a Habsburg nevet az efféle újságcikkekben megszellőztessék; az is lehet, hogy nem volt ellenére a hírnév, amelyet a sajtó felröpíthet. Annyi bizonyos, hogy Enghienban legalábbis úgy tett, mintha inkognitóban, azaz ukrán néven, mint Vaszil Visivanyij élne. Párizsban azonban nem bánta, ha vissza-

változik Habsburggá, és Georges-Michel vagy mások a saját nevén vezetik be a sajtó hírességeinek világába. Georges-Michel írta 1934-ben a kedves cikket barátja tetoválásairól.¹³

Vilmost és Vilmos Párizsát a kék horgony és a kék vér közelsége, az alantas étvágy és az előkelő születés és neveltetés elválaszthatatlansága jellemezte. Miután felhagyott a politikai névtelenségre irányuló kísérleteivel, újfajta vagy legalábbis fajsúlyukban új szexuális kilengéseket engedett meg magának. Mindig is a férfiakat szerette; talán már az iskolában, minden valószínűség szerint a lövészárkokban, és minden kétséget kizáróan a titkárával és az inasával fenntartott kapcsolatában. Párizsban vállalta a kockázatot, hogy igaz valószínűségben mutatkozzék.

Néhány szexuális kalandját hozzá hasonló arisztokratákkal bonyolította, akikkel esténként együtt hagyta el az Aca-cias utcát, mégpedig női ruhában (legalábbis a sajtóbeszámolók szerint). A rendőrség megállapította, hogy Vilmos éjszakai kicsapongásaiban gyakran vett részt a spanyol királyi ház egyik tagja, aki magát Fernando Ducalnak nevezte – szinte bizonyos, hogy Don Fernando de Borbón y de Madánról, Dúrcal hercegről volt szó. Jóllehet Franciaországban a törvény nem tiltotta a homoszexuális kapcsolatokat, Don Fernandónak így is sikerült elérnie, hogy kiutasítsák az országból. Vilmos azonban leginkább a szegénynegyedekben szeretett portyázni. A jelek arra utalnak, hogy nem látogatta az olyan ismertebb párizsi homoszexuális klubokat, mint a Carrousel vagy a montmartre-i Madame Arthur's. A párizsi rendőrség szerint inkább a „maisons spéciales”-nak volt a törzsvendége – a franciák ilyen finomkodó névvel illették a homoszexuális bordélyházakat.¹⁴

Vilmos egyformán híve volt a vulgáris és a keleties ízeknek. Az intézményeknek, amelyeket a rendőrség szerint

„szorgalmasan” látogatott, arab nevük volt. A Khalif (Kalifa) például előnyös helyen, a bal parti Vaugirard utcában üzemelt, ott, ahol az utca a Luxembourg-kertet övezi, nagyjából félúton a Szenátus és a Monsieur le Prince utcai kereszteződés között. A korabeli Franciaországban a Kalifa-szerű nevek nemcsak kalandot és hódítást ígértek, hanem a faji és osztálykorlátok áthágására is utaltak: Vilmos, úgy tűnik, előszeretettel lépett át ezeken a határokon, és az alacsonyabb osztályok köreiből tett szexuális felfedezőutakat az emberi nagylelkűség megnyilvánulásainak tekintette. Az ilyen intézményekben „Robert”-ként írta alá magát. A Kalifában ismerkedett meg egy munkás fiával, akivel aztán továbbra is találkozgatott. Új inast is fogadott fel, egy algériai fiatalembert. A rendőrség ezt a Maurice Néhadit „pederasztának” tekintette, „aki nagy befolyással van a gazdájára”.¹⁵

Ez valószínűleg így is volt. Vilmos mindig férfiakkal akarta körülvenni magát, álljanak akár fölötte, mint apafigurák, vagy alatta, mint szolgák vagy katonák. A patriarchák ellen lázadni, a lakájoknak engedni akart, és a kettő együtt elég bonyolulttá tette az életét. A nőkkel viszont annál könnyebben boldogult. Egy alkalommal egy újságíró nő éppen akkor állított be hozzá, amikor Vilmos az arcképéhez ült modellt, és úgy érezte, az élmény megér egy cikket. Az írás – „El-nézve Habsburg Vilmos Ó Császári Fenségét, amint modellt ül” – egyetlen hosszú és lassú szexuális megalázkodás. A szerző idézi saját, a főhercegnek föltett kérdéseit, akinek ülve kellett tőrníe a nő kitartó pillantását. Az egyik kérdés így hangzott: „Adott már ki parancsot, mylord, a pusztá tekintetével, egyetlen szó nélkül? A szemének olyan ereje van...” Ilyen hatással volt Vilmos a nőkre. Csak ritkán törekedett rá, és soha nem fűzött hozzá megjegyzést; de annyi biztos, hogy néha élt vele.¹⁶

Az arcképfestő szerény karriert futott be azzal, hogy lefestette Paulette Couyba szeretőit, egy csoportot, amelyhez Vilmos is tartozott. Paulette és Vilmos az 1930-as évek elején találkoztak valahol Párizsban, talán a félvilági Montmartreon, ahová Vilmos leszállt, míg Paulette ugyanott feljövőben volt. Maga volt a megtestesült ámitás, rámenős, buja, és egyfajta zseni. Egy megfigyelő így rögzítette kétféle, de egyaránt találó jellemzését: „Egyesek zavarosnak vagy legalábbis a nagyzási hóbort áldozatának látják, míg mások szerint felsőbbrendű értelemmel bír.” Vilmos a hölgy természetének mindkét oldalát kedvelte, és nem bánta, ha együtt látják őket, akár még csókolózás közben is. Paulette pedig rákapott, hogy a menyasszonyának mondja magát.

Vilmos az emberek megítélésében annyira naiv volt, amennyire egy védett arisztokrata csak lehet; Paulette viszont szokatlanul leleményes – így ismerkedhetett meg Vilmoshoz hasonló emberekkel is. Vilmos származásával mindenki tisztában volt, Paulette pedig érdekes történetet tudott előadni a magáéről. Azt állította, hogy Charles Couyba francia politikus, szenátor, munkaügyi, majd kereskedelmi miniszter unokahúga. Ez a Couyba politikai pályafutásának hosszú évtizedei során kettős életet élt: másik életében Maurice Boukay néven baloldali sanzonénekes volt. Ifjonti *Szerelmi dalát* Verlaine, a nagy szimbolista költő bevezetőjével adták ki, de közismertek voltak *Vörös dalai*, *Arab szimfóniája*, *Az utolsó szüzek* című dala is, valamint utoljára és talán utolsósorban a *Casanova szépséges szerelmei*.

Charles Couyba lebilincselő életében egyesült a magas és az alacsonyrendű, a Luxembourg-kertben ülésező szenátus politikája a Montmartre bárjainak csiricsaré olcsóságával. Érdekes örökséget hagyott volna unokahúgára – ha Paulette valóban az unokahúga lett volna (mint ahogy nem volt az).

Párizsban Paulette híressé vált; hírét az államhatalom és a romantikus kifejezés elegye táplálta. Vidéki munkáscsaládból származott, és 1920-ban a postánál alkalmazták, majd minisztériumi irodákban talált magának egymást követő titkárnői állásokat. Nagyjából 1927-től lett magántitkár egy sor gazdag embernél – ő legalábbis, ha kérdezték, ezt jelölte meg foglalkozásaként. Gépeléssel, kacérsággal és csábítással tört utat magának a hatalomhoz és a vagyonhoz.¹⁷

Paulette első hódítása Joseph Caillaux francia politikus volt, akinek nevéhez még Párizsban is feltűnést keltő botrányok tapadtak. A nők barátja volt, színes egyéniség, aki a selyem vámtarifájáról folytatott vitákban szerzett babérokat, lévén hogy nála senki sem tudott többet a dámák fehérneműjéről. Szívesen mutogatta töméntelen szeretőjét, néhányukat még feleségül is vette. Mintegy tizenöt évvel azelőtt, hogy az 1920-as évek végén Paulette-tel megismerkedett, első két felesége gondoskodott a tömegmédia egyik első botrányáról. Miután az egyik újság közölte Caillaux szerelmes levelét ahhoz a kedveséhez, aki az első felesége lett, az egyik újabb szerető, akit válása után másodszorra nőül vett, bosszút állt – de nem a férjén, hanem az újságon. Henriette, a második feleség, hatszor sütötte el automata Browningját a főszerkesztőre, aki nem élte túl a merényletet.

Henriette Caillaux tárgyalását, amely 1914 júliusában kezdődött, akkoriban az évszázad perének nevezték. A szenzáció elterelte a francia közvélemény figyelmét a balkáni válságról, amely országukat is csakhamar háborúba hajszolta. Madame Caillaux egy percig sem tagadta, hogy megölte a főszerkesztőt, mégis ártatlannak vallotta magát azon az alapon, hogy nem tudott úrrá lenni szerelmi szenvedélyén; mint mondta, senki nem várhatja el tőle, hogy hasonló körülmények között önfegyelmet tanúsítson. A bíró egyetértett vele,

és Henriette Caillaux-t 1914. július 28-án felmentették – azon a napon, amelyen a Habsburg-monarchia hadat üzent Szerbiának. Joseph Caillaux nem éppen az erény bajnokaként lépett be az első világháború korszakába, de még így is sikerült tovább rontania a jó híren. Állítólag információkat juttatott el a németekhez, és a bíróság Franciaország biztonságának veszélyeztetéséért marasztalta el, ám hamarosan amnesztiában részesült – utána pedig rábízták a pénzügyminisztériumot.¹⁸

Így festett a két háború közti Párizs társadalmának krémje, az a világ, amelybe Caillaux bevezette Paulette-et. Javárészt ő tanította meg arra, amire szüksége volt: cinizmusra, kétszínűségre, az erős férfiak gyengéinek felismerésére. Caillaux számára Paulette csak egy tétel volt szeretőinek véget nem érő listáján; Paulette számára a férfi egy tetszés szerint megismételhető élmény és tapasztalat első forrása. Miután eleget okult, Caillaux után – a francia rendőrség aktái szerint – még két francia politikussal létesített viszonyt. Hírekelt, hogy titkárnője és szeretője lett Anatole de Monzie baloldali politikusnak, a Szovjetunió barátjának, a korai 1930-as évek közoktatási miniszterének. Mint asszisztenst és szeretőt ugyancsak hírbe hozták Maurice de Rothschilddal, a páratlanul gazdag család francia ágának egy jeles tagjával is.¹⁹

Paulette összeköttetéseit így vagy úgy Vilmos is átvette. A nő olyan módszerekkel élt, amelyekről a főherceg elképzelni sem tudta, hogy általuk célt érhet. Mivel azt remélte, hogy meghatározatlan ideig Franciaországban maradhat, három ízben is próbálkozott a francia állampolgárság megszerzésével. Az illetékes hatóságok a szóbeszéd szerint mindhárom alkalommal támogató levelet vagy telefonhívást kaptak De Monzie-től vagy Caillaux-tól, holott az említettek nem voltak épp a leghitelesebb ajánlók: az előbbi nyíltan szovjet-

barát volt, az utóbbit németbarátnak ismerték – no de a két háború közti Franciaországban ilyen emberekből állt a kormány. Mindenesetre a nő, aki a két politikus titkárnőjeként lépett fel, és kézbesítette a leveleket, intézte a telefonokat, csaknem bizonyosan Paulette volt. A rendőrségnek, minden jel szerint politikai nyomásra, ki kellett vizsgálnia Vilmos múltját. Egy rendőrfőnök eltökélte, hogy kideríti „az igazságot a főhercegről, a szerepéről és a beállítottságáról” – ez bizony nem ígérkezett könnyű feladatnak! A rendőrfőnök szerencséjére közbelépett a külügyminisztérium, azzal az indítvánnyal, hogy Vilmos ne kapjon állampolgárságot. A rendőrségi akták hosszadalmas nyomozásról tanúskodnak; sok közöttük az igaz és hamis besúgóí jelentés a főherceg múltjáról. Ügyének nem használt, hogy az első világháborúban a Habsburg-hadseregben harcolt. A legvalószínűbb, hogy a francia külügyminisztérium, amelynek politikája egyértelműen mindennemű Habsburg-restauráció ellen irányult, el akarta kerülni a látszatot, hogy hivatalos támogatásban részesít egy olyan Habsburgot, akinek még lehet politikai jövője.²⁰

Vilmos tehát megmaradt idegennek abban a korban, amikor a szovinizmus erősödőben volt. Származása és neve azonban bizonyos tekintéllyel ruházta fel, legalábbis a párizsi társasági elit köreiben, ahol senki sem szűkölködött hírnévben és vagyonban, de Vilmostal ellentétben királyi múlttal nem dicsekedhetett. Vilmos egyik ilyen csodálója Mistinguett, egy énekesnő és táncosnő volt, ebben az időben még mindig Franciaország legnépszerűbb sztárja és világviszonylatban is a szórakoztatóipar legjobban fizetett előadó-művésznője. Legfőbb vonzereje testmozgásában és kifejező hangjában rejlett, s szavakkal nem volt leírható; ezért amikor visszavonult a színpadtól, művészete lényegében elveszett. Egyike volt az utolsó nagy sztároknak abban a korban, amikor az élő pro-

dukció elég volt a hírnévhez. Az enghieni születésű Jeanne Bourgeois először 1895-ben, vagyis Vilmos születésének évében lépett fel Mistinguettként. 1919-ben, amikor Vilmos ukrainai terveket szövögetett, a díva a lábát biztosította félmillió frankra. Most, a harmincas évek elején, mindketten hasonló körökben forogtak.²¹

Vilmos és Mistinguett egyformán vonzódtak Enghienhez, amely a művésznő szülővárosa volt, és ahol Vilmos egy darabig élt. Közös élményük volt bizonyos királyi környezet, amelybe Vilmos beleszületett, és ahová Mistinguett a maga sajátos módszereivel feltornászta magát. Vilmos gyerekkora óta ismerte VII. Edward angol királyt; Mistinguett azt állította, hogy egyike volt Edward szeretőinek. Baráti viszony fűzte a spanyol és a svéd királyhoz is, akik közben jártak azért, hogy Vilmos apja megtarthassa lengyelországi birtokát.

Vilmosnak és Mistinguettnak egy további közös barátja is volt a porosz uralkodóházhoz tartozó Hohenzollern Frigyes Vilmos személyében. Míg Vilmos az osztrák uralkodóház tagja volt, akit apja kitagadott, Frigyes Vilmos a német uralkodócsalád tagjaként végignézte, ahogy apja elkótyavetyéli a családi kincseket. Köztudott volt, hogy az apa tejszínbe mártott borjúmiriggyel eteti kutyáit, miközben szolgálóinak ugatniuk és a földön csúszniuk-mászniuk kellett. Ha a felesége panaszkodni mert élete párja színésznőkből álló háreme miatt, a férfi megkóstoltatta vele lovaglőostorát. Vilmos és Frigyes Vilmos, ha más-más okokból is, igencsak hasonló helyzetben voltak: dicsőségben bővelkedtek, de pénzük nem volt. Egyszer, egy vacsoránál Mistinguett két oldalán helyezkedtek el, úgy versengtek a kegyeiért. A dívának Vilmos jobban tetszett, és arról ábrándozott, hogy egy Habsburg főherceghez megy nőül.²²

A hercegek és az énekesnő együtt nyaraltak a tengerparton 1932-ben, amikor híre járt, hogy Frigyes Vilmos egy gazdag amerikai özvegyet készül feleségül venni. Tékozló apja halálát követően Frigyes Vilmosra mindössze egy kis svájci kastély maradt. Lucienné Swinburne, az amerikai özvegy, egy erényes szappanmágnás felesége volt, és dúskált a dollármilliókban. Aznap, amikor a francia sajtó hírül adta férje halálát, a lapok azt is megírták, hogy egy kastélyt adományozott szegény sorsú gyerekek kórházi ápolására. Az új házasság tökéletesnek ígérkezett (legalábbis Michel Georges-Michel szemében, aki a hírt elterjesztette). Elvégre az özvegynek töméntelen pénze volt, és hosszú évekig erkölcsösen élt; a kérő pedig pénzszerűkében szenvedett, és a családi hagyomány szellemében, vagyis erkölcstelenül élt.²³

És mégis: egy szép napon az özvegy nem Frigyes Vilmos, hanem Vilmos társaságában jelent meg. Az újságírók előtt a férfit összes címe felsorolásával mutatta be, Vilmos pedig, élve az alkalommal, mindenkit felszólított, hogy hívják csak a keresztnevén. „Csak a romantikus regények szereplői használják még mindig a címeiket” – jelentette ki. A nála húsz évvel idősebb Mistinguett ismét morfondírozni kezdett, ne menjen-e feleségül egy Habsburg főherceghez, a „jó” fajtájából. Vilmosba olyasmit látott bele, ami nagyon is kedvére volt. Ám Vilmos csodás szemét talán cinikusabban értékelte, mint Georges-Michel, a fenti események hűséges krónikása, aki megjegyezte: Vilmos „szeme kék volt, mint mindig”. Mistinguett, aki kitartóan ragaszkodott a műviség realitásához, emlékiratait ezzel a nyilatkozattal kezdte: „A tenger soha nem olyan kék, mint egy színházi háttérvásznzon.” A Paulette-hez és Mistinguetthez hasonló nők körében, akik maguk voltak szerencsájuk kovácsai, Vilmos számíthatott sokrétű vonzerejére, önvédelme azonban gyenge lábakon állt.²⁴

Vezetékneve, a Habsburg, amely látszólag csak a Riviérán zajló léha csevejek témájának volt jó, az 1930-as években ennél azért valamivel többet jelentett, legalábbis a főherceg gondolkodásában. Ő kapcsolatot tartott fenn a legjelentősebb és a politikában változatlanul aktív Habsburggal: Zita császárnéval. Madridban sokat voltak együtt; ezután, míg Vilmos Franciaországot választotta emigrációja színhelyéül, Zita a maga népes családját Belgiumba költöztette; s Vilmos ottani látogatásai azon kevés dolgok közé tartoztak, melyeket a főherceg diszkréten kezelt. Most, a harmincas évek elején, Zita titokban a Habsburgok restaurációján munkálkodott, és úgy tűnt, terveiben Vilmosnak is helye van. Ami Vilmost illeti, ő változatlanul Ukrajna királya szeretett volna lenni, és a restaurációt az első lépésnek tekintette ahhoz, hogy az álma végre megvalósuljon.²⁵

Ez idő tájt egész Európa zsongott a Habsburgok visszatérésének kósza híreitől. Zita, aki Károlyért és a birodalomért viselt gyásza jeléül csak feketében járt, összetartotta a családot, és szigorúan nevelte nyolc gyermekét. Legidősebb fia, Ottó trónörökös, aki a monarchia összeomlásakor mindössze hatéves volt, 1932. november 20-án töltötte be huszadik évét, vagyis elérte a Habsburg-szabályok szerinti nagykorúságot. Vilmos, mint minden becsvágyó természetű Habsburg, nagy reményeket fűzött ehhez a naphoz. 1932 végén Ottó Berlinben járt – kutatásokat végzett doktori disszertációjához –, de ami ennél fontosabb volt: ismeretséget kötött német politikusokkal. A német fővárosban felkeltette a jobboldal egyre jelentősebbé váló egyik politikusának, Adolf Hitlernek a figyelmét. Hitler Ottóban esetleges bábkirályt látott, akinek segítségével Ausztriát beolvaszthatja Németországba.

Ottónak azonban más elképzelései voltak. Ő olyan Ausztriát akart, amely megőrzi függetlenségét, helyreállítja a mo-

narchiát, és ezzel egész Közép- és Kelet-Európában feltámasztja a Habsburgok jelenlétét. Attól kezdve, hogy betöltötte huszadik életévét, sűrűn látogatott el Párizsba, ahol nagybátyja, Bourbon-Pármai Sixtus bevezette a társaságba. Alig egy évtized telt el azóta, hogy Károly kétszer is megpróbálta visszaszerezni a magyar trónt, és voltak magyarok, akik reménykedve tekintettek a fiára. A magyar sajtó több alkalommal is fölvetette a restauráció lehetőségét.²⁶

Benito Mussolini, Olaszország fasiszta Duceja megkísérelte rávenni Zitát és Ottót, hogy valósítsák meg közösen a Habsburgok restaurációját. 1932-ben az olasz sajtó közvetett formában nekilátott a restauráció propagálásának, vezércikkekben is utalva rá, hogy a Habsburgok Hitlernél jobb gazdái lennének Közép-Európának. Mussolini meghívta Zitát Rómába, és tudatta vele, hogy szívesen látná az olasz koronahercegnő és Ottó házasságát. A kora harmincas évek európai sajtója még rendszeresen, bár alaptalanul, meg is szellőztette ezt a hírt. Mussolini azt is közölte Zitával, hogy reménykedik egy Habsburg-restaurációban. Valószínűleg egyesíteni szerette volna a Habsburgokat az olasz királyi családdal, hogy Dél- és Közép-Európában monarchista alapon legitimálja Olaszországot, miközben a valódi hatalom az ő kezében marad.²⁷

Zita és Ottó úgy képzelte, hogy a restaurációnak Ausztriában, a régi Habsburg-monarchia szívében kell elkezdődnie. Az országot ekkor, a harmincas évek elején, politikai ellentmondások tépázták; úgy tetszett, a modern politika Ausztriában zsákutcába torkollt. A szélsőjobb politikusai, az osztrák náciok elvetették saját országuk létjogosultságát; azt vallották, hogy Ausztriának egyesülnie kell a náci Németországgal. A baloldalon a szociáldemokraták is kételkedtek az osztrák állam szükségességében; ők egy eljövendő szocia-

lista Németországhoz való csatlakozásban hittek. Az egyetlen nagyobb párt, amely kiállt az osztrák függetlenségért, a jobbközép kereszténydemokrata tömörülés volt; csakhogy e párt bázisa a keresztény, német anyanyelvű és a Habsburgokat hagyományosan támogató munkásosztály volt. 1933-ban tehát Ausztria ugyan független köztársaság volt, de egyetlen komolyabb politikai erő sem támogatta egyidejűleg a függetlenséget és a köztársaságot. A harmincas évek elején az országot utolérte a gazdasági válság, és a szociáldemokraták joggal bizakodhattak a választási győzelemben. Hitler 1933 elején vette mindenestől birtokába a német államot; ettől kezdve a nácik is joggal bizakodhattak Ausztria német bekebelezésében. Valakinek engednie kellett.

Ottó, Zita és Vilmos abban hitt, hogy a zsákutcából egyetlen kiút van: a Habsburg-restauráció. Ottó egyfajta szocialista monarchiát akart, amely a jóléti állammal és a Habsburgok nagyszabású történelmére való nosztalgikus hivatkozással nyerné meg a munkásosztályt. 1933 márciusában Engelbert Dollfuss osztrák kancellár más utat választott, és ez az út egyenesen polgárháborúhoz vezetett. Feloszlatta a parlamentet, és a maga kereszténydemokrata pártjából Hazafias Frontot alkotott. Létrehozott továbbá néhány más jobboldali szervezetet, valamint Heimwehr néven a legnagyobb jobboldali milíciát. A Hazafias Front bizonyosfajta szintézist alkotott hagyomány és modernség között. Szellemisége katolikus volt, de elfogadta, hogy az államnak fő szerepet kell játszania a társadalomban. Jóindulattal szemlélte a Habsburg-múltat, ami nem szükségképpen jelentette, hogy a Habsburg-restaurációval is rokonszenvezne.

A Habsburgok, miközben Nyugatról követték a fejleményeket, biztosak voltak benne, hogy a Hazafias Front soha nem egyesítheti a népet olyan hatékonyan, mint a monar-

chia, és meglehet, igazuk is volt. Az új rezsim azonnal két súlyos társadalmi és politikai konfliktust gerjesztett. Mielőtt a félkatonai Heimwehr hatalomhoz jutott, megkísérelte lefegyverezni a szociáldemokraták félkatonai baloldali szervezetét, a Schutzbundot. A Schutzbund védekezett, és 1934. február 12-én a szocialisták általános sztrájkot hirdettek Bécsben. A kormány a Heimwehrrel szövetekezett a baloldal ellen, és a főváros egykettőre a szocialista ellenállás központjává változott. Bécs volt a szocialisták választási erődjé; a szocialista városi önkormányzatok figyelemre méltó „vörös Bécs” építettek fel lakótelepekből, közművekből és nyilvános parkokból. Most a szocialisták a lakótelepeken, például a Karl-Márx-Hofban alakították ki utolsó védelmi állásaikat, miközben a környező magaslatokról a kormányerők ágyúzták őket. Ebben a konfliktusban, ahol a vidék csapott össze a nagyvárossal, a vidék győzött. A vörös Bécs lakosságát leverték, ikonikus épületeit lerombolták, szociáldemokrata pártját betiltották.

Nem sokkal azután, hogy Dollfuss kancellár elfojtotta a baloldali veszélyt, megdöbbszentő támadás érte jobb felől. 1934. július 25-én egy náci banda lopódzott be az irodájába, hogy államcsínnnyel próbálkozzon. Dollfust lelőtték és hagyták elvérezni, megtagadva tőle az orvosi segítséget és a haláluknak kijáró egyházi szertartást. Hamarosan legyűrték őket a lojalis kormányerők.

A Hazafias Front egy évig volt hatalmon, de a polgárháború és a végzetes államcsínykísérlet után a mérlegét aligha nevezhetnék sikeresnek. Ennyi erőszak és vérontás után a következő kancellárnak, Kurt von Schuschniggnek meg kellett kérdeznie magát: hogyan lehetne Ausztriát kormányozni? A Hazafias Front az osztrák függetlenség pártján állt, de mi-féle Ausztriát kívánt megvédeni? Schuschnigg és miniszterei

a katolicizmusról, a nép és a vezetők egységéről, a szellemi újrafegyverkezésről, a történelemről szónokoltak. Sok oszt-rákot ezek a szólamok a Habsburg-múltra emlékeztettek; néhányan pedig egyenesen Habsburg-jövőről képzelegtek. Osztrák városok egyszerre díszpolgárságot kezdtek adományozni Ottónak, sőt Schuschnigg kancellár még szót is váltott vele. Úgy látszott, küszöbön áll, hogy kidolgozzák visszatérése feltételeit, Ottó és Zita pedig meg volt győződve arról, hogy ez a visszatérés csak idő kérdése.²⁸

Az orgona az öreg bokron is kihajt, és a dinasztia tudnak várni. Miközben Zita és Ottó nagyszabású visszatérésüket tervezgették Bécsbe, Vilmosban minden bizonnyal a Habsburg-ügy értékes szövetségesét látták. Úgy tetszett: családi, pénzügyi és politikai vonalon egyaránt hozzájárulhat Zita tervéhez, és közreműködhet Ottónak a Habsburg-trónokra való visszahelyezésében. Egyike volt a kevés Habsburg főhercegnek, aki nem kötött rangon aluli házasságot. Két bátyja például nem királyi házakból választott feleséget, így utódai nem tarthattak igényt a Habsburgok trónjaira – vagyis István két idősebb fia önmagát zárta ki a dinasztia jövőjéből. Ebből következően aligha érezhettek késztetést arra, hogy csatlakozzanak a restaurációs törekvésekhez, még ha Zita végső szorultságában számított is volna a közreműködésükre. Vilmosnak mint könnyelmű biszexuális playboynak az életstílusa viszont eleve kizárta, hogy a szerelmi házasság polgári csapdájába tévedjen. Ha valaki nem nőül, akkor rangon alul sem nőülhet.²⁹

Vilmos olyan gyalázatos tettet sem követett el, hogy ki kellett volna tagadni a családi lovagrendből, az Aranygyapjas Rend tagjai közül. Az ilyen gatzett mércéit elég kíméletesen szabták meg, de néhány Habsburgnak így is sikerült

áthágnia őket. Lipót főherceg például Amerikában szép összeget keresett azzal, hogy igazolta bizonyos családi ékszerek eredetiségét, noha ezek nem az ő tulajdonában voltak, még csak nem is látta őket. Ha ez önmagában nem lett volna elég: a jogtalanul szerzett nyereséget Bécsben eldorbézolta. Talán még ezt is elnézték volna neki, ám 1932 januárjában egy bál után a Bristol bárjában tovább ivott, tánc közben pedig az Aranygyapjas Rend jelvényét valamilyen közelebből meg nem határozott, de felháborító módon a testére akasztotta. Amikor Ottó nagykorú lett, ki is zárta Lipótot a rendből.³⁰

Vilmos továbbá anyagilag is megbízhatónak látszott, különösen apjának 1933. április 7-én bekövetkezett halála után. A családi serfőzde remekül prosperált a független Lengyelországban, és a család még mindig több tízezer hektár jól jövedelmező erdőséget birtokolt. Vilmos hazautazott Żywiecbe, hogy részt vegyen a temetésen és az örökséget érintő megbeszéléseken. Bár voltak nézeteltérései két bátyjával, Albrechtel és Leóval, de azért elboldogult velük – vagy legalább felébredtette az ösztönüket, hogy pártfogásukba vegyék a legifjabb testvért.

Idősebb bátyja, Albrecht tősgyökeresebb lengyel lett, mint amilyen apjuk valaha is volt, Vilmos pedig soha nem akart ilyenné válni: lengyel katonai múlttal büszkélkedett, lengyel akcentussal beszélt, lengyel volt a felesége, lengyelek a gyerekei. Felesége, Alice ugyan svédnek született, de első férje kedvéért lengyellé lett, és Albrecht mellett is lengyel maradt; titkon azonban Ukrajnába vágyódott. Régi birtoka ukrán parasztok lakta területen volt, és Alice visszasírta őket; talán nem véletlen, hogy a családi kastély egyik szakácsa Kijevből jött. Vajon megkedvelte-e ukrán sógorát, Vilmost, a család fekete bárányát? Szólt-e egy jó szót az érdekében férjének, aki a családi bukszát kezelte?³¹

Tény és való: Albrecht bőkezű volt Vilmostal szemben. Noha apjuk kitagadta legkisebb gyermekét, Albrecht ügyelt rá, hogy Vilmos megkapja apanázsát, azaz készpénzben folyósított rendszeres családi szubvencióját. Ezt a támogatást valószínűleg már a húszas évek végétől élvezte; apjuk akkor már túl gyenge volt ahhoz, hogy erről tudomást szerezzen. Most, hogy István nem volt többé, Albrecht eltökélte, hogy helyreállítja öccse anyagi egyensúlyát. Ügyvédei gondosan áttekintették Vilmos adósságait, és 1934 áprilisában elszámoltak hitelezőivel. Vilmosnak 94 000 dollár és 2100 angol font volt a birtokában, ami akkor jelentős összegnek számított (2008-ban mintegy 1,5 millió dollárt és 100 000 angol fontot ért volna). Albrecht pedig saját elhatározásából továbbra is folyósította az apanázst: Vilmosnak ekként évi mintegy 60 000 francia frank járt.³²

Miután Vilmos hitelezőit váratlanul kifizették, Zita és Ottó úgy gondolhatta, hogy rokonuk tetemes vagyoni birtokába jutott. Meglehet, hogy az Esterházy fivérek, akik egyszer csak visszakapták kölcsönük teljes összegét, beszámoltak az örömdetes eseményről más monarchistáknak. Ezt a látszólagos gazdagságot kiegészítette az egyszeri adomány, amelyet családja 1934 májusában Vilmos utazásaira kiutalt; az összegből a főherceg kéjutazást tett Marokkóban és Tunéziában. Vilmos gazdagnak látszott, de valójában csak fizetőképes lett.³³

Zita és Ottó tudott Vilmos ukrainai politikai érdekléseiről is: e szerint kapcsolatai voltak egy jelentős európai országgal, amely támogatná a Habsburgok restaurációját. Vilmos ugyan osztrák útlevelemmel rendelkezett, és mindent elkövetett, hogy francia útlevelet szerezzen, sőt a franciák között Habsburgnak mondta magát – de ukrán nevét megtartotta, Franciaországba emigrált honfitársaival ukránul beszélt,

írásainak ukrán stílusa pedig még javult is a száműzetésben. 1918-ban büszke volt rá, hogy mentorának, Andrej Septickij-nek néhány soros sürgőnyt tudott küldeni. Az 1930-as években már hosszú leveleket fogalmazott, amelyekben ugyan előfordultak hibák és lengyeles fordulatok, de a gondolatait és az érzelmeit elég pontosan kifejezték.

Leveleinek gyakori címzettje egy ugyancsak ukrán arisztokrata, Jan Tokarzewski-Karaszewicz volt, akit ukrán körökben, ahol hercegnek adta ki magát, Tokaryként ismertek. A két férfi sok tekintetben ellenkező nézeteket vallott; nem egyformán értékelték például a lengyelekkel kötendő szövetség kívánatoságát. Mindazonáltal közeli barátok lettek; elvégre mind a ketten Ukrajna függetlenségét kívánták, és arra vágytak, hogy ez a független Ukrajna elismerje királyi származásukat; továbbá mindketten örömmel fogadtak egy olyan barátot, aki tudta, mikor és hogyan használjon levelezésében és társalgás közben nemesi és királyi címeket. Együtt keseregtek a Szovjet-Ukrajnából érkező borzalmas híreken; például az éhínségen, amely 1933-ban legalább hárommillió ukrán paraszt életébe került. Eleddig ez volt a 20. század legnagyobb szörnyűsége, de csak az ukránokat dúlta fel. Vilmos és Tokary barátságát azonban még inkább összeforrasztotta.

Vilmos ukrán identitását nemcsak a feltörekvő ukrán arisztokraták fogadták el, hanem általában a párizsi ukránok is. Még mindig tudta, hogyan alakítsa a kemény legények egyikét. Részt vett az ukrán emigránsok gyűlésein, anyagiilag is hozzájárult az ukrán ügyekhez. Nevét adta az éhínség áldozatainak javára szervezett gyűjtésekhez. Közel került az Ukrán Nacionalisták Szervezete nevű illegális terrorista csoporthoz, amely Ukrajna függetlenségét akarta kiharcolni. A szervezetet a Habsburg-hadsereg egyes korábbi tisztjei

vezették, köztük olyanok, akik Vilmostal vagy alatta szolgáltak. Ketten közülük, Jevgen Konovalc és Andrij Melnyik, 1918-ban Ukrajnában szolgáltak vele, és államcsínyt terveztek Vilmos érdekében; most pedig az ő összeköttetéseit felhasználva próbáltak diplomáciai támogatást szerezni Ukrajna számára. Vilmos az ő megbízásukból utazott Londonba, ahol néha találkozott Tokary szép feleségével, Okszanával. 1934 júniusában Hitler azt mondta Mussolininek, hogy Vilmos a közvetítő az ukrán nacionalisták és az osztrák milíciák között.³⁴

Vilmos ezen a nyáron, tizenkét évvel utolsó ukrainai szervezkedésének összeomlása után határozta el, hogy visszatér az ukrán politikába. Egy régi bajtárssal, Vaszil Panyejkóval tanácskozta meg restaurációs elképzeléseit. Panyejko, a korábbi ukrán diplomata, Galíciából, a hajdani Habsburg-tartományból származott, mostanra azonban francia újságíró lett belőle. Vilmos 1918 októberében Bukovinában, a Habsburg-monarchia széthullása idején ismerkedett meg vele. Panyejkót már akkor is úgy ismerték, mint olyan ukránt, aki rendhagyó módon vonzódik Oroszországhoz; mindazonáltal Vilmos egyik bizalmasa lett. Most, 1934 nyarán Vilmos tudatta vele, hogy Habsburg-restauráció van készülőben.

Azt is elmondta Panyejkónak, hogy többször felkereste Belgiumban Zitát. A számos forrást felhasználó lengyel hírszerzés úgy gondolta, Vilmos és Zita Vilmosnak a Habsburg-restaurációban betöltendő szerepéről tárgyal; ennek értelmében Vilmos egy független, de a helyreállított monarchiának alárendelt Ukrajna uralkodója lenne. Ez az elképzelés egyáltalán nem tűnt irreálisnak. A monarchisták valóban úgy gondolták, hogy ha Ottó elfoglalja az osztrák vagy a magyar trónt, ez láncreakciót indítana el, amely egész Közép- és Kelet-Európát átalakítaná. A demokrácia már a régió minden

országában (az egy Csehszlovákia kivételével) megbukott. A Habsburgok minden nehézség nélkül feltételezhették, hogy uralkodásuk népszerűbb lenne a most fennálló különféle katonai rezsimenél és látszatmonarchiáknál; a hitleri Németország vagy a sztálini Szovjetunió uralmánál pedig mindenképpen kívánatosabb volna. Egy ilyen átalakulás keretében egy Habsburg-Ukrajnával ajándékozhatnák meg az ukránokat, akik annyit szenvedtek a lengyel és különösen a szovjet uralom alatt.³⁵

1932 végén vagy 1933 elején Vilmos többször is Berlinbe látogatott, mialatt Ottó ott végezte tanulmányait. Később azt állította – és talán valóban ez volt a célja –, hogy Németországból Amerikába akart repülni egy Zeppelinben. Berlinben mindenestre alkalma nyílt eszmét cserélni Ottóról, és elképzelhetőnek látszik, hogy magával Ottóval is beszélt. Annyi bizonyos, hogy politikai nézeteik hasonlóak voltak. Mindkét Habsburgnak meggyőződése volt, hogy a totalitarizmus közelgő hullámával szemben egy Habsburg-Európa az egyetlen elfogadható alternatíva. Mindkettőjüket elborzasztotta az 1934. júliusi náci puccs Bécsben, és az eseményekből mindketten azt szűrték le, hogy közel van a cselekvés ideje. A megghiúsult államcsíny után Vilmos azt írta egy barátjának, hogy „a közelmúlt történéseinek dolgában tudomásom van néhány nagyon érdekes részletről, amely szégyent hoz a kurafi Hitler kormányára”. Szellemi közösségüket bizonyítja Ottó választása is, amikor vezetőt keresett az ausztriai restaurációs mozgalom élére. A feladatra Friedrich von Wiesnert szemelte ki, aki több mint tíz éven át volt Vilmos közeli munkatársa, és melleleg zsidó származású volt – ez is mutatja az éles szembenállást a monarchisták és a nácik között. Wiesner csakhamar egy több tízezer tagból álló szervezetet épített fel.³⁶

1934 nyarán több jel utalt arra, hogy Vilmos Rómába készül, mert Mussolinivel akar találkozni. Elegáns párizsi üzletekbe vitte el Paulette Couybát, hogy megfelelően öltözhessen fel a Ducénál teendő látogatásra. A nőt különben átköltöztette az Acacias utcába, az övével szomszédos lakóházba. E ház előcsarnokában látták meg, amint Paulette-tel csókot vált. Paulette bizonyára azt gondolta, valamiképpen beleillik a férfi politikai terveibe. Ha valóban Vilmos menyasszonya volt, ahogy állította és talán hitte is, akkor egy szép napon királyné lehet a férfi oldalán. Ám egy Habsburg, aki a család támogatásával szeretne trónra kerülni, természetesen nem vehet feleségül egy korábbi postai alkalmazottat. Ha Vilmos részt akar venni a restaurációban, akkor Zitának, és csakis Zitának tartozik lojalitással.

Meglehet, Vilmos azt hitte, hogy Paulette mit sem tud Zitáról. Még az is lehet, hogy valóban ez volt a helyzet; de éppúgy lehet, hogy a főherceg tévedett. A két, egymástól csaknem minden tekintetben különböző nő között elég közeli volt a közvetett kapcsolat. Paulette szeretői közé tartozott Anatole de Monzie, Ottó egyik franciaországi embere, egyik szomszédja pedig az Acacias utcában, Colloredo gróf, Vilmos éjszakai kiruccanásainak gyakori társa, Zita összekötője volt Mussolinihez.³⁷

Vilmos bizonyára azt szerette volna, ha életének ezek a különböző szálai nem találkoznak. Ám a szálak egyre közeledtek egymáshoz.

1934. november 10-én este Vilmos a Ritzbe készült vacsorázni, és útközben érintette a Vendôme teret. Ezt a teret arra szánták, hogy lenyűgözzön. A közepén egy Napóleont Caesarként ábrázoló oszlop áll, amelynek külső bronzborítása azokból az ágyúkból készült, amelyeket Napóleon az

ellenségeitől, köztük a Habsburgoktól zsákmányolt. Nem valószínű, hogy Vilmos egy pillantást is vesztegetett volna rá. A Bonaparték dicsősége a múlté volt, míg a Habsburgoké még feltámadhat. Vilmost a restauráció foglalkoztatta, de éppen pénzszűkében volt. Úgy hitte, ezen az estén olyasvalakivel találkozik, akinek pénzből még fölöslege is van.

Vilmos közös vacsorára készült Henri Deterdinggel, a Royal Dutch Shell alapítójával, akit akkoriban „az olaj Napóleonjaként” emlegettek. Számos rágalmazója szerint azért készült találkozóra brit és amerikai kollégáival, hogy nemzetközi olajkartellt alapítsanak. Vilmos elemében volt. Bár a tőke útjai továbbra is rejtélyesek voltak számára, felnőttélete során nemegyszer volt dolga nagyiparosokkal. Tárgyalt Henry Forddal és J. P. Morgannel, most pedig meghívást kapott Deterdingtől, pontosabban egy bizonyos Parkertől, aki Deterding magántitkáraként mutatkozott be, és tudatta Vilmostal: a milliomos csodálja őt, és találkozni kíván vele.³⁸

A vacsorára egy további dúsgazdag embert is vártak: Maurice de Rothschildot, Európa leggazdagabb családjának egyik, a maga útjait járó tagját. Amikor a francia parlamenti választásokon jelöltette magát, ezt azzal magyarázta, hogy a parlament úgyszólván lekötöztette a családjának, miért ne csinálja akkor egy Rothschild a törvényeket? Maurice egyike volt a korai Picasso-gyűjtőknek. Bár amennyire Vilmos tudta, Picasso egy alacsony kis spanyol volt, aki pletykálkodó könyveket illusztrált, és a könyvek egyik hőse ő, Vilmos volt. Picasso karikatúrákat is rajzolt Michel Georges-Michelnek, és nem valószínű, hogy Vilmos máshonnan is ismerte volna a műveit. A Rothschildok, Vilmos családjának tudomása szerint, olyan népek voltak, akik nem értettek a hajózáshoz. István egyszer megmentett néhányat közülük, amikor zátonyra futottak saját jachtjukkal, az *Erosszal*.³⁹

Vilmos belépett a Ritz megbeszéltermébe, hogy olyasvalakit pillantson meg, akire nem számított. André Hémard az Établissements Pernod tulajdonosa volt; ez a cég abszintot és számos abszintpótlékot állított elő. Maga Hémard is egy L'Amourette nevű abszintpótlék feltalálója volt. Cége nagyon szépen jövedelmezett; abban az évben immár egymás után harmadszor fizetett százszázalékos osztalékot a részvényeseknek. Mindazonáltal nemcsak Vilmosnak, Hémardnak is volt oka a meghökkenésre. Vilmos úgy tudta, Deterding hívta meg, és őrá számított, míg Hémard azt hitte, Maurice de Rothschild a meghívó.

Két jó modorú férfi találkozott a Ritzben, s mindketten másvalakit vártak. Amikor a főherceg és az alkoholmágnás már éppen kényelmetlenül és kínosan kezdte érezni magát, Paulette Couyba rontott be, hogy oldja a feszültséget, és magyarázattal szolgáljon. Míg Vilmost hite szerint egy magát Parkernek nevező egyén hívta találkozóra Deterdinggel, most úgy látszott, Paulette az összekötő Hémard és Rothschild között. Tudatta Hémard-ral, hogy Rothschildnak sürgős megbeszélőnivalója akadt a francia kormánnyal, és most miniszterekkel tárgyal ugyanezen szálloda egy másik éttermében. Ekkor egy szállodai boy is megjelent Rothschild névjegyével. Deterding távollétére senki sem adott magyarázatot. Vilmos nagy zavarban lehetett, nyilván nem először élete folyamán. Értett hozzá, hogy lebilincseljen másokat, gazdagokat és szegényeket egyaránt, és rávegye őket, hogy teljesítsék kívánságait. A társadalmi struktúrákhoz azonban nem volt semmi érzéke, és nem is gyanította, hogy az ilyen helyzeteket, amilyen ez a vacsora is, meg is lehet szervezni. A legvalószínűbb, hogy úgy gondolta, Paulette-nek van valamilyen terve, és az lesz a legokosabb, ha ő méltóságteljesen ül a helyén, és csendben marad.

Paulette üzleti ajánlatot tett Hémard-nak. Azt állította, hogy zárolt számlája van a Rothschild-banknál, amely jövő tavasszal lesz hozzáférhető. Ha Hémard most 400 000 frankot kölcsönözne neki, ő szavatolná, hogy néhány hónap múlva csinos nyereség ütné a markát. Mi több, örömmel nyújtana át neki egy későbből keltezett csekket. Célzott rá, hogy ő időközben igen nagy summához jutna, a Habsburgok közeli restaurációjának folyományaként, és Hémard „királyi” profitot zsebelne be, ha hajlandó őt támogatni. Ebben a pillanatban újabb szállodai boy jelent meg mintegy végszóra, és egy állítólagos banki levelet nyújtott át Rothschild aláírásával. Úgy látszott, a nő meggyőzte Hémard-t. Az megígérte Paulette-nek a 400 000 frankot, ha még aznap este, valamivel később, felkeresi az irodájában. Paulette, aki hozzá volt szokva az ilyen ajánlatokhoz, igent mondott.⁴⁰

Hémard is felállította a maga csapdáját. Miután elhagyta a Ritzet, kapcsolatba lépett a bankokkal. Mihelyt megbizonyosodott róla, hogy Paulette ajánlata merő szélhámosság, kihívta a rendőrséget. Késő este Paulette megjelent az Établissements Pernod-nál, ahol rögtön őrizetbe vették, majd börtönbe csukták.

Vilmos, aki jelen volt a csalási kísérlet színhelyén, sebezhetőbb volt, mint bármikor életében. Szeretője egy rövid időre lojális maradt hozzá. Paulette először azt mondta a rendőröknek, hogy egyedül dolgozott, később azonban megváltoztatta a vallomását, és kijelentette: együttműködött Vilmostal, hogy pénzt szerezzenek a Habsburgok restaurációjához.⁴¹

Ezt a fordulatot valószínűleg Paulette igazi összeesküvőtársa és Vilmos állítólagos barátja, Vaszil Panyejko sugallta. Panyejko írta Parker álnéven a Vilmosnak szóló, hamisított, Deterding-féle meghívólevelet. Nem egészen világos, hogy

vajon Paulette és Panyejko már a vacsora előtt elárulta-e Vilmost, azaz szándékosan hozták-e olyan helyzetbe, amelyre nem készült fel, vagy csak utána feketítették be, és háritották rá a teljes felelősséget. Egy bizonyos: rútul elárulták.

Vilmos egyik percről a másikra egy nemzetközi következményekkel terhes botrány kellős közepébe került. A francia sajtó nem vesztegette az időt: rögtön megállapította, hogy „csalással akarják visszahozni a Habsburgokat”. Vilmos kis-sé kótyagosan jelent meg a párizsi osztrák követségen, hogy segítséget kérjen. Egy diplomata tapintatosan foglalta össze az ügyet 1934 decemberéről kelt jelentésében: „Vilmos főherceg elővigyázatlanságában egy kétes múltú hölgygel került kapcsolatba.” Hát igen – ennél kevesebbet nemigen mondhatott. A követséget elárasztották az ügyben valamilyen okból érdekelt személyek. Osztrák nemesek, akik együtt duhajkodtak Vilmostal, pénzt ajánlottak, hogy elcsitítsák a felzúdulást. A Paulette által becsapott emberek ügyvédei azt követelték, hogy a Habsburg-család kártalanítsa ügyfeleiket. A követelésekben természetesen ott bujkált a fenyegetés, hogy a per és az elmarasztaló ítélet tönkretenné Vilmost és rajta keresztül az egész családot. A követség minden ilyen kérelmezőnek kiadta az útját.⁴²

A botrány olyan ideológiai kérdéseket is érintett, amelyek megosztották Franciaországot és Ausztriát. Az osztrák rendszer olyannyira konzervatív volt, hogy Vilmos szenvedélyes monarchista meggyőződése már-már elfogadhatónak minősült. Franciaország viszont köztársaság volt, és politikai színezete mindinkább bal felé tolódott. 1934 nyarán, miközben Vilmos és Zita a restaurációt tervezgette, a francia baloldali pártok új szövetségben állapodtak meg. A fajsúlyosabb szocialista pártok és a Francia Kommunista Párt

elhatározta, hogy népfrontot hoznak létre, és a következő választáson közös jelöltlistával indulnak. A kommunisták részvételének az adott jelentőséget, hogy változást tükrözött a Sztálin által megszabott pártvonalban. Addig a kommunista pártokat Moszkvából arra utasították, hogy tekintsék a szocialistákat osztályellenségnek, akik mindenáron fenn akarják tartani a kizsákmányoláson alapuló kapitalista rendet. Miután Hitler hatalomra került, Sztálin irányt változtatott. A kommunistáknak immár elvtársaikként kellett elfogadniuk a szocialistákat, és szövetkezniük kellett velük, hogy meggátolják a fasizmus terjedését. A Francia Kommunista Párt rázendített a *Marseillaise*-re, és olyan szervezetként lépett fel, amely Franciaország nemzeti érdekeit képviseli.⁴³

Mámorító pillanat volt ez. A népfrontban egyesült pártok meggyőződéssel hitték, hogy többséget képviselnek, ami meg is felelt az igazságnak, csak hogy 1934 végén és 1935 elején Franciaországot még mindig egy jobbközép koalíció idős és tekintélyes politikusai kormányozták. Szájról szájra járt a vicc, hogy Franciaországot azért vezetik hetvenes éveiket taposó öregurak, mert a nyolcvanasok már mind halottak. Ekként ezekben a hónapokban a népfront szívvel-lélekkel bízott a jövőben – és ugyanakkor semmi felelősséget nem viselt a jelenért. A kommunisták csatlakozása természetesen kiélezte az ideológiai megosztottságot és a politikai retorikát. A népfront rendeltetése az volt, hogy feltartóztassa a fasizmust, ez a kategória azonban a kommunisták, sőt számos szocialista szemében igencsak tágas volt. Természetesen magába foglalta Hitler nemzetiszocializmusát és Mussolini olaszországi fasizmusát, de kiterjedt az osztrák katolikus tekintélyuralmi irányzatra, sőt talán még a Habsburgokra is. Ebből a szemszögből – jöllehet az osztrák vezetők szemben álltak Hitlerrel, és egyiküket meggyilkolták a nácik – Ausztria is csak

egy fasiszta ország volt, amelyet a népfront nem tekinthetett a szövetségesének.

Vilmos – minden más nézetétől függetlenül – a kommunizmus és a Szovjetunió következetes ellensége volt. Ha éppen nem egy bordélyházban vagy egy tengerparti strandon időzött, élete küldetésének tekintette, hogy megszabadítsa a szenvedő ukrán népet a bolsevikok uralmától. A Habsburg-restaurációról szőtt látomásában az ukránok a monarchiát választanák, éppen azért, mert annyit szenvedtek a szovjet iga alatt. Bármilyen léha és puhány volt a főherceg, az ukrainai kommunizmus jellegét kétségkívül helyesen ítélte meg. Amikor 1918-ban kénytelen volt elhagyni Ukrajnát, megjósolta, hogy a bolsevikok diadalmaskodni fognak, és az általuk létrehozott Szovjet-Ukrajna földi pokol lesz. Jóslata beigazolódott, és ő elég bátor volt hozzá, hogy tizenöt évvel később is nyíltan hirdesse a kommunizmus embertelenségét abban a Franciaországban, ahol a kommunisták fontos szerepet játszottak a közéletben.

A Vilmos-féle botrány tehát kapóra jött ennek a fruszt-rált, magabiztos és ideologikus baloldálnak, és a baloldali pártok lapjai buzgón csemegéztek belőle. Nézzük, mit ír a *Le Populaire* 1934. december 15-én: „Magas, szőke férfi, előkelő, ahogy egy társaságbeli táncoshoz illik; aki királyokkal állt egymást keresztnéven szólító viszonyban, veréssel fenyegette lakájit, és tudta, hogyan kell beszélni a nőkkel. Hogy is állhatott volna ellen egy hajdani cahors-i postáskisasszony ennyi varázsnak?”⁴⁴

A beavatottak teli szájjal nevettek. A bizonyítékokat még semmilyen bíróság nem vizsgálta meg, Vilmos ellen még vádat sem emeltek, a sajtó máris komoly bűnügyet tált fel. Egy nőt, hangzott a történet, megszédített egy férfi „sármja”, tehát végső soron a férfi tehet mindenről. Körbejárt egy

másik vicc is: „A királyok már nem vesznek el pásztorlánykákat, de a főhercegeket postáskisasszonyok tartják ki. Ez már haladás. Tartsunk lépést vele!” Ennek az élcnak is volt jogi tartalma. Ha Vilmost Paulette tartotta ki, akkor a nő csalni is az ő érdekében csalt. Ezt az álláspontot hangoztatta Paulette öt ügyvédje, akik mind kapcsolatban álltak a népfrontot alkotó politikai pártokkal. Az újságíróknak kiszivárogtatott részletek segítségével azt a benyomást keltették, legalábbis egy bizonyos olvasóközönség körében, hogy bűntény történt, mégpedig a Habsburgok érdekében, és Vilmos a legfőbb felelős.⁴⁵

Vilmos Jenő nevű nagybátyja az osztrák külügyminiszterhez fordult, és hivatalos közbelépést kért, de elutasították. Colloredo gróf, Vilmos barátja és Zita szövetségese, önként jelentkezett a követségen, hogy együttesen megkenjenek bárkit, aki segít elkerülni a botrányt, de ő is kosarat kapott. Párizsban élő ukrán veteránok kérvényeket írtak alá, kezelve Vilmos tisztességéért, de senki nem hallgatta meg őket. Vilmos barátai megpróbálták felderíteni Panyejko múltját, de kifogytak az időből.⁴⁶

1935 tavaszán Vilmos arra a meggyőződésre jutott, hogy a vizsgálóbíró az eseményeknek azt a változatát fogadta el, amely őt a legrosszabb színben tünteti fel. Abban is biztos volt, hogy az illető rosszindulattal van iránta, mint idegen, osztrák és Habsburg iránt. Barátai figyelmeztették, hogy börtönbüntetésre is ítélik; Vilmos hallgatott a tanácsukra, és elmenekült Franciaországból. Svájcra át Ausztriába utazott, és június közepén érkezett meg Bécsbe.⁴⁷

A Habsburg Vilmos (alias Vaszil Visivanyij) és Paulette (alias Paule, alias Olympia) Couyba elleni bűnpert 1935. július 27-én kezdték tárgyalni az Igazságügyi Palotában, a tizenhatodik párizsi büntetőbíróságon.⁴⁸

Az elnöklő bíró azzal kezdte a tárgyalást, hogy éles szavakkal utalt Vilmos távollétére. Azt állította, hogy Vilmos egy névjegyet hagyott a bírák irodájában „p. p. c.” kezdőbetűkkel; ez a „*pour prendre congé*”, azaz az udvariás búcsúzási formula rövidítése volt. Így aztán mindenkit emlékeztettek rá, hogy Vilmos az ítélettől való félelmében kerekelt oldott. A kirendelt védő tagadta, hogy az eset megtörtént volna, mondván, egy tisztviselő üzött ostoba tréfát.⁴⁹

Mindenesetre a hangnem már adott volt. Vilmost és Paulette-et csalással, csalási kísérlettel, csalásban való cinkossággal és hamis csekkek kitöltésével vádolták. A vádlók a francia állam mellett magánszemélyek voltak, akik állításuk szerint a csalásoknak estek áldozatul. Egyikük Panyejko volt, aki ekként ügyesen becsempészte magát az eljárásba. Volt egy valószínűleg kitalált meséje, miszerint 20 000 frankot adott kölcsön Paulette-nek, majd ugyanezeket a bankjegyeket Vilmos tárcájában fedezte fel. Arra is alkalma nyílt, hogy Vilmost ócsárolja, és általában csökkentse a tárgyalás verbális színvonalát. Kijelentette, hogy Vilmos *souteneur*, azaz kerítő, strici és dzsigoló volt: a maga hasznára dolgoztatta Paulette-et, szeretkezett vele, hogy kicsalja tőle a pénzt, majd a pénzen matrózokkal szexelt. Ekként Panyejko a saját szerepét bűntársból áldozattá változtatta.

A bíró a többi vádat is ebben a megvilágításban értékelte. Vilmos valóban pénzt szerzett Angliában, hogy egy golfpályát kilenclyükéből tizenennyolc lyukúvá bővítsen. A pénzt Paulette-nek adta, és az szőrén-szálán eltűnt. Paulette egy fűrészáru-kereskedőt is rávett, hogy adjon kölcsön neki 140 000 frankot, megígérve, hogy 184 000 frankot kap majd vissza. (Hémard, az abszintgyáros hasonló ajánlatot utasított el.) Ez esetben a vád csalási kísérlet volt. Paulette házának portásá rábízta megtakarított pénzét, amit soha nem látott viszont.

Végül a ruhaüzlet, ahol Paulette az olaszországi utazás gardróbját megrendelte, soha nem jutott a pénzéhez. Ahogy az üzlet tulajdonosa tanúvallomásában előadta, Vilmos valóban véleményt nyilvánított a ruhákról, de a számlákat Paulette írta alá. A látszat arra utalt, hogy a kezdeményező minden esetben Paulette volt.⁵⁰

Paulette is előadta a maga változatát a történetekről, az ő sajátos stílusában. Ő csak egy szegény naiv francia lány, aki nem tud védekezni egy jóképű Habsburg herceg furfangjai ellen. Szerelmes volt, nem tudta, mit csinál, és bármit is tett, az emberéért tette. Minden pénzt nekiadott, kivéve azt a csekély részt, ami idős édesanyja ápolásához kellett. Mindig készenlétben kellett tartania néhány százfrankost, hogy Vilmos fizethessen a matrózoknak a szexért – ez persze borzalmas fájdalmat okozott neki.⁵¹

Panyejko ügyvédje levonta a következtetéseket: ha Paulette-nek semmilyen bűnös szándék nem róható fel, akkor Vilmos a bűnös. „Szerencsére abban a helyzetben vagyunk – zárta a szavait –, hogy még az ausztriai restauráció előtt ítéltjük el ezt a koronás bűnözőt.” Az osztrák diplomaták, a maguk keserű kilátásainak életuntságával, megállapították, hogy az ügyvéd végső érvei „olyan világból származnak, amelyet az ember csak az operettekben meg a ponyvaregényekből ismer”.⁵²

Az elnöklő bíró elfogadta az áldozati szerepben fellépő Paulette vallomását. „A felelősség legnagyobb hányada”, szűrte le, Vilmost terheli. Paulette „akaratától független körülmények” befolyására cselekedett, és minden jel szerint „elnézést érdemel”. Vilmost ötévi börtönre ítélték. Paulette ítéletét felfüggesztették, és szabadon távozott.⁵³

Bármilyen szerepet játszott is Paulette ebben az intrikában, annyi bizonyos, hogy nem volt ártatlan áldozata Vilmos

cselfogásainak. Nagyon jó eszű nő volt, és védekezési stratégiája fényesen bevált. Az elnöklő bírót és a tárgyalótermet megtöltő, csupa férfiból álló közönséget is bizvást az áldozatai közé sorolhatjuk. Védekezési stratégiáját Henriette Cailiaux-tól kölcsönözte, attól a nőtől, akinek valamikor a férjét is kölcsönvette. Henriette, miután megölte az újságíró, aki közzétette férje, Joseph egyik szerelmes levelét, azt állította, hogy nem felelős a tetteiért, mert szenvedélyes természet. Ahogy őt 1914-ben megmentette a *crime passionnel*, a szerelmi szenvedélyből elkövetett bűn ötlete, ugyanez a fogás 1935-ben Paulette esetében is bevált.⁵⁴

De voltaképpen mit tett Paulette? Valóban Vilmosnak szerzett pénzt, tudván tudva, hogy azt a férfi a szeretőire költi, ám lángoló szerelmétől indítva ezt az áldozatot is meghozta? A férfiakkal fenntartott szexuális kapcsolat olyan eleme volt a mesének, amelyet Panyejko és ügyvédje előszeretettel hangsúlyozott. Ahogy Panyejko az egyik ismerősének írta, Vilmosnak „mindig rengeteg pénz kellett, nem annyira a maga megélhetésére, mint arra, hogy kitartson és ajándékokkal halmozzon el mindenféle suttyót, arabokat, négerket, matrózokat, a társadalom legaljából szalajtott ilyen-olyan gazfickókat”. Panyejko szerint Vilmos kettős életet élt: „egy hercegit és politizálót nappal, és egy másikat éjjel, a nagyvárosok és kikötők legocsmányább söpredékével”. A leírásban volt némi igazság, noha Panyejko saját céljainak megfelelően eltúlozta a részleteket, sztereotípiákként dobálózva Vilmos magánéletének kétségbevonhatatlan részleteivel. Néhány osztrák diplomata panaszt emelt, amiért a francia sajtó szándékosan domborítja ki a szexuális vonatkozásokat, hogy a Habsburg-ház elfajzottságát bizonyítsa. Vilmos valóban sok pénzt költött a szexre – de soha nem többet, mint amennyije volt, vagy amennyit sikerült kölcsön kapnia.⁵⁵

Abban az országban, ahol az újságok politikai pártokhoz kötődtek, a Habsburg-restauráció a botrány középpontjába került. A szexuális és pénzügyi részletek növelhették a példányszámot, de az újságírók ezeket is úgy tálták, hogy politikai üzenetük a Habsburg-ház erkölcsi romlása legyen. Kezdetben a restaurációt tüntették fel a csalások valódi okaként, majd a csalásokkal indokolták, miért olyan nevetséges a restauráció gondolata. A végén pedig szembeállították Vilmos „papírmásé koronáját” nagyon is „hiteles megszégyenülésével”. Ez a metamorfózis az újságírók önálló találmánya volt. Ami Vilmos beállítását illeti, a *Le Populaire* volt talán a legkendőzetlenebbül szókimondó: „Egy Habsburg! Egy hitvány teremtmény, egy dicső név örököse, aki gazdagságra, megtiszteltetésekre, katonáskodásra, tekintélyre született, és aki a Montmartre selyemfiúinak legaljaként végezte, és egy szegény, ingatag lány pénzéből élt, akit arra szánt, hogy helyette végezze el a maga piszkos műveleteit!” De a *L'Œuvre* talán még túl is tett a *Le Populaire*-en: „A Habsburg-család vére, ezé a végzetes családé, amelyben se szeri, se száma a téboly eseteinek, ahol a gyilkosság éppoly gyakori volt, mint a természetes halál, ahol a boldogtalan nőket évekig nem hagyták aludni! 1914-ben ez a vér az egész világra kifröccsent. Tegnap azonban csupán az Igazságügyi Palota tizenhatodik bünyügyi bíróságát öntötte el.”⁵⁶

Minthogy Paulette a tárgyalóteremben nem minden hájjal megkent csalónak, hanem „szegény lánynak” vagy „sokat szenvedett nőnek” bizonyult, a tárgyalás után az ő példájával illusztrálták mindennemű restaurációs terv képtelenségét. Vallomása szerint „a főherceg nagyon is alkalmas volt a Habsburgok restaurációjának előmozdítására”, ami persze az adott helyzetben elég nevetségesen hangzott. Paulette szavai többször is derűtséget keltettek, különösen amikor arról

beszélt, hogy ő gondoskodott Vilmosról, ő adott enni neki. Az egyik újságíró tisztelettudóan összegezte a nő képességeit: „Intelligens volt, leleményes, fantáziadús. Azzal, hogy kérkedett eljövendő főhercegnéi rangjával, könnyen csalt ki tekintélyes összegeket olyan emberektől, akiket elkápráztattak az előkelő címek és a királyi bíbor.” De még ő sem állhatott ellen a komikus következtetésnek, miszerint Paulette „inkább hasonlított egy elzüllött szakácsnéra, semmint egy főhercegnére”.⁵⁷

A médiumok előszeretettel domborították ki a royalista politika abszurditásait, és könnyűszerrel okoztak sérelmet egy Vilmos rangját viselő személyiségnek. Vilmos néhány neves ismerőse, például Mistinguett, azt vallotta, hogy minden sajtóvisszhang hasznos lehet. Meg is kérte Michel Georges-Michelt, hogy tegye közzé Vilmossal való jegyességének hírét, mert bármilyen okból szerepel is az ember a másnapi főcímekben, csak jót tesz a hírnevének. Vilmosnál egészen másként állt a helyzet. Ez még nem volt az a világ, amelyben egy királyi származéknak minden reklám a hasznára válik. Vilmos rendszeresen megfordult a sajtó új bálványai között, de nem tartozott közéjük. Nevének köszönhetően bejutott a klubokba és a divatos üdülőhelyekre, de innen akár ki is űzhették. A Habsburg név már nem volt a siker biztosítója, inkább olyan valuta, amely bármikor elértéktelenedhetett. Vilmos olyan érzékeny volt a sajtó beállításaira és a közvéleményre, mint előtte 1918-ig egyetlen Habsburg sem, és olyan sebezhető, mint egyetlen gazdag barátja sem az 1935 előtti Párizsban. A botrány fölöttébb fájdalmasan rántotta le a leplet erről a helyzetről.

Vilmos minden valószínűség szerint tényleg pénzt akart szerezni Zita császárné restaurációs tervének költségeihez. Ez a cél, mi több, a csalás egész mechanizmusa megfelelt

1921-es tevékenységének, ez lévén az egyetlen időpont, amikor utoljára aktívan részt vett a politikában. Mivel soha nem tanították meg a törvények és a pénzügyek részleteire – ez ezek nem is érdekelték –, valószínűleg nem is sejtette, hogy amit tesz, nem helyénvaló. Paulette áldozatainak, akárcsak tizenhárom évvel korábban az ukrán szindikátus kiszemelt befektetőinek, profitot ígértek annak a politikai változásnak a jóvoltából, amelyet pénzüikkel elősegítettek. 1934-ben, akárcsak 1923-ban, Vilmos valószínűleg nem kapiskálta a részleteket. Annyit tudott, hogy jelenlétének hatására az ügyfelek készségesebben nyitják ki a bukszájukat, és talán ennél többre nem is volt kíváncsi.

Vilmosnak, ha nem akarta, hogy Zita csalódjon benne, pénzt kellett szereznie. Zitának kellett a pénz, és valószínűleg azt hitte, Vilmos dúskál benne. Hogy ez a feltételezés valósággá váljon, a főhercegnek rövid idő alatt nagy összegekre kellett szert tennie, még a restauráció előtt, és mielőtt még Zita rájönne az igazságra. Ha egy férfi egy nő révén szerez pénzt, hogy aztán egy másik nőre költse, az mindig veszélyes vállalkozás, és ezzel nyilván Vilmos is tisztában volt, még akkor is, ha Paulette mesterkedéseinek nem látott át. Miután elmenekült Párizsból, első gondolata Zita volt. Megkérte a barátait, hogy vigasztalják meg: „Szegény semmit sem tudott erről az egész ügyről, és most bizonyára szenved.”⁵⁸

A teljes igazságra a botrány politikai tartalmát illetően éppúgy nem fog soha fény derülni, mint a románc körüli teljes igazságra. Paulette Vilmos ellen elkövetett árulása a férfit Zita elárulására kényszerítette. Panyejko és Paulette tudta, hogy Vilmos együttműködik Zitával a Habsburgok restaurációjának tervében, és tönkretették a politikai karrierjét, akárcsak minden esélyét a dicsőségre. De miért?

Nagyon is elképzelhető, hogy egy külföldi hatalomnak dolgoztak: Lengyelországnak, Csehszlovákiának vagy a Szovjetunióknak. Vilmosról Varsóban tudták a legtöbbet. A lengyel hírszerzés tisztában volt azzal, miről társalgott Vilmos Panyejkóval, ami arra utal, hogy Panyejko maga volt a hírforrás, és Lengyelországnak dolgozott; e szerint Vilmos elárulása lengyel provokáció is lehetett. Vilmos maga azt hitte, hogy a rázúdult katasztrófa a csehszlovákok műve volt. Csehszlovákiát kimetszették a régi Habsburg-tartományok szívéből, és vezetői hallani sem akartak semmilyen restaurációról. Természetesen a szovjeteket sem hagyhatjuk számításán kívül. Vilmos Jenő nevű nagybátyja például őket pécézte ki. Sztálin mesterien értett az emigráns ukrán politikusok elhallgattatásához, bár általában simán megölette őket. Három évvel később egy doboz csokoládéba rejtett bombával tetette el láb alól Vilmos munkatársát, Jevgen Konovalc ukrán nacionalista vezetőt.⁵⁹

Nem kizárt az sem, hogy a francia állam egyes tényezői összejátszottak e hatalmak valamelyikével. Franciaország szövetségese volt Lengyelországnak és Csehszlovákiának, 1935 májusában pedig kölcsönös segítségnyújtási paktumot írt alá a Szovjetunióval. A legtöbb francia vezető szemben állt a Habsburg-restaurációval. 1935 júliusában, amikor Ausztria visszavonta Habsburg-ellenes törvényeit, a restauráció nagyon is lehetségesnek látszott. A francia újságok sorra kérdezték: „Visszatérnek-e Ausztriába a Habsburgok?” A botrány mindenesetre csökkentette ennek a valószínűségét.⁶⁰

Egyetlen összeesküvés sem teljes, ha nincs benne szerelem, mint ahogy a szerelem sem virágozhat egy csipetnyi összeesküvés nélkül. Paulette elárulta Vilmost, de ez nem jelentti azt, hogy nem szerette. Úgy lehet, megvoltak a maguk okai. Talán megértette, hogy amennyiben a restaurációra sor

kerül, Vilmos életében Zita lesz a legfontosabb nő. Talán még akkor is, amikor a főherceg menyasszonyának mondta magát, felfogta, hogy Vilmos nem vehet nőül egy volt posztai alkalmazottat, miközben ugyanakkor dinasztíát alapít. Az ilyen felismerések magyarázatot adnának vonzalom és árulás egymás mellett élésére, amin a sajtó olyan élvezettel gúnyolódott. Talán a nagystílűség és a pompa, amelyet a tárgyalóteremben vagy a pletykarovatban oly könnyű parodizálni, az Acacias utcában igaznak és gyöngédnek látszott.⁶¹

A tárgyalás idején Paulette harminchét éves volt, és már hónapokat töltött börtönben. Aligha jelenhetett meg a legjobb formájában. A francia újságírók jó poént láttak abban, hogy nevetségessé tegyék külsejét és ruházatát. Egy újságíró az írt, hogy „az arc kissé vaskos, de rajza megfelel a nagy század legjobb hagyományainak”. Franciaországban a 17. századot nevezték a nagy századnak, amikor is a női szépség valamivel darabosabb volt, mint a 20. században. Egy férfi riporter, a színlelt udvariasság vasöklét felemelve, Paulette vonásait „energikusnak, de valamelyest munkásosztályra hajzónak” találta, és rámutatott, hogy nem a helyzethez illő kalapot viselt.⁶²

Még szép. Paulette nagyra törő parvenü volt egy olyan korban és egy olyan országban, amikor és ahol a társadalmi felkapaszkodás, különösen egy nő esetében, szóba sem jöhetett. Azokat, akik Paulette-hez hasonlóan sikeresen hajtották végre a nagy ugrást a szegénységből a jómódba, műveltségük miatt könnyű volt leleplezni. Coco Chanel, aki a kalaposmesterségből emelkedett fel, egyike volt a nagyon kevés kivételnek, és Mistinguett is e ritka paradicsommadarak közé tartozott. Ahogy egyik számában fel is idézte, virágáruslányként kezdte. Vilmos talán éppen a szegénységből való kitörést tartotta oly vonzónak mind Paulette, mind

Mistinguett esetében. Még Zitát is, ahogy Vilmos, a hitét vesztett katolikus bizonyára tudta, a házi cselédség védőszentjéről nevezték el.⁶³

Vilmos a nyilvánosság előtt megcsókolta Paulette-et. Nincs rá bizonyíték, hogy bárki mást is ebben a különleges kegyben részesített volna.

Kirendelt védője azt hangoztatta, hogy „báb volt Couyba kisasszony kezében”. Paulette egyik ügyvédje azzal riposztolt, hogy ha a nő „egyáltalán bűnt követett el, csak az volt a bűne, hogy szélsőségesen és vakon szeretett egy férfit, aki játékszernek használta”. Mindkét ügyvéd igazat mondott. Azok az emberek, akik bábok egymás kezében, akik egyre rángatják az őket megkötöző zsinórokat, mind szerelmesek.⁶⁴

A tárgyalás második felét Paulette végigsírta. Még egy minden hájjal megkent kalandornőnek sem könnyű egy egész délután hamis könnyeket ontani.

És amikor az egésznek vége lett, ismét Vilmos nyomába eredt.

BARNA

Arisztokrata fasizmus

Amikor a párizsi osztrák követség sajtóattaséja 1936. április 1-jén fogadta Bourbon-Párma hercegnőjének telefonhívását, jó hírekre számított. A Vilmos-ügy, majd a népfront franciaországi hatalomátvételének nyomása alatt a jobboldali osztrák rendszer diplomatáinak bizony nem sok örömteli hírben volt részük; ezért a hívás ígéretesnek látszott. A Bourbon-Párma-ház a francia királyi család egyik ága volt, amely házasság révén a Habsburgokkal állt rokonságban. Zita császárné, Károly özvegye, a Bourbon-Pármai-családba született. A sajtóattasé, bizonyos dr. Wasserbäck, olyan kezdeményezésben reménykedett, amely javíthat az ingatag osztrák-francia viszonyon. A telefonban megszólaló női hang valóban vonzó ajánlatot tolmácsolt, amelyet a kínos helyzetben lévő osztrák állam diplomatája 1936 bonyolult Európájában szívesen hallgatott.

Austriát súlyosan érintette a nagy gazdasági válság. Gyárai bezártak, földjei paragon heverték, és kétségbeesett szüksége volt idegenforgalomra. Az Alpok vonzották a turistákat és a síelőket, a vidék elmaradott, de gyönyörű volt, a túlméretezett kozmopolita főváros pedig több művészetet, színházat és zenét kínált, mint amennyit a belföldi kereslet

eltarthatott. Adolf Hitler azonban tönkretette az osztrák idegenforgalmat. Hogy kifejezze a náci párt ausztriai betiltása miatti rosszallását, a Führer 1000 márka illetményt rótt ki minden, ausztriai utazásra készülő németre. A német turisták tehát nem álltak meg Ausztriában, hanem a Brenner-hágón át egyenesen Itáliába tartottak. A német turisták elmaradásának pótlása érdekében az osztrák diplomatáknak meg kellett kettőzniük erőfeszítéseiket, hogy más európai országokból csábítsanak látogatókat országukba. Így aztán Wasserbäck nagy örömmel hallgatta, hogy a Bourbon-Pármai hercegnőnek van egy barátnője, bizonyos Rivat grófnő, aki „nagy propagandaakciót” akar rendezni Ausztria javára. Hajlandó-e fogadni a sajtóattasé a grófnőt a követségen? De még mennyire!

Rivat grófnő első látásra mély benyomást keltett. Kalapja és feltűnően erős sminkje alól elhadarta, mennyire szeretné, ha Franciaországban előnyösebb kép alakulna ki Ausztriáról. Sok barátja van az osztrák arisztokraták között, magyarázta, és szeretné, ha hazájuk felvirágozna. Egész jól ismerte például a balszerencsés Vilmos főherceget is, és nem rejtette véka alá csalódottságát, amiért az osztrák diplomaták nem siettek segítségére a nyomozás és a per folyamán. Passzívitásuk következtében, folytatta, szegény Couyba kisasszony kénytelen volt feláldozni magát az ő szeretett Vilmosáért, és mostanra teljesen tönkrement.

A grófnő talán megérezte, hogy Wasserbäck aligha rokonszenvezik majd az eseményeknek ezzel a változatával, ezért máris rátért ajánlatára. Mint mondta, jó viszonyban van Michel Georges-Michel francia újságíróval, akivel, ha elnyerik Ausztria diplomáciai támogatását, szívesen utaznának Ausztriába. Ezután Georges-Michel kedvező cikket jelentetne meg a sajtóban, és egy-két propagandisztikus

könyvet is írna, hogy a franciákat példájuk követésére bírja. Felajánlotta, hogy Georges-Michelt is elhozza a követségre, és a sajtóattasé ráállt, majd kikísérte a hölgyet.

A grófnő jelenlétében Wasserbäck gondolkodása kicsit összekuszálódott, de távozása után alkalmat nyílt mérlegelni a dolgokat. Vilmos előző évi botránya médiakatasztrófát jelentett Ausztriának; Wasserbäck hivatalos minőségében kísérte figyelemmel az eseményeket. Azóta Paulette Couybat notórius szélhámosnőnek tekintette. Meg is lepte, hogy egy olyan társaságbeli dáma, mint Rivat grófnő, nemcsak ismeri, de a védelmébe is veszi.

A következő találkozás megerősítette gyanúját. Georges-Michel úgy mutatkozott be, mint nyolcvan vagy kilencven könyv szerzője, megemlítve, hogy Mussolini jutalomban részesítette, amiért francia turistákat vonzott Olaszországba. Azt állította, hogy a Nemzetközi Vasúti Hálókocsi Társasághoz fűződő személyes kapcsolatainak köszönhetően nem kell fizetnie a vonatjegyekért. A grófnő hozzátette, hogy Georges-Michel előnyös vagyoni helyzete miatt fölösleges az általa kifejtett propaganda anyagi elismeréséről beszélni. Elég furcsán veti fel a pénzkérdést, és elég furcsán intézi el, gondolta Wasserbäck.

Ezután, mintegy elkerülhetetlenül, ismét terítékre került Vilmos ügye. Az újságíró és a grófnő kifejtette, hogy elő kívánják mozdítani a Habsburgok ausztriai restaurációját, és sajnálatukat fejezték ki, amiért a Vilmos-ügy olyan sokat ártott a monarchisták nemes céljainak. Az osztrák diplomata ezzel kényes politikai terepre tévedt. 1935-ben Ausztria valóban sokkal szívesebben fogadta a Habsburgokat, és jó néhányan vissza is tértek, ha nem is olyan kalandos okokból, mint Vilmos. 1935 szeptemberében az osztrák kancellár titokban találkozott Habsburg Ottóval, a trónkövetelővel.

Hivatalos restaurációs politika azonban, amint ezt Wasserbäck most kifejtette, nem létezett.

A grófnő ekkor könnyedén kompromisszumot javasolt. Ők nem kérnek mást a követségtől, mondotta, mint egy hivatalos ausztriai meghívást. Wasserbäck azt felelte, hogy nagyon szívesen látnák őket, de hivatalos meghívásokat nem szoktak osztogatni. A diplomatának feltűnt, hogy a grófnő fellépésének van valami kellemetlen felhangja: Ausztriához mindegyre a Habsburgok restaurációját, a restaurációhoz pedig Vilmos személyét társítja. Ez ismét emlékezetébe idézte a Vilmos-ügyet, amikor is Vilmos ellenségei megpróbálták bebizonyítani, hogy a főherceget az osztrák állam támogatja. Mivel a grófnő kitartóan emlegette Vilmost, és azt ismételte, hogy ő is el akarja kísérni Georges-Michelt a bécsi útra, az attasé ösztönösen ráértett, hogy a nő igazából a főherceggel szeretne találkozni. Vajon mi oka lehet erre?

És ekkor, a pillanat törtrésze alatt, Wasserbäcknek egyszer csak összeállt a kép. A vele szemben ülő nő, akit most már másodszor fogadott mint Rivat grófnőt, valójában nem más, mint maga Paulette Couyba, álruhában. Semmi kétség, hogy előszörre is ő telefonált, és mint Bourbon-Pármái hercegnő mutatkozott be. A diplomata elbúcsúzott két látogatójától, és kivárára rendezkedett be.

Néhány nap múlva Michel Georges-Michel kétségbeesve jelent meg az osztrák követségen, hogy beszéljen Wasserbäckkel. Ijesztően festett. Nagy baj van. Különös időpontokban hívogatják telefonon olyan emberek, akik állítólag az osztrák követséget képviselik. Több különböző hangot hallott, és nem úgy beszéltek, mint a diplomaták. Georges-Michel megkérdezte az attasét, tudja-e, kicsoda valójában Rivat grófnő. Amikor Wasserbäck bólintott, és megnevezte az álruhás Paulette Couybát, Georges-Michel tudni akarta, hogy

az attasé miért nem figyelmeztette. Wasserbäck, lényegében az igazságnak megfelelően, azt felelte, hogy feltételezte, két vendége összejátszik. Georges-Michel védekezett, kijelentette, hogy maga is csak a napokban jött rá az igazságra. Egy detektívügynökségtől kapta meg a bizonyítékot, hogy Couyba már egy ideje Rivat grófnő szerepét játssza. A nő 100 000 frankot ígért neki, ha kérelmet nyújt be a követségnek, és Ausztriába utazik. Végül hozzátette: Couyba ragaszkodott hozzá, hogy bizonyos Vaszil Panyejkót is vigyenek magukkal Ausztriába, mivel az illető minden összeköttetéssel rendelkezik, amelyre ott szükségük lesz.

A mozaikkockák összeálltak. Panyejko természetesen Vilmos korábbi politikai tanácsadója volt, aki minden valószínűség szerint maga konstruálta az egész 1934–35-ös botrányt. Ő terjesztette ország-világ előtt a pletykát Vilmos homoszexualitásáról; Vilmos ezután, megelégedve a jó modorról, Panyejkóra csak mint „a buzeránsra” utalt. A jelek szerint Panyejko és Couyba most, 1936 tavaszán, Bécsbe is követni akarja Vilmost, jó esetben osztrák pénzzel és osztrák meghívással ellátva, hogy tovább ártsanak neki és a monarchisták ügyének. Az osztrák sajtó egyetlen szóval sem tudósított Vilmos párizsi viszontagságairól. Panyejko és Paulette most rázúdítanak a botrányt, és felhívják rá az osztrákok figyelmét.²

Paulette egy további pikáns árnyalattal gazdagította a képet, amikor (a telefonban) Zita Bourbon-Pármái rokonának, majd, immár személyesen, a francia arisztokrácia tagjának adta ki magát. Ha a terve beválik, jelképes bosszút állt volna a császárnén, akiben minden valószínűség szerint szerelmi vetélytársnőjét látta, valamint a francia újságírókon, akik kigúnyolták alacsony származása miatt. Hogyan lehetne ő slampos, dagadt és munkáskülsejű, ha az elegáns és csá-

bító grófnőt is el tudja játszani? De hát a terve nem vált be. Nem egészen...

Paulette második családi és megtévesztési sorozata alátámasztja bűnösségét az elsőben, és arra utal, hogy továbbra is bűntársak voltak Panyejkóval. De mi volt a szerepe Michel Georges-Michelnek, akit valamikor ugyancsak barátság fűzött Vilmoshoz? Lehetséges, hogy az álruhás Paulette ilyen könnyen megtévesztette? Az újságíró jól ismerte Vilmost, tehát Paulette-et is ismernie kellett. Sokat időzött híres nők öltözőiben, a párizsi szalonokban, a Riviéra üdülőhelyein. Kedvelte a rámenős nőket, és karrierjét az ő kiismerésükre alapozta. Még könyvet is írt a megszállott francia nők hajszájáról a gazdagság, az összeesküvések és a trónok után.³

Másfelől Paulette különleges teremtés volt. Wasserbäck elejétől végig figyelemmel kísérte a Vilmos-ügyet, és részt vett a tárgyaláson. Ez a szkeptikus és értelmes diplomata is ismerte Paulette-et. Megfigyelte a bíróságon, látta a képeit az újságokban. Ennek ellenére, legalábbis kezdetben, megtévesztette Paulette grófnőalakítása. Meglehet tehát, hogy Georges-Michel igazat mondott, amikor a szélhámosnő becsapott, ártatlan áldozatának vallotta magát. Az is lehet, hogy hazudott, csak éppen megelégtelte az együttműködést a sok bajt okozó teremtéssel. De bármi volt is Georges-Michel szerepe, nem utazott el Ausztriába. Akárhogy kezdődött is a történet, a végén Paulette és Panyejko ugyancsak Franciaországban maradt.

Miután Wasserbäck figyelmeztette fölötteseit, az osztrák határőrök parancsot kaptak, hogy Rivat, Couyba vagy Panyejko néven utazó személyeket ne engedjenek át a határon. Vilmos tehát, amennyire ez csak lehetséges, biztonságban volt maga választotta társaitól.

Vilmos, amikor Bécsben értesült a legújabb hírekről, fel volt háborodva, amiért Couyba még mindig szabadon gárázdálkodik Franciaországban, és hálás volt az osztrák hatóságoknak határozott közbelépésükért. A Panyejkóval vagy Paulette-tel való találkozás tönkretelhetne volna ausztriai pozícióját, lévén hogy ott senki sem tudott franciaországi viselt dolgairól. Amellett ez a viszontlátás személy szerint is mélysegesen megrázta volna. Párizs az otthona volt, és bármily fájdalmasak voltak távozása körülményei, hiányzott, amit elvesztett, és amit többé nem szerezhetett vissza. Menekülés közben nemcsak Paulette-et hagyta ott, hanem arab inasát és kedvesét, Maurice Néchadit is. Ám asszonyánál vagy szeretőjénél is jobban hiányolta a macskáját. „Ez a macska – írta – drágább volt nekem az egész emberiségnél.” Elvesztette minden bizalmát az emberekben. Idegei „teljesen tönkrementek”.⁴

Bécsből Vilmos kísérletet tett arra, hogy megvédje párizsi jó hírét. A *Le Figaro* konzervatív lap ki is adta az eseményekről írott változatát, melyet úgy szerkesztettek meg, hogy védjék a szerzőjét, amikor az elvetette a súlykot. Vilmos azt írta, hogy Panyejko megbízhatatlan, mivel megváltoztatta eredeti nemzetiségét – nos, ez aligha volt a legbölcsebb érv olyasvalakitől, aki Habsburgnak született, lengyelnek nevelkedett, Ukrajna királya akart lenni, állampolgárságért kilincselte Franciaországban, és most jogot akart szerezni az ausztriai letelepedéshez. Vilmos, aki legjobb időszakaiban sem gondolkodott a leglogikusabban, most végképp nem volt ura szellemi képességeinek, a *Le Figaro* szerkesztői pedig tapintatosan kihúzták a szóban forgó bekezdést. Szép volt tőlük, hogy egyáltalán közölték a levelét. Elvégre a barátnője, Paulette szeretője volt annak a férfinak is, akinek a felesége egykor megölte a lap főszerkesztőjét. No de az 1920-as és 30-as

évek Franciaországa már csak ilyen volt, és az efféle részletekre talán már nem is emlékezett senki. Másfelől az is lehetséges, hogy a *Le Figarónak* éppen az ilyen ügyek elhallgatása volt a dolga; annak idején Vilmos botrányának részleteire is éppúgy fátylat borított, mint most Vilmos beszámolójának meggondolatlan elszólásaira.⁵

Vilmos többé nem tért vissza Párizsba. Mihelyt betette volna a lábát Franciaországba, rögtön letartóztatják, és le kellett volna ülnie ötéves börtönbüntetését. Így hát visszavédlett osztrákká, és ehhez is akadt segítsége. Jenő nagybátyja, apjának fivére egy évvel korábban tért vissza Ausztriába. Ez a Jenő, amellet hogy hajdanában a Balkánon és Olaszországban állomásozó Habsburg-erők főparancsnoka volt, egyfajta reneszánsz embernek mondhatta magát, támogatta a zenét és a képzőművészetet. Mint a Német Lovagrend nagymestere, kórházakat építtetett, és közreműködésével az egykor rettegett keresztes lovagok merőben spirituális, mindenemű katonai küldetést nélkülöző renddé alakultak. Egyik fogadalmuk úgy szólt, hogy legyenek „oly tiszta életűek, amennyire csak lehetséges”. Ezt a megfogalmazást a férfiak természetesen sokféleképpen értelmezhatték, Jenő azonban, legalábbis a nők vonatkozásában, komolyan vette. Amikor 1934 szeptemberében, hosszú svájci emigráció után, hazatért Ausztriába, erkölcsi tisztasága olyan közismert volt, hogy egy kolostorban adtak neki szállást.⁶

Noha Jenő az osztrákok szívében a régi dinasztia dicsőségét képviselte, ő segítette át Vilmost az új osztrák rendszer merev szigorán. Mint megfontolt férfi és hazatért Habsburg emigráns, el tudta magyarázni a Vilmosra vonatkozó törvényeket. Vilmos hálás volt, amiért Jenő „minden illetékessel tárgyalt”, és megszerezte unokaöccsének a tartózkodási engedélyt. Vilmos az időpontot is szerencsésen választotta meg.

Néhány héttel a visszatérése után az osztrák kormány új alkotmányt iktatott törvénybe, amely már nem kívánta meg a Habsburgoktól, hogy lemondjanak trónigényükről. A hasonló jellegű törvényeket még nem vonták vissza, de az alkotmány megváltoztatása egyértelmű jelzés volt. Vilmos osztrák iratokhoz jutott, anélkül hogy bármikor le kellett volna mondania a Habsburg-utódlásra formált igényéről. Immár nem Vaszil Visivanyij volt, hanem hivatalosan is Habsburg Vilmos, azaz egyszerűen Wilhelm Habsburg.⁷

Viszonzásul hivatalos személyazonosságáért és a botránytól való védelemért Vilmos felajánlotta az osztrák rezsimnek a maga lojalitását, és belépett a Hazafias Frontba. És amikor 1936-ban ismét bevezették a kötelező katonai szolgálatot, tiszti kiképzésre jelentkezett az osztrák hadseregbe.⁸

Noha törvényesen ismét Habsburgnak hívták, többé nem a birodalom volt a sorsa. A Habsburg-ház, amelyet Zita és Ottó vezetett, több módszert is ismert, hogy éreztesse vele a kirekesztettségét. Amikor például elhagyta Párizst, még mindig az Aranygyapjas Rendnek, a Habsburgok családi lovagi társaságának a lovagja volt. A rend azonban, amelyet most Ottó vezetett, nyomozni kezdett a Couyba-ügyben, felhasználva az osztrák diplomáciai levelezést, amelyhez tagjainak nem hivatalos hozzáférése volt. 1936 márciusában a rend bizalmasan tájékoztatta tagjait, miszerint Vilmos „önként lemondott az Aranygyapjas Rend lovagi méltóságáról”.⁹

Valószínűbb, hogy ezt nyomás alatt tette. Ottó szava többé-kevésbé törvény volt a rendben, és könnyen érthető, miért akarta Vilmost szankcióval sújtani. A főherceg kínos helyzetbe hozta Ottót és édesanyját, és egy kritikus pillanatban kompromittálta a restauráció tervét. A büntetés szigorában mégis bujkált némi képmutatás. Ottó nagyapja, Ottó Ferenc, akiről a nevét is kapta, például sokkal súlyosabb okta-

lanságokat követett el, mégsem kellett kilépnie a rendből. Lehet, hogy az indítékok részben politikai jellegűek voltak. Ottó új hírnévvel kívánta felruházni a Habsburg-házat, amelyet kevésbé szennyez be az általában hozzá társított elfajzottság, a homoszexualitás és a háború. Ezt idővel sikerült is megvalósítania, mivel mindig kifogástalan úriemberként lépett fel; Zita valóban kitűnő nevelésben részesítette. Attól kezdve, hogy Vilmos kegyvesztett lett, Ottó maradt a dinasztia egyetlen tagja, aki politikailag erős egyéniségnek számított.

Mialatt Ottót továbbra is a korona foglalkoztatta, Vilmosnak vissza kellett szolgáltatnia lovagi címének jelképét, az arany nyakláncot. A világban akkortájt forgalomban lévő vagy száz arany rendi jelvényből az övé viselte a 88-as számot. Nevét kitörölték a Habsburgok önmagukról költött legendájából, abból a civilizációs sorból, amely a görög mítoszoktól a modern uralkodókig ívelt. Többé nem hívták meg a vele egyenrangú főhercegek titkos találkozóira. Minden valószínűség szerint a rend tette lehetővé, hogy Vilmos az évek során kapcsolatban maradjon két bátyjával, Albrechtel és Leóval. Most el kellett viselnie, hogy bátyjai továbbra is lovagok, ő pedig már nem az. Vilmosnak, akit a Habsburgok eltaszítottak, másfajta arisztokráciánál kellett vigaszt találnia.¹⁰

Vilmos egyetlen párizsi barátjával, a Tokary nevű ukrán arisztokratával maradt kapcsolatban. A Franciaországból való távozását megelőző években Tokary a megbízhatóság és a megnyugtató forrásává vált. 1933 tavaszán például ő tartotta a lelket az apját, Istvánt sirató Vilmosban. Ettől kezdve Tokary, bár csak tíz évvel volt idősebb Vilmosnál, egyfajta eszményített családfő szerepét játszotta a főherceg életében. Vilmos immár nem békülhetett ki Istvánnal, de barátjának

hűséget és odaadást fogadhatott. Miközben olyan kapcsolatot akart kialakítani Tokaryval, amilyen közte és apja között az első világháború óta már nem létezett, sikerült leszámolnia ifjúkora vérmes indulataival. A legfigyelemreméltóbb az volt, hogy kiveszett belőle a Lengyelország és minden lengyel jelenség iránti gyűlölet. Így került még közelebb Tokaryhoz, aki hitt a Szovjetunió elleni lengyel–ukrán együttműködésben, és így apadt el, ha megkésetten is, az apja és közte kitört vita politikai forrása. 1935-ben és 1936-ban Vilmosnak barátjához írott leveleiből kicsendül az apai tekintély utáni vágyakozás. A Bécsből Párizsba küldött levelekben szinte könyörög Tokarynak, hogy ne felejtse el „gyermekét”, és engedélyt kér, hogy „úgy gyónjak neked, mint egy apának”.¹¹

A magányos, irányvesztett Vilmosnak kellett valaki, akire támaszkodhat. A párizsi botrány rettenetes sokkjából megtanulta, hogy ne bízson meg senkiben. Egész életében könnyű volt rászedni, mert követte a Habsburgok és más, a hatalomba és a gazdagságba beleszületett emberek körkörös logikáját. Mindenkit, aki közel állt hozzá, egy bűvös belső kör láncszemének hitt, és feltételezte, hogy az illető ennél fogva tele van jóindulattal, és minden gyanú fölött áll. Soha nem gondolkodott el rajta, milyen eszközökkel érték el egyesek, hogy a nagy tolongásban a társaságába férkőzzenek. Cimboráival jólesett dárídózni, tanácsadói bölcs tanácsokat adtak, barátai hűségesek voltak, hiszen hozzá tartoztak. Ez a szemlélet sokszor keverte bajba – inasától, Krolltól a titkárán, Lariscsenkón és a tanácsadóján, Panyejkón át a kedveséig, Paulette-ig éppen az általa választott személyekben kellett csalódnia. Amikor aztán 1935-ben le kellett vonnia a tanulságot, túl komolyan vette. A világ egyszer csak átalakult összeesküvések hálózatává, és gyanús lett minden

ember, akit valaha ismert. Ebben a világban a politikai tevékenység csak titkos lehetett.

Vilmosnak és Tokarynak megvolt a maguk saját titkos társasága, az Ukrán Szent György-rend. Vilmos egy adott pillanattól kezdve e rend hivatalos tagjának képzelte magát, és ez tartotta valamelyes egyensúlyban csüggedő szellemét. Mielőtt az Aranygyapjas Rendből kizárták, még csak a Szent György-rend szövetségesének hitte magát; talán úgy érezte, az Aranygyapjas Rend szabályai nem engedik, hogy más lovagi társaságba is belépjen. Ekként a Habsburg-összeesküvésből való kiválása utat nyitott számára egy másik hierarchiába, amelynek révén felújíthatta régi kapcsolatait jelentős ukrán személyekkel. Tokary mellett valószínűleg Andrej Septickij metropolita is érintve volt; Tokaryhoz írt leveleiben Vilmos rendszeresen megemlíti egy meg nem nevezett „papot”. Septickij volt az első világháború idején Vilmos ukrán mentora; ha nem volt is az első ukrán tanácsadója, valószínűleg az első ember lehetett, aki nagyobb befolyást gyakorolt Vilmosra, mint a tulajdon apja. Vilmos tehát családot váltott. A trauma után, amely akkor érte, amikor egy nála fiatalabb unokaöcs kutasztotta az Aranygyapjas Rendből, Vilmost minden bizonnyal boldoggá tette, hogy visszatérhet egy atyaián meleg világba. Talán az is kedvére volt, hogy a kiválasztottak közül ő a legfiatalabb. Még csak negyvenéves volt, egy évtizeddel fiatalabb Tokarynál és három évtizeddel Septickijnél – de tizenhét évvel idősebb, mint a bosszantóan fiatal és nagyra hivatott Ottó.¹²

Vilmos okot is keresett, hogy elhihesse: életéből nem vett ki a hatalom perspektívája. A rend ismeretlenségét nem kellett a politikától való menekülésként értékelnie; inkább olyan misztériumot látott benne, amely hozzátartozik egy maroknyi összeesküvői elithez. A rend titkosságát végtére is

néhány olyan ukrán őrizte, aki magát a nemzeti arisztokrácia tagjának tartotta. Vilmos olyan ukrán tevékenységi formával találkozott, amely nem szolgáltatva ki más ukránok elviselhetetlen nyilvános ítéletének egy olyan időszakban, amikor nagyon sérülékenynek érezte magát. Ugyanakkor alkalma nyílt valamiféle reményteli, talán kétségbeesett politikai képzelgésre. Önmagáról és Tokaryról mint „lovagokról” beszélt. A két férfi ukrán, német és francia keverék nyelven levelezett, és a „lovag” szó francia megfelelője – *chevalier* – a lovagiasságra (*chivalry*) utalt, amely ekkoriban Vilmos számára különösen kedves volt. Mivel úgy érezte, ármány és intrikák veszik körül, azt írta Tokarynak, hogy ellenségeik soha nem kerekedhetnek felül, mivel képtelenek „lovagok módjára, nyílt sisakkal” harcolni.¹³

Vilmos neveltetése, akárcsak egész élete, sok szempontból régimódi volt. Ám még tőle is évszázados távolságra volt és gyökértelennek bizonyult a páncélban öldöklő lovagok képe, akik úgy húzzák fel sisakrostélyukat, hogy az ellenség lássa a szemüket. Vilmos behódolt néhány romantikus gondolatnak: a középkori történelmet a harmónia korszakának látta, egy olyan belső, spirituális győzelem világának, amely transzcendens módon meghaladja a csatatér külsőleges, fizikai vereségét. 1918-ban, amikor a Habsburg-dinasztia középkori megalapítóit erőszakos anarchistákhoz hasonlította, világosabban látott. 1918 azonban elmúlt. Ukrajna soha nem csituló kínok közepette született meg, a világháború, a polgárháború, a forradalom és a pogromok mindent elsöprő erőszakhullámaiban, hogy megérje Szovjet-Ukrajna éhínségét és terrorját. Vilmos megélte, ahogy csillaga emelkedik és lezuhan, méghozzá nem is egyszer, hanem két ízben is: mint ukrán Habsburg 1918-ban, és később mint Habsburg ukrán 1935-ben. Megismerkedett az árulással, és tragikus kudarc-

cal kellett magányosan szembenéznie. Ebben a helyzetben célja és rendeltetése volt a család, a hierarchia és a misztérium eszméinek. Általuk kapta vissza azokat az értékeket, amelyeket korábban természetes adottságnak hitt, néha kigúnyolt, de valószínűleg mindig is rájuk szorult.

Vilmost elválasztották a Habsburg-mítosztól, de most megtalálta a visszautat a birodalmi álmokhoz. Fiatalon valószínűleg csak nevetett azon, ahogy *A császár álma* a középkori történelmet ábrázolta, és amikor Ukrajnában a saját királyságát kereste, gúnyosan vigyorgott Habsburg elődei eszményítésén; de a hajdani színműben bemutatott örök dicsőség születése jogán őt is megillette, csakúgy, mint a készség, hogy önmagát is leendő királynak tekintse. Az ukrán rend a maga lovagképével és egy ősi arisztokráciáról kialakított eszméjével segítségére volt, hogy büszkesége valamelyest visszatérjen. Bár a rend tevékenységéből alig telt többre, mint hogy néhány ukrán jóformán olvashatatlanul obskúrus leveleket írogasson egymásnak, Vilmos pedig lovagi jelvényeket tervezzen és rendeljen Bécsben, a zárt és titkos társaság mégis lehetővé tette, hogy a főherceg ismét az ukrán trón meghódításáról képzelegjen – anélkül, hogy rászorulna más Habsburgok, elsősorban a kellemetlenkedő Ottó segítségére.

Vilmos ismét magára talált. Hozzáfogott saját újjáépítésének kényes feladatához, és egy évvel kegyvesztetté válása után ismét elgondolkodhatott azon, hogyan valósíthatná meg hatalmi álmait. Birodalmi ifjúságának könnyed magabiztossága elszállt, és elvesztette naiv hitét felnőtt bajtársai jóindulatában; ekként Európát a bennfentesek és a kirekesztettek összeesküvői logikája mentén, abszolút szembenállások és antinómiák alapján értelmezte újjá. Abban a hitben, hogy a franciaországi népfronttal történt találkozása után az európai baloldal szövetségre lépett ellene, arra a következtetésre

jutott, hogy a hatalomhoz való kulcs a jobboldal összefogásában keresendő. Mivel ez idő tájt egyedüli politikai elvei a titkosság és az elitizmus voltak, ezt az összefogást különböző lovagrendek szövetségeként értelmezte; úgy tűnik, bár az utalások homályosak, a pápai Nagy Szent Gergely-rendet, a bajor Szent György-rendet és az ukrán Szent György-rendet vette számításba. Ilyen egyesülés azonban nem jött létre, és az említett szervezetek egymástól eltérő szabályaiból és küldetéseiből következően nem is jöhetett létre. Vilmos mindazonáltal visszanyerte hitét a politikai cselekvésben.¹⁴

Miközben Vilmos visszahúzódott a monarchista nosztalgia titkos világába, az osztrák politikai rendszer javában azon volt, hogy a főherceget körülvevő nyilvános teret szintén a modern politikai eszmék, így a demokrácia és az egyéni jogok ellenében szervezze át. Vilmos pontosan akkor támolygott be Ausztriába, amikor a kormány egyszerre barátságosabban fogadta a Habsburgokat. Csakhamar ő is felismerte, hogy ez a változás része egy nagyobb átalakulásnak: az osztrák rendszer, vagyis a Hazafias Front olyan politikai modellt akar meghonosítani, amely a maga szimbólumait a múltból meríti, hogy megszerezze az új tekintélyuralmi rendszerhez a népi támogatást. A Hazafias Front tárgyalta Ottóval, és védelmébe vette Vilmost, a Habsburgok pedig természetesen örömmel üdvözölték ezeket a gesztusokat. Ám a Hazafias Front azért fordult a múlthoz, hogy általa igazolja az új rezsimet. A németországi nemzetiszocialistákhoz hasonlóan az állam jelképéül egy nem konvencionális keresztet választott, és ugyancsak a nemzetiszocialistákhoz hasonlóan bevezette a karlendítéssel járó hivatalos köszöntést.

Más szóval Ausztria 1936-ban igencsak emlékeztetett egy fasiszta rendszerre. Úgy tűnt, legalábbis bizonyos távolság-

ból, mintha csatlakozott volna ama európai mozgalomhoz, amely megtagadta a demokráciát és a józan ész egy Vezér kedvéért, aki a nemzeti akarat hangjaként lépett fel. Az első fasiszta rendszer Mussolinié volt Olaszországban; a következő Hitleré Németországban. Bár a két rezsim között jelentős különbségek voltak, sokan, baloldaliak és jobboldaliak egyaránt, úgy tekintettek rájuk, mintha kivételes erejű tömegpolitikát képviselnének. A franciaországi baloldali népfront, amely elől Vilmosnak az utolsó pillanatban sikerült elmenekülnie, szemléletében kétfelé osztotta a világot: fasisztákra és antifasisztákra. Vilmos, amikor újra megtalálta az egyensúlyát, hálás volt, amiért olyan országban kötött ki, amely szöges ellentéte a kényszer hatására elhagyott Franciaországnak. „Itt minden a helyén van – írta Tokarynak 1935 novemberében. – Fasiszta törvény és rend uralkodik, és ideológiailag nagyon kellemes az egész.”¹⁵

Vilmos igen hamar hozzálátott, hogy szintézist alakítson ki a maga körül érzékelt fasizmus és saját magánjellegű ukrain missziója között. A fasizmusban, teljes joggal, kihívást látott a háború utáni európai rend ellen. Az olasz, német és más nemzetiségű fasiszták elvetették a békeszerződéseket, amelyek szerintük igazságtalan és gyalázatos módon akadályozzák a nemzeti akarat megvalósulását. Más szóval fegyveres erővel akarták megváltoztatni Európa térképét. A fasiszták egyszersmind revizionisták is voltak: azt hirdették, hogy az európai államok határait meg kell változtatni. Vilmos pedig a húszas évek elején megtapasztalta, hogy a revízió híveit meg lehet nyerni Ukrajna szövetségeseinek.

Mivel Ukrajna nem létezett, az ukrán nacionalistáknak az volt a meggyőződésük, hogy az állami függetlenséget valamilyen európai szerencsétlenség, feltehetően egy, a fasiszták által kezdeményezett háború árán érhetik el. Egy ilyen

forгатókönyv azonban csak akkor valósulhat meg, ha az ukránok élén álló vezérek készek és hajlandók együttműködni a fasisztákkal, és képesek a katasztrófát saját céljaikra kihasználni. Ebben találták meg a maguk szerepét Vilmos és arisztokrata bajtársai. 1936-ban Vilmos szilárdan hitte, hogy csak a fasiszta Ukrajna lehet független. Ahogy Tokarynak az említett év októberében írta, az ő ukrainai lovagrendjük „teremti majd elő a szuverén és független, egyetlen személy által vezetett ukrán birodalom újjáépítéséhez szükséges kádereket”. Ez az egyetlen személy feltehetően maga Vilmos lesz.¹⁶

1936-ban a Vezér fasiszta eszméjének Vilmos számára kétféle jelentése volt. Elsősorban gyengének érezte magát, és arra vágyott, hogy vezessék. Csodálni akarta Mussolinit, tanulni akart Tokarytól. Ugyanakkor arról fantáziált, hogy egy szép napon belőle is vezér lesz. Addig azonban tisztázni kell, hogy voltaképpen melyik nemzethez tartozik. Vilmos egész addigi életében kétértelműen viszonyult ehhez a kérdéshez, és legalábbis eleinte úgy tűnt: a fasizmus nem tiltja ezt a kétértelműséget.

Az 1920-as és a korai 1930-as évek fasizmusa még őrzött valamit a 19. század házafias eszméinek testvériségéből. Ha minden országnak megvan a maga fasizmusa, akkor az az ember, aki több nemzetet szeret, miért ne lehetne, ha csak egy csipetnyit is, kozmopolita fasiszta? Vilmos és Tokary egyaránt megfelelt ennek a jellemzésnek. Vilmos egyszerre volt osztrák és ukrán fasiszta, és a kettő között nem érzett ellentmondást. Ám éppen amikor otthonosan berendezkedett abban az Ausztriában, amelyet fasisztának tartott, és közben álmódzott arról az Ukrajnáról, amely reményei szerint egy szép napon ugyancsak fasiszta lesz, a náci Németország megváltoztatta a fasizmus jelentését. Hitler kihirdette, hogy a nemzethez való tartozást a vér dönti el – és ezzel a Vilmos

által elképzelt fasizmus meghiúsult. A náci faji logika szerint Vilmos vagy német lehet, vagy semmi.

Amikor a főherceg 1936-ban ismét a politikán kezdett gondolkodni, figyelembe kellett vennie a német ideológiát, hiszen a német hatalommal kellett szembenéznie. Hitler 1933 tavaszán és nyarán, vagyis uralmának első néhány hónapjában idomárként szelídítette magához a német államot. 1935 márciusában Németország bevezette a hadkötelezettséget, és fegyvergyártásba fogott, vagyis megsértette a békeszerződéseket. Egy évvel később a német csapatok bevonultak a Rajna-vidékre; ez az övezet a francia határ mentén terül el, és a békeszerződésben meghatározatlan időre demilitarizáltak. Ugyanekkor a német gazdaság kilábal a depresszióból, és a német kereskedelmi politika érdekszférájába vonta keleti szomszédait.

A náci Németország, mint az európai fasizmus modellje, ekként vetélytársa lett Mussolini Olaszországának. Tokary, aki Párizsból Rómába költözött, továbbra is az olasz fasizmust tekintette az ukrán fasizmus példaképének – mint jó katolikus, a náci Németországot pogánynak tartotta. Abban is hitt, hogy Olaszország segítségére lehetne Ausztriának és Ukrajnának független fasiszta államaik létrehozásában. Vilmosnak, aki Ausztriában élt, és történelmi német uralkodók családjából származott, reagálnia kellett Hitler faji alapú nemzetfogalmára. Legújabb hazája, Ausztria német államnak minősülhetett, hiszen német anyanyelvűek lakták. Hitler születésénél fogva maga is osztrák volt, és hazáját mindig is egy eljövendő, megnövekedett Németország részének tekintette.

Vilmos figyelte, hogyan néz szembe a Hazafias Front, amely őt oly barátian befogadta, és amelyet rokonszenvesen fasisztának talált, a náci Németország agresszivitásával, rasz-

szizmusával és hatalmával, no meg azzal az alig titkolt törekvésével, hogy bekebelezze Ausztriát. Az osztrák rezsimnek, ha túl akarta élni a náci Németország megerősödését, külső segítségre volt szüksége. Olaszország néhány évig hűséges szövetségesnek bizonyult. 1934-ben, amikor a nácik államcsínyt robbantottak ki Ausztriában, Mussolini elit gyalogsági egységeket küldött a Brenner-hágóhoz, hogy kifejezze az osztrák függetlenség melletti kiállását. Ám 1936-ra, amikor is Vilmos hitet tett a fasiszta Európa mellett; megváltozott a hatalmi egyensúly. Miközben Hitler Németországa legyőzött államból újra fegyverkező hatalommá emelkedett, Mussolini Olaszországa elidegenítette magától számba jöhető szövetségeseit, és Abesszínia kontár megtámadásával leleplezte katonai gyengeségét. Amikor 1936 októberében szövetségre lépett Hitlerrel, faképnél hagyta a szövetséges Ausztriát, amelyet nem védhetett tovább.

Vilmos is felmérhette, hogy Ausztria az olaszok segítségével nem védheti meg magát a németekkel szemben. 1936 júliusában Németország benemavatkozási egyezményt írt alá, amely az osztrákok balszerencséjére lényegében törvényesítette a németek szerepét Ausztria ügyeiben. Egy titkos záradék arra kötelezte az osztrák kormányt, hogy jelöljön ki két nácit fontos pozíciókba; ez felbátorította az osztrák nemzetiszocialistákat, noha pártjuk gyakorlatilag továbbra is illegalitásban volt. A Hazafias Front zavarban volt: nem tudta, hogyan állítsa az osztrák lakosságot az ország függetlenségének ügyé mellé. A baloldalhoz nem fordulhattak, mivel a Szociáldemokrata Pártot 1934-ben betiltották. A szélsőjobbhoz, azaz a nácikhoz sem folyamodhattak, hiszen az osztrák nácik a németekkel való egyesülést pártolták. Egyes osztrák hazafiak felvetették, hogy az országot csak a Habsburgok restaurációja mentheti meg. Valóságos mozgalom in-

dult, amelynek keretében osztrák városok és falvak sorra díszpolgárságot adományoztak Ottónak.¹⁷

Vilmos ekként nemcsak a náci hatalom súlyával találta magát szemben, hanem Ottó népszerűségének jeleivel is. Számos osztrák vélekedett úgy, hogy az Ottó uralma alatt helyreállított monarchia biztosíthatja a legesélyesebb védekezést a német agresszió ellen. A németek ereje jó indokot szolgáltatott Vilmosnak, hogy elfogadja a fasiszmus német változatát; ugyanakkor Ottó iránt táplált féltékenysége eltávolította a maga egykori toleráns múltjától. Ahogy a tét egyre nagyobb lett, és a náci hatalommal szembeni ausztriai szembenállás egyre közvetlenebb, Vilmos sem játszhatta tovább a kozmopolita fasisztát. Két választása volt: vagy megőriz valamennyit a történelmi Habsburg-toleranciából, tehát elfogadja a nemzetek egyenlőségét és a zsidóság európai jelenlétét, vagy felesküszik a rasszizmusra, amelyben a nácik a jövőt látják. Ha a náci rasszizmust teszi a magáévá, kiélheti haragját, amiért Ottó kizárta őt a Habsburg-restaurációból – Vilmos ugyanis így fogta fel a helyzetet.

1937 elején Vilmos döntött. Januárban Tokarynak írt levelében megjegyezte, hogy az osztrák restaurációs mozgalom élén egy zsidó születésű személy áll, és őszerinte ez azt jelenti, hogy az egész mozgalom erkölcsileg romlott és politikailag bukásra hivatott. Furcsa nyilatkozat volt ez Vilmos részéről. A szóban forgó személy Friedrich von Wiesner volt, akit Vilmos több mint tizenöt éve ismert. 1921-ben Bécsben együttműködtek a Habsburg restaurációs mozgalomban csakúgy, mint az ukrán szindikátusban – vagyis abban a tervben, hogy bajor tőkéből fedezzék a bolsevik Oroszország megtámadását. Kapcsolatban maradtak az 1920-as években is, mialatt Vilmos Madridban időzött. 1934-ben pedig Vilmos örömmel szerzett róla tudomást, hogy Ottó Wiesnerre

bízta a restaurációs mozgalom vezetését. A zsidó származás korábban nem zavarta. Fiatalemberként csodálta a katonai akadémia zsidó tanárait és a hadseregben működő zsidó orvosokat. 1935 nyarán Bécs egyik, főleg zsidók lakta kerületében rendezkedett be. Jól ismerte a várost, és előre tudta, kik lesznek a szomszédai. Még saját életének peripatetikus kanyarjaiban is látott valami zsidó vonást. Amikor 1935 őszén elmélázott utazásai hosszú során, „örökké bolygó zsidóként” utalt magára.¹⁸

Egy Habsburg, még egy fasiszta Habsburg is könnyen lehet toleráns a zsidókkal szemben; az antiszemitizmus a nácik ismérve volt. Honnan ez a hirtelen, meghatározó változás egy egész életút magatartásában? Meglehet, a pénz volt a kulcs. 1936 őszén Vilmost először érte pénzügyek dolgában megaláztatás. Három egymást követő hónapban Lengyelországból nem érkezett meg a havi apanážsa. Lengyelország és Ausztria nem voltak jó viszonyban, és nehéz volt lengyel valutát utalni Ausztriába. A Vilmos bátyjától, Albrechtől érkező pénzküldemények klíringszámlán voltak. Mivel Vilmosnak nem volt megtakarított pénze, munkához pedig nem fűlt a foga, egykettőre elszegényedett. Ahogy Albrechtnek írta: „Ilyenkor azt kértem magamtól, mitévő legyek ebben a helyzetben – és itt véget ér a tudományom.” Könyörgő leveleket írt a családi cég igazgatójának, és zálogba csapta kevés értéktárgyát, hogy a lakbért és a gázszámlát kifizethesse. Ez ugyancsak megalázó volt arra az emberre nézve, aki megszokta, hogy mindig ellátják pénzzel, csak kérnie kell, és aki soha semmiben nem szenvedett hiányt. Elképzelhető, hogy tehetetlenségéről a zsidók jutottak eszébe.¹⁹

A legvalószínűbb mégis az, hogy a hatalmi megfontolások és az Ottóval szembeni féltékenység önmagában is elég volt hozzá, hogy Vilmosból náci szimpatizáns váljék. Úgy

látszott, Ukrajnának a náci az egyedül lehetséges szövetségesei, és ők az egyetlen erő, amely Vilmost még egyszer elindíthatja a trón felé. Újra meg újra átgondolta, hogyan kelthetné életre Ukrajnát Németország. Bár nincs rá adat, hogy valaha is csatlakozott volna az osztrák náci mozgalomhoz, egy későbbi jelentés szerint egyre nagyobb elismeréssel kezdett beszélni Hitlerről.²⁰

1937 februárjában Vilmos egy hasonló gondolkodású és hátterű szövetségest talált. Ivan Poltavec-Osztranyica, egy másik ukrán ezredes, aki csodálta a nemzetiszocializmust, olyan sorsot élt meg, amely szinte kísértetiesen hasonlított a Vilmoséhoz. 1918-ban, mialatt Vilmos a Habsburg megszálló erők kebelében a maga különleges ukrainai küldetésének tett eleget, Poltavec Kijevben Szkoropadszkij hetmannak, a németek támogatta kormány vezetőjének az adjutánsa volt. Amikor Vilmos és Szkoropadszkij 1920-ban közös monarchista álláspontban próbált megállapodni, Poltavec kettőjük között helyezkedett el, hogy aztán csatlakozzon Vilmos ukrán szindikátusához. Amikor a bajor pénzforrás elapadt, és a Szabad Kozákok frakciókra bomlottak, Poltavec kinevezte magát a vezetőjüké. Őt eleinte Szkoropadszkij emberének tartották, de 1926-ban szakított főnökével, és magát nyilvánította Ukrajna hetmanjává.

Mialatt Vilmos önmaga és a század húszas-harmincas éveit Spanyolországban és Franciaországban múlatta, Poltavec Bajorországban maradt. Jó viszonyba került a nációkkal, akik az első ukrán fasiszták egyikét látták benne. A náci hatalomátvétel előtti években Ukrajna fontos szerepet játszott az Európa majdani rendjét taglaló vitáikban. A Szovjetuniót valamennyien pusztulásra ítélt ellenségnek tartották, és voltak köztük, akik a pusztulás kulcsát a nacionalizmusban látták. Jó néhány nemzetiszocialistát valóban érdekelt Ukrajna,

ez a jókora szovjetköztársaság, amely rengeteget szenvedett Sztálin alatt, tehát könnyen fellázítható Oroszország és – a náci már csak ilyennek látták a világot – a Szovjetunió zsidó vezetése ellen. Alfred Rosenberg, Poltavec egyik támogatója, azt javasolta, hogy Németország toborozzon ukránokat a Szovjetunió ellen. 1935 májusában Poltavec levelet írt Hitlernek, felajánlva a maga és Szabad Kozákjai szolgálatait.²¹

Poltavec tehát, akárcsak Vilmos, lázadó hajlamú ukrán monarchista és fasiszta volt, aki most azt kutatta, hogyan térhetne vissza Ukrajnába és a hatalomba, és leghitelesebb szövetségeseinek a náci mozgalmat tartotta. Amikor a két férfi tizenöt év múltán újra találkozott, már elegendő idő telt el az ukrán szindikátus összeomlása óta, és így a viszontlátás örömteli lehetett – különösen mert éppen egy vakációs sítóra volt a háttere. Vilmos büszkén mesélt Poltavecnek a Szent György-rendről és küldetéséről, amely egy fasiszta Ukrajna megteremtésére irányul.

Az 1937 februárjában lezajlott találkozóról Vilmos úgy távozott, hogy immár valamivel konkrétabb politikai elképzelései voltak az ukrán ügy előmozdításáról a németek uralta Európában. Poltavec nála jóval frissebb tapasztalatokkal rendelkezett a náciokról, hiszen Vilmos együttműködése a német jobboldallal 1922-ben véget ért. A legvalószínűbb, hogy Poltavec érzékeltette Vilmost, mely náci rokonszenvezhetnek Ukrajna ügyével, és tanúsíthatnának érdeklődést a legkiemelkedőbb ukránokkal létesítendő kapcsolatok iránt. Vilmos megírta Tokarynak, hogy a rendnek be kellene hatolnia Hans Frank környezetébe; ez a náci korábban a bajor kormány igazságügy-minisztère volt, most pedig a központi kormányban miniszter. Vilmos azt a nagyszabású elképzelést dédelgette, hogy ő segítségére lehetne a németeknek egy Ukrán Légión toborzásában.²²

Amikor Vilmos 1937 márciusában újra használta ezt az elnevezést, 1918 márciusát idézte fel: ekkor rendelte magához Károly császár azzal a tervvel, hogy vezessen egy osztrák parancsnokság alatt álló Ukrán Légiót a bolsevikok ellen. Vilmos, meglehet, úgy képzelte, egy szép napon Hitler is magához rendeli, hogy cselekedje meg ugyanezt a Szovjetunió elleni eljövendő háborúban. Immár különböző ukrán politikai szervezetek számoltak valamilyen katonai együttműködéssel saját erőik és a náci Németország között. Vilmos és Tokary egyetértett abban, hogy egyedül az ő rendjük érdemel német támogatást. Tokary azt írta Vilmosnak, hogy a vetélytárs ukrán politikusok „idióták” – itt német kifejezést használt. Vilmos, mivel valamikor együttműködött a német jobboldallal, lehetségesnek tartotta, hogy őt a nácik majd különleges bizalmukkal ajándékozzák meg.²³

Csak hogy a nácik nem vették komolyan Vilmost. Közben ő 1937 márciusában egy második Ukrán Légióról ábrándozott, a nemzetiszocialista sajtó dekadens, kétes hírű párizsi senkiházinak állította be. Vilmosnak nem volt kenye az olvasás; ha netán látta a cikket, talán – mellesleg helyesen – úgy értelmezte volna, mint Hitler Ausztria és a Habsburgok elleni általános ellenszenvének melléktermékét. Valószínűleg úgy gondolta, ő megmagyarázhatná Hitlernek, hogy újabban Ottó ellen fordult, és most már szemben áll egy ausztriai Habsburg-restaurációval. Ez utóbbit merőben náci fogalmak szerint értékelte: zsidó fogantatásának, törvénytelennek, kudarcra ítéltnek tartotta. Mindenfajta restauráció, írta Tokarynak 1937 decemberében, „a zsidók és a szabadkőművesek kegyéből” jönne létre; maga a Habsburg-dinasztia is „zsidó vállalkozás” lett. Sikertelenül meggyőznie magát, hogy ő szakított „a csökönyös és vak” Ottóval, nem pedig Ottó övele. Ha ő nem juthatott szerephez a restaurációban,

más se vegyen részt benne. Savanyú volt a szőlő, ha királyi bíborba csomagolták is – és a csomagolás széle már hitleri barnára színeződött.²⁴

1938 elején Vilmos úgy vélte, hogy a tekintélyuralom osztrák változata nem kielégítő. Hol áll tulajdonképpen az osztrák nemzet? A zsidónak, Vilmos szerint, legalább van valamilyen hiteles nemzeti jellege, még akkor is, ha az erősen vörösbe hajlik, és így módon a kommunizmus nevében tagadja mások nemzeti törekvéseit. Vilmos mostani észjárása szerint az osztráknak nincs nemzete, tehát nemzeti karaktere sincs. Arra a meggyőződésre jutott, hogy az osztrákok egész egyszerűen németek. Miután önmagát úgyszólván osztrákként teremtette újjá, most újjáfogalmazta az osztrák identitást is, és fajilag németté alakította. Ha a politika a nacionalizmusról szól, a nacionalizmus pedig a fajhoz kötődik, akkor Ausztria önálló létének semmi értelme. Bele kell simulnia a Nagynémet Birodalomba úgy, ahogy Hitler kívánja.²⁵

Vilmos immár úgy gondolta: franciaországi vereségének igazi jelentősége abban rejlik, hogy részt vett a civilizációért vívott nagy háborúban. A Gonosz erői támadtak rá, és ezért a Jó erőinek kiemelkedő alakjává vált; sőt úgy látta, hogy most a nyertes oldalon áll. Előre megsejtette a hármas tengelyt (amely ekkor még nem alakult meg): Berlin, Róma és Tokió szövetségét „korunk legnagyobb vívmányának” látta, és megjövendölte, hogy a tengelyhatalmak bekerítik és megsemmisítik majd a Szovjetuniót. Bekövetkezik a nagy győzelem: „A kommunista ideológia felszámolása és az egész világ gyógyulása!” Az egyszeri és döntő diadal totális látomása vizályt szított Vilmos és Tokary között; az utóbbi még mindig sokkal többre tartotta Olaszországot, mint Németországot, és elsősorban „Ukrajna gyógyulása” foglalkoztatta. Vilmos kitartott a politikai higiéniáról alkotott saját eszméi

© Harvard Ukrainian Research Institute

Vilmos (baloldalt) a lejtőn egy társával

mellett. Amikor annak idején Ausztriába érkezett, idegei megrendüléséről panaszkodott. Most kijelentette: idegei „kötélből vannak”.²⁶

A gyógykezeléshez hozzátartozott a nacionalizmus is; része volt továbbá a hó és a szex. Valahányszor Vilmos pénzhez jutott – és így volt ez 1937 és 1938 telén is –, Salzburgba utazott, és onnan a lejtőkre. A fényképeken, amelyek csinos fiatal emberek társaságában ábrázolják, jól öltözött, nyalka, jóképű férfi látható.

Miközben Vilmos idegei rendbe jöttek, Ausztria vezetői mindinkább szorongtak, mégpedig jó okkal. 1938. február

12-én Hitler ultimátumot adott Kurt von Schuschniggnek. Ausztria három napot kapott, hogy politikáját összhangba hozza Németországgal, engedélyezze a nemzetiszocialista párt működését, és a rendőrséget náci ellenőrzés alá helyezze. Ha a fenti feltételek nem teljesülnek, akkor – így Hitler – a német hadsereg bevonul. Schuschnigg elfogadta a feltételeket.

Elfogadta – de nem teljesítette őket. Bár Schuschnigg Hazafias Frontja soha nem vázolt fel meggyőző elképzelést az osztrák nemzet jövőjéről, vezetői hittek Ausztriában, és megpróbálkoztak, ha csak pillanatokra is, a védelmével. Schuschnigg felszólította az osztrákokat, hogy mindhalálig védelmezzék országukat. Népszavazást rendelt el a függetlenségről, és a kérdést úgy fogalmazták meg (a szavazatokat pedig úgy osztályozták volna), hogy biztosítsák a győzelmet. Egyszersmind a külföldi hatalmakhoz fordult segítségért, de süket fülekre talált. Olaszország, a korábbi szövetséges, már magára hagyta Ausztriát. Franciaország baloldali kormánya 1938 elején úgy ítélte meg, hogy Ausztria esetleg gátat emelhet Hitler további terjeszkedése elé, és közös állásfoglalásra próbálta rávenni a briteket. London azonban úgy látta, Ausztria sorsa megpecsételődött, és nem volt hajlandó támogatni a demarsot.²⁷

Az ausztriai népszavazást előkészítették, de nem rendezték meg. Hitler támadást indított, Schuschnigg pedig utasította az osztrák katonaságot, hogy ne tanúsítsanak ellenállást. 1938. március 12-én a német hadsereg behatolt Ausztriába. Másnap Hitler kijelentette, hogy Ausztria megszűnt létezni. Schuschnigg végül nem védte mindhalálig Ausztriát, de helyet teremtett magának Hitler ellenségeinek listáján. A német megszállás után letartóztatták, börtönbe vetették, majd kihallgatása után német koncentrációs táborba hurcolták, először Dachaubá, aztán Sachsenhausenbe.

Az Anschluss után Ausztria népes zsidó lakosságát sokkal keményebb korlátozások sújtották, mint a Hazafias Front idején. Bár az értelmiség és az egyetemi oktatók létszámát kvótákhoz kötötték, és ennek hatására az osztrák zsidók a harmincas években ezrével hagyták el az országot, Schuschnigg nem volt Hitler, és a Hazafias Front nem volt náci párt. A zsidók beléphettek a Hazafias Frontba, és sokan meg is tettek. A német uralom gyökeresen más volt. A zsidók elvesztették állásukat és tulajdonukat. Az 1938 novemberében megrendezett Kristályéjszaka pogromjai Bécsben elképesztően kegyetlenek voltak. Férfiakat, nőket, gyerekeket öltek meg, gyakran iszonyatos nyilvános megaláztatások után.

Hitler, azon túl, hogy Ausztriát eltörölte, véget vetett Európában minden közeli Habsburg-restauráció reményének. Olyan hevesen gyűlölte a Habsburgokat, hogy Ausztria lerohanásának tervét Ottó-hadműveletnek nevezte el. Ottó valóban próbálkozott az Anschluss megakadályozásával. 1937 végén és 1938 elején mindenkinek, aki hajlandó volt odafigyelni, elmondta, hogy Hitlert csak a restauráció tarthatja távol Béctől. 1937. november 21-én, Ottó huszonötödik születésnapján, Bécsben a régi császári színekbe, feketébe és aranyba öltöztették. December 17-én az osztrák kormány visszaszolgáltatta a Habsburgoknak a háború után lefoglalt javaikat, miáltal Ottó az ország egyik leggazdagabb embere lett. Még ebben a hónapban sürgette Schuschnigg kancellárt, hogy szervezze meg a Németországgal szembeni katonai ellenállást, és kifejtette, hogy a népet csak egy törvényes uralkodó – akin természetesen önmagát értette – vezetheti győzelemre. Közvetlenül a hitleri ultimátum után Ottó felajánlotta a szolgálatait, és kormányfői posztot kért. Schuschnigg, akinek e szerint a saját posztját kellett volna átengednie, udvariasan elhárította az ajánlatot. Ő mindig azt ismételtget-

te, és feltehetően komolyan is gondolta, amit a németek már rég a tudtára adtak: a restauráció maga lenne az öngyilkosság, mivel Németország azonnal támadna. Ottót ugyan végül soha nem kérték fel, hogy térjen vissza, a németek azonban így is megtámadták Ausztriát.

Ottó, Vilmos Habsburg riválisa, vereséget szenvedett. Szinte úgy tűnt, mintha a náci hatalom Vilmos legsötétebb vágyait váltotta volna valóra. Németország lenyelte Ausztriát, a nem zsidó osztrákokból német állampolgárok lettek, és a zsidók menekültek az országból. Az Anschluss követően Németország hozzálátott, hogy feldarabolja Csehszlovákiát – Franciaország szövetségesét, Franciaországtól keletre az egyetlen európai demokráciát, egyszersem azt az államot, amely Vilmos hite szerint az ő párizsi bukását megtervezte. Úgy látszott: valamennyi ellenségét legyőzték. Fantáziadús visszatérése a politikába, a gyakorlati valóságtól elszakadni látszó arisztokrata fasizmusa oda vezetett, hogy pontosan megsejtse, ami bekövetkezett. Vilmos úgy gondolta: a következő lépés az lesz, hogy a németek megsemmisítik a bolsevikokat, és helyreállítják Ukrajnát.

Csak hogy a náci Németország és a Szovjetunió között egy jelentős európai állam terült el: Lengyelország. Mielőtt Hitler megtámadhatná Sztálint, el kell hogy pusztítsa Lengyelországot, Vilmos fivérenek, Albrechtnek és Leónak választott hazáját. Vilmos Ukrajnához fűződő álmai csak akkor teljesülhetnek, ha lengyel családjára ránehezedik a német uralom lidércnyomása.

FEKETE

Hitler és Sztálin ellen

1939-ben még mindig Albrecht volt a családban a jó fiú. Mialatt Vilmos egyik nemzetből a másikba sodródott, bátyja lojális lengyel állampolgár és köztisztelőben álló lengyel üzletember maradt. A lengyel köztársaság békét kötött a Habsburg-család żywieci ágával, és Albrecht e jóindulatot választott hazája iránti őszinte hazafias elkötelezettséggel viszonzta. Ő is, felesége, Alice is azt akarta, hogy őket és a családjukat lengyelnek tekintsék. Gyermekeik angolul, franciául és lengyelül tanultak; a német kimaradt.

Nagyobbik lányuk, Mária Krisztina boldogan élt a żywieci családi kastélyban. A termeken átszökellve mindig egyik fehér márványcsempéről a másikra ugrott, a feketéket kihagyta. Házitanítói nyelvekre oktatták, és bevezették a nagyvilági életbe, amely bizonyára vár rá. A lányka előszeretettel csúfolta ki franciatajárát, aki rosszul beszélt lengyelül. Lovaglómestere egy lengyel tiszt volt, a lóva pedig olyan jámbor, hogy nem bánta, ha a varjak a farkát csipkedik.

Mária Krisztina, aki 1939-ben lett tizenhat éves, nem sok különbséget látott az 1939-es nyár és más nyarak között. A Németországgal megvívandó háború a levegőben lógott, de apja és más lengyelek biztosra vették, hogy a győzelem

a lengyeleké lesz. Albrecht bőkezűen adakozott a lengyel léghárító ütegek gyártására. Amikor az elit lengyel határőr-alakulatokat a német határhoz közeli Żywiecbe vezényelték, Albrecht a kastély területén szállásolta el őket.¹

A német hadsereg 1939. szeptember 1-jén támadta meg Lengyelországot, mindennemű provokáció és hadüzenet nélkül. Ellentétben Ausztriával és Csehszlovákiával, Lengyelország harcolt. Franciaország és Nagy-Britannia segítséget ígért, és hadat üzent Németországnak. Amikor az európai háború a német–lengyel határon kitört, Żywiec lakói kelet felé menekültek. Albrecht és Alice már néhány héttel korábban Varsóba küldte a két lányt. A fiuk Alice családjánál nyaralt Svédországban.

Albrecht, bizonyára Alice buzdítására is, szolgálni akarta Lengyelországot a szükség órájában. Bár egészségi állapota miatt már évekkorábban felmentették a katonai szolgálat alól, szeptember 1-jén felöltötte tiszti egyenruháját, és segítséget keresett magának. A gesztus jelképes volt, ám a harc reménytelen. Noha Żywiec körül erős volt az ellenállás, és a németek jelentős veszteségeket szenvedtek, Albrecht már csak a visszavonuláshoz csatlakozhatott. A várost három nap alatt bevették.²

Így hát Albrecht Varsóba utazott a lányaiért; sietett, hogy megelőzze a németek villámháborúját. A lengyel fővárosban Mária Krisztina felnézett a tiszta kék égen cikázó repülőkre. „A mieink” – mondták az emberek az utcán. Tévedtek. A lengyel légierőt már a földön megsemmisítették. A gépek németek voltak, és a háború kezdetétől fogva bombázták a polgári lakosságot.

Mialatt a német bombák tízezával gyilkolták a lengyeleket, Albrecht a lányait mentette. Végig azon volt, hogy meg-

előzze a németeket. Żywiecbe nem akart visszatérni; inkább délkelet felé, Alice birtokára igyekezett a lányokkal. Lengyelország egy másik része felé tartottak, egyszersmind a Habsburg-múlt egy másik fejezete felé. A birtok Alice első férjéé, egy Habsburg-diplomataé volt; ő az apjától örökölte, aki a Habsburgok alatt a miniszterelnökségig vitte. A családi birtok Galícia, a régi Habsburg-tartomány keleti részén terült el, ahol a lakosság többsége nem lengyelekből, hanem ukránokból állt.

Albrecht és a lányok egy totalitárius hatalom hadserege elől menekültek, csak hogy egy másik totalitárius hatalom katonáiba ütközzenek. Szeptember 17-én a Vörös Hadsereg kelet felől lerohanta Lengyelországot, ugyancsak mindennemű provokáció és hadüzenet nélkül. Augusztusban a náci Németország és a Szovjetunió meg nem támadási szerződést kötött, amelynek titkos záradéka befolyási övezetekre osztotta Kelet-Európát. Megállapodtak, hogy Lengyelországon megosztottnak, és Sztálin birtokba vette az ország neki járó felét.

Albrecht és a lányok a váratlan szovjet támadással szembesülve visszafordultak nyugat, azaz Żywiec felé. Albrechtnek mint lengyel tisztnak és arisztokratának minden oka megvolt rá, hogy féljen a szovjetektől, akik arra bujtogatták az ukrán parasztokat, hogy álljanak bosszút a lengyel földesurakon. Később több mint húszezer lengyel tisztet gyilkoltak meg – köztük azt a lovassági tiszteket, aki Mária Krisztinát lovagolni tanította. Ám ugyanilyen félelmetes volt a német megszállási övezet is. Távollétükben Żywiecet már betagolták a Német Birodalomba. A gyermekek egyik oktatója kétségbeesésében öngyilkosságot követett el.³

1939 e borzalmas őszén a lengyel polgárok oda-vissza, kelet és nyugat felé menekültek, találgatták, hol lehetnek nagyobb biztonságban, vagy a családjukat próbálták felkutatni.

Ez alól a lengyel Habsburgok sem voltak kivételek. Szeptember 25-én, mivel Albrecht felől egy szót sem hallott, Alice nagy bátran elindult Żywiecből kelet felé, hogy megkeresse férjét és lányait. Tudta, hogy a szovjetek elfoglalták Lengyelországnak azt a részét is, ahol a birtoka volt, de ez sem rettentette vissza; alighanem azt gondolta, hogy Albrechtnek és a lányoknak szükségük van rá.

Miközben a szovjet megszállók arra biztatták az ukránokat, hogy kezdeményezzenek vidéken osztályharcot, Kelet-Galíciába megérkezett Alice: a földbirtokosnő, svéd nemes-

asszony, egymás után két lengyel arisztokrata felesége, második házassága révén Habsburg. Ám, akárcsak húsz évvel korábban, a helyi ukránok most is a jó szomszédot látták benne, és nem akarták bántani. Mivel Albrechtet és a lányokat nem találta a birtokon, visszaindult Żywiecbe. Férje és lányai mindössze négy nappal Alice elindulása után tértek vissza a kastélyba. Mire azonban az asszony november közepén hazaért, Albrecht ismét eltűnt; Alice csak egy francia nyelvű búcsúlevelet talált tőle. A többiről a személyzet számolt be.

A kertész próbálta figyelmeztetni Albrechtet: „Jönnék a németek, és tiszteket keresnek.” A német államrendőrség, a Gestapo tudta, hogy Albrecht anyagilag támogatta a lengyel katonaságot, és önként jelentkezett szolgálattételre. November 9-én két rendőr elvitte a kastélyból; Mária Krisztina szerint „olyan sápadt volt, akár egy kísértet”. Minden oka megvolt rá, hogy féljen. Gyermekai szülők nélkül maradtak. A felesége valahol Keleten volt. Hadserege megsemmisült. Lengyelországi otthonát, Żywiecet és környékét magához csatolta a Reich. Nyilván tudomást szerzett arról is, hogy birtokát minden bizonnyal kisajátítják. Egy részét már el is kobozták: Hans Frank rabolta el, a Főkormányzóság legfőbb ura – Főkormányzóságnak nevezték azt a német megszállási övezetet, amelyet Németország elfoglalt, de nem csatolt a Reichhez. Székhelyére tartva Frank megállt Żywiecben, hogy elorozza a Habsburg-családi ezüstöt, eredetileg Ferenc József császár nászajándékát István és Mária Terézia részére. Az ezüstöt aztán Krakkóban, a volt királyi várban használta, ahol a főhadiszállását berendezte.⁴

Lengyelország összeomlását Albrecht hőiesen viselte. Megkísérelhette volna, hogy német mivoltára hivatkozva mentse önmagát és javait. Ehelyett már 1939. november

16-án, a Gestapónál rendezett első kihallgatásán lengyelnek vallotta magát. Habár aligha tagadhatta „német származását”, hiszen ősei több száz éven át voltak a német nemzet szent római császárai, ismételten kijelentette, hogy saját elhatározása alapján lengyel lett, és hozzátette: szereti Lengyelországot, amely jól bánt vele, és a gyermekeit is lengyelnek nevelte.

A Gestapo bosszankodott. December 8-án tisztjei ki-mondták, hogy Albrecht élete „a németiség elleni egyetlen hosszú árulás, amely örökre kizárja a németek közösségéből. Árulását soha nem teheti jóvá, következésképpen elvesztette minden jogát tulajdonához és ahhoz, hogy akár mint külföldi is Németországban éljen.” Meghatározatlan időre bebörtönözték Cieszyn lengyel városban, amelyet, akárcsak Żywiec, a Német Birodalomhoz csatoltak.⁵

Albrecht helyzete drámai volt, de korántsem egyedülálló a környék lengyel lakói között. Ezekben a hetekben a német hatóságok kihirdették, hogy az elcsatolt żywieci régió mindig is német volt, és lakossága német eredetű. Ám a helyi lengyelek még Żywiec és környéke bekebelezése után is feldíszítették a német behatolás elleni harcban elesett lengyel katonák sírját. 1939 decemberében a német hatóságok népszámlálást végeztek a helyi lakosság körében. 148 413 lengyellel szemben mindössze 818 személy vallotta magát németnek.

Míg a lengyeleket hiába buzdították, hogy németnek mondják magukat, voltak zsidók, akik németként szerettek volna nyilvántartásba kerülni, ám erre nem kaptak engedélyt. A lengyelek bizonyos esetekben német állampolgárságot kaphattak; a lengyel Habsburgokat a németek először megpróbálták magukhoz édesgetni, aztán vallatták és megkínózták őket. A zsidó vallású vagy származású lengyel állampolgárokat egyszerűen mint zsidókat vették leltárba, és Żywiecből a Főkörmányzóságba hurcolták, majd gettókba zárták őket.⁶

Albrecht bátor viselkedése a családjára terelte a németek figyelmét. A Gestapónál lévő aktája felsorolta testvéreit, köztük a Bécsben élő Vilmost is, és valamikor 1939 végén a Gestapo felkereste őt. Miért lett Albrecht lengyel állampolgár? – kérdezték. Miért jelentkezett szolgálatra a lengyel hadseregnél? Ha Vilmos ismerte is a választ ezekre a kérdésekre, nem mutatkozott közlékenynek. Mit értett volna meg válaszaiból egy rasszista alapon álló birodalom rendőrsége? A német rendőröket arra képezték ki, hogy a családi származás egyet jelent a nemzetiséggel. Vilmos és bátyjai azonban olyan családból származtak, amely századokon át tagadta a nemzeti identitást, ugyanakkor számos nemzetet fogadott magába. Vilmos egyelőre közejük tartozott, és német volt – legalábbis ezt a benyomást igyekezett kelteni.

Hamarosan maga is tisztí egyenruhát öltött, mégpedig németet. 1940 tavaszán továbbképzésre hívták be Bécsumhelyre, oda, ahol egykor, huszonöt évvel korábban kadét volt, és a Habsburg fegyveres erők tisztjévé képezték ki. Amikor 1915-ben befejezte tanulmányait, ígéretesebb jelöltnek nem is számíthatott volna, és felkészülhetett egy titkos ukrainai megbízatásra. 1940-ben merőben más volt a helyzet. Bár még csak negyvenöt éves volt, vagyis katonatisztként a legjobb korban, a jelek szerint nemigen figyeltek fel rá. Noha a náci iránti rokonszenve közismert volt, a náci pártba tudtunkkal nem lépett be. Habsburg volt. Tüdővészben szenvedett, és a szíve sem volt egészséges. Nem is osztották be szabályos szolgálatra, hanem helyi védelmi feladatot kapott, amelyet általában idősek és fiatal fiúk végeztek. Vilmos minden bizonnyal felfogta, hogy a németek nem óhajtják megbízni egy Ukrán Légión toborzásával, amely majd felszabadító háborút vív a Szovjetunió ellen. Minden jel szerint rá sem hederítettek.⁷

Vilmos felismerte, hogy a harmincas évek végén született nagyszabású politikai terveiből semmi sem lesz, és inkább a család ügyeivel kezdett foglalkozni. A Bécstől délre fekvő, közeli Badenben jelentkezett honvédelmi szolgálatra, mivel ott élt a nővére, Eleonóra a férjével, Alfons Kloss-szal. Vilmos és Eleonóra, a legkisebb fiú és a legidősebb leány mindig közel állt egymáshoz. Eleonóra volt az első Habsburg főhercegnő, aki szíve parancsát követve egy közemberrel kötött szerelmi házasságot; és szíve parancsát követte Vilmos is, még kevésbé konvencionális irányban. Mindketten különösen vonzódtak a tengerészekhez; Eleonóra férje is tengerész volt. Eleonóra és Kloss elnémetesedett osztrák családot alkotott. Hat fiuk szolgált a német hadseregben. Mivel fiai a fronton voltak, Eleonóra, úgy lehet, vigaszt talált öccse társaságában, és miután két fia elesett, még inkább rászorult erre a vigaszra. Vajon hogyan beszéltek egymás közt a testvérek a háborúról? Eleonóra fiai a német inváziós hadsereg katonáiként éppen ekkor vettek részt Albrecht testvérük szeretett Lengyelországának elpusztításában...⁸

Ám talán elképzelhető, hogy a családi vagyont valamilyen módon meg lehet menteni. Ha Albrecht mindenáron osztozni akar Lengyelország sorsában, Vilmos és Eleonóra legalább megpróbálkozhat a pénze visszaigénylésével. Bár ők ketten voltak a család lázadói, Albrecht mindig ügyelt rá, hogy megkapják havi apanázsukat. Albrecht letartóztatása és vagyonának ezt követő lefoglalása után a żywieci serfőzde és birtok új német vezetése csökkentette ezt az apanázt. Mindkét testvér ügyvédet fogadott, és hangoztatta tiltakozását. Most előnyükre szolgált, hogy ifjúkorukban nem kértek a lengyel identitásból. A Reich polgárai voltak – érveltek az ügyvédek –, fajtiszta németek, és ha a Reich lefoglal egy vagyont, ők nem bűnhődhetnek. Vilmos közvetlenül Hitlernek írt.

Vilmos és Eleonóra beperelte Albrechtet. A német bíróságok úgy tárgyalták az ügyet, mint anyagi igényt a żywieci birtok német ügyintézői ellen. A két testvér valószínűleg tudta, hogy Albrecht börtönben van. Pert indítani egy fivér ellen, akit éppen a Gestapo kínoz, elég barátságtalan gesztusnak minősülhet, a perben aratott győzelmük azonban valóban meghagyta a családi vagyon egy kis részét a Habsburgok tulajdonában. Ha tekintetbe vesszük Albrecht kivételesen gondos és nagylelkű természetét, nem tűnik lehetetlennek, hogy biztatta testvéreit, vagy éppen erre az akcióra akarta volna rávenni őket.

Annyi bizonyos, hogy a német hatóságok rokonszenvvel kezelték Vilmos és Eleonóra igényeit. A német állami félkatonai szervezet, az SS jogi osztálya „Reichsdeutschnak”, birodalmi németnek, azaz faji és kulturális tekintetben németnek és teljes jogú állampolgárnak tekintette őket. Az SS jogászai elismeréssel és helytállón nyugtázták, hogy Eleonórának nyolc német gyermeke van. Azt viszont már tévesen feltételezték, hogy Vilmos a húszas és a harmincas éveket mindvégig az újabban már Németország részének számító Ausztriában töltötte. A Vilmos párizsi botrányáról szóló gonoszkodó náci újságcikkeket nem olvasták vagy elfelejtették. Vilmos szerencséjére életének ukrán és francia korszakai mindenestől elkerülték az SS figyelmét. Valóban a jó szerencsének köszönhető, hogy kénytelen volt elhagyni Franciaországot. Ha ott marad, és óhajának megfelelően francia állampolgár lesz, sokkal nehezebb lett volna maga mögött hagynia botrányos múltját, és németként fellépnie igényeivel német bíróságok előtt.

1941 tavaszán Eleonórát és Vilmost a jelek szerint kifizette a német állam. A megszokott rendszeres havi apanázs helyett egy tételben kaptak tekintélyes összegeket: Eleonóra

875 ezer márkát, Vilmos 300 ezret – mai dollárfolyamon valamivel kevesebbet 27 millió dollárnál, illetve valamivel több, mint 9 milliót. Életük végéig el voltak látva mind a ketten.⁹

Ez a bőkezű juttatás természetesen a birtokból származott, amelyet a németek Żywiecben, Albrecht fivérüktől foglaltak le. Míg Vilmos és Eleonóra szabad német polgárok voltak Bécsben, legidősebb fivérüket Cieszynben tartották fogva mint a német nemzet ellenségét. És míg ők ketten megszedték magukat a családi vagyonból, Albrecht, felesége és gyermekei sovány járandóságból éltek.

Alice büszke lengyel maradt, aki nem bánt meg semmit. „Rablóállamnak” mondta a náci rezsimet, méghozzá a Gestapón, kihallgatója szemébe; az utóbbit pedig „zsarolónak és bűnözőnek” nevezte. Azt is megígérte a németeknek, hogy „barátai” győzelme után „Lengyelország fel fog támadni”. Amikor ezt 1940 májusában kimondta, Lengyelország megszállás alatt senyvedt, és a német hadsereg éppen végigviharzott Franciaországon. Németország és az európai uralom között mindössze Nagy-Britannia állt. Vagyis Alice jövődölése meglehetősen merész volt.

Alice elég képzett dinasztikus gondolkodó volt ahhoz, hogy hivatkozási rendszere túlmutasson az adott koron. Németország olyan országgént élt benne, amely fölött egy fél évezreden át a Habsburgok uralkodtak; és megérezte, hogy Hitler rendszere, az „ezeréves birodalom” sokkal rövidebb életű lesz. A Gestapo, amelyet szépségével és bátorságával megfélemlített, nem merte letartóztatni. Ehelyett a tisztokra akarták beszélni, hogy az északi faj tökéletes női példányaként lépjen ki a lengyel nemzetből, és álljon a győzedelmes németek közé.¹⁰

© Lengyel Állami Levéltár, Żywiec

Habsburg Alice

Berlin ekkoriban egyre több levelet továbbított a helyi Gestapo-főnökségnek, amelyekben jobb bánásmódot követeltek Alice-nak és Albrechtnek. A levelek semleges országokból, például Svédországból és Spanyolországból érkeztek, ahol a házaspárnak királyi és arisztokrata összeköttetései voltak; és jelentkeztek Albrecht első világháborús katonatársai is – olyan németek, akik most tekintélyes pozíciókat töltöttek be a Reichben. A Gestapónak kész válasza volt az ilyen nyomásra: Albrechtet faji árulása miatt nem bocsáthatják szabadon, Alice pedig, annak ellenére, hogy a kihallgatásokon felháborító viselkedést tanúsított, kitűnő bánásmódban részesül.

1940 nyarán Alice-t a lányokkal együtt Żywiec-től mintegy 35 kilométerre egy Wisła nevű kisvárosba száműzték. A család távozása után a kastély homlokzatára náci zászlót

tűztek ki, és a Reich tekintélyes személyiségeinek rendelkezésére bocsátották. Alice egyike volt a 40 ezer lengyelnek, akit erőszakkal telepítettek ki a żywieci régióból, hogy helyet teremtsenek a nyomukba érkező mintegy 25 ezer németnek. A żywieci serfőzdéből például elbocsátották a lengyel személyzetet, hogy németeket fogadjanak fel helyettük. A sörgyártás megháromszorozódott, de a minőség megszűnt, hogy a büszke európai márkát felhígították, hadd igyák le olcsón magukat a német katonák.¹¹

Miután a házaspárt 1940-ben folyamatosan szemmel tartották, a Gestapo megértette, „hogya a Habsburg-családban az asszony a hangadó”. Jó okuk volt azt hinni, hogy a férj meg nem alkuvó kiállását Alice táplálja. Elfogták Alice-nak egy Albrechthez intézett levelét, amelyben ez állt: „Ne hidd, hogy cserben fog hagyni a bátorságom, épp ellenkezőleg, ez soha nem következik be. Te se add fel soha, soha ne hajolj meg – annál még az is jobb, ha a földre terítenek.”¹²

Alice soha nem hajolt meg, és földre sem terítették. 1939 végétől együttműködött a lengyel földalatti mozgalommal a német megszállók ellen. Gyermekének egyik tanítója szervezte be, és a helyi Titkos Függetlenségi Szervezetben eskették fel. Ez a csoport egyike volt a sok száz, ekkoriban létrejött sejtnek, amelyek többsége később a Honi Hadseregbe épült be; ez utóbbi volt az európai kontinens legnagyobb antifasiszta ellenállási szervezete. Alice hallgatta a BBC-t és más tiltott rádióadásokat, és segített a bajtársainak üzeneteket eljuttatni az emigráns lengyel kormányhoz.¹³

Alice-nak voltak külföldi kapcsolatai, sőt utazott is. 1941 novemberében Kölnben járt, és elragadtatva nézte a város elleni bombatámadást a célpont perspektívájából. „Gyönyörű látvány volt – írta –, mint a tűzijáték.” Amikor felnézett az égre, minden rokonszenve a brit Királyi Légierő volt,

amelynek halálos rakománya az ő életét is kiolthatta volna. Valószínűleg tudta, hogy a németek elől elmenekült lengyel pilóták együtt repülnek a britekkel. Alighanem a pilótafülkében ülő férfiakra is olyasformán gondolt, mint a férfiakra általában: mint kissé együgyű lényekre, akikre ráfér némi asszonyi bátorítás. Amikor figyelte, hogyan keresi célpontjait a német léghárítás, szíve a pilótákkal volt: „Láttam a levegőben a robbanásokat. Az emberek szörnyű kényelmetlenül érezhették magukat ég és föld közé szorulva. Szegény fiúk.”¹⁴

Vilmos, aki 1939-ben még nagy reményeket fűzött a nemzetiszocializmushoz, 1940-ben és 1941-ben mindinkább úgy gondolkodott a háborúról, mint a sógornője, Alice. A Gestapo embereinek látogatása után minden bizonnyal gyanította, mekkora megpróbáltatást jelenthet Albrechtnek és Alicenak a német megszállás. 1937-ben és 1938-ban találkozott is két bátyjával, amikor Albrecht elkísérte Bécsbe Leót, hogy ott kezeljék annak tüdőbetegségét. Leó is, akárcsak Albrecht, az apjuktól örökölt żywieci birtokon élt. A fivérek között nem volt különösebben szoros a kapcsolat, részben mert Albrecht lengyel volt, Leó viszont németnek nevelte a gyermekeit, de nehéz időkben számíthattak egymásra. Ha Vilmos 1939-ben és 1940-ben kapott volna híreket a családról, megtudhatta volna, hogy az általa legjobban tisztelt náci, Hans Frank ellopta a családi ezüstöt.¹⁵

Életében először Vilmos most gazdagabb volt, mint Albrecht bátyja. Ha akarta volna, befektethette volna a pénzt, és körülvehette volna magát mindazokkal az élvezetekkel, amelyek Párizsban olyan sokat jelentettek neki. Valószínűleg meg is tette. Német rendőrségi iratok szerint talált magának barátnőt, és elpanaszolta, hogy a nő minden pénzét elkölti. De ebben az új, anyagilag független helyzetében egyszer csak

bírálni kezdte Hitlert és a hitleri politikát, és egyre jobban közeledett Albrecht nézeteihez. Miközben figyelte a németek eljárását családjával szemben, majd követte Ukrajna-politikájukat is, kialakult benne a vélemény, hogy a bátyjának volt igaza, amikor szembekerült Hitlerrel. A Habsburg-monarchia megszűnése óta Albrecht és Vilmos most először állt ugyanazon az oldalon. Az első világháború, amely függetlenséget ígért Lengyelországnak és Ukrajnának, eltávolította őket egymástól. A második, amelynek során Németország egyaránt elnyomta Lengyelországot és Ukrajnát, ismét összehozta őket.¹⁶

Az ukránok egyetlen reménye a háború volt: azt várták, hogy általa megszabadulnak a szovjet uralom borzalmaitól. Hitler azonban a jelek szerint eltökélte, hogy szétzúzza ezt a reményt. Németország minden alkalmat elszalasztott, hogy gesztust tegyen Ukrajna felé. 1938-ban Berlin Csehszlovákiától elragadott keleti területeket adományozott Magyarországnak, ahelyett hogy ukrán közigazgatás alá helyezte volna őket. A rá következő évben, Lengyelország megszállása után, Hitler Lengyelország csaknem mind az ötmillió ukrán lakosát átadta a Szovjetuniónak. Amikor 1941. június 22-én megtámadta a Szovjetuniót, nem hozott létre ukrán bábállamot, holott két másik, Habsburg-múltnal rendelkező nemzet, a szlovákok és a horvátok esetében ezt a megoldást választotta. Amikor azon a nyáron ukrán nacionalisták megpróbáltak egy névleg független államot teremteni, amely a Szovjetunió elleni háborúban a németek szövetségese lett volna, Hitler koncentrációs táborba záratta a kezdeményezőket. A korábbi Szovjet-Ukrajnában Németország brutális megszállási övezetet létesített Reichskommissariat Ukraine (Ukrajnai Birodalmi Főbiztosság) néven, ahol az ukránokat úgy kezelték, mint alsóbbrendű népet, és élelmiszerkészleteiket a Reich ellátására fordították.¹⁷

A Szovjetunió elleni háborújában Hitler nem szövetkezett semmilyen ukrán testülettel, csak azt engedte meg, hogy egyes ukránok kollaboránsként működjenek közre rendszere bűneiben. Bizonyos ukrán egységek bekapcsolódtak a Szovjetunió elleni hadjáratba, amely kezdettől fogva faji háború volt: zsidókat lőttek halálágódrökbe, és szovjet hadifoglyokat éheztettek halálra. Az SS ezrével toborzott ukránokat rendszerégi munkára, amely abból állt, hogy zsidó nőket és gyerekeket szedtek össze kivégzés céljából. A holokauszt – Európa teljes zsidó lakosságának kiirtása – a Szovjetunió lerohanásával kezdődött. Vilmos bizonyára értesült ezekről a tömeggyilkosságokról, amelyeket a szabad ég alatt, a földeken ásott gödrök peremén hajtottak végre. Augusztus végén a németek 23 ezer zsidót öltek meg Kamenyec-Podolszkijban, ahol Vilmos 1919-ben szolgálatra jelentkezett az Ukrán Nemzeti Köztársaság hadseregébe. Szeptember végén több mint 30 ezer kijevi zsidót lőttek agyon Babij Jarnál. Talán ezek a szörnyűségek bírták rá Vilmost, aki az első világháborúban tiltakozott a pogromok ellen, hogy felülvizsgálja a maga új keletű antiszemitizmusát.¹⁸

Úgy tűnt, Vilmos megérti: egy ilyen háborúban a németekkel együttműködni borzalmas vállalkozás. A németek ukránok közreműködésével követték el az elképzelhető legsötétebb háborús bűnöket, és ezért semmilyen politikai kárpótlást nem ígértek. Hajdan, 1918-ban, amikor Vilmos a háború végén felkereste a német császárt, figyelmeztette, hogy a kizsákmányoláson alapuló megszállási politika a háború elvesztéséhez vezethet. Most, hogy jóval durvább német politikával került szembe, úgy látszik, ugyanerre a következtetésre jutott. Mint a Szovjetunió második legnagyobb köztársaságát és Európára néző ablakát, Ukrajnát a moszkvai rezsim nem nélkülözhetette. Ha Németország a szovjetek

ellen használta volna fel az ukrán nacionalizmust, ahogy azt Vilmos 1918-ban tette, már meg is nyerte volna a háborút – Vilmos legalábbis így gondolta. A németek elmulasztották ezt az alkalmat, és már el is veszítették Ukrajnát, ezzel pedig – vélte Vilmos – az egész háborút.¹⁹

1942-ben Vilmos sógornőjével, Alice-szal egyformán ítélte meg a háború kimenetelét. Természetesen Alice szemében Lengyelország végső győzelme eleve hitvallásnak számított. Vilmos esetében viszont a németek iránta és Ukrajna iránt tanúsított közönye aláásta a fasizmus korábbi vonzerejét. Alice szokatlan méltósággal és akaraterővel megáldott asszony volt, és Lengyelország iránti nagylelkű lojalitását könnyű lenne szembeállítani Vilmosnak a náci Németországgal űzött flörtjével. A magatartásuk közti különbség azonban választott nemzetük érdekeinek különbözőségéből is fakadt. Lengyelország az első világháború után haszonélvezője volt a békeszerződéseknek, és ezért érdekelt volt a status quo fenntartásában. Az ukrán hazafiak viszont tudták, hogy államiságuk elnyerésére csak egy újabb háború adhat esélyt. Ők továbbra is abban a nehéz helyzetben voltak, mint a lengyel hazafiak 1918 előtt: valamilyen kataklizmára volt szükségük, amely elpusztítaná valamennyi megszálló államot – ez volt az egyetlen esélyük függetlenségük kikiáltására. Alice, mint a lengyelek nagy többsége, világosan látta, micsoda veszélyt jelent a német hatalom; Vilmos azonban, sok más ukránnal egyetemben, a német agressziót könnyen értelmezhetette úgy, mint nagy lehetőséget. Amikor aztán Németország elmulasztotta, hogy támogassa Ukrajnát, Vilmos követte Alice-t a szenvedélyes és kockázatos ellenállás útján.

Habár mindketten életük korai szakaszában választottak maguknak két különböző nemzetet, Vilmos is, Alice is erősen személyes jellegű vonzalmat táplált a maga népe iránt.

Roman Novoszad (jobbról a második) 1941 júniusában

Alice Lengyelország iránt érzett szeretete összeolvadt két lengyel férje és lengyel gyermekei iránti szeretetével. Vilmos esetében a nációkkal szembeni ukrán párti ellenállást egy barátság mozdította elő. Amikor olyan férfiakkal találkozott, akiknek a társaságában jól érezte magát, Alice munkájánál fontosabb és veszélyesebb tevékenységbe fogott. Új ismerősei között a legtöbbet történetesen egy szokatlanul jó külsejű ukrán zeneakadémista jelentette számára.

Roman Novoszad, egy lengyel állampolgárságú ukrán, Galiciában, a régi Habsburg-tartományban született. Vállalkozó szellemű ifjú volt. Lengyel állampolgárok millióihoz hasonlóan őt is kényszermunkára hívták be a Német Biroda-

lomba, de sikerült rávennie a német illetékeseket, hogy ehelyett beiratkozasson a Bécsi Zeneakadémiára. 1941-ben karmesteri és zeneszerzői tanulmányokat folytatott Bécsben, és egy ukrán népdalgyűjteményt készített elő kiadásra. Eközben felfigyelt rá Hans Swarowsky, a neves osztrák karmester, aki nagy karriert futott be a Harmadik Birodalomban.

1942-ben, egy februári estén Roman és egy ukrán barátja hangversenyre indult, és útközben megálltak valami harapnivalóra. A Rathaus pincéjében lévő OK éttermet választották. A Ringen álló csodálatos épület Bécs polgármesterének székhelye. Az étterem kedélyes hely volt, ahol cseh pincérek szolgáltak fel megbízható, szolid fogásokat. Ide jártak a bécsiek, mielőtt a Ringstrassén átvágva az Operaházba mentek.

A két barát, miközben ülőhelyet keresett, azt tapasztalta, hogy a legtöbb asztalnál német tisztek ülnek. Örömmel fedeztek fel egy ablak melletti asztalt, ahol egyedül üldögélt egy civil ruhás férfi. Az illető barátságos mosollyal intette asztalához a két jövevényt, akik ukránul beszéltek egymással. Kis idő múlva felfedezték, hogy a szomszédjuk figyelemmel követi a társalgásukat. Amikor az úriember észrevette, hogy lelepleződött, szívélyes mosollyal megjegyezte:

– Osztrák vagyok, de nagy híve az ukránoknak! – Majd szemöldökét összehúzva cinkos hangon tette hozzá: – Én Vaszil Visivanyij vagyok.

Roman egy legendával találkozott, és a legenda éppen ráért. Vilmos történetesen ugyanarra a hangversenyre készült: egy ukrán csellista vendégszerepelt. A terem csaknem üres volt, és Vilmos azt javasolta: üljenek egymás mellé az első sorok egyikébe. A koncert után Vilmos a színpad mögé kalauzolta Romant, hogy bemutassa a művésznek. Roman életében ez nagy pillanat lehetett.

A két férfi ezután felkeresett egy bárt, ahol halkán ukránul beszélgettek. Vilmos első szerelméről, egy ukrán muzikusjelölt lányról mesélt Romannak. A történet a maga módján még igaz is volt: húsz évvel korábban Vilmos és barátnője, Maria ugyanilyen bécsi bárokba jártak. Akkoriban azonban Vilmos mindig elhagyatottnak látszott, míg ezen az éjszakán, Roman társaságában boldognak tűnt.

Ezen az első találkozáson Vilmos meghökkenítő véleményt adott elő. Miután kimentek, hogy friss levegőt szippantsanak, nagyot sóhajtva kijelentette:

– Valahol messze Keleten gyilkos háború dúl, ezrével pusztulnak el egészséges férfiak. Közben a németek már el is veszítették ezt a háborút!

Vilmosnak volt némi oka erre a feltételezésre. A német hadsereg gyors sikereket ért el Keleten, de Moszkvát nem tudta bevenni; a Szovjetunió fölötti döntő győzelem, amelyet a sajtó és a propaganda beígért, nem született meg. 1941 decemberében Japán Pearl Harbor bombázásával belekergette az Egyesült Államokat a háborúba. Egy évvel korábban Németország csak Nagy-Britanniával állt szemben; most egyszerre kellett megbirkóznia Nagy-Britanniával, a Szovjetunióval és az Egyesült Államokkal. Ennek ellenére a németek vereségét jóslgatni egy vadidegen férfi előtt – nos, ehhez 1942-ben, Bécsben nem akármilyen vakmerőség kellett. Bécs a Német Birodalomhoz tartozott, és ha az ilyen megjegyzéseket valaki jelenti a rendőrségnek, az kihallgatásokkal és még sokkal súlyosabb következményekkel járt volna. Mit művelt tehát Vilmos? Semmi kétség, hogy őszinte meggyőződésének adott hangot. A legvalószínűbb, hogy egyszersmind Romant is próbára akarta tenni.²⁰

Ebben az időben Vilmosnak alighanem az volt a dolga, hogy ügynököket toborozzon egy nyugati hírszerző üg-

nökség számára. Könnyen lehet, hogy munkaadója a brit Különleges Műveletek Parancsnoksága (Special Operations Executive, SOE) volt, amely ellenállási sejteket szervezett Európa németek által megszállt területein. Vilmos egész életében angolbarát volt; alighanem értesült róla, hogy a brit kormánynak rokonszenves Ausztria restaurációjának gondolata, sőt talán egy kibővített soknemzetiségű állam is. Winston Churchill miniszterelnök, még igencsak a 19. század embere, komoly nosztalgiát érzett a Habsburgok iránt.²¹

Romant meglepte Vilmos nyilatkozata, de tetszett is neki. Úgy gondolta, Vilmos megbízik benne, és így ő maga

is megnyílt a másik előtt. Ettől kezdve az egész 1943-as év folyamán rendszeresen, hetenként találkoztak. Megvacsoráztak a Vilmos által kedvelt, obskúrus és olcsó vendéglőkben, és együtt jártak hangversenyekre. Barátok lettek.

1944. február 8-án Vilmos lakást váltott, és Bécs második kerületéből a harmadikba költözött. Az új lakás, amelyet a Fasangasse 49. alatt, egy nyugdíjas tanítótól bérelt, sokkal közelebb esett azokhoz a bécsi kerületekhez, amelyeket gyerek- és kamaszkorában ismert. Az utca maga szerény volt, ám az épület legfőljebb félórás sétára esett apja ódon rezidenciájától. A környék is érdekes volt, a Belvedere-paloták árnyékában, közel a pályaudvar, a Südbahnhof lármás forgatagához. A két barát, akiknek időnként jó okuk lehetett a belvárosból való sietős távozásra, alkalmas menedéket talált.

Az új lakás hamarosan a nácik elleni kémtevékenység központja lett. Vilmos fasangassei otthonában találkozgatott összekötőjével, egy úrral, aki a Paul Maas nevet használta, és azt mondta, francia állampolgárként dolgozik egy német gyárban, és a brit hírszerzésnek jelent. Vilmos úgy gondolta, a „Paul Maas” álnév, és ez minden bizonnyal így is volt. A Maas egy folyó, amely Liège-től Antwerpenig szeli át Belgiumot, és mint álnév hitelesen anonimnak tűnt. Hogy Maas történetének többi részéből mennyi volt igaz, nem állapítható meg.

Maas azt kívánta, hogy Vilmos adjon jelentéseket a német csapatmozgásokról, és működjön közre az 1944 márciusától indított szövetséges bombázások alkalmas célpontjainak megválasztásában. Vilmos készséggel elfogadta a megbízást. Lelkesítette, hogy segítségére lehet a brit Királyi Légierőnek német katonai célpontok eltalálásában. Kikérdezett ismerős német tisztet, és a beszélgetések lényegét jelentette Maasnak. Az egyik jelentős célpont a bécsi helyi Messerschmitt repülőgépgyár volt, amelyet a szövetségesek súlyo-

san megrongáltak. Noha Vilmos maga is Bécsújhelyen tanult, Alice-hoz hasonlóan a bombázólegénységgel érzett együtt; és ez akkor sem változott, amikor a szövetségesek lebombázták az övével szomszédos fasangassei házat.²²

Vilmosnak 1942 februárjában igaza volt: a keleti fronton a hadiszerencse a németek ellen fordult. A háború jelképes fordulópontja az egy évvel későbbi sztálingrádi kapituláció volt. A háború elején Vilmos abban reménykedett, hogy a német győzelem következményeként létrejöhet az ukrán állam. Amikor a németek 1943-ban visszavonultak a Vörös Hadsereg elől, szerette volna megakadályozni, hogy a német vereség az ukrán nemzet számára katasztrófát jelentsen. 1944-ben Bécsben sorra megjelentek azok az ukránok, akik együttműködtek a németekkel: híreket hoztak a németek vereségeiről, és segítséget kértek. Vilmos és Roman, aki közben odaköltözött a fasangassei házba, összehozta az ukrán menekülteket a helyi hatóságokkal, és tolmácsként is a rendelkezésükre álltak.

Az élelmes Roman hamar rájött, hogy most aztán válthat a Keletről Bécsbe érkező, kétségbeesett ukrán nők között. 1944 szeptemberében kiszemelt egy csinos, fiatal hölgyet, aki magát Lida Tulcsinának nevezte, és felkérte, hogy főzzön és takarítson rá; feltehetően egyéb feladatok is szóba kerültek. Roman választása azonban meghaladta a várakozását: Lidának bonyolultabb életé volt, mint hitte volna. Valójában Anna Prokopovicsnak hívták, jelentékeny ukrán nacionalista volt, és futárként állt szolgálatban az Ukrán Nacionalisták Szervezete egyik frakciójának vezetőinél. Amikor Roman tudomást szerzett a fiatal nő nacionalista összeköttetéseiről, beszámolt felfedezéséről Vilmosnak, aki nyomban izgatottá vált.²³

Ekkor, 1944 őszén, Vilmos számára elérkezett élete nagy lehetősége, hogy ismét bekapcsolódjék az ukrán politikába, éppen akkor, amikor az ukrán nacionalisták segítségre szorultak. 1935-ben, párizsi botránya után a főherceg elveszítette a kapcsolatot az ukrán nemzeti mozgalommal; első számú ukrán nemzeti kapcsolatát a szovjetek 1938-ban megölték. Most azonban mozgásba hozhatta nagyobb szabású elképzelését: megváltoztathatta Ukrajna imázsát, és kiszélesíthette Ukrajna politikai lehetőségeit azáltal, hogy a németekkel együttműködő ukránokat átfordítja a nyugati hírszerzés erőseivé. Vilmos úgy képzelte: ha az ukrán nacionalisták a németek veresége után külföldi támogatásra tartanak igényt, akkor egyetlen reményük, ha a lehető leghamarabb átállnak a szövetségesekhez. Patrónusokat kell keresniük az amerikaiak, a britek vagy a franciák körében, mivel a szovjetek, akik Ukrajnát maguknak követelték, megkínóznák és megölnék a kezükbe került ukrán nacionalistákat. Vilmos már megteremtette a kapcsolatot a nyugati hírszerzéssel, és Lida kiválóan alkalmas volt rá, hogy segítségével terve új lendületet vegyen.

Vilmos olyan embereken segített, akik elpártoltak a németektől, és a háború idején összehozta őket Németország ellenségeivel – tehát súlyos veszélynek tette ki az életét. És mégis: úgy tűnt, 1944-ben visszanyerte ifjonti nyugalma és diszkrécióját. Megkérte Romant, mutassa be az ukrán nőt a franciának. „Szeretném – mondta barátjának –, ha Lida Tulcsinát összeismertetnéd Paul Maasszal. De meg kell gondolni, hogyan történjen ez. Mi lenne, ha meghívnád Lidát és Birutát, a barátnődet egy hangversenyre? Akkor a találkozás egész természetesen hatna, és nem keltene semmilyen gyanút.” Az ötlet bevált. Biruta, Roman számos barátnőjének egyike, balerina volt, aki beszélt franciául, és így szükség

esetén tolmácsként is bevethették. Maas késett valamennyit, és Lida mellé ült, az üres helyre. Az ismeretség létrejött. Vilmos elegánsan evezett vissza az ukrán politikába.²⁴

Maas nehéz megbízást adott a lánynak. Mint mondta, ő és emberei egy brit pilótát bújtatnak, akinek lelőtték a gépét. Nem szerezhetne Lida az illetőnek német személyi iratokat? Lida megoldotta a dolgot, és átadta Maasnak egy, a német hadseregből kilépett ukrán papírjait.²⁵ A megbízás valószínűleg próba volt, és Lida helytállt. Talán létezett a lezuhant pilóta, talán nem. Lida azonban bebizonyította, hogy vannak kapcsolatai olyan ukránokkal, akik fegyvert viselnek, és ez volt a lényeg.

Lida minden bizonnyal megértette Vilmos terveit; ő is, mint sok ezer ukrán nacionalista, aki együttműködött a németekkel, minden reményét a Nyugatra helyezte. Összehozta Vilmost és Maast Miroszlav Prokoppal, az Ukrán Nacionalisták Szervezetének egyik frakcióvezetőjével. Vilmos visszakerült az ukrán politika sűrűjébe, és segítségére volt a nacionalistáknak a nyugati hatalmakkal folytatott első suta beszélgetéseik közben. Ezek az elkeseredett találkozások bizonyos értelemben viszonylag ígéretesek voltak. Vilmos felidézte: annak idején, 1918-ban, az ukránoknak nem volt semmilyen kapcsolatuk a háborúban győztes nyugati hatalmakkal. Ukrajnát akkoriban a német imperializmus bábjának tekintették, Párizsban, Londonban vagy Washingtonban kevés vagy éppen semmilyen támogatásban nem részesültek. Vilmos reménykedett, hogy ezúttal az ukránoknak nem kell együtt bukniuk a németekkel.²⁶

Mialatt Vilmos Bécsben az életét kockáztatta egy, a nyugati hatalmakkal szövetségben álló Ukrajna látomásáért, ismét ukránná változott. Félresöpörte a rasszista eszméket, amelyek

hatására sorsát azonosította a németekével, és visszatért választott népéhez, valamint a meggyőződéshez, hogy a nemzeti hovatartozás választás kérdése.

Żywiecben Albrecht és Alice kezdettől elutasította a faji eszmét. Albrecht lengyel maradt, tehát börtönben ült. Alice, amikor a Gestapo 1942 januárjában kihallgatta, úgy beszélt lengyel nemzetiségéről, mint ami a személyes politikai erkölcs kérdése. „Most is, akárcsak korábban, a lengyel közösséghez tartozónak tekintem magam – jelentette ki –, és csak csodálatomat fejezhetem ki a lengyelek bátor magatartása iránt.” A náci rezsimhez való viszonya, mint mindig, most is kategorikusan negatív volt. „Ha a nemzetiszocializmusról kérdeznek, csak azt felelhetem, hogy elutasítom, mégpedig az egyéni szabadság hiánya miatt.”²⁷

A német politika ellenkező elven alapult: egyenlőségjelet tett a nemzet és a faj közé, a faj pedig biológiai természetű, tehát a tudomány, azaz gyakorlatilag az állam határozza meg. 1940-ben a németek kidolgozták a lakosság faji nyilvántartását: ez volt a Deutsche Volksliste (német népi lista). Első számú kategóriája, a Reichsdeutsch (birodalmi német) azokat foglalta magába, akik a hivatalos ideológia szerint fajilag, kulturálisan és politikailag németnek számítottak. Albrecht és Alice nem volt hajlandó felvétetni magát a Volkslistébe. Mivel a lengyeleknek nem volt joguk semmilyen tulajdonhoz, a német nemzetiség visszaadását tulajdonuk államosításának igazolására lehetett használni. Heinrich Himmler, aki egyszerre vezette az SS-t és a Német Népiség Megerősítésének Minisztériumát, kapott az alkalmon; egyszersmind az egész családot kényszermunkatáborba akarta vitetni, valahol a protestáns Németország valamelyik zugában, minél távolabb a wislai katolikus lengyelektől, akik a rendőrségi jelentések szerint kedvelték Alice-t és lányait.²⁸

Nem minden élvonalbeli náci értett egyet Himmlerrel. Reinhard Heydrich, Himmler jobbkeze, nem akarta táborba küldetni a Habsburg-családnak ezt az ágát. 1942 májusában azonban csehszlovák ellenállók megölték, és így többé nem vehetett részt a vitában. De Himmler alárendeltjei között is akadtak, akik nem osztották főnökük személyes ellenérzéseit a lengyel Habsburgok iránt. A helyi SS megtagadta Albrecht további vallatását, és belső levélváltásai-ban tiszteletteljesen úgy utalt rá, mint „a főhercegre”. Az SS a jelek szerint úgy érezte, a Gestapo „primitíven” kezelte az ügyet.²⁹

Végül mégis a főnökük, Himmler akarata győzött, legalábbis minden erre vallott. 1942 októberében Alice-t, Albrechtet és két lányukat a németországi Straussberg munkatáborába vitték. Ám a nácik fölénye még itt sem volt egyértelmű. A család külföldi támogatói tiltakoztak, amiért a beteg és kihallgatásai által megviselt Albrechtet munkára akarják fogni; a börtönben fél szemére megvakult, és végtagjait csak korlátozottan tudta használni. A németek nyilván gesztust akartak tenni a Habsburgok külföldi szószólói felé, és megengedték, hogy a két lány Bécsben folytassa tanulmányait, továbbá hozzájárultak Albrecht orvosi kezeléséhez; 1943 elején a főherceg így csatlakozhatott leányaihoz. Amikor nyáron visszatért a táborba, Alice úgy látta, jó hangulata még kitart, de egészsége mit sem javult. Immár csak Alice-nak kellett az egész évet a kényszermunkatáborban töltenie, de megtagadta, hogy krumplit kapáljon. Elmagyarázta: nem azért tiltakozik, mert a kapálást méltóságán alulinak tartja, épp ellenkezőleg – de semmilyen munkát nem hajlandó végezni a hitleri Reich javára. A lányokat hasonló magatartás miatt kizárták az iskolából, és Bécsben kellett kényszermunkát végezniük. Amikor 1944 márciusában az

amerikaiak bombázni kezdték Bécset, Mária Krisztina segéd-ápolónőként dolgozott.³⁰

A németek ugyan megszabadultak a lengyel Habsburgoktól, de a żywieci birtok jogi helyzetét nem sikerült egyenesbe hozniuk. Kiderült ugyanis, hogy nem egyetlen birtokról van szó. A németek két önálló, Albrecht, illetve Leó tulajdonában lévő birtoktestet akartak volna államosítani, amelyeket a harmincas években együttesen kezeltek. A serfőzdét és az épületfa-állományt is egyetlen egységként igazgatták, de az államosítás nemcsak Albrecht, hanem Leó tulajdonát is érintette volna. Leó pedig tovább bonyolította a tranzakciót azzal, hogy minden valószínűség szerint német volt, továbbá már nem volt az élők sorában: 1939 áprilisában elragadta a tüdőbaj.

Mivel Leó nem hagyott hátra végrendeletet, minden vagyonát özvegye, Maja örökölte, aki természetesen tiltakozott, amikor földjét az Albrechtéval együtt lefoglalták. Volt mire hivatkoznia. Senki sem vonta kétségbe német származását. Amellett összeköttetései is voltak. Egyik sógora együtt vadászott Hermann Göringgel, a német légierő fejével és a Reich egyik vezető méltóságával. Az asszony magához Hitlerhez fordult; arra hivatkozott, hogy ő német özvegy, öt német gyermek anyja, valamint „súlyos nélkülözések közepette, kimondhatatlan kétségbeesésben” él.³¹

Hitlert és Himmlert frusztrálta a helyzet bonyolultsága. Nekik egyszerűen az volt a céljuk, hogy a birtokot államosítsák és a Habsburgokat megalázzák. 1941-ben Himmler kijelentette, hogy Hitler a német államot akarja gyarapítani a birtokkal, ezért Maja a bizonyítékok ellenére sem tekinthető németnek. Utasítását azonban nem teljesítették.³²

1942-ben az SS gondos jelentést állított össze Maja nemzetiségéről. Öt különböző német szaktekintélyre hivatkoz-

tak, akik egymástól eltérő, de egyaránt ésszerű válaszokat adtak. Egyikük szerint Maja származásánál és saját választásánál fogva német; a másik azt mondta, hogy Maja ugyan német, de arra a kérdésre, hogy legyen-e birtokuk a Habsburgoknak, nem kíván válaszolni. A harmadik szerint Maja német, de nem meggyőződéses náci; a negyedik úgy vélte, hogy mint arisztokratának nincs semmilyen nemzetisége. Végül az ötödik rámutatott, hogy az iratok semmilyen adatot nem tartalmaznak, amelyre a választ alapozni lehetne. Az SS-t nyugtalanította a szerinte normális politikai elkötelezettség hiánya: Maját nem érdekelte a faji kérdés és az antiszemitizmus, és elismerte, hogy a gyermekeit nem tudná nácivá nevelni. Az SS végül megállapította, hogy ennek ellenére második kategóriás németnek, azaz népi németnek (volksdeutschnak) mondható – tehát joga van a tulajdonhoz.³³

1943 májusában aztán Hitler kézbe vette az ügyet. Elrendelte, hogy Maja birtokát Albrechtéval együtt államosítsák, mégpedig kártalanítás nélkül. Himmler rávilágított az alapvető okra: az asszony túl közel áll az „áruló” Albrechthez. Nos, az SS vezérét félretájékoztatták; különben pedig a társas kapcsolatból eredő bűnösség nem is fért össze a faji ideológiával és a német törvénnyel (már amennyiben azt németekre alkalmazták). A helyi tisztségviselők megint egyszer nem engedelmeskedtek Führerüknek. Nem voltak hajlandók államosítani egy olyan személy tulajdonát, aki még németnek bizonyulhat. Hitler olyan fajvédelmi bürokráciát hozott létre, amelyet ő se mindig gyűrhetett maga alá.³⁴

Ekkorra maguk a németek is ráeszméltek – ha csupán saját politikájuk következményei miatt is –, hogy a faji problémákat nem annyira az ideológia, mint inkább a bürokrácia hozza létre. 1942-től új faji politikát alkalmaztak Żywiecre és más, a Birodalomhoz csatolt körzetekre: a német illetéke-

sek magas, tetszetős külsejű lengyeleket kerestek, hogy Németországban kulturális beilleszkedésre neveljék őket. Az Eindeutschungnak (németesítésnek) nevezett politika irányelvei kimondták: nem számít, hogy a kiválasztott díszpéldányok német eredetűek-e vagy sem. A szóban forgó állami politika arra irányult, hogy németeket faragjon olyan emberekből, akik különben más nemzet tagjai lettek (vagy maradtak) volna. A politikát nem terjesztették ki a helyi zsidókra, akiket már ezt megelőzően a Főkörmányzóságba deportáltak, 1942-ben és 1943-ban pedig haláltáborokba hurcolták őket. A Varsótól északkeletre lévő Treblinkában mintegy nyolcszáz ezer lengyel zsidót öltek meg. Auschwitzban, amely Żywiectől csak 45 kilométerre volt északra, további egy millió európai zsidót gázosítottak el.³⁵

Ha egyszer a faji kérdés a bürokrácia vadászterülete lett, az illetékességi viták is elszaporodtak. 1943-ra a Habsburgkérdéssel foglalkozó különböző hivatalok között elburjánzott a szakmai torzszalkodás. 1944-ben a bürokrácia már az érveket megalapozó adatokhoz is alig fért hozzá. Egy májusi légitámadás során leégett a Birodalmi Biztonsági Főhivatal iratállománya, vagyis a szövetséges repülő, akiknek ekkoriban Alice is, Vilmos is szurkolt, akaratlanul is jó szolgálatot tettek a Habsburgok ügyének. Az aktáiktól megfosztott bürokrácia nem tudták rekonstruálni, mi is történt a szóban forgó Habsburgokkal, és mi velük a pillanatnyi helyzet.³⁶

A német hivatalnokok azonban nem adták fel. Ha az akták elvesztek is, ha a telefonvonalak nem működtek, ők azal gazdálkodtak, ami megmaradt. 1944 májusában például tűvé tették Wadowice városát bizonyos Romer grófért, aki ismerte Leót a háború előtt, és talán elárulhat valamit Leó nemzetiségéről, aminek segítségével tisztázható, milyen nem-

zetiségűek az özvegy és a gyerekek, és így talán gyorsabban elrendeződik a vagyonsorsa.³⁷

A háború adott szakaszában ez a buzgalom elég különösen hatott. 1944 nyarán az amerikaiak és szövetségeseik part-ra szálltak Normandiában, a szovjetek pedig behatoltak a háború előtti Lengyelország területére. Szeptemberben a német körzetvezető mégis azt erősítette, hogy a żywieci ingatlanok államosítása „nem holmi formai kérdés, amelyet totális háború idején halogatni lehetne, hanem a közigazgatás egyszerűsítésének fényében igenis fölöttébb sürgősnek nevezhető”. A helyi hatóságok újabb személyes döntésért ostromolták Hitlert, ő azonban elhárította a zaklatást. A helyi hivatalnoki kart kioktatták, hogy az ügy „egyelőre függőben marad”, és ebbe bele kell nyugodniuk. Az átmeneti állapot azonban nem rendeződött. 1944-ben a szövetségeseik keletről, nyugatról és délről harapófogóba zárták Németországot, és 1945 tavaszán Hitler „ezeréves birodalma” rövid tizenkét év után elbukott.³⁸

Hitler faji dinasztíája törékenyebbnek bizonyult, mint a Habsburgok családi dinasztíája. Kettejük szembeszökően egyenlőtlen konfliktusát a Habsburgok élték túl. Hitler 1945. április 30-án öngyilkosságot követett el; néhány nappal később az amerikaiak felszabadították a munkatábort, ahol Albrecht és Alice sínylődött. Ezalatt a Vörös Hadsereg sebesen nyomult Nyugat felé. Miközben a Habsburgok az amerikai katonákat üdvözltek, odahaza, lengyelországi kastélyukban szovjet tisztek háltak. Żywiecet a Vörös Hadsereg szabadította fel, és a szovjeteknek megvolt a maguk elképzelése a tulajdonról, a politikáról meg a Habsburgokról.

Bécs, a család második otthonát ugyancsak a Vörös Hadsereg szabadította fel. Bécs és Żywiec, az egykori Habsburg-főváros és az egykori Habsburg-birtok, amelyek először

az osztrák, illetve a lengyel köztársaság városai lettek, hogy aztán Hitler a Német Birodalomba kebelezzék be őket, egyszer csak egyaránt Sztálin hatalmába kerültek.

Miután a németek 1945. május 8-án kapituláltak, Hitlert követően Sztálin lett Kelet- és Közép-Európa ura. Az utóbbi már korábban kijelentette, hogy ez a háború minden addigától különbözni fog, mert a győztes azokra a területekre, ameddig csak hadserege eljut, erőszakkal kiterjeszti a maga politikai rendszerét. Mivel a Vörös Hadsereg Németországban és Ausztriában találkozott a nyugati szövetségeseikkel, megfelelő katonai, rendőri és hírszerzői szerveik különféle megszállási zónákat létesítettek. Amikor Alice és Albrecht Straussbergből Bécsbe siettek, hogy viszontlássák lányaikat, elhagyták az amerikai zónát, és beléptek a szovjet övezetbe, vagyis vállaltak bizonyos kockázatot. A szovjet rendőrség, és különösen a Szmers néven ismert katonai kémelhárítási szolgálat habozás nélkül tartóztatott le minden polgári személyt, akit a szovjet hatalom ellenségének vélt.

Vilmos Bécsben maradt, és a Vörös Hadsereg 1945. áprilisi bevonulása után minden bizonnyal elővigyázatosan meghúzta magát, hiszen az életét kockáztatta Európának eme részében, ahol, legalábbis egyelőre, a szovjetek diktálták a szabályokat. A szovjet titkosrendőrség és a katonai hírszerző szolgálatok nagy szakértelemmel és energiával működtek a vonalak mögött, és a németeknél sokkal hatékonyabban gyomlálták ki a lengyel és az ukrán ellenzéki szervezeteket. Lefegyverezték Alice bajtársait, a lengyel Honi Hadsereg harcosait is.

Lengyelországban és más országokban, amelyeknek teljes területét a Vörös Hadsereg szabadította fel, a szovjetek ideiglenes kormány felállítását javasolták; ebben aránytalanul

nagy szerephez jutottak a kommunisták, akik aztán teljhatalmat mesterkedtek ki maguknak. Ausztriában, ahol az ország nyugati és déli részét az amerikaiak és a britek szabaddították fel, a szovjetek hasonlóan jártak el, és egy nem kommunista politikust kerestek az ideiglenes kormány élére. Itt azonban manővereik félresikerültek. A kormányalakítás felelősségét Karl Rennerre bízta, aki a két vezető pártból, a szociáldemokratákból és a Néppártból, valamint az Osztrák Kommunista Pártból állította össze kormányát, amelyet 1945 tavaszán egyaránt elismertek a szovjetek, majd az amerikaiak és a britek is.

A két vezető osztrák párt, múltját megcáfolva, a demokratikus Osztrák Köztársaság egyértelmű pillérévé vált. Vezetőik megértették, hogy pártjaiknak komoly esélyük van egy szabad és tisztességes demokratikus választáson, míg a szovjetek pártfogolta Osztrák Kommunista Párt nagyjából esélytelen. A szovjet hatóságok a maguk megszállási övezetében minden tulajdont „német eredetűvé”, tehát elkobozhatóvá nyilvánítottak. S ami a legborzalmasabb volt és soha nem feledhető: a szovjet katonák tízezerével erőszakolták meg a nőket, és Bécsben is úgy viselkedtek, mint Budapesten és Berlinben. Miután a szovjetek emlékművet állítottak a Schwarzenberg téren az ismeretlen katonának, a bécsiek, a maguk fekete humorával, az ismeretlen apa emlékművének nevezték el. Ha az eljárás tisztességes volt, a szavazáson részt vevők aránya pedig magas, Ausztria kommunista pártja mindig esélytelen maradt a demokratikus választásokon.

A két balközép, illetve jobbközép párt, amely most az osztrák demokrácia letéteményese volt, sokkal többet kapott a háborútól, mint remélni merte: komoly eséllyel indult a demokratikus választásokon. A szociáldemokraták lelkesen tértek vissza a politikai rendszerbe, ahonnan pártjuk 1934-es

betiltása kirekesztette őket. A Néppárt, amely voltaképpen a Hazafias Front utóda volt, szerencsésnek mondhatta magát, amiért egyáltalán részt vehet a politikai életben. Más európai országokban a szovjetek minden jobboldali pártot a németek cinkosának tüntettek fel – Ausztriában erre csak részben volt módjuk: mindenki tudta, hogy a Hazafias Front 1938-ban meg akarta védeni az országot a nácikkal szemben. Leopold Figl, a Néppárt háború utáni vezetője a háború nagy részét német koncentrációs táborokban töltötte. Mi több, az amerikaiak, a britek és a franciák egyértelműen a demokratikus rendszer mellett törtek lándzsát. Mivel ők is részt vettek Ausztria megszállásában, a szovjetek nem határozhatták meg olyan egyszerűen, hogy ki indulhat a választásokon és ki nem.³⁹

A Vörös Hadsereg nyomában a kommunizmus járt; az amerikaiak és a britek nyomában a demokrácia. Ausztria valahol a két rendszer között helyezkedett el. A királyi családba született és királyi ambíciókkal megáldott Vilmos úgy határozott: a nép uralmát támogatja. 1945 májusában, közvetlenül a németek kapitulációja után, belevetette magát az osztrák demokratikus politizálásba. Monarchista pályafutását követően elfogadta az Osztrák Köztársaságot, s miután egy életen át a császári birodalomban hitt, csatlakozott az osztrák nemzethez, sőt, miután a demokráciát hosszú évekig a szovjet összeesküvés fűgefalevelének tekintette, még a Néppártba is belépett. Bizonyos irányítás közrejátszott ebben. Korábbi összekötője, Paul Maas Franciaországba távozott, ám ezt megelőzően összehozta Vilmost egy kollégájával, aki Jacques Brier-ként mutatkozott be. Brier felkérte Vilmost, hogy közvetítsen a Néppárt és egy francia jobbközép párt, a Köztársasági Népi Mozgalom (Mouvement républicain populaire) között. A jelek arra utalnak, hogy Vilmos francia hírszerzőtiszteket mutatott be a Néppárt egyes vezetőinek. A maga

sajátos módján ő is olyasmivel próbálkozott, mint sokan Európában a német fegyverletétel után: a demokráciától ugyan-csak idegen múlt töredékeit illesztette be egy demokratikus cselekvési programba.⁴⁰

Az 1945 novemberére tervezett osztrák demokratikus választások perspektívája némiképp elterelte a figyelmet a nagyobb problémáról: az egész ország bizonytalan sorsáról. Csak egyvalami volt biztos: az Anschluss érvényét vesztesítette, és Ausztria önálló, Németországtól független állam lesz. Ebben a britek, az amerikaiak és a szovjetek már 1943-ban megegyeztek. 1945 júliusában megbukott Winston Churchill brit kormánya, és vele a mégoly csekély lehetőség is, hogy Ausztria ismét monarchiává vagy valamilyen közép-európai föderáció központjává alakulhat. Habsburg Ottó a háború legnagyobb részét az Egyesült Államokban töltötte, anélkül hogy jelentősebb támogatást sikerült volna szereznie elképzeléséhez, egy Habsburg-vezetés alatt álló, soknemzetiségű föderációhoz. A szövetségesek egyetértettek abban, hogy Ausztria köztársaság lesz, noha ezt a fogalmat többféleképpen értelmezték. A szovjetek úgy gondolták, a valódi köztársaság az, amelyben az államot a munkásosztály nevében a kommunisták irányítják. Az angolszász szövetségesek szerint viszont a köztársaság lényege, hogy a hatalom demokratikusan, szabad választások révén cserél gazdát. Azokban az országokban, ahol a szovjetek beleegyeztek a választásokba, arra számítottak, hogy helyi szövetségesek majd meghamisítják az eredményt.

1945 júliusában a szövetségesek négy megszállási övezetre osztották Ausztriát: szovjetre, amerikai, britre és a legnyugatibb alpesi részen franciára. A főváros is négyhatalmi megszállás alá került: a brit, a francia és az amerikai hatóságok augusztusban költöztek Bécsbe. Vilmos, minden bizony-

nyal legnagyobb öröme, Bécs brit zónájában találta magát. Úgy érezhette, jó ügyért: a háború idején a nyugati hírszerzés, utána pedig a demokrácia kedvéért vállalt kockázatot, és most learathatja a jutalmat. Büszke lehetett májusban és júniusban tanúsított demokratikus merészségére, és fellélegezhetett, amiért ezután nem a szovjet, hanem a brit katonai rendőrség viszonylagos biztonságát élvezheti. Ősszel, amikor mind a szociáldemokraták, mind a Néppárt eredményes kampányt folytatott, passzív tanúja lehetett a demokrácia hatékony működésének. Jó hangulatban volt. Meleg hangú leveleket írt háziasszonyának, és uszodába vitte bérlőtársai gyermekeit. Novemberben azt mondta a háziasszonynak, hogy egy vándorlással töltött élet után kész megállapodni. Talán legfőbb ideje volt. Hiszen elmúlt ötven.⁴¹

Mialatt Vilmos mintha megtalálta volna helyét az új Ausztriában, a családja éppenséggel kiutat keresett. Mihelyt Albrecht és Alice rátalált két lányára, Mária Krisztinára és Renátára, nem volt értelme, hogy Bécsben maradjanak. Nem világos, hogy Albrecht az öccsét is megkereste-e; sok évvel később Mária Krisztina nem emlékezett rá, hogy sor került-e a találkozásukra. Annyi azonban bizonyos, hogy a két fivér más-más ügynek volt elkötelezve. Albrecht és családja nem osztráknak, hanem lengyelnek érezte magát, és hazaindult Lengyelországba. Tudták, hogy az országot a Vörös Hadsereg szállta meg, és kommunista irányítás alá került, ám amikor játszi könnyedséggel menekülhettek volna egy szabad európai országba, talán Spanyolországba vagy Svédországba, ahol rokonaik és barátai éltek, inkább a hazatérést választották. Végignézték, ahogy a kommunisták meghamisították az 1946-os népszavazás, majd az 1947-es általános választások eredményeit, és magukhoz ragadták a hatalmat.

Ausztriában 1945 novemberében Vilmos pártja nyerte meg a választásokat. A Néppártnak jutott a szavazatoknak majdnem a fele, és szorosan követték őket a szociáldemokraták. Ausztria Kommunista Pártja mindössze 5,9 százalékot kapott. Így a szovjetek által felszabadított országban a Néppárt alakított kormányt. A szovjetek tanakodtak, mitévők legyenek. Lengyelországban, abban az országban, ahol a kommunisták szabad választásokon soha nem győzhettek volna, a szovjetek segítségükre lehettek – és voltak – az ellenfelek megfélemlítésében és az eredmények meghamisításában. Az Osztrák Kommunista Párt nem birtokolta a szükséges minisztériumokat, a britek és az amerikaiak pedig melegen üdvözölték az új kormányt. Ekkor azonban a szövetségesek között fokozatosan felborult az egyetértés, és az ország jövője bizonytalannak tűnt. 1946 márciusában Winston Churchill egy, az Egyesült Államokban tartott beszédében „vasfüggönyről” beszélt, amely elválasztja Kelet-Európát Nyugat-Európától. És ez a vasfüggöny mintha Bécset is kettévágta volna.⁴²

Ausztria még négyhatalmi megszállás alatt is sokkal kedvezőbb helyzetben volt, mint Ukrajna, amelyet a Szovjetunió mindenestől bekebelezett. A szovjetek visszahódították a maguk háború előtti ukrán köztársaságát, s másodszor is magukhoz csatolták a németekkel kötött 1939-es megneemtámadási szerződésben nekik ítélt területeket. E területi nyereségnek része volt Galícia, a régi Habsburg-tartomány keleti fele is. Ezeken a galíciai vagy nyugat-ukrajnai területeken az Ukrán Nacionalisták Szervezetének partizánjai makacsul ellenálltak a szovjet uralomnak: azt a hadsereget szerették volna legyőzni, amely csak a minap verte meg a németeket, tehát sürgős segítségre szorultak.

Vilmos, aki 1946-ban visszatérhetett volna üzleti tevékenységéhez, és fölöttébb elégedett lehetett volna sikeres ausztriai pályafutásával, megtette, ami módjában állt. Valamiképpen felújította kapcsolatait a francia hírszerzéssel. A jelek szerint tudatta összekötőjével, Jacques Brier-vel, hogy továbbra is kész összehozni a nyugati hírszerző ügynökségeket az ukrán nacionalistákkal. 1946-ban Brier bemutatta Vilmost egy franciának, aki Jean Péliissier francia tengerészszázadosnak mondta magát, és azt állította, hogy a francia kormány különleges megbízását kell végrehajtania; Franciaországot ugyanis érdekli az ukrán nacionalistákkal való együttműködés. Cserébe a Szovjetunióval kapcsolatos hírszerzői adatokért Franciaország megígérheti, hogy repülőgépről embereket és propagandaanyagot dob le szovjet területekre.

Vilmosnak módjában állt, hogy háború alatti ukrán kapcsolatait a franciák rendelkezésére bocsássa. Azt javasolta, hogy Lida Tulcsina, az ukrán aktivista, akivel Roman meg ő a háború idején összebarátkoztak, teremtsen kapcsolatot Péliissier és az Ukrán Nacionalisták Szervezetét képviselő bajtársai között. Lidát azonban már hiába keresték Bécsben: a Vörös Hadsereg elől továbbmenekült nyugat felé. Mint több ezer más ukrán nacionalista, eljutott Bajorországba, amely az amerikaiak megszállási övezetéhez tartozott. Amikor ezt Vilmos megtudta, felöltött benne, hogy Romant rá lehetne beszélni Lida felkutatására.⁴³

Vilmos tehát rávette barátját, Roman Novoszadot, hogy térjen vissza a hírszerzői tevékenységhez. Akárcsak ő maga, Roman is komoly veszélyeknek tette ki magát a német megszállás idején, és most, a szovjet győzelmet követően, több szempontból is sebezhetőbb volt, mint idősebb barátja. Roman fiatal volt, híján az anyagi függetlenségnek, és lengyel útlevéllal rendelkezett – azaz bármelyik percben kiutasíthat-

ták, és akkor mehetett volna egy olyan országba, amely gyors ütemben vált kommunistává. Ő ráadásul az újonnan a Szovjetunióhoz csatolt galíciai területen született, tehát könnyűszerrel oda is deportálhatták volna. Neki azonban még terveik voltak, és egy majdani karrier lehetősége is kecsegtette. Be akarta fejezni tanulmányait, hogy aztán karmester vagy zeneszerző legyen. Volt tehát vesztenivalója, nem is kevés.

És mégis: amikor Pélissier azt indítványozta, hogy utazzon Bajorországba, és kutassa fel Lidát, Roman azonnal ráállt. Vajon miért? Hazafias érzelmű volt és bátor. Vilmos eddig szerencsét hozott neki, a társaságában Roman jól érezte magát. Emellett talán gyengéd érzelmeket is táplált Lida, a gyámoltalannak látszó menekült lány iránt, aki aztán elismerésre méltóan leleményes nacionalistának bizonyult. Pélissier különleges passzust szerzett Romannak a Nyugat-Ausztriában létesített francia megszállási övezetbe, amely dél felől határos volt Bajorországgal. Az utazási engedély értelmében a lengyel állampolgárságú Roman Novoszad azért utazott Innsbruckba, hogy vezényeljen egy hangversenyen. Ez a megfogalmazás nemcsak a francia zónában való tartózkodás okát mismásolta el, hanem Roman ukrán nemzetiségét is homályban hagyta.⁴⁴

Roman rátermett küldöncnek bizonyult. Minden fennakadás nélkül jutott el a francia zónába, és Innsbruckból továbbrepült Münchenbe. Lidára egy hontalan személyeknek létesített táborban lelt rá, ami abban a kaotikus korszakban nem volt akármilyen teljesítmény, és közölte a lánnyal, hogy a francia hatóságok találkozni kívánnak az Ukrán Nacionalisták Szervezetének vezetőségével. Lida üzenetet bízott rá, amely megnevezte Mikola Lebegyet, az egyik vezető nacionalistát. Roman visszatért a francia övezetbe, a megbeszéléshez híven levelet hagyott egy szálloda portáján, majd ha-

zatért Bécsbe. A francia hírszerzés megkapta a levélkét, és felkészült a Lebeggyel való találkozóra.

1946. május 15-én Pélissier egy Innsbruck melletti, erdővel övezett városkában találkozott Lebeggyel. Jelen volt Jacques Brier, Roman Novoszad és Lida Tulcsina is, hogy a légkör bizalmasabb legyen, ám az igazi megbeszélés a francia hírszerzőtiszt és az ukrán nacionalista vezető között zajlott. Vilmosnak, Romannak és Lidának köszönhetően egy jelentős ukrán mozgalmár került kapcsolatba egy nyugati hírszerző ügynökséggel. A három barát nem tudhatta, mi lesz a következő mozzanat, de annyit megértettek, hogy segítségükkel az ukrán nacionalisták egy talpalatnyi helyen megvethették a lábukat, amire nélkülük aligha került volna sor. A későbbiekben Lebegy az amerikaiakkal működött együtt.⁴⁵

Roman soha nem tudta meg, mi lett fáradozásai eredménye, de a munkát szívből élvezte. Ahogy a küldetésben játszott szerepéből kiderül, szeretett kockáztatni, kivált ha nők is érintve voltak. Nemcsak Lida nyomát követte Bajorországig, hanem azt a női tisztet is nyomon követte, akit az ő megfigyelésével bíztak meg: a csinos francia nőszemélyt már az Innsbruckból Münchenbe tartó gépen felfedezte. Bajorországban a nő tapintatosan lépett közbe, hogy Roman elmagyarázhassa az amerikaiaknak, mi dolga az ő megszállási övezetükben. Néhány héttel később, mintegy véletlenül, a Bécsi Filharmonikusok hangversenyén ugyancsak találkoztak, majd együtt kezdtek koncertekre járni, és a hölgy a lakására is meghívta vacsorára.

Vilmos figyelmeztette fiatal barátját, hogy legyen óvatos. Ha a szóban forgó hölgy valóban francia tiszt, úgy Roman kiszolgáltatja a magánéletét egy hírszerző szolgálatnak, továbbá módot ad rá, hogy a franciák a szex hagyományos, de

veszélyes indítéka alapján beszervezzék a maguk műveleteibe. Noha Vilmos nem bánta, hogy Roman ügyében kockázatokat vállaljon, vigyázni is próbált a barátjára. Az is lehet persze, hogy egyszerűen féltékeny volt.

Vilmos vonzódott Franciaországhoz, de ez a vonzalom nem volt sem vak, sem érzelmős. Hajdani párizsi tartózkodása súlyos nyilvános megaláztatással ért véget. A háború alatt épp eléggé megérett és kijózanodott ahhoz, hogy felismerje: Franciaország talán valóban Ukrajna szövetségesévé válhat. Hitt bizonyos érdekközösségben a nyugati hatalmak – így Franciaország – és az ukrán mozgalom között. Tudta, hogy Németország vereséget szenvedett, a Szovjetuniót pedig Ukrajnát illetően csak az érdekli, hogy helyreállítsa saját hatalmát, és szétzúzza a nemzeti ellenállást. És meggyőződése volt, hogy Franciaország, Nagy-Britannia és az Egyesült Államok a háború utáni időszakban Ukrajna lehető legalkalmasabb patrónusai lesznek.⁴⁶

Vilmosnak abban igaza volt, hogy Ukrajnának nincsenek más lehetséges pártfogói, de talán túl sokat remélt Párizs, London és Washington cselekvési lehetőségeitől. Az elkövetkező években a nyugati hírszerző szolgálatok valóban támogattak néhány ukrán nacionalistát. Ám az amerikaiakat, a franciákat és a briteket egyaránt lekörözte a szovjet kémelhárítás. A szovjetek általában előre tudták, hol érnek majd földet a repülőgépekről ledobott ukránok. És azokat az ukránokat, akik nyugati segítséggel lépték át a szovjet határt, általában elfogták, megkínózták és agyonlőtték.

Ukrajna leghőbb reményei jóformán reménytelenek voltak. Míg Bécsben Vilmos továbbra is ukrán nacionalistákat toborzott a francia hírszerzésnek, nemigen volt tisztában vele, milyen kétségbeesetté vált az ukránok nemzeti küzdelme.

A Nyugat-Ukrajnába visszatérő szovjetek el voltak tökéelve, hogy minden ellenállást összezúzzanak. A Nyikita Hruscsov vezette szovjet különleges erők parancsba kapták, hogy fokozott brutalitással lépjenek fel; így a lakosság jobban tartott tőlük, mint az ellenük harcoló ukrán partizánoktól, pedig azok is magasra tették a lécet: gátlástalanul öldökölték az ügyárulóinak tartott lengyeleket, sőt ukránokat is. Végül azonban a szovjet erők elég testet csonkítottak meg, elég falut égettek fel és elegendő családtagot deportáltak ahhoz, hogy felülkerekedjenek ellenségeiken. Az államapparátus mindig végig mellettük állt.

Moszkva meg akart bizonyosodni róla, hogy külső hatalom nem használhatja fel ellene az ukrán kérdést, és ennek érdekében könyörtelen politikával szorította a megfelelő népességi csoportokat a maguk határai közé. 1944 és 1946 között, a két éven át tartó deportálások során, mintegy egymillió lengyelt és ukránt deportáltak nyugatra és keletre, a kommunista Lengyelországba és Szovjet-Ukrajnába. Ezeknek az akcióknak az volt a céljuk, hogy elszívják az Ukrán Nacionalisták Szervezetének támogatottságát. A határ lengyel oldalán a hatalmon lévő kommunisták nyíltan rasszista módon viszonyultak az ukránok lengyelországi tartózkodásához. Az egyik lengyel tábornok a holokauszt szellemét árasztó nyelven javasolta „az ukrán kérdés egyszer s mindenkorra szóló megoldását”. 1947-ben ez a tábornok is ama végső hadművelet parancsnokai közé tartozott, melynek során a Lengyelországban még megmaradt ukránokat délről és keletről északra és nyugatra telepítették át. A célszemélyek között voltak a Beszkidekben, Żywiec környékén élő ukránok is, akiktől Vilmos az első ukrán szavakat hallotta.⁴⁷

Ukrajna fogalma nem veszett ki, elvégre a szovjetek továbbra is kormányoztak egy ilyen nevű köztársaságot, amely

a keleti sztyeppéktől a Kárpátokig terjedt, és magában foglalta csaknem az összes területet, amelyre az ukrán hazafiak az első és a második világháborúban igényt tartottak. Szovjet-Ukrajna Oroszország után a Szovjetunió második legnagyobb köztársasága volt. Ám az ukrán nacionalisták hiába küzdöttek e területek valódi állami függetlenségéért: harcuk bukásra volt ítélve. Elsőpró számbeli fölényüknek és könyörtelen partizánellenes taktikájuknak köszönhetően a szovjet-ukrajnai szovjet erők az 1950-es évek elejéig legyőzték a nacionalistákat a határ innenső oldalán.

A szovjetek és lengyel kommunista szövetségeseik azzal is sietteték az ukrán nacionalista felkelés összeomlását, hogy Galíciát, az ősi Habsburg-tartományt, amelyen most a Szovjetunió és a kommunista Lengyelország osztozott, gyökeresen megtisztították a nemzeti sokszínűség minden nyomától. Immár a lengyel oldalon lengyelek, az ukrán oldalon ukránok éltek. A zsidókat a németek a holokauszt során legyilkolták, a németeket most elűzték Németországba. A soknemzetiségű Galícia, amelyet a Habsburgok teremtetek meg, Hitlert és Sztálint nem élhette túl.

1948-ra a többszörös lojalitású, sokarcú nemzetiségek lakta Habsburg-Európa megszűnt létezni. A lengyel Habsburgok együtt süllyedtek el az őseik által felépített Európával. István fiai és lányai meghaltak, vagy, akarva-akaratlanul, elhagyták Lengyelországot. A lányok közül Renáta 1935-ben elhunyt; Eleonóra férjével, Kloss-szal Ausztriában élt; Mechtildisz és férje, Olgierd Czartoryski pedig a háború alatt Brazíliába menekült. A németek furcsán búcsúztatták az egykori főhercegnőt. Amikor lengyel útlevelel átutazott Németországon, megállította egy német rendőr, aki lánynevét kibetűzve megkérdezte: „Habsburg? Ez zsidósan hangzik.” Brazíliai

emigrációjában Mechtildisznak folyton magyarázkodnia kellett, miszerint ő nem német, hanem osztrák származású, és magát lengyelnek tekinti. Leó 1939-ben halt meg, és bár ő maga, valamint felesége és gyermekei elsősorban minden bizonnyal osztrákok vagy németek voltak, Leó nemzetisége, korai halála jóvoltából, mindörökre meghatározatlan marad.⁴⁸

Az 1940-es évek végén Alice és Albrecht változatlanul lengyelként kívánt Lengyelországban maradni. A lengyel kommunista rendszer ugyanakkor nem volt hajlandó visszaszolgáltatni nekik, amit a németek lefoglaltak: a birtokot és a serfőzdét. Albrecht és Alice egyszer már elvesztette vagyonát, amiért hűségesei maradtak Lengyelországhoz. Most másodszor is elvette tőlük egy magát lengyelnek nevező új rendszer. Albrechtet, aki Lengyelországot választotta, aki harcolt Lengyelországért, akit lengyelségeért megkínóztak, az új lengyel hatóságok végső sértésként németnek nyilvánították. Betegen, sajgó szívvel hagyta el Lengyelországot, és Svédországba költözött át; Alice reménykedett, hogy az ottani orvosok majd helyreállítják az egészségét. Két leánya csatlakozott hozzá az emigrációban.

Alice ide-oda utazott Svédország és Lengyelország között; még mindig a családi vagyon visszaszerzésén fáradozott, persze hiába. Történetesen éppen Lengyelországban volt, amikor 1951-ben értesült férje haláláról. Ekkor ő is megadta magát. Ő, aki két férje kedvéért lengyellé vált, aki egy büszke arisztokrata otthon úrnője volt, egyszersmind az utolsó lengyelországi Habsburg, végül visszatért szülőhazájába, Svédországba.

És mi történt Vilmostal, az ukrán Habsburggal egy új, „fajilag tiszta” Európában, ahol dúlt az osztályharc? Ő 1947-ben meglelte a módját, hogy kibékítse magában kettős, osztrák

és ukrán identitását. Elfogadta az osztrák demokráciát, támogatta az egyik osztrák politikai pártot; ugyanakkor reménykedett, hogy Ukrajna az akadályok ellenére felszabadulhat a szovjet elnyomás alól. Ausztriában rendezte be otthonát, és megőrizte Ukrajnáról szőtt álmát. Még akkor is, amikor 1947-ben a szovjetek Bécs utcáin vadásztak az ukrán kémekre, ő ukrán barátaíéhoz kötötte a maga sorsát. Úgy érezte: ha majd Ausztria visszanyeri szuverenitását, és véget ér a négyhatalmi megszállás, ő is biztonságban lesz. Ha pedig Ukrajna valamiképpen lerázza a szovjet igát, őt hőssé avatják.

Vilmosnak azonban tudnia kellett: ha a szovjetek még sokáig ott maradnak a két országban, neki el kell tűnnie a bécsi utcákról és a történelem lapjairól.

1. The first part of the document is a letter from the President of the United States to the Congress, dated January 1, 1861. It is a formal communication, and it is written in a very formal and dignified style. The President expresses his regret that he cannot deliver a personal message to the Congress, and he explains the reasons for this. He then proceeds to discuss the state of the Union, and he expresses his confidence in the future of the country.

2. The second part of the document is a report from the Secretary of the Treasury, dated January 1, 1861. It is a detailed report on the financial condition of the country, and it contains a great deal of statistical information. The Secretary discusses the revenue of the country, and he explains the various sources of income. He also discusses the expenditures of the government, and he explains the various items of expense.

3. The third part of the document is a report from the Secretary of the Interior, dated January 1, 1861. It is a detailed report on the state of the interior of the country, and it contains a great deal of information about the various departments of the interior. The Secretary discusses the land department, and he explains the various lands that are owned by the government. He also discusses the mineral department, and he explains the various minerals that are found in the country.

4. The fourth part of the document is a report from the Secretary of the Navy, dated January 1, 1861. It is a detailed report on the state of the navy, and it contains a great deal of information about the various ships and vessels of the navy. The Secretary discusses the fleet of the navy, and he explains the various ships that are in service. He also discusses the personnel of the navy, and he explains the various ranks and grades of the officers and crew.

5. The fifth part of the document is a report from the Secretary of the War, dated January 1, 1861. It is a detailed report on the state of the army, and it contains a great deal of information about the various regiments and battalions of the army. The Secretary discusses the organization of the army, and he explains the various departments of the army. He also discusses the personnel of the army, and he explains the various ranks and grades of the officers and soldiers.

[illegible]

Európai forradalmak

Bécs a zene városa, amíg a zene nem válik túl hangossá. A bécsieknek megvan a maguk elképzelése az esti nyugalomról, amelyet régóta szentesített a megszokás és a törvény, és ha ezt valaki megszárvja, egykettőre kihívják a rendőrséget. Az idegeneket nemzedékeken át meg-meglepte a dermesztő hangú kopogtatás, éppen akkor, amikor átadták volna magukat a mulatságnak. A bécsi rendőrség udvarias, de határozott, és néha kénytelen elvinni egy-egy embert. Így járt 1947. egy tavaszi estéjén Vaszil Kacsorovszkij ukrán menekült is, Vilmos és Róman barátja, akit csendháborításért letartóztattak. A fiatalember sokáig fennmaradt, énekelt és táncolt, hogy megünnepelje a születésnapját, amelyből több nem adatott neki.

Kacsorovszkij kém volt: ukrán nacionalista, aki a francia katonai hírszerzésnek dolgozott. Tipikus ukrán történet volt az övé. 1939-ben, anélkül hogy egy lépést is tett volna, egyszer csak a Szovjetunióban találta magát. A Berlin és Moszkva közötti, 1939. augusztusi meg nem támadási szerződés titkos záradéka értelmében a Szovjetunió magának követelte fél Lengyelországot, amely magában foglalta a régi Habsburg-Galícia keleti részét, Lvov városát, valamint ötmillió ukránt.

Amikor a szóban forgó területeket az Ukrán Szovjet Köztársasághoz csatolták, az ukrán nacionalisták Nyugatra menekültek. Ha Sztálin hozzájuk férhetett volna, hosszú éveket tölthettek volna szibériai vagy kazahsztáni száműzetésben.

Kacsorovszkij 1940-ben érkezett Bécsbe, ahol a német katonai hírszerzésnél talált munkát mint rádiókezelő. Ekkorra persze Ausztriát már magához ragadta a hitleri Németország, amely Lengyelország és Franciaország lerohanásával Európa uralkodó hatalmává vált. Hitler figyelme ekkor Kelet felé fordult: már tervezte a Szovjetunió megtámadását, hogy ekként pecsételje meg végső európai győzelmét. Amikor a német erők az 1941. júniusi gigantikus rohammal behatoltak Szovjet-Ukrajnába, igencsak kelendő lett Kacsorovszkij anyanyelvi szintű ukránnyelv-tudása.

Németország tönkrezúzta a Kacsorovszkij-féle ukrán nacionalisták reményeit: nem állította helyre Ukrajna önállóságát, és a Vörös Hadsereget sem győzte le. Az 1943-ban és 1944-ben bekövetkező szovjet előretörés újabb bonyodalommal járt. Amikor a szovjetek a keleti fronton megverték a németeket, ismét bekebelezték egész Szovjet-Ukrajnát, beleértve a németek által a paktumban nekik juttatott területeket is. Kelet-Galícia, Kacsorovszkij szülőföldje ismét Szovjet-Ukrajna nyugati része lett. Miután a németek 1945. május 8-án letették a fegyvert, Kacsorovszkij és a hozzá hasonló ukránok nem mehettek haza, sőt szovjet szémszögből még bűnösebbnek számítottak, mint korábban: már nemcsak nacionalisták voltak, hanem a németek kollaboránsai is. Kihallgatás és kivégzés várt volna rájuk.

Vilmos már a háború alatt megértette: az ilyen férfiak és nők egyetlen lehetősége, ha átállnak a másik félhez, és a nyugati szövetségesek között keresnek pártfogókat. A németekkel való korábbi együttműködés természetesen nem sok

rokonszenvet keltett az amerikaiak, a franciák és a britek között. Ám a kommunizmus 1946-os kelet-európai elterjedésével párhuzamosan a nyugati hatalmak felismerték, hogy sokkal többet kellene tudniuk a Szovjetunióról, és e célból, időnként Vilmos segítségével, Kacsorovszkijhoz hasonló ukránokat is toboroztak. Mint előtte Lida, Kacsorovszkij is először Románnal találkozott, aki elvitte Vilmoshoz, és az utóbbi segítette hozzá, hogy kapcsolatba lépjen a franciákkal.

A franciák 1946 augusztusában bízták meg Kacsorovszkijt az ausztriai, magyarországi és romániai szovjet katonai lépések megfigyelésével. A két utóbbi országban, amelyet a Vörös Hadsereg foglalt el, a kommunista pártok hamarosan győzelemmel végződő hatalmi harcot folytattak. Kacsorovszkij panaszkodott ugyan, amiért nem tud sem magyarul, sem románul, de minden tőle telhetőt elkövetett, hogy helyi hírforrásokból hálózatot építsen ki. 1946 decemberében a franciák ellátták osztrák iratokkal, és továbbra is Bécsben élt, ahonnan az igényektől függően kereste fel Budapestet és Bukarestet.

1947 elejére a szovjet katonai kémelhárítás, a rettegett Szmers már szorosan Kacsorovszkij sarkában volt. Szovjet katonák legalább egy ízben megpróbálták Kacsorovszkijt egy autó hátsó ülésére kényszeríteni, de az erőteljes férfinak sikerült elmenekülnie. Most, amikor a multság után az osztrák rendőrség átadta a szovjeteknek, zavarodott volt, fáradt, és valószínűleg részeg is. A sors szeszélyének köszönhetően a bécsi rendőrség olyan embert vett őrizetbe, akit a szovjet megszálló hatóságok, amelyek városukban az igazi hatalmat gyakoroltak, lázasan kerestek. A szovjetek néha elárulták az osztrák rendőrségnek, kikre vadásznak, és jogot formáltak rá, hogy tetszésük szerint bárkit letartóztassanak és kihallgassanak. Így vagy úgy, de többnyire elkapták az emberüket, és

most, egy lármás mulatózásnak meg egy ingerlékeny szomsédnak köszönhetően, Kacsorovszkij is a kezükbe került.

Kacsorovszkij vallott. Neveket árult el. A Béctől délre, a főváros közvetlen közelében fekvő Baden szovjet főhadiszállásán Kacsorovszkij meglepő információkkal szolgált. Elmondta, hogy Habsburg Vilmos és barátja, Roman Novoszad hozta össze a francia katonai hírszerzéssel. A Vörös herceg, aki 1918-ban Ukrajnában, majd 1921-ben Ausztriában szemben állt a szovjetekkel, 1935-ben pedig áldozatul esett egy botránynak, amely tönkretette ukrán politikai karrierjét, íme, visszatért a tett mezejére. Vilmos már több mint egy éve szorgoskodott a szovjetek ellen, anélkül hogy elárulta volna magát. A szovjetek most megkaparintották az első készséges tanút. Kacsorovszkij talán azt hitte, hogy Vilmos és Roman kiszolgáltatásával ő maga megmenekülhet. Ha így gondolta, tévedett. A szovjetek eltették láb alól. Egyike lett a sok ezer áldozatnak, akik a négyhatalmi megszállás éveiben eltűntek a bécsi utcákról, és soha többé nem kerültek elő. Egyszerűen nyomuk veszett: az osztrák rendőrség és az osztrák állam korlátozott hatalmán túl a szovjet uralom szakadékába zuhantak.¹

Ezután Romanra került sor. 1947. június 14-én szovjet katonák elrabolták Bécs brit szektorából. Ahogy az osztrák rendőrség jelentette, „ismeretlen polgári személyek betuszkolták egy W2038-as rendszámú magánautóba, és elhajtottak vele”. A rendszám nyomán eljutottak egy szovjet őrnagyhoz – és ezzel az osztrák nyomozás természetesen befejeződött. Ausztriában szabad választásokat tartottak, és demokratikus kormány volt hivatalban, de ez a kormány a maga felségterületén nem volt szuverén. A szovjet őrnagy, bizonyos Honcsaruk, Badenben kihallgatta Romant. A fogoly három napon belül beismerte Vilmoshoz fűződő kapcsolatát, valamint a nyugati hírszerző ügynökségek számára végzett munkáju-

kat. Augusztus 19-én így határozta meg kettőjük viszonyát: „Barátokként bízunk meg egymásban.”²

Bizalom nélkül kettőjük titkos akciói meg sem valósulhattak volna. Most azonban, amikor egy harmadik személy elárulta őket, a két barát a szovjet fogságban találkozott. Másnap, 1947. augusztus 20-án a szovjetek úgy határoztak, hogy Vilmost is letartóztatják. A kiszemelt áldozat már bizonyára félelemben élt. Kacsorovszkij hirtelen eltűnt. Aztán barátja, Roman is köddé vált. Igencsak magányos lehetett a fasangassei lakásban, és minden oka megvolt rá, hogy a legrosszabtból tartson. Egy augusztusi napon elhagyta az irodát, ahol három kis vállalkozása adminisztrációját intézte, és azt mondta munkatársainak, hogy ebédelni megy. Ezután a jelek szerint a legközelebbi pályaudvar, a Südbahnhof indulási oldalának bejáratát célozta meg, de nem szállt vonatra. Az osztrák rendőrség ezt az ügyet is jelentette: „Egy férfit, aki megfelelt Habsburg Vilmos személyleírásának, 1947. augusztus 26-án 14 órakor a Südbahnhof indulási bejáratánál megragadott három vörös karszalagos szovjet katona, élükön egy őrnaggal, és elvitték a szovjet parancsnokságra.”³

A következő négy hónap alatt Honcsaruk őrnagy Badenben folyamatosan vallatta Vilmost. A szovjet normákhoz képest jól bántak vele. Míg a többi fogoly közös tálból evett, ő saját edényt kapott; még saját pokróca is volt. Mégis borzalmasan festett. Tüdőbaja és szívbetegsége miatt rendszeres orvosi kezelésre szorult, amitől most megfosztották. Négy hónappal letartóztatása után, amikor 1947. december 19-én Romannal és más foglyokkal együtt repülőgépre ültették, a többieknek feltűnt ritkuló haja, rettegő tekintete, reszketeg hangja. Miután a gép felszállt a Bécs környéki, asperni repülőtérre, Vilmos megkérdezte egy német fogolytól, kitörőben van-e a harmadik világháború.

Az adott időszakban és az adott helyen ez a kérdés korántsem hangozott furcsán. 1947-ben senki sem tudhatta, hogy a hidegháború nem fog-e felforrósodni. Az Egyesült Államok a Marshall-terv formájában tekintélyes segélyben részesítette az európai államokat, amelyet a Szovjetunió parancsára a kelet-európai vazallus államok nem fogadhattak el. Harry Truman elnök kijelentette, hogy Amerika minden szükséges eszközzel meg fogja akadályozni a kommunizmus áttérjedését Görögországra. Sztálin attól tartott, hogy az amerikaiak és a britek módot találnak a balkáni beavatkozásra. Lengyelországban, Nyugat-Ukrajnában és a balti államokban

még mindig partizánok ezrei harcoltak a rájuk kényszerített kommunizmus ellen. Mivel tudták, hogy külső segítségre van szükségük, sokan álmodoztak egy harmadik világháborúról, amelyben a Szovjetuniót lerohanják a britek meg az amerikaiak. Az a százmillió európai, aki túlélte a hitleri birodalmat, hogy utána Sztálin uralma alá kerüljön, nehezen törődött bele, hogy az amerikaiak és a britek magukra hagyják őket a totalitarizmussal szemben.⁴

Mire a gép Lvovban földet ért, Vilmost már nem foglalkoztatta a jövő, inkább a múlton töprengett. Azon az első éjszakán, amelyet az immár Szovjet-Ukrajnához tartozó városban töltött, az első világháborúról álmodott, és álmában ifjúkori hőstetteiről beszélt, fel-felriasztva rabtársait. Utazása a szovjet fogságba furcsa módon napfényre hozta ifjúkori kalandjait. Aspernt, a repülőteret, ahonnan Bécs elhagyták, legharciasabb őse, Károly főherceg legnagyobb katonai győzelme helyszínéről nevezték el. Baden, ahol a szovjetek 1947 augusztusa és decembere között vallatták, az első világháborúban a Habsburg-hadsereg főhadiszállása volt. Mialatt a kihallgatások során egészsége egyre hanyatlott, talán az is eszébe jutott, hogy harminc évvel korábban már járt itt: gyógykúrára vett részt különböző betegségei miatt. Most pedig megérkeztek Lvovba, ahol 1918-ban általa kiképzett katonák álltak egy ukrán felkelés élére. Másnap Kijevbe készültek, a részben az ő segítségével megalakított Ukrán Nemzeti Köztársaság fővárosába, annak a képzelétszerű ukrán királyságnak a székhelyére, amelyről nyári sztyeppe kalandjai közben álmodozott.⁵

1947. december 20-án, amikor Lvovból Kijevbe repültek, Vilmos közös pokróc alatt ült Romannal, és ukránul suttogtak egymás közt. Vilmos első útja volt ez az ukrán fővárosba; a két férfi minden bizonnyal tudta, hogy egyszersmind

az utolsó is lesz. Sorsuk valószínűleg ekkor pecsételődött meg: csak abban reménykedhettek, hogy nem mártanak majd be túl sok embert. Kihallgatásaikra a Volodomirszka utcai állambiztonsági minisztériumban került sor. Ez a sugárút, amely a város magaslati részét szelte át, valószínűleg Kijev legszebb utcája volt; ilyen helyre szokás palotát vagy börtönt építeni. Harminc évvel korábban bolsevikok és Habsburgok egyaránt arról álmodoztak, hogy ők veszik birtokba ezeket a magaslatokat. 1918-ban Vilmos a sztyeppén ütött tábort, s várta a megfelelő pillanatot, hogy benyomuljon Kijevbe. A Vörös herceg most eljutott álmai városába, de korona helyett szemkötőt viselt, és nem a trónhoz, hanem egy börtöncellába kísérték. Mivel ukrán honfitársai között volt, akik ismerték 1918-as kalandjait, nem rejtette véka alá ifjúkora trónra törő álmait. Amikor 1947 januárja és áprilisa között másodszor vetették alá sorozatos kihallgatásoknak, még egyszer előadta élete történetét, amely ezúttal véget is ért.⁶

1948. május 29-én egy szovjet bíróság elmarasztalta Vilmost, amiért 1918-ban Ukrajna királya akart lenni; amiért 1921-ben a Szabad Kozákokat vezette; és amiért a háború alatt és után a brit és a francia hírszerzést szolgálta. A szovjet törvény visszamenőleges hatályú és területtől független volt, vagyis az évtizedeket átugorva nyúlt vissza azokhoz az időkhez, amikor a Szovjetunió még nem is létezett, és kiterjedt olyan külső területekre, amelyek fölött Moszkva soha nem gyakorolt szuverenitást. Egyéb „gáztettei” között a kémtevékenységet, amelyet Vilmos a második világháború alatt a németek ellen folytatott, úgy kezelték, mint a Szovjetunió ellen elkövetett bűnt. Ugyanez történt egyébként más kelet-európaiak ezreivel. A szovjet bírák a nem kommunista ellenállási mozgalmakat a németekkel való kollaborálás egy formájának tekintették. Ideológiai szempontból ezt igazol-

hatta az a marxista elgondolás, miszerint a nácizmus egyszerűen a fasizmus legmagasabb formája, a fasizmus pedig természetes folyománya a kapitalizmusnak – ezért aki a kommunizmus helyett valamilyen más rendszerért harcol, objektíve a nácik szövetségese.

A szovjet igazságszolgáltatási rendszernek azonban pragmatikusabb indítékai is voltak: azok, akik ellenálltak a németeknek – emberek, akik hittek a nemzet becsületében, és készek voltak kockázatot vállalni, férfiak és nők, akiket nem félemlítettek meg a karszalagok, a lovaglócsizmák, a pökhen-di vagy fenyegető tekintetek, az érett szellemek, akiket hidegen hagytak a propagandafrázisok és a győzelmi felvonulások –, éppígy a szovjeteknek is ellenállhatnak. Természetesen nem mind voltak olyan előkelők, mint Albrecht, vagy olyan bájosak, mint Alice; vagy, ha már itt tartunk, olyan vonzóak sem, mint Roman, vagy olyan gátlástalanok, mint Vilmos. Mindazonáltal mindazok az európaiak, akik nem húzták meg magukat passzívan a németek alatt, a szovjetekre veszélyt jelenthettek, tehát a legokosabb az volt, ha megszabadulnak tőlük. 1948. augusztus 12-én a szovjet tiszték elrendelték, hogy Vilmost szállítsák át egy nyugat-ukrajnai börtönbe, ahol majd letölti huszonöt évre szóló ítéletét.⁷

Hat nappal később, 1948. augusztus 18-án, 357, szovjet fogságban lemorzsolt nap után Vilmos belehalt a tüdőbajba. Aznap volt Ferenc József császárnak, Vilmos első patrónusának születésnapja, és éppen száz éve történt, hogy 1848-ban, „a népek tavaszán”, trónra került. Vilmos tüdeje, amely a szűztiszta Habsburg-Adria partján fújta ki először a levegőt, egy kijevi szovjet börtönkórházban lélegzett utolsót. A kék szempár, amely 1908-ban még látta Ferenc Józsefet dicsősége teljében az Udvari Operaházban, rozsdás ágykeretek és repedezett betonfalak látványával búcsúzott az élettől.

Nem világos, végezni akartak-e a szovjetek Vilmostal vagy sem. Elvégre halálra is ítélték volna. Másfelől az egy éven át tartó kihallgatások alatt bízvást kezelték volna a tüdőbaját és szívbetegségét, ahelyett hogy csak tétlenül szemlélik egészsége rohamos hanyatlását. Az ilyen halálmek különben jellemzőek voltak a szovjet rendszerre; Sztálin rendőrsége közvetlen parancsra nagyjából egymillió emberrel végzett, miközben ugyanakkor a Gulag munkatáboraiiban számtalan millió további áldozat pusztult bele a kimerültségbe vagy a zord bánásmódba. Ha Vilmos túléli a kihallgatásokat, a börtönben minden bizonnyal gyorsan oda-vészett volna.

A szovjet politika gyilkos volt, ugyanakkor hazug is. Vilmos halálát a hatóságok elhallgatták. Az ítéletről értesítették az osztrák hatóságokat, amivel közvetve arra utaltak, hogy Vilmos él, és táborba került. Ahogy ilyen esetekben általában történt, akadtak emberek, akik a Szovjetunióból Ausztriába visszatérve azt állították, hogy látták Vilmost élve. Később ugyanilyen álhírek terjedtek el arról, hogy az ötvenes években, fogságban halt meg. Az osztrák állam néhány éven át tudakozódott sorsáról. 1952-ben azonban az osztrák hatóságok meggondolták magukat, és kijelentették, hogy Vilmos nem is volt osztrák állampolgár: mivel soha nem mondott le a Habsburgok trónjaihoz való jogairól, törvénytelenül kapott 1936-ban állampolgárságot. Ausztria, négy évvel Vilmos halála után, mosta kezét.

Vilmos örökös hontalansága, amely élete jelentős részében felszabadító hatással volt rá, most maga alá temette. Nyugtalan szelleme, amely az általunk ismert egyetlen örökkévalóságról tanúskodott, tudniillik arról a vágyunkról, hogy örökkévalóak legyünk, régóta elnémult. Remekbe formált teste, amelyet egykor megcsodáltak Európa fürdőhelyein és

sípályáin, felbomlott, névtelenné vált, feledésbe merült. Eltűnt testestül-lelkestül, valahol a monarchia és a modernitás között, miután olyan gazdag és különös életet élt végig, amelynek nincs szüksége önálló korszakra.⁸

Vele együtt mintha egy ukrán álom is sírba szállt volna. Vilmos egyike volt a sok tízezer férfinak és nőnek, akit a szovjetek az 1940-es évek második felében megöltek az ukrán függetlenségi mozgalmakban való tényleges vagy feltételezett részvételük miatt. Sokan közülük, ha nem épp a legtöbben, az egykori, Habsburgok birtokolta Kelet-Galíciából származtak. Vilmos talán valamennyiüknél inkább testesítette meg a Habsburg-monarchiához és a Nyugathoz fűződő kapcsolatot, az európai kultúrához és hagyományokhoz való kötődést – mindazt, ami, legalábbis számos hazafi meggyőződése szerint, megkülönböztette Ukrajnát Oroszországtól.

Moszkva, miután 1945-ben ezeket a nyugati területeket magához csatolta, szándékosan elvágta őket Habsburg történelmi múltjuktól. A népirtás és az etnikai tisztogatás már amúgy is jóvátehetetlenül megváltoztatta a lakosság összetételét. 1941 és 1944 között a németek legyilkolták a zsidók elsőprő többségét; ezt követően a szovjetek a lengyeleket (és az életben maradt zsidókat) Lengyelországba deportálták. Ugyanők továbbá betiltották a görög katolikus egyházat, azt az intézményt, amelyet a Habsburgok egy előbbi korszak számára hoztak létre. A görög katolikus egyház nemcsak az ukrán népet képviselte, hanem az állammal szembeni egyházi autonómia egész nyugati hagyományát is. Vilmosnak még 1918-ban volt némi szerepe a görög katolikus metropolita terveiben, amelyek az orosz ortodoxok áttérítésére irányultak. Ehelyett most a szovjet államnak mindenestől

alávetett orosz ortodox egyház nyelte el Nyugat-Ukrajna görög katolikus lakosait. Az utóbbi egyház papsága börtönbe vagy Szibériába került. Egy görög katolikus pap egy almával ajándékozta meg Románt, akivel a börtönben össetalálkozott.⁹

Romant 1947 júniusában éppen akkor tartóztatták le a szovjetek, amikor már majdnem befejezte zenei tanulmányait; ezt kihallgatásain rögeszmésen újra meg újra hangsúlyozta. Még azután is, hogy decemberben Vilmossal együtt Szovjet-Ukrajnába szállították, élt benne a remény, hogy visszatérhet Bécsbe, leteheti utolsó vizsgáit, és karmester lehet. Ehelyett kényszermunkára ítélték, és a sarkkör fagyosabb oldalán lévő norilszki táborba száműzték. A Gulagon, az elképzelhető legmostohább körülmények között, a fáradhatatlan fiatal férfi, egy fogolytársa szavaival, „egész jó kórust és zenekart” szervezett.¹⁰

Hans Swarowsky, Roman korábbi mestere, akinek a karrierje felívelt a náciizmus alatt, a háború után Bécsben, Grazban és Edinburghban vezényelt, sokkal kellemesebb helyeken, mint a sarkkör örökösén fagyponthoz alatti zónája. Hosszú és sikeres pályafutása folyamán számos, a következő nemzedékhez tartozó karmestert nevelt fel, akik közül néhányan jól ismertek a klasszikus zene világában. Roman, hasonlóan a 20. század számtalan ukrán művészehez, inkább a politikában hagyott nyomot, mint a művészetben. Amennyire hátrahagyott írásából megállapítható, soha nem bánta meg a kockázatot, amelyet Vilmosért és Ukrajnáért vállalt.¹¹

Mialatt Ukrajnát éppen elnyelte a Szovjetunió, nemzeti függetlenségének bajnokait pedig kivégezte vagy a Gulagra menesztette, Ausztria, fennállása óta első ízben, saját nacionalizmust fejlesztett ki. Mint ahogy a 19. században az ukrán

nemzettudat a Habsburgoknak és az Orosz Birodalomnak a határ menti területekért folytatott versengéséből született meg, úgy az osztrák nemzettudat is a hidegháború korai időszakában, a szuperhatalmak súrlódásai közepette öltött formát.

Az a szovjet szokás, hogy embereket tüntessenek el a bécsi utcákról, csak szerény példája volt az ellenőrzése alá vont európai régiókban gyakorolt moszkvai politikának. Ugyanez ismétlődött, jóval nagyobb méretekben, Lengyelországban, Magyarországon, Romániában, Bulgáriában és Csehszlovákiában – mindazon országokban, ahol 1946-ban, 1947-ben és 1948-ban vezették be a kommunizmust. Ausztriában és Németországban, amelyeket a szovjetek a nyugati hatalmakkal közösen foglaltak el, hamarosan kiderült, hogy a háborús szövetségesek nem tudnak megegyezni a kivonulás időpontjában. Az 1940-es évek végén Moszkva és Washington már mindenki számára nyilvánvalóan versengett a globális hatalomért. A hidegháború komolyra fordult. Az amerikaiakat és a szovjeteket lekötötte Németország, Korea, valamint az atomfegyverek terén kialakult verseny – Ausztriára kevés idő és figyelem jutott. Az idegen csapatok 1955-ig nem hagyták el az országot; a búcsúra csak a háború után tíz évvel került sor. Az ekkor aláírt államszerződés alapján Ausztria visszanyerte szuverenitását, egyszersmind kötelezte magát a katonai és politikai semlegesség legszigorúbb betartására.

A négyhatalmi megszállás egy teljes évtizedének megaláztatásai közepette az osztrákok olyan nemzeti mítoszt dolgoztak ki maguknak, amely egyaránt épült a német, majd a szövetséges uralom összesen tizenhét éven át tartó szenvedéseire. Az a tény, hogy az első időszakban Ausztria inkább volt a német Reich része, semmint áldozata, elhomályosult. A második világháború idején a szövetségesek megegyeztek, hogy helyreállítják Ausztria független államiségét. Abban

a reményben, hogy valamelyes támogatást szereznek a náci-ellenesség ügyének, úgy kezelték Ausztriát, mint Hitler „első számú áldozatát”. A háború után az osztrákoknak is megte- szett ez a meghatározás.

1955-ben előlről kezdődött a történelmük, amely azon az előfeltevésen alapult, hogy az osztrákok csak egész cse- kély mértékben felelősek a múltjukért. Mint minden nem- zet, amely a 19. században szembeszállt a Habsburgokkal, az új osztrák nemzet is három részre tagolta történelme nar- ratíváját: adva volt egy homályos aranykor a távoli múltban; ezt követte a középső szakasz, amelyet az idegen elnyomás jellemzett; és végül itt a jelen, amely meghozta a nemzeti felszabadulást. A Habsburg-korszak népszerű összefoglalása néhány képre korlátozódott: nagyjából ugyanazokra, mint amelyeket álomképekként tálaltak a jubiláló Ferenc József elé 1908-ban, az Udvari Operaházban.

Ausztria önábrázolása, ahol csak erre mód nyílt, kerülte a politikát, inkább a kultúrát, legfőképpen a zenét hangsú- lyozta. Néha azonban egészen elhalkult a zene Bécsben. A zsidó karmesterek és zeneszerzők, akik a bécsi kultúra kö- zéppontjában álltak, amióta csak Gustav Mahler 1897-ben átvette az Udvari Operaház igazgatását, vagy áldozatul es- tek a holokausztnak, vagy az 1930-as években elhagyták az országot. Akarata ellenére távozott a zenei tanulmányokat folytató Roman is, aki félretolta könyveit és karmesteri pál- cáját, hogy kémkedjen a németek ellen. Róla és az ukrán ügyről, amelyért feláldozta az élet örömeit, a háború utáni Ausztria megfeledkezett. Az ország jelenéből hiányzott min- den olyan mozzanat, amely indokolta volna, hogy bárki is felélessze Bécs és Ukrajna hajdani kapcsolatának emlékét.

Ausztria számára Ukrajna elveszett – nemcsak a Bécstől alig 80 kilométerrel keletebbre húzódó vasfüggöny miatt,

hanem mert kívül esett az osztrákok által megteremtett új nemzeti identitás szellemi határain. A Habsburgok alatt Auszt- ria soha nem volt nemzet: olyannyira azonosult a monarchiá- val és a birodalommal, hogy fölötte állt a nemzet fogalmának. Csak úgy lehetett nemzetté, ha leszáll erről a magaslatról, és beilleszkedik a modern Európába, mint egy nemzet a töb- bi közé. A semleges Ausztria biztonságra törekedett; a Nyu- gathoz hajlott, kerülve a keleti kapcsolatok kockázatát. Gaz- dasága jól teljesített abban a világban, amelyben a szolgál- tatások, a pénzügyek és az imázsok egyre nagyobb szerepet játszottak. Meglehet, a Kelet és Nyugat között egyensúlyozó Ausztria, amelyet először elfoglaltak a nagyhatalmak, majd lefoglaltak saját problémái, a korszak legtokéletesebb termé- ke volt: gazdag, sikeres, demokratikus, és közelmúltját ille- tően skizofrén.¹²

Ausztria, amely ismét köztársasággá vált, nemcsak a náci múlt ellenében határozta meg magát, hanem Habsburg- múltjától is elhatárolódott. Egy Vilmos-szerű személyiséget, aki Habsburg nevet és ukrán identitást viselt, aki megélté a maga fasiszta pillanatát, és kérkedett kihívó antikommu- nizmussal, sürgősen el kellett felejtetni. És ez meg is történt – Ausztriában csakúgy, mint egész Nyugaton. Amikor 1947 augusztusában letartóztatták, szovjet őrei lecsátolták csukló- járól az Omega órát. Ilyen márkájú órát viselt később James Bond is a mozivásznón; mi több, a fiktív Bond család még a Habsburgok egyik mottóját is átvette: „A világ nem elég.” Amíg ezt Bond megalkotója, Ian Fleming 1963-ban el nem árulta, nagyon kevés európainak jutott volna eszébe a mon- dás Habsburg-eredete. És mire James Bond 1995-ben az *Aranyszemből* Omega Seamaster márkájú órát viselt, nem alaptalan a feltételezés, hogy a film mintegy nyolcvanmillió nézője közül Vilmosra senki sem gondolt.

Pedig hát volt egyszer, nem is olyan sokkal régebben, egy igazi emberi lény, aki ilyen órát hordott – egy, a sablontól valamelyest elütő nőbarát, akinek családja ezt a mottót használta, akinek az élete a tenger fölötti uralom álmával kezdődött, és a Szovjetunió elleni mérész kémkedéssel ért véget. A hidegháború egygyé vált önnön kultúrájával, magába szívtott korábbi képeket és eszméket, és két európai nemzedéket tanított meg a kelet–nyugati konfliktus olyan történetére, amelyből a Habsburgok kimaradtak, holott annak idején ők álltak minden előzmény középpontjában.

De véget ért a hidegháború is, és a Habsburgok továbbra is jelen voltak. Vilmos életének két legjelentékenyebb Habsburg nőalakja – a sógornője, Alice, valamint Zita császárné – megérte a Szovjetunió felbomlását és egy új Európa kialakulását.

Mire Alice 1985-ben, kilencvenhat éves korában elhunyt, a Szovjetunióban egy Mihail Gorbacsov nevű reformer került hatalomra. 1988-ban Gorbacsov megígérte, hogy a Szovjetunió többé nem avatkozik kelet-európai csatlósai belügyeibe, vagyis eltávolítja az európai szovjethatalom építményének talpkövét. A kelet-európai kommunista rendszerek mind a saját lakosságuk elleni fenyegetésen és erőszakon alapultak. Miután 1956-ban a szovjetek leverték a magyarországi forradalmat, 1968-ban Csehszlovákiában is beavatkoztak; 1981-ben pedig kieroszakolták, hogy a lengyel kommunista vezetés statáriumot hirdessen. Habár Lengyelország önma-ga elleni inváziója szétverte a Szolidaritás néven ismert független munkásmozgalmat, egyszersmind beismerte, hogy a kommunista vezetők egyetlen mentsvára az erőszak.¹³

Kelet-Európában akkor omlott össze a kommunizmus, amikor Gorbacsov meg akarta reformálni a Szovjetuniót.

Azzal akart új életet önteni a kommunizmusba, hogy nyílt politikai vitákra buzdított, és ekként hiteles politikai támogatást szerzett a változáshoz; ám az eredmény, amelyhez politikája vezetett, gyökeresen eltért várakozásaitól. Elsőnek az a lengyel kommunista rendszer követte az új szovjet vonalat, amely 1981-ben már megpróbálkozott az erőszakkal. 1989-ben a lengyel kommunisták leültek tárgyalni az ellenzékkel, választásokat írtak ki, és alulmaradtak. Augusztusban a Szolidaritás, vagyis az ellenzék vezetői alakítottak kormányt. A kommunizmus számára ez volt a vég kezdete. Novemberben leomlott a berlini fal is, és ez lett a folyamat tartós vizuális emblémája. 1991 augusztusában a szovjet konzervatívok puccsot szerveztek Gorbacsov ellen, tiltakozásul egy olyan intézkedéssel szemben, amely a szovjet köztársaságoknak, így Ukrajnának is több hatalmat adott volna a központtal szemben. Ehelyett a puccs csak siettette a Szovjetunió végét és az államalkotó köztársaságok önállósulását. 1991 végén Ukrajna független állam lett.¹⁴

A rövid 20. századnak vége szakadt. Az egyik világháború a hagyományos birodalmak megszűnéséhez és a nemzeti önrendelkezés kísérletéhez vezetett; a másikkban két totalitárius hatalom csapott össze, és győzött egy újfajta ideológiai birodalom, vagyis a Szovjetunió. A hidegháború elég sokáig tartott ahhoz, hogy örökkévalónak tűnjön, gyors befejezésével pedig felmerült a kérdés: mit kezdjenek a népek a frissen elnyert szabadsággal? Moszkva kelet-európai csatlós államai 1989-ben visszakapták szuverenitásukat, és 1991 után a korábbi szovjetköztársaságok is függetlenné váltak: most az lett a feladat, hogy a kommunizmust valami mással váltsák fel. A fél kontinens mindjárt két átalakításba kezdett: az egypárti uralom politikai rendszere helyett demokráciát hoztak létre, az állami tulajdon és a tervgazdaság gazdasági

rendszerét pedig a szabad piacon alapuló kapitalizmus valamilyen változatával váltották fel. A kommunizmus alkonya egész Kelet-Európában utat nyitott a tömeges privatizációnak. A vállalatokat, amelyeket az 1940-es évek kommunista hatalomátvétele után államosítottak, most visszaprivatizálták, bár általában nem a korábbi tulajdonosok javára.

Amikor Lengyelország is belefogott az állami tulajdonú cégek magánosításába, a żywieci serfőzde a jog útvesztőjébe gabalyodott. 1991-ben a lengyel tőzsdére vitték. Ekkor léptek színre a nélkülözésben élő lengyel Habsburgok. Mivel a Heineken nevű holland sörgyártó mármintcég hozzálátott a részvények felvásárlásához, a lengyel Habsburgok – Alice és Albrecht fia és két lánya – megjelentek a lengyel médiában, hogy emlékeztessék a lengyeleket, kié is volt a żywieci serfőzde a nácik és a kommunisták előtt. Bár mindhárom testvér a két világháború közti Lengyelországban született, egyikük sem volt lengyel állampolgár. Károly István, a fiú svéd volt, Renáta, a fiatalabbik lány spanyol, míg az idősebb, Mária Krisztina Svájcban élt, és nem volt semmilyen állampolgársága. A család tagjai közül az egyetlen lengyel állampolgár, aki a lengyel bíróságokon is felléphetett, Alice első házasságából született fia volt. Ez az úriember, egy Habsburg-diplomata fia és egy miniszterelnök unokája, Kazimierz Badeni néven született, időközben azonban Joachim atyaként ismert Domonkos-rendi szerzetes és meglehetősen egyéni hangú teológus lett belőle.

Alice négy, hatvanas éveiben járó gyermeke Joachim atya vezetésével három pert indított. Az első azért folyamatott, hogy a serfőzde háború utáni államosítását nyilvánítsák semmissé, mivel az akkori törvényeket is megsértette. Ez az érv alighanem helytálló volt: a cég egy mezőgazdasági törvény alapján került a lengyel állam tulajdonába. A második bead-

vány nagy összegű kártérítést követelt, amiért a lengyel állam a magánosítás előtt nem tartotta tiszteletben a Habsburgok törvényes jogait. Ez sem volt rossz okoskodás, csak esélye nem sok volt: a lengyel államnak nem volt tartalék pénze az ilyen igények kielégítésére, hiszen a privatizáció célja éppen a pénzszerzés volt. A harmadik keresetben a család felkérte a bíróságokat: tiltsák meg, hogy a serfőzde a sörösüvegek és -dobozok címkéjén a Habsburg-koronát és -címet használja.

A Habsburgok először az emblémákkal kapcsolatos pert vesztették el. 2003-ban a lengyel legfelsőbb bíróság úgy döntött, hogy a Habsburg szellemi örökség köztulajdon. A Habsburg-történelem egyszersmind a lengyelek történelme, ennélfogva mindenkié. Alice, István, Albrecht és a többi lengyel Habsburg sajátos családi hagyományai Żywiec város tulajdonát képezik. A lengyel legfelsőbb bíróság kinyilatkoztatta, hogy azokban az évtizedekben, amikor maguk a Habsburgok nem maradhattak az országban, Lengyelország magáévá tette hagyományaikat. Ez az ironia aligha érintette kellemesen azokat a személyeket, akiket a totalitárius hatalmak megfosztottak tulajdonuktól, és akik felnőttéletüket száműzetésben töltötték. Alice gyermekei, legalábbis bizonyos értelemben, kétséget kizáróan lengyelek voltak, és éppúgy bírták a nyelvet, mint az ügyvédek, akik képviselték őket, és a bírák, akik döntöttek ügyükben. És mindenképpen lengyelebbek voltak, mint a Heineken cég, a serfőzde új gazdája.¹⁵

Nem maradt más hátra, mint tárgyalni a Heinekennel, amelynek leányvállalata 2005 végén a żywieci serfőzde részvényeinek 98 százalékát birtokolta. A Habsburgok elejtették igényüket az elstetett magánosításért fizetendő kártérítésre, és már csak egyetlen peres ügyük maradt: a lengyel állam javára történt eredeti kisajátítás törvényességének kérdése.

2005 decemberében hozzájárultak, hogy készpénz fejében ezt a keresetet is elejtsék.

A żywieci serfözde jelenleg a Heineken kikezdhetetlen tulajdona. A Habsburg-korona ott díszleg minden üveg sörön.

Alice ága, a lengyel Habsburgok egy vállalati logóra zsugorodtak, és nemzeti jelképekként dicsőültek meg. Ugyanezekben az években Zita utódai, a Habsburg-trónok örökösei azért küszködtek, hogy a szabad Európa új politikai viszonyai közepette helyreállítsák a család tekintélyét.

Maga Zita még megélte a varázslatos 1989-es évet, amikor Kelet- és Közép-Európa népei, a régi Habsburg-tartományok nemzetei visszanyerték szuverenitásukat. Lengyelországot követte Magyarország és Csehszlovákia – mindkettő teljes mértékben korábbi Habsburg-területekből állt. A Szovjetunió 1991-es felbomlásával felszabadult Ukrajna, amely részben magában foglalt két régi Habsburg-koronabirtokot is: Galíciát és Bukovinát. Délen háború tört ki Jugoszláviában; a leghevesebb harcok a korábbi Habsburg-tartományban, Boszniában dúltak. Horvátország, amelyet szintén korábbi Habsburg-birtokokból illesztettek össze, a Habsburgokat folyamatosan bosszantó Szerbiával került szembe.

Zita fia, Ottó, akit a harmincas években a Habsburgok restaurációjára képeztek ki, hatvan évvel később is tevékeny szerepet játszott a politikában mint egy bajorországi székelyű német konzervatív párt tagja és az Európai Parlament képviselője. Ottónak sok mondanivalója volt az új Európáról. Jugoszlávia szétesése után sürgette az európai államokat az újonnan függetlenné vált Horvátország elismerésére. Arkan, a Tigris, egy szerb félkatonai szervezet vezetője emlékeztette Ottót, mi történt Ferenc Ferdinánddal, amikor a balkáni politikába ütötte az orrát. Ottó a halálos fenyegetésre válaszol

személyesen kereste fel Sarajevót, mondván, „imádkozom, hogy a tragédiáknak ez a ciklusa lezáruljon”. Más országokról is voltak elképzelései, olyanokról, amelyek története a Habsburgokkal kezdődött, elsősorban Ukrajnáról. 1935-ben Vilmos Párizsban botrányba keveredett; ezzel megfosztotta Ottót egy ukrajnai Habsburg-szövetségestől, és kínos helyzetbe hozta az egész családot. Hét évtizeddel e csalódás után Ottó ismét megszólalt Ukrajna ügyében. 2004 végén még azt is kijelentette, hogy Európa jövője Kijevben és Lvovban fog eldőlni.¹⁶¹

Ottó szavaiban volt bizonyos igazság. Ukrajna volt Európában a legnagyobb és legnépesebb posztszovjet köztársaság: egy Franciaország méretű ország 50 millió lakossal. Mint ilyen, beillett próbakőnek: kiterjedhet-e a demokrácia a posztkommunista Európán túlra is? A legtöbb volt kommunista ország, amely tőle nyugatra terült el, többé-kevésbé sikeresen alakult át szabad választásokon és piacgazdaságon alapuló demokráciává. Tőle keletre Oroszországnak nem sikerült megteremtene ezeknek valamilyen felismerhető formáját, de támaszkodhatott a Szovjetunió állami infrastruktúrájára és állami elitjeire. Ukrajnának, ennek a korábbi szovjetköztársaságnak, amelynek múltjában kevés nyoma volt a független létezésnek, egyszerre kellett létrehoznia a független államiság összes intézményét a demokráciával és a piaccal. Mint minden olyan európai országnak, amelynek a kezdetektől, a Szovjetunió megalapításától fogva kellett elviselnie a kommunizmust, Ukrajnának is nem kevés nehézséget okozott ez az alapvető átalakulás. Az objektíven létező, vezetői személyes hatalmán túli állam fogalma merőben új volt számára. Miközben a nagyon is gyanús privatizáció korszakában nagy vagyonok jöttek létre, az államra mindinkább úgy tekintettek, mint az oligarcháknak nevezett gazdasági guruk védelmezőjére.

A 21. század első éveiben Ukrajna egyre mélyebbre csúszott az oligarchikus tekintélyuralomba. A nagyon erős hátskörrel felruházott elnök dúsgazdag férfiak és nők változó garnitúrájával uralkodott együtt; az utóbbiak többek között a televíziós csatornákat is az ellenőrzésük alatt tartották. A számtalan botrány lehangosabbikában az elnök egyik testőre 2000 végén leleplezte, hogy Leonyid Kucsma, az elnök egy hangfelvételen elrendelte egy újságíró eltüntetését. Ez a Georgij Gongadze nevű újságíró szerkesztője volt az Ukrainszka Pravda (Ukrán Igazság) nevű megbízható internetes hírportálnak, amely lerántotta a leplet a korrupt televíziós médiáról, és bírálta az elnöki adminisztrációt. Lefejezett holtteste néhány hónappal korábban került elő. A 2004-es elnöki kampányban az elnök gondosan kiszemelt utódának ellenfelét dioxinnal mérgezték meg. A jókora adag borzalmasan eltorzította az addig jóképű férfinak számító Viktor Jusczenko arcát.¹⁷

Jusczenko azonban, eltorzítva és fájdalmak közepette, tovább harcolt, és az exit pollok szerint megnyerte a választást. Amikor a Kucsma-adminisztráció 2004 decemberében meghamisította az eredményeket, Jusczenko hívei összegyűltek Kijevben, és a szavazatok újraszámolását követelték. Hetteken át százezrével táboroztak a kijevi Függetlenség tere fagyos burkolókövein, dacolva az időjárással, és a légkört áthatotta az erőszak nagyon is konkrét fenyegetése. Ellentétben minden korábbi történelmi helyzettel, az ukrán hazafiaknak most erős szövetségeik voltak Nyugaton. Európa és az Egyesült Államok nyomásának, valamint a lengyel közvetítésnek köszönhetően a siker sem maradt el. A választásokat megismételték, Jusczenko győzött, és a demokrácia elve helyreállt.

Ezalatt Oroszországban, az Egyesült Államokban és Európában sokan etnikai alapon értelmezték ezt a narancsos

forradalom néven ismertté vált folyamatot. Jusczenko támogatóit a nemzetközi média jelentős része népi ukránoknak tartotta, akiknek akcióját valamiképpen családi származásuk határozta meg. Ugyanakkor a demokrácia ellenzőit ugyanilyen vitatható módon oroszokként állították be. Ez volt az első alkalom, hogy a vezető világlapok ilyen kedvező fényben ábrázolták az ukrán nemzetet, ám az etnikai származás és a politika ilyenén társítása minden alapot nélkülözött. A meg gondolatlan sietség, amellyel a kelet-európai politikai történeteket lényegében faji kérdésként értelmezték, arra utalt, hogy Hitler és Sztálin nacionalista politikai gondolkodásmódja felülkerekedett a Habsburgok szelídebb és korántsem ilyen egyértelmű örökségén.¹⁸

Ám maga a narancsos forradalom voltaképpen a Habsburgok politikai bosszúja volt. 1918-ban Vilmos „ukránosítási” politikája arra törekedett, hogy felvilágosítsa az ukránul beszélő parasztokat: ők olyan nemzet tagjai, amely megérdemli, hogy saját állama legyen. Tervét nem sikerült megvalósítania, mint ahogy alulmaradt a többi ukrán is, aki azokban a forradalmi években a függetlenségért harcolt. Ám 1918 után az ukrán kultúráról mindenkinek, még a szovjeteknek is tudomást kellett vennie. A Szovjet-Ukrajnát sújtó rettenetes politikai elnyomás ellenére a szovjetek a kulturális politikában általában az „ukránosítás” egy saját változatát valósították meg (és erre ők is Vilmos szakkifejezését használták), abban a reményben, hogy így létrejön egy, a kommunizmussal szemben lojális szovjet-ukrajnai elit. 1945-ben a szovjetek megtették, amiről egyes Habsburgok 1918-ban csak álmodoztak: minden ukrán területet beolvasztottak a maguk soknemzetiségű államába, azt hirdetve, hogy ekként megoldották az ukrán kérdést. Amikor a Szovjetunió 1991-ben összeomlott, Ukrajna megfelelő modellt nyújtott a független

államisághoz. A szovjetköztársaság határai egyik pillanatról a másikra egy független országot rajzoltak körül.¹⁹

Amikor ezek után az ukrán kormány a korrupció mocsarába süllyedt, újból hivatkozni lehetett a népuralom vagy a demokrácia elvére. A 2004-es narancsos forradalom idején az ukrán hazafiak a kockázatoktól sem riadtak vissza, hogy megvédjék azt az Ukrajna-koncepciót, amelyben az állam polgárai beleszólhatnak a kormányzásba. Az 1991-es és 2004-es eseményekben Galícia, a korábbi Habsburg-tartomány lakói létszámukhoz képest aránytalanul nagy szerepet játszottak. Sok ukrán hazafi görög katolikus volt: ahhoz az egyházhoz tartoztak, amelyet a Habsburgok támogattak, a szovjetek azonban betiltottak. Ezek a hazafiak nem etnikai okokból álltak ki az ukrán nemzet mellett, hanem politikai döntés eredményeként. A bátor újságíró, akit lefejeztek, a Kaukázusban született, távol Ukrajnától. Kijevben, ahol az ukrán forradalom végbement, oroszul beszélnek.²⁰

A nemzet fogalma inkább érzelmi, mint nyelvi kérdés. Egy ifjúkori versében, amely a még csak kóstolgatott ukrán nyelven íródott, Vilmos tudatta, hogy katonáival a nemzeti szabadság felé menetel Ukrajna „hideg földjén”. A maguk békésebb módján a narancsos forradalmárok is a hideg földet választották. Ők is sátrakat emeltek abban a reményben, hogy megvalósítják a nemzeti szabadság eszméjét. Szeréncséjükre olyan Európában éltek, ahol a szabadságért erőszak nélkül lehetett küzdeni. Egyesek ukránul beszéltek, mások oroszul, a legtöbben mindkét nyelvet használták. Amikor a narancsszín sátrakban két nyelven szerelmeskedve felmelegítették a levegőt és a macskaköveket, bizvást elmondható, hogy Vilmos szellemében cselekedtek.²¹

Ezekben a narancsszín sátrakban a forradalmárok néha két zászlót tűztek ki: Ukrajnáét és az Európai Unióét. Úgy lehet, Ottó túlzásba esett, amikor 2004-ben kijelentette, hogy Európa jövője Ukrajnában fog eldőlni. Amikor 2007-ben ismét Kijevbe látogatott, némileg változtatott a fogalmazáson: „Ti is európaiak vagytok, mi is európaiak vagyunk.” A 21. század elejének Európájában a narancsos forradalom jelentette a legnyomatékosabb kiállást a demokrácia mellett.²²

A 21. század elején Európa merőben más modellt képviselt az ukránok előtt, mint a 20. század elején. A tízes, húszas, harmincas és negyvenes évek Európáját a birodalmak összeomlása, majd a politikai demokrácia, az infláció, utána a gyanakvás és végül a nemzetközi viszonyokat felborító háború jellemezte. A vonzó modern európai modelleket, amelyeket némely ukrán is követett, fasizmusnak és kommunizmusnak hívták. A hidegháborúban, az ötvenes, hatvanas, hetvenes, majd nyolcvanas években a szabad európai államok bekapcsolódtak a gazdasági és politikai integráció hosszú, békés folyamatába. A kilencvenes évekre az Európai Unió szabadkereskedelmi övezetet, vámuniót, közös külső határokat alakított ki és bíróságot hozott létre. Ezt az egész fejlődést az amerikai katonai jelenlét és a háború utáni gazdasági fellendülés tette lehetővé, de kellett hozzá a demokrácia, a jóléti állam elfogadása és a kontinens közös, különösen pénzügyi és kereskedelmi érdekeinek vállalása is. Ekként újjászületett az Európáról alkotott vízió – és ez volt az egyetlen, amelyet a narancsos forradalom ismert.²³

Szerényebb és jól körülírt módon ennek az új, egységsülő Európának a történelme egyszersmind a Habsburgok történelme is. 1946-ban és 1947-ben Vilmos az életét kockáztatta azért, hogy teljesítse a kereszténydemokrata alapokra épülő francia párt, a Köztársasági Népi Mozgalom megbízá-

sait. Ez a párt volt a politikai otthona Robert Schumannnak, az európai egység alapító atyjának. Schuman dolgozta ki az Európai Szén- és Acélközösség tervét. Ez az 1951-ben létrejött szervezet tette meg az első lépést az európai gazdasági és politikai integráció útján. Ottó a konzervatív monarchista meggyőződés súlyával növelte – már amennyit az az adott pillanatban ért – az európai integráció jelentőségét. 1979-ben, amikor az Európai Parlament képviselőjévé választották, már hatvanhét éves volt, de húsz éven át, 1999-ig töltötte be ezt a funkciót. Az 1989-es forradalmak után sürgette az Európai Unió keleti bővítését, 2004-ben pedig kiállt az ukrain demokrácia mellett.

Európa nemcsak utánpótlásra érdemes modellül szolgált, de olyan intézmény is lett, amelyhez érdemes csatlakozni. A 20. század két utolsó évtizedében az Európai Unió a határain túli európai államokat is vonzotta. 1981-ben, néhány évvel demokratikus alkotmányának kidolgozása után Görögország is belépett az unióba. 1986-ban, miután a tekintélyuralomról átváltott a demokráciára, Spanyolországot szintén tagsággal jutalmazták. Spanyolország politikai átalakulásában kulcsfontosságú szerepet játszott János Károly király, Alfonz király unokája és Vilmos édes unokaöccse. 1995-ben Ausztria, csakúgy, mint Svédország – semlegességét részben feladva –, csatlakozott az Európai Unióhoz. 2004-ben az unió befogadta Lengyelországot, valamint hét posztkommunista demokráciát (továbbá Ciprust és Máltát). A narancsos forradalom alatt az unió fellépett a választások szabadságáért, először szolgáltatva következetes példát egy európai külpolitikából. Mint előttük a Habsburgok, az Európai Unió tisztségviselői is diszkréten közbenjártak az ukrán nép érdekében.²⁴

A demokrácia ügyének ez a kollektív európai felkarolása új fejezetet nyitott a kontinens történetében. Vilmos, ha más

alakban is, ismerte ezeket az európai társadalmakat: a németet, a franciát, a britet, a spanyolt, az osztrákot; a svédet, a lengyelt, az ukránt; a görögöt és a máltait. Az 1920-as és 30-as években a maga sajátos módján szerepet játszott több ilyen nemzet történelmében. A számos kitérő és fordulat ellenére otthon volt a két háború közti Európában, amely baljós és dekadens volt, a politikában túl szenvedélyes és szenvedélyeiben túlpolitizált. A 40-es években azonban, mint sok millió más európai, ő is bizonyos szellemi fordulaton ment át a demokrácia irányában. A politikai demokráciát a kontinensnek csak azon a felén lehetett megvalósítani, amelyet nem szállt meg a Szovjetunió – amint ezt ékesen bizonyítja Vilmos elrablása és a Szovjetunióban bekövetkezett halála.

Ez az 1948-ban történt egyéni sorstragédia egybeesett Európa Keletre és Nyugatra való kettészakadásával. Vilmos emlékére ráborult a vasfüggöny árnyéka, és ez a Habsburgok történetéről is elmondható. Egy ízben, 1918-ban már száműzték őket a történelemből, amiért megsértették a nemzeti önrendelkezés eszméjét. Örökségüket ismét elátkozták 1948-ban, az Európa elfeledett felébe süllyesztett kommunista országokban. Vilmost néhány elkötelezett ukrán történész és monarchista mentette meg a feledéstől. Minekutána a 20. század végén megbukott a kommunizmus, a 21. század elején pedig kibővült az Európai Unió, az európai nemzetek történelmét talán kozmopolitább szellemben fogják feldolgozni, és úgy lehet, Vilmos számos nemzet krónikájában megtalálja majd az őt megillető helyet. Ő és a Habsburgok még visszatérnek. Sőt Ukrajna felemelkedése kapcsán már itt is vannak.

Bármilyen bizarrnak látszott a maga korában Vilmos terve, az idő megérett rá. Amikor felismerte, hogy Ukrajnát nem

elég választani, meg is kell teremteni, elkötelezte magát az úgynevezett ukránosításnak. Napjainkban Ukrajna lakosságát valóban „ukránosítják”, abban az értelemben, hogy az ország legtöbb polgára elfogadja az ukrán nemzeti identitást, és hisz egy ukrán állam jövőjében. Majdnem egy évszázaddal azután, hogy Vilmos ukrán sorsot tervezett a maga számára, az ország Kelet-Európa legjelentősebb demokratikus állama lett. Oroszországban elharapózott a választási autokrácia, Lengyelország pedig stabilan beágyazódott az Európai Unióba – Ukrajna vált az európai politika sarkalatos pontjává.

Ukrajna egyszerre mind a nemzetállam, e modern európai politikai forma életképességének próbaköve is. Miután Olaszország és Németország a 19. század második felében, Lengyelország, Csehszlovákia és Jugoszlávia pedig a 20. század első felében nemzetállammá egyesült, Ukrajna lett az európai nemzeti egyesülések legfrissebb példája. Majd a jövő mutatja meg, hogy ez a siker – egy nemzet egyesülése egy területileg meghatározott államban – felvirágzáshoz vagy tönkremenéshez vezet-e. Vilmosnak és apjának, Istvánnak a felfogása szerint a történelem napirendre tűzte a nemzeti egyesülés korát, de mint minden kor, ez is mulandó lesz.

A 19. században a nemzeti egyesülést uralkodók és miniszterek hajtották végre, akik a tömegpolitikából a dinasztikus uralom új talpkövét akarták létrehozni. Noha a nacionalisták az egyesülést a nép választásának tüntették fel, a népakarat semmilyen nemzeti kérdést nem oldott meg. Még azután is, hogy az első világháborúban megsemmisültek az európai kontinens birodalmai, a nemzeti egyesülést inkább a diplomácia, semmint a demokrácia teremtette meg. Csehszlovákiát néhány cseh találta ki, és az első világháború győztesei hozták létre. Jugoszlávia, amikor először megszületett, nem volt más, mint Szerbia megnövelt változata, másodszor

pedig a kommunista partizánok alkották meg. Még Lengyelország sem jöhetett volna létre három birodalom véletlenül egybeeső pusztulása és nagy hatalmú szövetségesek háború utáni támogatása nélkül.

Ukrajna jó példa az egyesülő nemzetállamok harmadik hullámára. Határait azonban a szovjet politika határozta meg, és függetlenségét a Szovjetunió összeomlása tette lehetővé. Bár az ukrán hazafiak nem szívesen ismerik el, Ukrajna területi egységének megszületése mégis a Szovjetuniónak köszönhető. Az 1920-as és 1950-es évek között a Szovjetunió egyre több területtel növelte a maga ukrán köztársaságát, míg végül a legcsökönyösebb nacionalistáknak is el kellett ismerniük, hogy a nemzeti probléma legalább ezen a szinten megoldódott. Más szóval Szovjet-Ukrajna megteremtése és megnagyobbítása ugyancsak fölülről kezdeményezett egysítésnek tekinthető.

Vajon a mai Ukrajna esetében a jövőbe pillantunk-e vagy a múltba? Mint a 19–20. század számos egyesült nemzetállama, egyetlen nemzet nevét viseli, de különböző népek ropant bonyolult keverékének nyújt otthont. Elődeivel, a nemzeti egyesülés első és második hullámának produktumaival ellentétben tizenhárom évvel a megszületése után megélt egy pillanatot, amikor a demokráciát csakúgy, mint a nemzet polgári jellegét, a nyilvánosság előtt megerősítették. Ugyancsak sok más állammal ellentétben független államként való megalakulása óta demokrácia volt, ha ingatag is. Bár az ukrán politika sok panaszra ad okot, lehetséges, hogy ez az egyesülés másoknál szilárdabbnak bizonyul majd. Pusztán azáltal, hogy határai két évtized óta mit sem változtak, Ukrajna máris tartósabbnak bizonyult legtöbb elődjénél.*

* Ennek az állításnak tragikus cáfolata a 2014 márciusában kirobbant kelet-ukrajnai háború. – A szerk.

Más nemzeti egyesülések ugyanis meglehetősen törekények voltak. A nemzeti mozgalmak, amelyek annyi gondot okoztak a Habsburgoknak, sikeresen söpörték el monarchiáikat, de tartós nemzeti politikai rendszerrel már nem sikerült pótolni őket. Olaszország, amelynek hívei 1859-ben fellázadtak a Habsburgok ellen, az egyetlen, amely tartós sikert ért el, noha a második világháború idején rövid időre részekre szakadt, utána pedig elvesztette néhány területét. Az olasz politikai életet természetesen nem tekinthetjük a sikeres parlamentarizmus példájának. A század első felében az olasz politika uralkodó eleme a fasizmus, a második felében az európai integráció volt.

A német egység, az a koncepció, amely 1866-ban egy Habsburgok elleni háborúval adott először életjelet magáról, sokkal kevésbé bizonyult stabilnak. Az 1871-ben létrehozott Németországot az 1918-as vereség után erősen megcsonkították. Hitler rövid idő alatt oly hatalmassá növekedett Németországa 1945-ben összeomlott. A háború utáni Német Szövetségi Köztársaság (Nyugat-Németország) területe a felé sem volt Bismarck 1871-ben egyesített Németországának, és harmada sem Hitler 1938 végéig kialakult birodalmának. A Német Szövetségi Köztársaságot az amerikai csapatok szállták meg, és Franciaországgal egyetemben az európai integráció legfontosabb szereplője lett; tehát hagyományos értelemben nem számított szuverén államnak. Mire Nyugat- és Kelet-Németország 1990-ben egyesült, az Európával szembeni politikai elkötelezettség a demokratikus Német Szövetségi Köztársaság minden jelentősebb politikai pártjában axiómaszámba ment. Az egyesült Németország az Európai Unió legmegbízhatóbb támasza maradt, és így nem tekinthető hagyományos nemzetállamnak.²⁵

Olasz- és Németország után a nemzeti egységesülés tör-

ténete folytatódik, bár veszít érdekességéből. Magyarország a Habsburg Birodalmon belül 1718-ban már egyesült, 1867-ben belső szuverenitásra tett szert, majd az első világháború után a magyar etnikum szánalmas területi csonkjára zsugorodott, és ez a mai napig nem változott. Az 1918-as lengyel egyesülés csak 1939-ig állt fenn: a lengyel állam területét akkor széttagolta a náci Németország meg a Szovjetunió; majd 1945-ben helyreállították az utóbbi csatlós államaként. Amikor 1989-ben visszanyerte szuverenitását, külpolitikája az Európai Unióhoz való csatlakozást célozta meg. Csehszlovákiát 1939-ben semmisítették meg a németek, majd a második világháború után a győztesek feltámasztották. Szuverénitása nem egészen három évig tartott, utána szétzúzta a kommunista puccs. Négy évtizeden át szovjet csatlós állam maradt, majd 1989-ben visszakapta önállóságát. A 20. században immár másodszor szabad Csehszlovákia mindössze három évig élt, hogy 1993-ban szétváljon Cseh és Szlovák Köztársaságra. A két állam Lengyelországhoz hasonlóan 2004-ben csatlakozott az Európai Unióhoz. Jugoszláviát, a másik államot, amely 1918-ban egyesült, a németek 1941-ben lerombolták. A háború után kommunista államszövetségként született újjá, hogy aztán az 1990-es években testvérgyilkos háborúskodásban essen szét. Egyik korábbi köztársasága, Szlovénia 2004-ben lépett be az Európai Unióba; egy másik, Horvátország valószínűleg hamarosan követi a példáját.*

Azok a közép- és kelet-európai országok, amelyek a 21. században csatlakoztak az Európai Unióhoz, nem ama nagy nemzeti egységesítési mozgalom termékei, amelyek annak idején olyan komoly veszélyt jelentettek a Habsburg-monarchiára. Azok az államok, amelyeket ez a nagyszabású moz-

* Horvátország 2013-ban 28. tagállamként csatlakozott az Európai Unióhoz.
– A szerk.

galom hozott létre, ma már lényegében megszűntek, ha nevükben tovább élnek is. Felújították a Habsburgok sok-nemzetiségű történelmét, habár gyorsabban, brutálisabban és véresebb kimenetellel. Az Európai Unióba jelentkező államok a múlt nagyszabású nemzeti programjainak megaláztott és etnikai tisztogatáson átesett maradványai. Jugoszlávia, Csehszlovákia és Lengyelország nemzeti egyesülései, amelyekről a Habsburgok joggal tartottak, vagy felbomlottak, vagy sokkal kisebbek lettek, mielőtt az unióba beléptek. Való igaz: az egyes európai országok mai átlagos mérete egy száz évvel ezelőtti Habsburg-tartományéhoz hasonlít. Galícia

mint Habsburg-koronabirtok méretében nagyobb volt, mint a 20. század eleji Európa szuverén államainak pontosan a fele. Bár a kisebb nemzetállamok ma ritkán viselik azt a nevet, amelyet Habsburg-tartományokként kaptak, helyzetük sokban hasonlít az utóbbiakéra. És azért törekszenek egyesülésre, mert túl kicsik ahhoz, hogy valóban szuverén létezésről álmodjanak, továbbá túl csekélyek az erőforrásaik és túl szűk körű a szellemi elitjük ahhoz, hogy a globalizáció korában boldoguljanak.

Ukrajnában a nemzeti egyesülés, amelyet Vilmos előre látott, későn és más körülmények között valósult meg. Az ukránok és különösen a korábbi Habsburg-tartományból származók számára a leendő európai egység formájának kérdése nyitott marad. Valószínűtlen, hogy ez a nagy, nehézkes, szegény ország a közeljövőben egészében csatlakozzék az Európai Unióhoz. Ha ez mégis bekövetkezne, egyesülnének a csehekkel, akik elhagyták Csehszlovákiát és a szlovénokkal, akik elhagyták Jugoszláviát – vagyis a Habsburgok korábbi népeivel, amelyek a 21. század Európa-eszméjének kedvéért szakítottak a 19. század nagyszabású nemzeti programjaival.

Akárhogy történjék is, a szóban forgó egyesülés nem lenne sem nemzeti, sem birodalmi, mint a múltban volt: európai lenne, noha a kifejezés értelmét még senki sem tudja pontosan meghatározni. A Habsburg-monarchiával ellentétben az Európai Unió szuverén államok egyesülése, amelyek szabadon döntöttek szuverenitásuk egyesítéséről. Míg a Habsburg-monarchia többféle, a koronához különbözőképpen viszonyuló történelmi alakulatok rendezetlen halmaza volt, az Európai Unió modern államokat tömörít, amelyek egymáshoz való viszonyát az európai törvény és adminisztrációs gyakorlat világosan meghatározza. Az európai politikát egy,

a tagállamok minisztereiből álló testület irányítja. Ezért a Habsburg-monarchia és az Európai Unió összehasonlítása legföljebb további gondolatokra sarkallhat.

Ugyanakkor tényleges hasonlóságok is vannak. A mai „európai” identitás, akárcsak a kései Habsburg-kor „osztrák” identitása, meghaladja, de nem zárja ki a nemzeti érzést. Amikor az európaiak elhagyják Európát, rátalálnak a maguk közös vonásaira, csakúgy, ahogy az osztrák írók az emigrációban Habsburg-nosztalgiát teremtettek. A nemzetek fölötti identitás mindkét esetben leginkább az azt sugalló régió kívülről érezhető és fejezhető ki. Akárcsak előttük a Habsburg-kor íróit, az európai eliteket is ki nem küszöbölhető irónia gyötri, amely az egymást részben átfedő intézmények és a különböző nyelvek borzalmas zűrzavarán alapul, és amelyet megerősít a homályosan bennük motoszkáló igazság, miszerint az egész békerendszer a háborúból keletkezett. A Habsburgok nemzeti kompromisszumai abból eredtek, hogy a monarchia nem volt képes háborút nyerni; az európai integráció pedig azért született meg, mert Németország elvesztett egy háborút, amelyet megnyerni még rettenetesebb lett volna. Az irónia nyomasztó hatása mindenesetre megakadályozza az európaiakat abban, hogy kérkedjenek a maguk rendszerével.

A 21. század elején az Európai Unió, mondhatni, a Habsburgok helyzetében leledzik: hatalmas szabadkereskedelmi zónát irányít, a gazdasági globalizáció központjában áll, de nincsenek messzire nyúló tengeri birtokai, és a kiszámíthatatlan terrorizmus korában nem rendelkezik bevethető és meghatározó katonai erővel. 2007 végén egy osztrák külügyminiszter asszony azzal büszkélkedett, hogy országa és keleti szomszédai között megszűnt a határellenőrzés. Az Európai Uniónak ez a politikája visszaállította az 1914-es állapotot,

amikor a Habsburg-alattvalók mindennemű irat nélkül utazgathattak ide-oda a szóban forgó területeken. Az Európai Uniónak, akárcsak a Habsburg-dinasztiának, nincs nemzeti identitása, és a sors rendelkezéséből mégis foglalkoznia kell a tagországok és a határovezetek nemzeti kérdéseivel. A Habsburgok akkor voltak a legsikeresebbek, amikor a nemzeti kérdéseket tapintattal, gazdasági nyomással és hivatalnoki állások ígéretével közelítették meg. Az európaiak, a maguk igen csak korlátozott katonai erejével, egyszerűen nem tehetnek mást, mint hogy ugyanezzel a politikával éljenek. Egyszer már egész jól bevált.²⁶

Annak idején a Habsburgok, tévesen, még mindig katonai nagyhatalomnak képelték magukat; az európaiak nem ringatják magukat ilyen illúziókba. Hadsereg híján az Európai Unió természetesen nem vethetett véget az 1990-es évek jugoszláviai vérontásának, és nem hallathatta a hangját Irak 2003-as amerikai inváziójakor. Amikor abban az évben a szellemességéről ismert amerikai Robert Kagan hazáját a harcias Marshoz és az Európai Uniót a szerelmes Venushoz hasonlította, azt a tanácsot idézte fel, amelyet Corvin Mátyás adott a Habsburgoknak több mint ötszáz évvel azelőtt: „Háborút viseljenek mások, te, boldog Ausztria, házasodj! Amit másoknak Mars ad, rád Venus ruházza.” A Habsburgokkal ellentétben az Európai Unió nem bővítheti a területét házasság révén – és mégis olyan politikai testület, amely sok széptevőt vonz. A narancsos forradalmárok, akik egy évvel később sátrakat emeltek a demokrácia védelmében, nyilvánvalóan nem Mars, hanem Venus táborához tartoztak.

A Habsburgok kötelességüknek érezték, hogy civilizálják a maguk nagy kiterjedésű birodalmát, és ellátták Kelet-Európát szabályozásokkal meg bürokratákkal. Az Európai Unió a tagjelölt országokba exportálja ezt a civilizációs kül-

detést; rászorítja őket, hogy mielőtt felvételüket kérnék, tökéletesítsék saját szabályozásaikat, és képezzék ki saját hivatalnokait. A Habsburgok azt tapasztalták, hogy részben maguk teremtette nemzetek veszik körül őket. Az Európai Unió azt tapasztalja, hogy a saját képére alkotott gyenge államok veszik körül.

Vilmos, aki Habsburg és européer volt, Amerikáról ábrándozott. A nemzeti tolerancia birodalmában nevelkedett, és maga is élő bizonyítéka volt a birodalom nyújtotta változási és asszimilációs lehetőségeknek. Ahogy egyik kortársa, Hugo von Hofmannsthal, az író az első világháború idején a Habsburg-monarchiáról mondta: „Ha valahol, hát itt van Amerika.” Ferenc József császár latin mottója, a „Viribus unitis”, gyakorlatilag ugyanazt jelenti, mint az Egyesült Államok nagy pecsétjének felirata: „E pluribus unum”. Az első azt jelenti, „egyesült erővel”, a második azt, hogy „sokakból lesz az egy”. Vilmost, akit arra neveltek, hogy az egyes országokban személyes lehetőségeket lásson, személy szerint is vonzotta a lehetőségek földje. Egyik szovjet kihallgatójának azt mondta, hogy egy Zeppelinnel szeretett volna Amerikába repülni, egy Habsburg-tisztjársának pedig kijelentette, hogy az Egyesült Államokba szeretne emigrálni. Ez teljesen ésszerűnek látszik. Melyik ország felelne meg jobban egy férfinak, aki maga választotta meg nemzetiségeit, mint az, amely maga is választáson alapult?

Elvégre az amerikai alapító atyák közül hányan születtek amerikaiak? Pontosan annyian, ahányan e könyv főszereplői közül ukránnak: azaz egy sem. Az amerikai alapító atyák különböző eredetű brit alattvalóknak születtek, és Amerika létrehozása közben váltak amerikaiakká. Nagyjából ugyanaz mondható el az ukrán politikusok korai nemzedékéről.

Vilmos Habsburgnak született, Kazimir Huzskovszkij, aki bevezette a politikába, Andrej Septickij, a legjelentősebb mentora és Jan Tokary, aki a harmincas években lett a barátja, mind lengyel nemesi családokból származó ukránok voltak. Ukrajna sztyeppéin Vilmos katonai szövetségese Vszvolod Petriv volt, aki addig az oroszok életét élte, és éppen ekkoriban csatlakozott az ukrán ügyhöz. Vilmos kitartó társa Ukrajnában, François-Xavier Bonne, belgának született. A breszti béketárgyalásokon a Habsburg főherceg együtt lépett fel Mikola Vaszilkóval, egy román nemesi család leleszármazottjával. Ukrajna első elnöke, Mihajlo Hruszevszkij, lengyel anyától született, és egyike volt minden idők két legbefolyásosabb ukrán történészének. A másik, Ivan Rudnyickij, a zsidó vallási törvények értelmében zsidónak számított.²⁷

Az ilyen ukránok úgy viselkedtek, mint az amerikai forradalmárok: szembeálltak egy birodalommal, miközben annak legmagasabb elveit akarták képviselni, harcoltak egy független állam megteremtéséért, és ezzel új politikai identitást teremtettek maguknak. A legfőbb különbség nem a szándékokban, hanem az eredményben rejlik: az ukránoknak nem sikerült első nekifutásra államot létrehozniuk. Forradalmi háborúik, amelyekben Vilmos is részt vett, végül elbuktak. Kedvezőtlenebb körülmények között, gyengébb szövetségeseikkel és könnyörtelenebb ellenséggel szemben vívták őket, mint az amerikaiak a maguk forradalmi háborúját. Az ukrán nemzeti eszmét nem lehetett alkotmányban rögzíteni, ahogy azt még a monarchista Vilmos is szeretne volna. Ennek híján, az 1918 és 1922 közti kudarokat követően, az ukrán nacionalizmus ügyét radikálisok vették kézbe, akik közül egyesek kiábrándultak, mások cinikusak voltak, ismét mások pedig egyeduradalomra és kizsákmányolásra törekedő külföldi hatalmakat képviseltek. A 20. század jelen-

tős részében mind a szélsőjobb, mind a szélsőbal a nemzeti-ségi hovatarozásra helyezte a fő hangsúlyt – a jobboldaliak azért, mert kétségbeesetten hittek egy rejtett ukrán nemzeti akaratban, amely felszabadíthatja az országot a kommunizmus alól; a baloldaliak azért, mert Ukrajnából csak egy, a szovjet uralomra rászoruló népi kultúrát akartak meghagyni. Ukrajna eszméje azonban, akárcsak Amerikáé, alapjainál fogva politikai volt, és Vilmos meg a barátai ebben a minőségében, önálló választással karolták fel.

Mivel a 20. század nagy hatalmú rendőri erővel és kiterjedt bürokráciával ellátott államai jogot formáltak arra, hogy ők maguk határozzák meg és szabályozzák a nemzeti-ségi hovatarozást, az ilyen választások igencsak megnehezdedtek. Vilmos apja lengyel szeretett volna lenni, de hogy az állampolgárságot megkapja, földdel és ingóságokkal kellett megvesztegetnie a lengyel államot. Lengyel állampolgárságot óhajtott Vilmos bátyja, Albrecht is, de a németek megkínozták és kifosztották, amiért nem vallotta magát németnek; majd a kommunisták vették el birtokát, mert ténylegesen németnek nyilvánították. Vilmos osztrák és ukrán akart lenni, de miután Szovjet-Ukrajnában elhunyt, az osztrák állam visszavonta az állampolgárságát. Vilmos 1948-ban, Albrecht 1951-ben halt meg, a 20. század zord középső éveiben, amikor a nemzetiség megválasztása jóformán lehetetlenné vált. Ameddig Lengyelországban és Ukrajnában a kommunisták voltak hatalmon, a fivérek életét nem lehetett sem utánozni, sem megörökíteni.

Természetesen felmerül a kísértés, hogy tragédiájukat a múlthoz kössük. Végtére is Lengyelország és Ukrajna most egyaránt szabad, demokratikus ország. Ám még a legszabadabb mai társadalmak sem járulnának hozzá a Habsburgok által megcélzott választásokhoz. Az állam, valamint a piac

olyan eszközökkel, olyan precizitással osztályoz bennünket, amelyek Vilmos korában elképzelhetetlenek voltak. Az ő életútját soha többé nem lehet megismételni. Ma nem történhetne meg, hogy valaki Európában jávai hercegnőnek adja ki magát, mint Mata Hari tette, vagy minden amerikai parton egy-egy házastársat tartson, mint Anaïs Nin. Meglehet, ez nem is akkora baj. Másfelől a lehetőség, hogy az ember maga választhassa vagy cserélhesse a személyazonosságát, nem esik messze a szabadság eszméjének lényegétől, akár mások elnyomása alól akarunk felszabadulni, akár módját akarjuk ejteni, hogy önmagunk legyünk. Legjobb korszakukban a Habsburgok olyan szabadság birtokában voltak, amilyennel mi nem rendelkezünk: képzeletgazdagon és céltudatosan teremthették újjá önmagukat – és hibáznánk, ha ezt a lehetőséget, amint az a 20. században oly sokszor megtörtént, a dekadencia és a degeneráltság kategóriába utalnánk. A Habsburgok hasznót húztak a meggyőződésből, miszerint ők nem alattvalói az államnak, hanem maguk alkotják az államot. De végső soron nem erre vágyik minden szabad személyiség? Nem azt szeretné-e, hogy része legyen a kormányzásnak, nem pedig eszköze?

Még a magunk korának aprólékosan ellenőrzött nyilvános szférájában is előfordul, hogy egyes kívülállók csatlakoznak egy-egy nemzet valamelyik politikai testületéhez, és befolyást gyakorolnak a nemzeti politikára. Gondoljunk a Franciaországban tevékenykedő Nicolas Sarkozy szefárd zsidó és magyar őseire vagy az Egyesült Államok elnökének, Barack Obamának afro-hawaii-indonéz gyermekkorára – íme, egy-egy vezető politikus két olyan országból, amely a világ leginkább nacionalista hatalmai közé tartozik. Minden állampolgár rendelkezik az adott országhoz való tartozás minőségi meghatározásának valamelyes lehetőségével, leg-

alábbis ha demokráciában él, ahol az ő szavazatait is megszámlálják. Az ilyenek talán jobban megbíznak majd a nem konvencionális döntésekben, ha megértik, hogy minden nemzetet engedetlen és kiszámíthatatlan férfiak és nők alapítottak, akiket fantáziájuk és becsvágyuk vezérelt. Minden nemzeti emlékmű acélját valamikor megolvastották.

A nemzet arccal mindig a jövő felé fordul; nap mint nap megteremtik és újjáteremtik. Ha azt hisszük, hogy a nemzet a vezetőink által szolgáltatott szabatos történelmi leckékből ismerhető meg, akkor a történetünk már le is zárult.

Utószó

Żywiecben csakúgy, mint Bécsben, lármás multságokat rendezni bizonyos kockázattal jár. Köztudott, hogy Habsburg Mária Krisztina, aki ismét a város közepén álló kastélyban lakik, már panaszt tett emiatt. Annak is híre ment, hogy azzal fenyegetőzött: ő is meghív magához fiatalokat egy kis süteményre. A kastély már nem a családjáé: a városi hatóság képzőművészeti múzeumául szolgál. Néhány műalkotást maga Mária Krisztina ajándékozott a köznek.

Mária Krisztina egyedül él egy saroklakásban, mondhatni, a város vendégeként. A családi serfőzde a Heinekené, amely maga is berendezte saját történelmi múzeumát: egyaránt találhatók benne antik felszerelési tárgyak, szecessziós plakátok, a második világháborúról szóló videós montázsok és hangulatos múzeumi kalauzok fejhallgatóval és mikrofonnal. Megváltoztak a várost övező magaslatok is. A hótakaró gyorsabban olvad, mint régen, Mária Krisztina kislánykorában; a csúcsok hamarabb zöldellnek ki, és a növényzet évről évre tovább virul.

Mária Krisztina mindig feketében jár; kék szemével csak néz, de nem teremt kapcsolatot. Ha a szemébe akarunk néz-

ni, az olyan, mintha a tenger felszínére próbálnánk koncentrálni. Kihívó gyorsasággal beszéli a két világháború közti lengyelt, mintha azt, amit elmond, csak hiányosan próbálná megértetni. Beszédébe angol és francia kifejezéseket vegyít; házitanítója ezelőtt hetven évvel talán közérthetőnek nevezte őket. A 21. század kezdetének szabad, demokratikus Lengyelországában ő az élő jelképe a hősiecs lengyel Habsburgoknak, akik Lengyelországot választották hazájuknak, és megszenvedtek választásukért. Mária Krisztina egész életében lengyel állampolgár maradt, és soha nem ment férjhez. A polgármesteri hivatal őrködik fölötte, és segít a látogatósok megszervezésében.

Egy nyáron Mária Krisztinát szépségversenyek vagy tucatnyi nyertese kereste fel Żywiec-ben. Ez is, akár a Heineken-féle üzlet, jó reklám volt egy jobb időket látott turista-központ számára. Szépségkirálynők találkoznak egy igazi hercegnővel. Az eseményt feltehetően egyenrangúak közti találkozásnak szánták. Manapság kényeztetik a királyi családok tagjait, úgy, ahogy ez Mária Krisztina Vilmos bácsikája idejében nem volt szokás, részben mert a szóban forgó családok már nem tartanak igényt hatalomra, részben mert a botrány is banalizálódott. Vilmos, mint egyfajta playboy, nagyon is valós kockázatokat vállalt. Ifjúkora nagy részében nem törődött mások véleményével, szexuális igényeinek teljes gátlástalansággal hódolt, és amikor az 1930-as évek Párizsában újra akarta kezdeni politikai pályáját, a bulvársajtó megszegyenítette. Napjainkban a botrány erejéből már nem telik királyi sarjak megfélékezésére: az utóbbiak alig többek születésük jogán kinevezett celebeknél. Amikor Mária Krisztina, Vilmos unokahúga találkozott Miss Playboy-jal, nyoma sem volt botránynak. Az ügyből éppen csak egy kis celebek körüli pletyka lett egy újság vidéki kiadásában. Akármilyen

hihetetlen, Lengyelország többé-kevésbé normális európai országgá változott.

A Habsburg-család másik palotája a mai Horvátország Lošinj nevű szigetén ennél kissé lármásabb. István villája, amely éppen Vilmos születése után készült el, ma szanatórium, amely az allergiák kezelésére szakosodott. Ha megjön a nyár, horvát tizenévesek, akik sokadmagukkal táboroznak egy-egy szobában, erősítővel felduzzasztott zenét bömböltetnek a nyitott ablakokon át. Az épületet több címen is államosították. Az állam tulajdonába ment át, és a nemzet teljesítményének állítják be. Semmilyen látható jel nem utal rá, hogy az épület valaha Habsburg-rezidenciául szolgált, vagy köze volt a lengyel és az ukrán történelem bizonyos szereplőihöz. A kertből nemzeti park lett. István egzotikus fáit és virágait ma is, száz évvel a halála után is megtalálhatók, bár meghonosításuk érdemét egy horvát tudós tulajdonítja.

Múlik az idő; elmúlnak a korszakok is. A 20. század elején a sziget ahhoz a Habsburg-monarchiához tartozott, amely öröklétre tört, és közben kompromisszumokat kötött azokkal, akik hittek a nemzetek haladásában. Azután a fasiszta Olaszországnak lett a része, s egy olyan rezsim kormányozta, amely osztotta a jelképekhez való birodalmi ragaszkodást, ugyanakkor hitt egy nagyszabású olasz modernségben is, amelynek egyre gyorsuló ritmusát egy zseniális vezető diktálja. A második világháború után a szigetet a kommunista Jugoszlávia csatolta magához, amelynek rendszerét az a meggyőződés legitimálta, hogy a mindig előremozgó idő meghozza a haladást a társadalmi igazságosság utópiája felé. Jelenleg Lošinj a független Horvátországhoz tartozik, ahhoz a nemzetállamhoz, amely sápatagabb formában újítja fel a 20. század meggyőződését, miszerint az idő majd meghozza

a nemzeti felszabadulást. Csakhogy a mai Európában a nemzetek sikerességét nem az állami függetlenség, hanem az európai uniós tagság határozza meg.

Osztrák befektetők alig várják, hogy megvegyék és restaurálják a villát. A parkban lévő játszóteret egy osztrák bank szponzorálja, feltehetően a hatásos reklám kedvéért. A horvát hatóságok azonban húzzák az időt. Ám ha majd Horvátország alkalmazkodik az Európai Unió jogi normáihoz, nehezen állhat ellen a tranzakciónak. Könnyű elképzelni az eredeti bűbájához híven helyreállított villát, a sok osztrák turistával, akiket a Habsburg-nosztalgia vonz a palotához, amelyet egy főherceg építtetett; de éppígy nyüzsgönek majd az ukránok vagy a lengyelek is, akik Vilmosra és Albrechtre, avagy a maguk nyelvén Vaszil Visivanyijra és Karol Olbrachtra gondolnak. Kinn a parkban a látogatók az István tervezte ösvényeket róva táposnak majd a lehullott, sárgás fenyőtűkön. Egyszerű, fizikai egészséget keresnének csupán: Európa régi nemzeteinek vagy inkább öregedő népeinek Aranygyapjút.

Európa népei ma tovább élnek, mint korábban bármikor; és jobban is. Hála a magasabb képzettségnek, a jobb táplálkozásnak és az eredményesebb orvostudománynak, az európaiak, amennyire tehetik, felülkerekednek az időn: a tipikus európai könnyebben hozzáfér ezekhez az adottságokhoz, mint tehetne száz évvel ezelőtt egy Habsburg főherceg. Európa legnagyobb részében senkinek sem kell Vilmos módjára zsarnokok börtönében kiszenvednie; és senkinek sem kell belehalnia a tüdőbajba, mint annak idején Vilmosnak és Leó bátyjának. A nyolcvanas, sőt a kilencvenes évekbe nyúló emberéletek – amilyenek sógornőjüknek, Alice-nak vagy Zita császárnénak jutottak osztályrészül – mindinkább európai normává válnak. Habsburg Ottó, aki 95 évesen még nagyon

is tevékeny,* magas korára olyan magyarázatot ad, amely egyszerre hivatkozik a testedzés modern felfogására és a Habsburgok ciklikus időfogalmára: „Az élet olyan, mint egy ke-rékpár. Amíg nyomod a pedált, nem állsz le.”

Lošinj körül az Adriai-tenger vize évről évre melegebb. A szeleket ugyanúgy hívják, mint száz évvel ezelőtt: itt fúj a tramontana, a sirokkó és a bóra, a tengerészek északkelet felől támadó réme. A levegő felmelegedése következtében változnak majd a szelek is, és a navigátoroknak alkalmazkodniuk kell hozzájuk. A térképészeket is folyamatos munkára készteti majd a partvonalak kiigazítása. A tengerszint emelkedésével párhuzamosan a régi Habsburg tengerészeti térképek elveszítik értéküket. A méréseket a Rovenska-öböl szépséges rakpartján végzik majd, ott, ahol Károly István főherceg hajói dokkoltak. A sziklákon a narancsszín zuzmó évről évre kicsit magasabbra nő majd, a narancsszín vas-oxid kissé nagyobb területen színezi át a domboldalt.

Íme a 20. század ajándéka a 21. számára. A tenger, a Habsburg-örökkévalóság utolsó szférája, immár az idő mércéje lett. A történelem sorsszerűségéből nem maradt meg más, csak a globális felmelegedés.

Lvov ukrán városban nincsenek Habsburg-paloták. Ha Vilmos becsvágya célt ér, talán hagyott volna Lvovban maga után valamilyen kőbe foglalt nyomot, ahogy édesapja tette Lošinjban és Żywieczen. Ehelyett Vilmos végignézte, ahogy a várost Varsóból, Berlinből, majd Moszkvából kormányozták. Akár a régi Habsburg-birtokok túlsó végén Lošinj szigete, Lvov is megélte a 20. század bal- és jobboldali ideológiai birodalmait. Igaz, a nácik és a szovjetek alatt sokkal többet

* Habsburg Ottó 2011-ben, 98 éves korában elhunyt. – *A szerk.*

kellett szenvednie, mint az olasz fasiszták és a jugoszláv kommunisták idejében.

A második világháború utáni évtizedekben Lvov maradt, még a szovjet uralom alatt is, a legbüszkébb ukrán város. Ma a leghazafiasabb város a független Ukrajnában, ebben a szegény, küszködő demokráciában. A város egy csendes részén kis teret neveztek el Vilmosról, pontosabban Vaszil Visivanyijról. A tér egyetlen díszé a fekete-fehér névtábla. Közepén, egy szürke talapzaton nem áll semmiféle emlékmű. Vannak azonban hinták és libikókák, élénk alapszínekre festve. A Vaszil Visivanyij tér játszótér.

Egy nyári délután unokáikra felügyelő nagymamák ülnek egy padon. Egyikük sem tud felelni a kérdésre, ki volt ez a Vaszil Visivanyij. Elmesélem nekik Vilmos történetét, ők pedig figyelmesen bólogatnak, mintha csak mindennap megjelenne egy idegen akcentussal beszélő ismeretlen, hogy egy Habsburg herceggel gazdagítsa a nemzeti panteont. Gondolataim elkalandoznak, szememet magához vonzza a hölgyek lila hajában táncoló nap. Elfordítják a fejüket; így teszek én is. Unokáik a még nem létező emlékmű üres talapzatán játszanak.

Mivel ez a könyv velük ér véget, a vég egyszersmind kezdet is.

Köszönetnyilvánítás

Habsburg Vilmos valószínűtlenül kalandos vándorútjáról húsznál több európai levéltárban, tizenkét nyelven maradtak fenn írott források. Mindenekelőtt a levéltárosok segítségét szeretném megköszönni. Különleges említést érdemel Bożena Husar a żywieci Lengyel Állami Levéltárból és Leopold Auer a Bécsi Házi, Udvari és Állami Levéltárból. Szeretném kifejezni hálámat Irina Vuskónak és Ray Brandonnak, akik fontos ukrán és német levéltári forrásokkal láttak el. A velük folytatott beszélgetések az eseményekről kialakult értelmezésekre is hatással voltak. Azt is jeleznem kell, milyen sokkal tartozom Ivan Bazinovnak, amiért a kedvemért Kijevben olyan sokat áldozott idejéből és saját kutatásaiból. Termékeny napokat töltöttem Lengyelországban is, köszönhetően elsősorban Andrzej Waśkiewicznek, Katarzyna Jesieńnek és Andrzej Paczkowskiak.

Mivel a Habsburg Vilmos életével foglalkozó más értelmezések száma oly csekély, szeretném megnevezni a tudósokat, akiknek a témáról szóló, megjelent művei megelőzték az enyémet: Wolfdieter Bihl, Jurij Terescsenko, Tatjana Osztasko és Vaszil Rasevics. A Yale Egyetem Sterling Emlékkönyvtárában Tatjana Lorković és Susanne Roberts az össze-

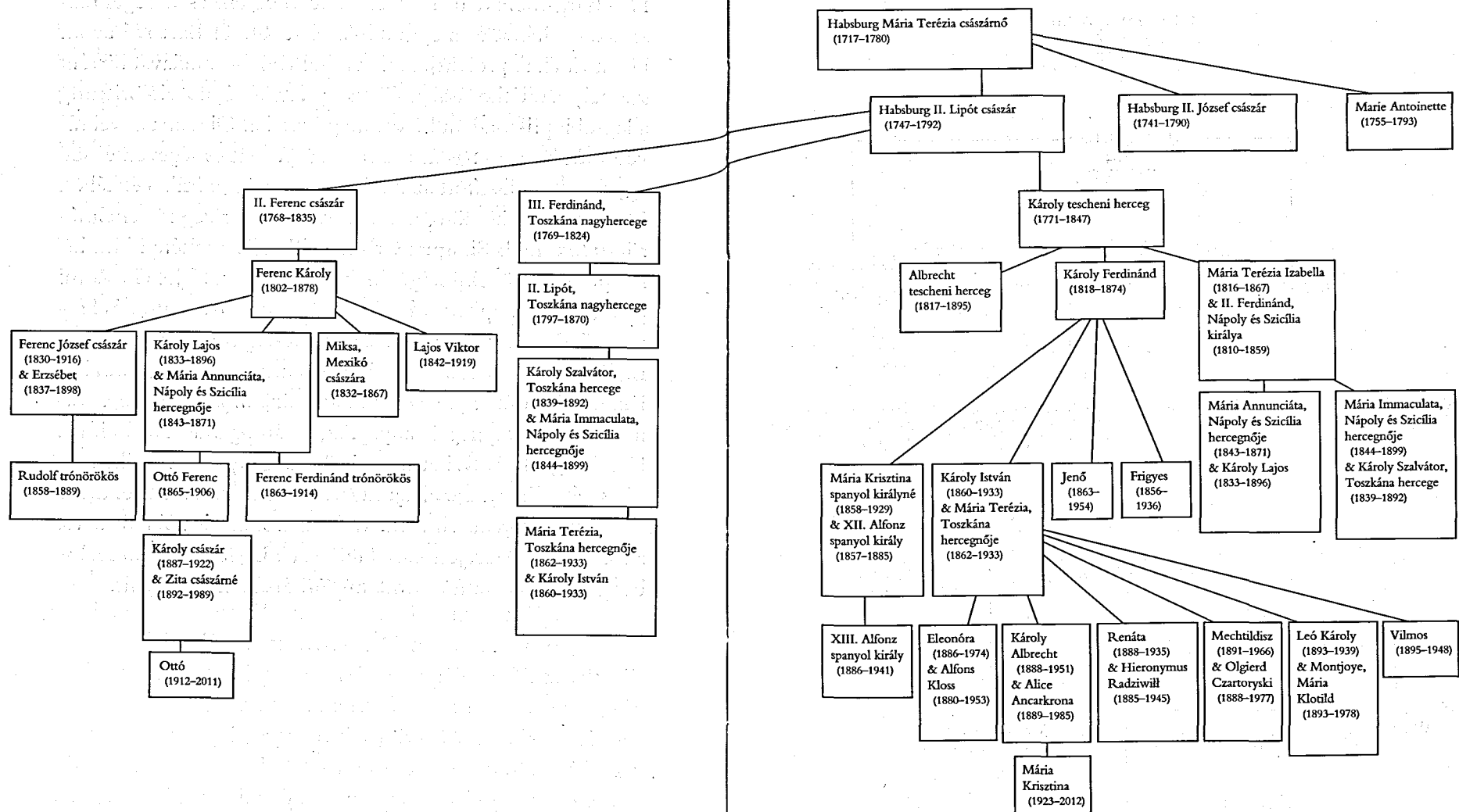
rően elvárhatónál segítőkészebbek és érdeklődőbbek voltak. Amikor már kutatásaim végéhez értem, a Harvard Egyetemen, a Cornell Egyetemen és a londoni Angol-amerikai Konferencián tartott előadásaim sokat segítettek érveim megfogalmazásában. Nagyra értékelttem a vitákra teremtett alkalmakat, amelyeket a washingtoni Orosz és Kelet-európai Történelmi Műhely, a New York-i Remarque Intézet Szemináriuma és a yale-i A Modernizmusba Való Átmenetek Műhelye (Transitions to Modernity Workshops) nyújtott. Bár e könyvért egyedül nekem kell viselnem a felelősséget, nagy örömmel nyugtázom, hogy ezek a viták csak javítottak rajta.

Érdemben javultak egyes fejezetek, miután meghallgattam Karen Alter, Holly Case, Deák István, Timothy Garton Ash, Isabel Hull, Jovana Knežević, Hugo Lane, Andrzej Nowak, Dominique Reill, Stuart Rachels, Mary Lou Roberts, Michael Snyder, Piotr Wandycz és Larry Wolff kritikáját. Marci Shore és Nancy Wingfield nagylelkűen elolvasta és kommentálta a teljes, de még nem végleges kéziratot. Ernst Rutkowski, Scott Spector és Matti Bunzl előzékenyen mutatták meg nekem kiadatlan cikkeiket. Paul Laverdure-rel és Tirza Latimerrel folytatott beszélgetéseim fontos forrásokra hívták fel figyelmemet. Elisabeth Grossegger és Daniel Unowsky megválaszolta az 1908-as megemlékezésekre vonatkozó kérdéseimet. Marina Cattaruzza, Alison Frank és Marion Wulschleger Isztriáról beszélt. E. E. Snyder és Christine Snyder Máltát mutatta be. Dan Shore az operát érintő, Sasha Zeyliger az orosz nyelvvel kapcsolatos kérdéseimre válaszolt. Eagle Glassheim cseh anyagokat küldött; Vlagyiszlav Hrinevics Kijevben kutatott fel részemre kihallgatási jegyzőkönyveket. Oleh Turiitól ritka könyveket kaptam a redemptoristákról. Galin Tyihanov és Adelina Angu-

seva-Tyihanova segített, hogy elgondolkodjam az időről és a keleti rítusú kereszténységről.

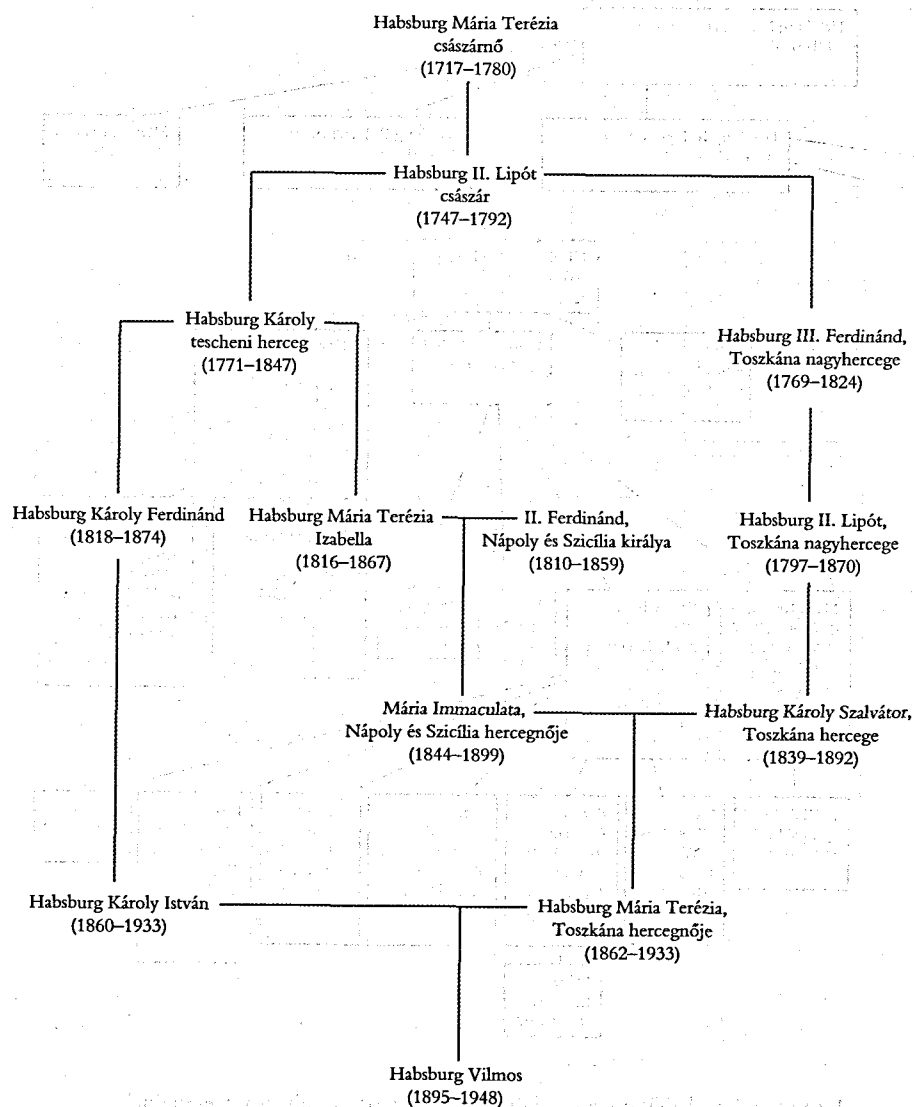
Számos ember, helyszín és intézmény könnyítette meg a Habsburg-monarchia légkörének felidézéséhez szükséges utazásokat, vitákat és meggondolásokat. Omer Bartov bevont Határvidékek projektjébe és ezáltal Kelet-Galíciával történt személyes találkozásába. Christoph Mick és a Zeit-Stiftung a legjobb pillanatban hívott meg Lvovba. Okszana Sevel rávezetett, hogyan hasonlítsam össze Lvovot és Kijevet, és sok egyébre is rávilágított az ukrán nemzetiség politikai életéből. Ivo Banacnak köszönhetem, amit Horvátország történelméről tudok. Leda Siragusa Grbica szállodája eszményi kiindulási pont volt Lošinj szigetének bejárásához, férje, Giovanni pedig vitorlást épített számomra. Krzysztof Michalski és Humán Tudományos Intézete látott vendégül Bécsben. A Yale Egyetem történelem tanszéke, valamint a Nemzetközi és Körzeti Tanulmányok Macmillan Központjának Európa Tanácsa intézményileg és anyagilag is támogatta kutatásaimat. Habsburg Mária Krisztina és Habsburg György előzékenyen válaszolt néhány, a családjukra vonatkozó kérdésemre. Steve Wasserman a Kneerim and Williamstól kezdettől felismerte a történet vonzerejét. Lara Heimert a Basic Bookstól Habsburg Vilmos alkalmas irodalmi útitársának bizonyult.

A HABSBURG-LOTARINGIAI-HÁZ

JEGYZET: A családfákon csak a könyvben említett családtagok szerepelnek

HABSBURG VILMOS CSÁSZÁRI SZÁRMAZÁSA

Életrajzi vázlatok

HABSBURGOK ÉS KIRÁLYI RANGÚ VAGY SZÁRMAZÁSÚ SZEMÉLYEK

Albrecht (1817–1895): osztrák főherceg, a Habsburg-hadsereg hadseregtábornoka, aki 1866-ban Custozánál legyőzi az olaszokat. Örökbe fogadja Istvánt, s később ráhagyja galíciai birtokait.

Albrecht (1888–1951): osztrák főherceg, István és Mária Terézia legidősebb fia, Alice Ancarkrona férje, Vilmos bátyja. Tüzértiszt a Habsburg-, majd a lengyel hadseregben. Mária Krisztina, Károly István és Renáta apja. István 1933-ban bekövetkezett halála után családfő, Żywiec legnagyobb földbirtokosa. Vilmos pénzügyi jótévője. Mint lengyel nemzetiségűt, a németek bebörtönzik, majd a lengyel kommunisták emigrációba kényszerítik.

XIII. Alfonz (1886–1941): spanyol király, Mária Krisztina fia, István unokaöccse, Vilmos első unokatestvére. Szívesen fogadja 1922-ben Madridban Vilmost és Zitát, és próbálkozik, hogy megmentse István lengyelországi földbirtokait. 1931-ben elhagyja Spanyolországot, és a harmincas években mulatós életet él Párizsban. Nem sokkal halála előtt lemond fia javára. János Károly király nagyapja.

Don Fernando (1891–1944): Dúrcal hercege, Vilmos cimborája párizsi dárídóiban.

Eleonóra (1886–1974): osztrák főhercegnő, amíg Alfons Klosszal kötött házassága miatt le nem mond címeiről. István és Mária Terézia legidősebb lánya, Vilmos nővére. Egy tengerészt – apja jacht-

jának kapitányát – választ férjéül, szakítva így a Habsburg-konvenciókkal. A második világháború előtt és után osztrák állampolgár, fiai a német hadseregben szolgálnak.

Erzsébet (1837–1898): osztrák császárné, Ferenc József hitvese, Rudolf anyja. Istvánhoz, Miksához, Rudolphoz és számos további Habsburghoz hasonlóan luxusfüggő romantikus. Korfun palotát épített, amelyet István és családja is felkeres, s azonosul Görögországgal.

Ferenc Ferdinánd (1863–1914): osztrák főherceg. Az 1890-es években meglátogatja az Adriánál Istvánt és első unokatestvérét, Mária Teréziát. Mint a trón várományosát, szerb nacionalisták Szarajevóban megölik. Noha életében ellenzi a balkáni háborút, halálával ő váltja ki az első világháborút.

Ferenc József (1830–1916): osztrák császár, 1848-ban leveri a nemzeti felkeléseket, abszolutizmusa azonban megbukik. Ezután az alkotmányos reform bajnoka, nemzeti kérdésekben pedig pragmatikusan jár el. Akkor is fenntartja a monarchiát, amikor a nemzeti egyesülések folyamata megváltoztatja az európai geopolitikát. Erzsébet férje, Rudolf apja. A jelek szerint bátorította Vilmos ukránai küldetését.

Fernando infáns (1884–1959): bajor herceg, majd spanyol infáns. Alfonz és Vilmos első unokatestvére és a húszas években Vilmos cinkosa a madridi pénzügyi tervekben.

Frigyes (1856–1936): osztrák főherceg, István fivére, Vilmos nagybátyja. 1916-ban az első világháborúban az osztrák haderők főparancsnoka.

István (1860–1933): osztrák főherceg. Tengerésztiszt, nagy gépkocsirajongó, festő, hajós. Igényt tart a nem létező lengyel trónra, egy lengyel királyi család megalapítója, a zywieci serfözde és kapcsolódó birtokok tulajdonosa. Mária Terézia férje, Albrecht, Eleonóra, Mechtildisz, Renáta, Leó és Vilmos apja.

Jenő (1863–1954): osztrák főherceg, István öccse, Vilmos nagybátyja. Az első világháborúban a balkáni és olaszországi osztrák erők

parancsnoka. Vilmos patrónusa, amikor az 1935-ben visszatér Ausztriába. Az utolsó Habsburg, aki a Német Lovagrendet vezette.

Károly (1887–1922): osztrák császár, az utolsó Habsburg-uralkodó. 1916-ban, Ferenc József halála után lép trónra. Az első világháborúban a gyors fegyverszünet indítványozója. Titokban békét próbál kötni Franciaországgal, de kudarcot vall. 1918-ban különleges megbízásokkal Ukrajnába küldi Vilmost. Megéli, ahogy a Habsburg-monarchia a háború folyamán német csatlóssá süllyed. A háború végén lemond az állam felelős vezetéséről, anélkül hogy a trónról hivatalosan leköszönne. A monarchia magyarországi helyreállításának két elbukott kísérlete után rövidesen meghal. Zita férje és Ottó apja.

Károly István (1921–): Altenburg hercege, Albrecht és Alice fia. Svéd állampolgár. 1989 után megtámadja a zywieci serfözde tulajdonjogát. Nagypapa, Károly István után nevezték el, aki ebben a könyvben az István nevet viseli. Vilmos unokaöccse.

Károly Lajos (1833–1896): osztrák főherceg, Ferenc József császár öccse. Rudolf 1889-es halála után rövid ideig őt tekintik Ferenc József utódának. Halálát az okozza, hogy iszik a Jordán folyó vizéből. Ferenc Ferdinánd és Ottó Ferenc apja.

Lajos Viktor (1842–1919): osztrák főherceg, Ferenc József fiatalabbik öccse. Homoszexuális kalandjairól és képzőművészeti gyűjteményéről híresül el. Bátyja, a császár egy Salzburg melletti kastélyba számúzi.

Leó Károly (1893–1939): osztrák főherceg, István és Mária Terézia második fia, Vilmos bátyja. Tiszt a Habsburg-, majd a lengyel hadseregben. Apja halála után a zywieci birtok kisebb részének tulajdonosa. Marie Montjoye férje.

Mária Krisztina (Christina) (1858–1929): osztrák főhercegnő, majd spanyol királyné és régens. István nővére, Alfonz anyja, Vilmos nagynénje. Az 1920-as évek elején Spanyolországban menedéket nyújt Zitának és Vilmosnak.

Mária Krisztina (Krystyna) (1923–2012): altenburgi hercegnő. Albrecht és Alice nagyobbik lánya. A második világháború után száműzik, élete utolsó bő évtizedét a żywieci Új Kastély lakójaként tölti. Vilmos unokahúga.

Mária Terézia (1862–1933): osztrák főhercegnő, Toszkána hercegnője. Férjével, Istvánnal lengyel királyi családot alapít. Vilmos, Leó, Albrecht, Renáta, Eleonóra és Mechtildisz anyja. Buzgó katolikus, nagy műpártoló. Az első világháborúban kórházat létesít, és ápolónőként dolgozik.

Mechtildisz (1891–1966): osztrák főhercegnő, míg Olgierd Czar-toryskivel kötött házassága után le nem mond címeiről. István és Mária Terézia harmadik lánya, Vilmos nővére. Nemzetiségére nézve lengyel. A második világháború alatt Brazíliába emigrál.

Miksa (1832–1867): Ferenc József öccse, osztrák főherceg, majd Mexikó császára. A Habsburg tengeri flotta parancsnoka és modernizálója. A mexikói republikánusok kivégezték.

Ottó (1912–2011): osztrák főherceg, Károly császár és Zita császárné legidősebb fia, Károly 1922-es halála után a Habsburg-trón örököse, 1932-ben elért nagykorúságát követően a Habsburg-ház feje. Államférfi és író. Az 1930-as évek ausztriai restaurációs mozgalmának vezetője, a második világháború alatt egy dunai konföderáció hirdetője, utána az európai integráció szószólója. A Bajor Keresztényszociális Unió (CSU) tagja, az Európai Parlament képviselője volt.

Ottó Ferenc (1865–1906): osztrák főherceg, Károly Lajosnak, Ferenc József öccsének kisebbik fia. Botrányairól emlékezetes, leginkább talán arról az esetről, amikor a Sacher Szállóba beállítva csak a kardját és az Aranygyapjas Rend nyakláncát viselte. Az 1890-es években, miután bátyja, Ferenc Ferdinánd tüdőbajt kap, őt tekintik a Habsburg-trón valószínű örökösének. Károly császár apja, Ottó nagyapja.

Renáta (1888–1935): osztrák főhercegnő, amíg Hieronymus Radziwiłł-lel kötött házassága miatt le nem kell mondania címeiről. István és Mária Terézia másodszülött lánya, Vilmos nővére. Nemzetiségére nézve lengyel.

Renáta (1931–): altenburgi hercegnő. Alice és Albrecht kisebbik lánya. Spanyol állampolgár. 1989 után megtámadja a żywieci serfőzde tulajdonjogát. Vilmos unokahúga.

Rudolf (1858–1889): osztrák főherceg, Ferenc József és Erzsébet fia, 1889-es mayerlingi öngyilkosságáig a Habsburg-trón örököse. Író, liberális, körülvéve értelmiségi barátokkal.

Vilmos (1895–1948): osztrák főherceg. Születésénél fogva Habsburg, a Balkánon tölti a gyermekkorát, lengyelnek nevelik, majd szabad választás révén ukrán lesz. Az első világháborúban a Habsburg-hadsereg tisztje, támogatja egy Habsburgok uralta ukrán államalakulat létrejöttét. A húszas években egymás után bajor imperialisták, a spanyol királyi család, majd francia élvhajászok társa és cimborája. A harmincas években pártolja a Habsburg-restaurációt és a fasizmust, az 1940-es években kémkedik a náci Németország és a Szovjetunió ellen, s végül demokrata lesz. Intenzív szerelmi életet él, sportember és orientalista. István és Mária Terézia a szülei, legifjabb testvére Albrechtnek, Leónak, Mechtildisznek, Renátának és Eleonórának, unokatestvére Alfonznak, unokaöccse Mária Krisztinának, Jenőnek és Frigyesnek.

II. Vilmos (1859–1941): német császár, porosz király, a Hohenzollern-ház feje. Vilmostal 1918 augusztusában, a spái német főhadiszálláson találkozik.

Visivanyij, Vaszil lásd Vilmos

Zita (1892–1989): Bourbon-Pármai hercegnő, majd osztrák császárné. Károly felesége, Ottó édesanyja, a harmincas évek restaurációs politikájának motorja. Vilmos Belgiumban fölkeresi.

A HABSBURGOK HÁZASTÁRSAI ÉS ROKONAI

Ancarkrona, Alice (1889–1985): 1949-ben Altenburg hercegnője lesz. Albrecht felesége, Károly István, Mária Krisztina (Krystyna), Renáta és Joachim Badeni anyja. Svéd származású, hazafias lengyel Habsburg, tevékenykedik a lengyel földalatti mozgalomban. Író is: emlékiratai *Hercegnő és partizán* címen jelennek meg.

Badeni, Joachim (1912–2010): lengyel teológus. Kazimierz Badeni néven születik mint Alice Ancarkrona és első férje, Ludwik Badeni fia. Kelet-Galíciában nevelkedik, majd miután Alice Albrecht felesége lesz, Żywiecben él féltestvéreivel, Károly Istvánnal, Mária Krisztinával és Renátával. A második világháborúban a lengyel hadseregben harcol, majd 1943-ban Domonkos-rendi szerzetesnek áll. Később visszatér a kommunista Lengyelországba, hogy teológiát tanuljon. Emlékirataiban a lengyel Habsburgokkal is foglalkozik. 1989 után ő is megtámadja a żywieci serfőzde tulajdonjogát.

Chotek Zsófia (1868–1914): a cseh Chotkova és Wognin grófnője, majd Hohenberg hercegnő. Mint Ferenc Ferdinánd feleségét, a trónörökös oldalán öli meg Sarajevóban, 1914. június 28-án egy szerb nacionalista.

Czartoryski, Olgierd (1888–1977): herceg, lengyel arisztokrata, Mechtildisz férje, Vilmos sógora. A második világháború alatt feleségével együtt Brazíliába emigrál.

Kloss, Alfons (1880–1953): István adriai jachtjának kapitánya. 1913-ban veszi nőül Eleonórát. Osztrák nemzetiségű volt.

Montjoye, Maja (1893–1978): eredetileg Marie-Klotilde von Thuillieres, Montjoye és de la Roche grófnője. 1922-ben megy nőül Leóhoz. Leó özvegyként a második világháborúban tiltakozik a családi vagyon elrablására irányuló német kísérletek ellen.

Radziwiłł, Hieronymus (1885–1945): herceg, lengyel arisztokrata, Renáta férje, Vilmos sógora. Ifjúkorában németbarátnak,

1918-ban a lengyel trón egyik jelöltjének tekintik. A második világháború alatt segíti a németellenes lengyel földalatti mozgalmat. Szovjet fogságban hal meg lengyel hazafiként.

EGYÉB SZEMÉLYEK

Bauer, Max (1875–1929): német tüzértiszt, Ludendorff közeli munkatársa, egy németországi jobboldali diktatúra szószólója, az osztrák monarchia híve, végül Csang Kaj-sek katonai és ipari tanácsadója. 1920-ban közreműködik az elbukott berlini puccsban. 1921-ben Bécsben Vilmosmal együtt vesz részt a bolsevik Oroszország elleni támadás bajor tervében, 1924-ben Alfonz – Vilmos ajánlására – meghívja Spanyolországba.

Bonne, François-Xavier (1882–1945): belga származású redemptorista pap. Görög katolikussá lesz, és felveszi az ukrán nemzetiséget. 1918-ban Vilmos útítársa Ukrajnában, 1920-ban az Ukrán Nemzeti Köztársaság vatikáni küldöttje. Az Egyesült Államokban hal meg.

Couyba, Paulette: francia kalandornő, Vilmos párizsi szeretője.

Dollfuss, Engelbert (1892–1934): osztrák politikus, 1932 és 1934 között kancellár. Ő vezeti a Keresztényszocialista Pártot, amelyre az általa 1933-ban alapított Hazafias Front épül. 1933-ban feloszlatja a parlamentet, ezután rendeletileg kormányoz. A polgárháborút követően, 1934-ben betiltja a Szociáldemokrata Pártot. Megkísérli, hogy a baloldal és a náci jobboldal igen erős befolyása ellenére a maga klerikális tekintélyuralmi rendszerével középen álljon. A náci 1934-ben meggyilkolják.

Frank, Hans (1900–1946): náci ügyvéd, 1933-tól bajor igazságügy-miniszter, 1939-től 1945-ig a megszállt lengyel területek főkormányzója. Székhelye Krakkóban, a korábbi lengyel királyi palotában van. Ellopja a lengyel Habsburgok családi ezüstméretét. 1937-ben

Vilmos a maga ukrainai terveinek esetleges náci szövetségését látja benne. A háborús főbűnösök nürnbergi perében halálra ítélik és kivégzik.

Georges-Michel, Michel (1883–1985): termékeny francia újságíró, emlékiratok szerzője és műkritikus. Vilmos párizsi barátja. 1936-ban Paulette Couyba ráveszi, hogy utazzanak Bécsbe Vilmos után, de a terv nem valósul meg.

Himmler, Heinrich (1900–1945): náci vezető, egyéb funkciói között magas rangú SS-vezető és a német népiség megerősítésének birodalmi biztosja. Hitler után ő a holokauszt második számú fő felelőse. Lévéen a Habsburgok személyes ellensége, munkatáborba viteti Albrechtet és családját, és többször megkísérli a családi vagyoni államosítását. Öngyilkos lesz.

Hindenburg, Paul von (1847–1934): német katonai parancsnok és államférfi. Neki és vezérkari főnökének, Ludendorffnak tulajdonítják az orosz hadsereg fölött 1914-ben aratott tannenbergi győzelmet. Az első világháború alatt a Német Birodalomban övék a legfőbb hatalom; még magát II. Vilmost is háttérbe szorítják. 1925-ben visszatér a közéletbe, és elnökké választatja magát. 1932-ben újraválasztják, 1933-ban Hitlert kancellárrá nevezi ki.

Horthy Miklós (1868–1957): Habsburg-tengerésztiszt, majd Magyarország kormányzója. Miksa parancsára körbehajózza a Földet, István társaságában Spanyolországba hajózik, és Ferenc József szárnységédje lesz. István ajánlására Károly ellentengernaggyá lépteti elő, és rábízta a teljes Habsburg-flotta parancsnoki tisztét. Egy elbukott kommunista forradalom után kerül hatalomra Magyarországon. Mint kormányzó szembeszáll uralkodója, Károly két kíséreltelével, hogy visszatérjen a magyar trónra.

Hruszevszkij, Mihajlo (1866–1934): ukrán történész és államférfi, egy Ukrajna történelméről szóló alapmű szerzője. 1918-ban rövid ideig az Ukrán Nemzeti Köztársaság államfője.

Huzskovszkij, Kazimir (?–1918): lengyel származású ukrán

nemes, a Habsburg-hadsereg tisztje. Az első világháború alatt Vilmos egyik ukrán vitapartnere.

Lariscsenko, Eduard (1890–?): Vilmos hadsegédje és titkára. Elkíséri őt Ukrajnába és Spanyolországba, Franciaországban azonban a két férfi szakít egymással.

Lebegy, Mikola (1909–1998): ukrán nacionalista mozgalmár, a két világháború közt Lengyelországban terrorista cselekményekben vesz részt. Az Ukrán Nacionalisták Szervezetének Bandera-féle frakciójában tevékenykedik, 1943-ban az Ukrán Felkelők Hadseregének egyik szervezője lesz. Szószólója a lengyelek ellen irányuló etnikai tisztogatásnak. Vilmos hozza össze a francia hírszerzéssel. A háború után az amerikai hírszerzés operatív embere.

Ludendorff, Erich (1865–1937): német katonai parancsnok és nacionalista. Az első világháborúban a Hindenburg vezette 8. hadsereg vezérkari főnöke, 1914-ben följobbvalójával együtt Tannenberg győztesének tartják. Részt vesz az 1920-as berlini jobboldali puccsban csakúgy, mint Hitler 1923-as müncheni sörpuccsában. 1921-ben a bolsevik Oroszország megtámadására szőtt, bajor támogatást élvező összeesküvésben Vilmos szövetségese.

Mistinguett (1875–1956): francia énekesnő és színésznő. Leginkább *Mon homme* című daláról és montmartre-i fellépéseiről híresül el. Jeanne Bourgeois néven születik Enghien-les-Bains-ben, ahol Vilmos az 1920-as évek végén él. Kora legismertebb francia nőalakja és legmagasabb gázsival honorált előadóművésze. Az 1930-as évek elején jó barátságban van Vilmostal.

Novoszad, Roman (1920?–2004): ukrán zeneakademista Varsovában, majd Bécsben. Vilmos barátja és társa a háború alatti és utáni kémkedésben. Szovjet politikai fogoly és egy Vilmosról szóló rövid visszaemlékezés szerzője.

Panyejko, Vaszil (1883–1956): ukrán újságíró és politikus. A Nyugat-ukrainai Nemzeti Köztársaság külügyi államtitkára, az Ukrán Nemzeti Köztársaság képviselője a párizsi béketárgyalásokon.

Ismert oroszpártiságáról, az ukrán politikusok hírszerző szervekkel való együttműködéssel gyanúsítják. Francia állampolgárságot kap. Vilmos már 1918-ban megismerkedik vele, majd a harmincas évek elején, Párizsban Vilmos barátja és politikai tanácsadója lesz. Lehetséges, hogy ő sugja be a lengyel hírszerzésnél, és nagyon valószínű, hogy ő szervezi azt az 1934–35-ös botrányt, amelynek következtében Vilmosnak el kell hagynia Párizst.

Pilsudski, Józef (1867–1935): lengyel forradalmár és államférfi. Mint szocialista, aki hisz a felkelésben, a Habsburgok oldalán harcoló Lengyel Légio egyik parancsnokaként betöltött pozícióját arra használja, hogy fegyveres mozgalmat indítson a lengyel függetlenségért. 1918-tól ő lesz a független Lengyelország államfője és katonai főparancsnoka, győztes háborúkat vív a Nyugat-ukrajnai Nemzeti Köztársaság, valamint a bolsevik Oroszország ellen. 1926-ban katonai puccsal kerül másodszor is hatalomra.

Poltavec-Osztrjanyica, Ivan (1890–1957): az Orosz Birodalomból származó ukrán hazafi. A hetmanátus kormányában tevékenykedik mint Pavlo Szkoropadzkij hetman közeli munkatársa. Az 1920-as évek elején együttműködik Vilmostal a monarchista politizálásban, majd 1937-ben ismét összekerülnek. Pártolja, hogy Ukrajna a náci Németországgal kössön szövetséget.

Prokop, Miroszlav (1913–2003): ukrán nacionalista, az Ukrán Nacionalisták Szövetsége Bandera-féle frakciójának egyik vezetője. Ő az első jelentősebb nacionalista, akivel Vilmos a második világháború alatt Bécsben kapcsolatba kerül.

Prokopovics, Anna: az Ukrán Nacionalisták Szövetsége Bandera-féle frakciójának futára. 1944-ben Lida Tulcsina álnéven ismerkedik meg Bécsben Róman Novoszaddal és Vilmostal.

Schuschnigg, Kurt von (1897–1977): osztrák politikus, 1934 és 1938 között Ausztria kancellárja. Kapcsolatot tart fenn Habsburg Ottóval, és bizonyos szabadságot engedélyez a restaurációs mozgalomnak. Támogatást keres az uralkodó Hazafias Front számára.

Szenvedélyes retorikával és egy 1938-ban tervezett függetlenségi népszavazással áll ellen Hitlernek és az Anschlussnak, de parancsot ad, hogy az osztrák katonaság ne álljon ellen. A németek börtönben és koncentrációs táborokban tartják fogva. A háború után az Egyesült Államokba emigrál.

Septickij, Andrej (1865–1944): lengyel származású ukrán egyházi vezető, Halics görög katolikus metropolitája. Az osztrákok birtokolta Galíciában a görög katolikus egyházat ukrán nemzeti intézménnyé alakítja, és reménykedik, hogy az ortodoxok áttérnek a görög katolikus vallásra. 1917–18-ban Vilmos mentora, és lehetséges, hogy a harmincas években is ezt a szerepet tölti be.

Szkoropadzkij, Pavlo (1873–1945): ukrán államférfi, aki a konzervatívok és a földesurak érdekeit képviseli. 1918 áprilisában német támogatással államcsínyt hajt végre az Ukrán Nemzeti Köztársaság ellen. Erősen tart Vilmos vidéki népszerűségétől. A húszas évek elején Vilmos vetélytársa és alkalmi szövetségese a monarchista ukrán politikában. Miután Németországba emigrál, egy szövetséges légitámadásban leli halálát.

Tokary lásd Tokarzewski-Karaszewicz, Jan

Tokarzewski-Karaszewicz, Jan (1885–1954): lengyel származású ukrán diplomata. Tisztséget visel az Ukrán Nemzeti Köztársaságban, és részt vesz a lengyelek által irányított Prométheusz-mozgalomban, amely arra törekszik, hogy a nacionalizmus felszításával gyengítse a Szovjetuniót. A harmincas években Vilmos barátja és társa az arisztokrata fasizmusban.

Trebitsch-Lincoln Ignác (1879–1943): magyar tolvaj, anglikán misszionárius, brit parlamenti képviselő, német nacionalista és buddhista guru. A húszas évek elején részt vesz a Fehér Internacionálé azon tervének kidolgozásában, hogy a revízióra törekvő nemzeteket egyesítsék a békeszerződések és a bolsevik Oroszország ellen.

Tulcsina, Lida lásd Prokopovics, Anna

Vaszilko, Mikola (1868–1924): román nemesi családból származó ukrán politikus. Képviselő az osztrák parlamentben; az első világháború alatt azt indítványozza, hogy létesítsenek a Habsburg-monarchián belül ukrán koronabirtokot. Ugyancsak az első világháború alatt egyike Vilmos ukrán vitapartnereinek. 1918 januárjában és februárjában, mialatt az úgynevezett kenyérbékéről tárgyalnak, Vilmossal együttműködve támogatja az ukrán diplomatakat. Diplomataként szolgálja mind a Nyugat-ukrajnai Nemzeti Köztársaságot, mind az Ukrán Nemzeti Köztársaságot.

Wiesner, Friedrich von (1871–1951): a Habsburg-házzal jó viszonyban lévő osztrák ügyvéd és diplomata. Ferenc József megbízásából speciális jelentést ír a szarajevói merényletről. 1920-ban és 1921-ben Bécsben együtt dolgozik Vilmossal monarchista és ukrán politikai kérdéseken. Ottó 1930-ban őt bízta meg a restaurációs politika képviselésével. Zsidó származásúként 1937-ben és 1938-ban ő a legfőbb céltáblája Vilmos antiszemitizmusának.

Wilson, Woodrow (1856–1924): amerikai politikus, 1913 és 1921 között az Egyesült Államok elnöke, az első világháború alatt a nemzeti önrendelkezés eszméjének hirdetője.

A Habsburgok történeti kronológiája

- 1273 Rudolfot német-római császárrá választják
- 1430 Az Aranygyapjas Rend megalapítása
- 1522 A Habsburg-család spanyol és osztrák ágának szétválása
- 1526 A mohácsi csata, a Habsburgok megszerzik Csehországot és Magyarországot
- 1608–1648 A harmincéves háború
- 1683 A törökök megostromolják Bécset
- 1700 A Habsburgok spanyol ágának kihalása
- 1740 Mária Terézia trónra lépése
- 1740–1763 Háborúk Poroszországgal
- 1772–1795 Lengyelország felosztásai
- 1792–1814 Háborúk a franciákkal
- 1793 Marie Antoinette kivégzése
- 1806 A Német-római Birodalom megszűnése
- 1814–1815 A bécsi kongresszus
- 1821–1848 Metternich kancellársága
- 1830 Ferenc József születése
- 1848 Népek tavasza, Ferenc József trónra lépése
- 1859 Háború Franciaországgal és Piemonttal
- 1860 Az októberi Diploma
- István születése

- 1866 Háború Poroszországgal és Olaszországgal
- 1867 Kiegyezés Magyarországgal
 - Alkotmányos törvények
 - Miksa kivégzése Mexikóban
- 1870–1871 Az egységes Németország és Olaszország létrejötte
- 1878 A berlini kongresszus, Bosznia megszállása, Szerbia független lesz
- 1879 Szövetség Németországgal
 - István tengerésztiszt lesz
- 1886 István és Mária Terézia esküvője
- 1888 Albrecht születése
- 1889 Rudolf trónörökös öngyilkossága Mayerlingben
- 1895 Vilmos születése
- 1896 István visszavonul az aktív szolgálattól
- 1897–1907 István, Vilmos és a család Lošinjban
- 1898 Gyilkos merénylet Erzsébet császárné ellen
- 1903 Habsburg-ellenes dinasztia Szerbiában
- 1907 Bevezetik a férfiak általános választójogát
- 1907–1914 István, Vilmos és a család Galíciában
- 1908 Bosznia és Hercegovina annektálása
 - Ferenc József császár uralkodásának hatvanadik jubileuma
- 1909–1913 Vilmos iskoláztatása, nővéreinek házasságkötése
- 1912 Az első Balkán-háború
- 1913 A második Balkán-háború
- 1913–1915 Vilmos katonai akadémiát végez
- 1914 Gyilkos merénylet Ferenc Ferdinánd ellen Sarajevóban
- 1914–1918 Az első világháború
- 1915 Vilmos ukrán csapatok parancsnoka lesz
- 1916 Ferenc József halála, Károly trónra lépése
 - A lengyel királyság kikiáltása
- 1917 Bolsevik forradalom, a cári Orosz Birodalom összeomlása
- 1918 Az Ukrán Nemzeti Köztársaság elismerése

- Ukrajna osztrák–német megszállása
- Vilmos Ukrajnában
- Létrejön az osztrák, a lengyel, a csehszlovák és a nyugat-ukrajnai köztársaság
- A Habsburg-monarchia felbomlása
- 1919 A Nyugat-ukrajnai Nemzeti Köztársaság bukása
- 1919–1923 A párizsi békeszerződések
- 1921 Az Ukrán Nemzeti Köztársaság bukása
 - István és Vilmos nyilvános szakítása
 - István lengyel állampolgár lesz, megtartja birtokait
 - Vilmos a Fehér Internacionáléban
- 1922 Mussolini megragadja a hatalmat Olaszországban
 - Alfonz szívesen látja a Habsburgokat Spanyolországban
- 1922–1926 Vilmos Spanyolországban
- 1926–1935 Vilmos Franciaországban
- 1931 Spanyolország köztársaság lesz, Alfonz emigrál
- 1932 Ottó nagykorú lesz, kialakul a restaurációs politika
- 1932–1933 Éhínség Szovjet-Ukrajnában
- 1933 Hitler hatalomra kerül Németországban
 - István és Mária Terézia halála
 - Az osztrák parlamentet feloszlatják, megalakul a Hazafias Front
- 1934 Ausztriában vereséget szenvednek a szociáldemokraták
 - Ausztriában elbukik a náci puccs
 - Párizsban létrejön a népfront
- 1935 Vilmos és Paulette pere
- 1935–1947 Vilmos Ausztriában
- 1936 Németország és Olaszország szövetséget köt, Olaszország cserbenhagyja Ausztriát
- 1936–1939 A spanyol polgárháború
- 1937–1938 A Nagy Terror a Szovjetunióban
- 1938 Az Anschluss, Ausztria megszüntetése
 - A Kristályéjszaka pogromja

- 1939 Német–szovjet megnemtámadási szerződés
 Lengyelország német és szovjet lerohanása
 A németek letartóztatják Albrechtet
 1939–1940 Németország birtokba veszi a Habsburgok tulajdonát
 A németek elűzik a lengyeleket és a zsidókat
 1939–1945 A második világháború
 1941 A németek megtámadják a Szovjetuniót
 1941–1945 Az európai zsidók holokausztja
 1943–1947 A lengyelek és ukránok ellen irányuló etnikai tisztogatás
 1944–1947 Vilmos kémtevékenységet folytat
 1945 Lengyelország lefoglalja a Habsburgok tulajdonát
 1945–1948 Kommunista hatalomátvétel Kelet-Európában
 1945–1955 Négyhatalmi megszállás Ausztriában
 1947 Vilmost letartóztatják a szovjetek
 1948 Vilmos halála Szovjet-Ukrajnában
 1951 Albrecht halála Svédországban
 Megalakul az Európai Szén- és Acélközösség
 1953 Sztálin halála
 1957 A római szerződés
 1979–1999 Habsburg Ottó az Európai Parlament képviselője
 1980–1981 A Szolidaritás mozgalma Lengyelországban
 1985–1991 Gorbacsov hatalmon a Szovjetunióban
 1986 Spanyolország belép az Európai Unióba
 1989 Forradalmak Kelet-Európában
 1990–1999 Utódlási háborúk Jugoszláviában
 1991 A Szovjetunió felbomlása, Ukrajna függetlenségének kikiáltása
 1991–2005 A zywieci serfőzde körüli tulajdonjogi pereskedés
 1995 Ausztria belép az Európai Unióba
 2004 Lengyelország belép az Európai Unióba
 Narancsos forradalom Ukrajnában

A fogalmakról és a nyelvekről

A birodalomra, amelyről ez a könyv szól, nincs pontos és rövid kifejezés. 1804-ig a Habsburgok nem alkalmaztak kollektív elnevezést európai birtokaikra. 1804 és 1867 között ezeket a területeket Osztrák Birodalom néven ismerték. 1867 és 1918 között az államot Ausztria–Magyarországnak (Osztrák–Magyar Monarchia) hívták. Magam Habsburg-monarchiaként utalok rá. Az Ausztria nevet annak a kis alpesi köztársaságnak tartom fenn, amely az első, majd a második világháború után létrejött, azaz a mai Ausztriának.

Az Ausztria–Magyarország megjelölés zavarba ejtőbb, mint első pillanatra látszik. A monarchiának volt magyar fele – osztrák fele azonban nem volt. A nem magyar területek hivatalos neve „a császári tanácsban képviselt területek és királyságok” volt. Ez a könyv elsősorban a birodalom nem magyar részének területeivel foglalkozik. Isztria és Galícia tartományai, ahol a cselekmény jelentős része játszódik, egyaránt „a császári tanácsban képviselt területek és királyságok” közé tartoztak.

Akik a Habsburg-monarchiával foglalkoznak, ismerik a német nyelvű rövidítéseket, amelyek 1867 és 1918 között lehetővé tették az adminisztratív pontosságot. A „kaiserlich”, azaz császári intézményeket a „k” betű különböztette meg. A magyar intézmények „königlich”-ek, azaz királyiak voltak, ezért ugyancsak a „k” betűvel

jelölték őket. Következésképpen a közös osztrák–magyar intézményeket „k. und k.”-nak, császári és királyinak nevezték. Ezért helyezte Robert Musil *A tulajdonságok nélküli embert* egy Kakánia nevű országba. A „k” betűnek ez a bürokratikus elburjánzása talán azt is megmagyarázza, miért gyűlölte annyira Kafka vezetéknévének első betűjét. Én mindenesetre kerültem ezeket a változatokat, s inkább a Habsburg jelzőt használtam.

A könyvben szereplő császári és királyi, k. und k. nevű intézmények a hadsereg, a tengerészet, a külügyminisztérium, valamint a boszniai megszálló hatóság. A Habsburg-hadseregére való utalások a császári és királyi, k. und k. hadseregére vonatkoznak; nem sok szó esik sem az osztrák, sem a magyar honi hadseregről (a Landwehrről és a honvédségről). A két utóbbi részt vett Ukrajna 1918-as megszállásában, és az általam említett véres mészárlásnak a honvédcsepakatok estek áldozatul; ám a megszállás bemutatásához nem sok szükség van a szóban forgó Habsburg fegyveres erők közti megkülönböztetésre. A könyvben megjelenő intézmények, amelyek a birodalom nem magyar felében tekintélyt képviseltek, vagyis császáriak voltak, de nem királyiak, a kormány és a parlament voltak.

A Habsburgok címeit összeszedni olyan, mintha lepkéket gyűjténénk: a vadászat kellemesebb, mint a gombostűre szúrás. A császár és a családtagok összes címe oldalakra rúgna, és még a legtiszteletteljesebb heraldikai munkákban sem nyomtatják ki őket. Ferenc József és Károly Ausztriában császárok, Magyarországon királyok voltak. Vilmos, valamint apja és fivérei császári főhercegek voltak Ausztriában és királyi főhercegek Magyarországon; édesanyja és nővérei császári főhercegnők Ausztriában és királyi főhercegnők Magyarországon.

E Habsburgok teljes neve Habsburg–Lotaringiai volt. A Habsburg–Lotaringiai-ház 1736-ban jött létre, amikor a lotaringiai herceg nőül vette Habsburg Mária Terézia főhercegnőt. A Pragmatica Sanctio lehetővé tette, hogy Mária Terézia trónra lépjen, és gyerme-

kei követhessék őt. Minden, a könyvben említett modern Habsburg Mária Teréziától származik, tehát tagja a Habsburg–Lotaringiai-háznak.

Az egykori Habsburg-monarchiában található helységek megnevezésére sincs kielégítő megoldás. A monarchia nem magyar részében a német volt a hivatalos nyelv, ezért az 1918 előtti térképek általában németül tüntetik fel a helységneveket. A könyvemben ábrázolt Habsburgok mind 1918 előtt születtek, de birodalmukhoz hasonlóan nemzeti értelemben nem voltak németek. Ennek következtében bizonyos anakronizmusok állnak elő, de ez valószínűleg nem okoz komolyabb zavart.

Vilmos elsősorban hat nyelvet használt: a németet, a franciát, az ukránt, a lengyelt, az olaszt és az angolt. E nyelvek közül ötöt latin betűkkel írnak, csak az ukrán írásmód él, akárcsak az orosz, a cirill ábécével. Az ukrán és orosz szavakat a Kongresszusi Könyvtár átírási rendszerének egyszerűsített változatában tüntetem fel.* A törzsszövegben az ukrán és orosz neveket a lehető legegyszerűbb formában írom; a jegyzetekben nagyobb pontosságra törekszem. E nyelvek ismerői érthetőnek találják majd ezt a megközelítést; a többieknek nincs okuk, hogy törődjenek vele.

Habsburg Vilmos közvetlen családjában minden férfi a Károly nevet viselte Károly főherceg, Teschen hercege után, aki Vilmos apjának nagyapja (és anyjának dédapja) volt. Távolsági időkből egy-szersmind annak a Károly császárnak a nevét is örökölték, akinek 16. századi birodalmában soha nem nyugodott le a nap. Magának Vilmosnak Vilmos Ferenc József Károly volt a teljes neve; apját Károly Istvánnak, idősebb bátyját Károly Albrechtnek, az ifjabbat Leó Károlynak hívták. Csak növelte a zűrzavart, hogy 1916-tól az osztrák császár is Károly névre hallgatott. A helyzet egyszerűsítése kedvéért a kortársak megoldását választottam, vagyis a szövegben csak

* A magyar kiadásban a magyar helyesírás átírási szabályait érvényesítjük.
– A szerk.

Istvánra és nem Károly Istvánra, Albrechtre és nem Károly Albrecht-re és Leóra, nem pedig Leó Károlyra utaltam. Így aztán a történetben Károly császár maradt az egyetlen Károly.

Vilmost a különböző környezetekben különböző neveken ismerték. Családtagjai, barátai, szeretői és bajtársai Guillaume-nak, Guynek, Robertnek, Williamnek, Vaszilnak, Willynek vagy Visinek hívták. Én mint gyermeket Willynek, majd felnőttkorában Wilhelmnek* nevezem. A német formák használata nem jelenti azt, hogy német nemzetiségű lett volna – németnek csak nagy ritkán mondta magát. A német nyelv valaha az egyetemesre utalt, és az ember egyetemes tartalma mindig többértelmű. A náci korszak után a németnek más a hangzása, mint volt Vilmos élete nagy részében. 1933 előtt a német kultúra Európa ékköve volt, és nemcsak magában Németországban, hanem a Habsburg Birodalomban is. Ellenében K.-val, Kafka *Perének* hőisével, Vilmos maga választotta az identitását, amelyért elítélték és halálra szánták. Akárcsak Ulrich, Musil *Tulajdonságok nélküli emberének* hőse, Habsburg Vilmos soha nem tartotta véglegesnek a maga választásait.

* A Wilhelm név változik a királyi családok tagjainak magyar elnevezéséhez híven a fordításban Vilmosra. – A szerk.

Jegyzetek

LEVÉLTÁRAK ÉS RÖVIDÍTÉSEK

- AAN Archiwum Akt Nowych, Varsó, Lengyelország
- AC Archives Contemporaines, Fontainebleau, Franciaország
- AKPR Archiv Kanceláře Prezidenta Republiky, Prága, Cseh Köztársaság
- AP Archives de Paris, Párizs, Franciaország
- APK-OŻ Archiwum Państwowe w Katowicach, Oddział w Żywcu, Lengyelország
- APP Archives de la Préfecture de Police, Párizs, Franciaország
- AR Archiv der Republik, Bécs, Ausztria
- AUTGM Archiv Ústavy Tomáše Garrigue Masaryk, Prága, Cseh Köztársaság
- BA Bundesarchiv, Berlin-Lichterfelde, Németország
- BHStA Bayerisches Hauptstaatsarchiv, München, Németország
- BK Bundesarchiv, Koblenz, Németország
- CAW Centralne Archiwum Wojskowe, Rembertów, Lengyelország
- CGyAHO Centralnij Gyerzsavnij Arhiv Hromadszkih Objednyan, Kijev, Ukrajna
- CGyAVO Centralnij Gyerzsavnij Arhiv Viscsih Organih Vladi ta Upravlinnija Ukraini, Kijev, Ukrajna
- CGyIAL Centralnij Gyerzsavnij Isztoricsnij Arhiv, Lvov, Ukrajna

- HHStA Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Bécs, Ausztria
 HURI Ukrainian Research Institute, Harvard University,
 Tokary Collection
 IPH Interrogation Protocol (Protokol Doprosza), Wilhelm
 von Habsburg
 IPN Interrogation Protocol (Protokol Doprosza), Roman
 Novosad
 KA Kriegsarchiv, Bécs, Ausztria
 PAAA Politisches Archiv, Auswärtiges Amt, Berlin, Német-
 ország
 RGVA Roszsijszkij Goszudarsztvennij Vojennij Arhiv,
 Moszkva, Oroszország
 WSL Wiener Stadt- und Landesarchiv, Bécs, Ausztria

ARANY • A császár álma

- 1 A színmű címe: *Des Kaisers Traum. Festspiel in einem Aufzuge* (A császár álma. Ünnepi játék egy felvonásban). Írta: Christiane von Thun-Salm grófnő. Zene: Anton Rückauf, Bécs, 1908. A Ringről lásd Schorske: *Fin-de-Siècle Vienna*, 24–115. A nap eseményeinek részleteihez lásd Vaszil Visivanyij (Wilhelm von Habsburg): „Memuari”, CGyAVO 1075/4/18a/2; *Wiener Abendpost*, 1908. december 3., 1–6; *Wiener Bilder*, 1908. december 9., 21; Thun-Salm-Hoffmansthal: *Briefwechsel*, 187, 238. További beszámolók az estéről: Mayer: *Persistence of the Old Regime*, 142–43 és Unowsky: *Pomp and Politics*, 87–89. Az 1908-as év további ünnepeiről lásd Grossegger: *Der Kaiser-Huldigungs-Festzug* és Beller: „Kraus’s Firework”.
- 2 Lamballe hercegnő fejéről és a fenti értelmezésről részletesebben lásd Blanning: *Pursuit of Glory*, 619–70.
- 3 A Habsburg-szimbolizmusról lásd Wheatcroft: *Habsburgs*. Egy Habsburg egyetemes diskurzusának elemzése szempontjából alig-

- hanem felülmúlhatatlan Evans műve: *Rudolf II and His World*. Rudolf pamfletjéről lásd Hamann: *Kronprinz Rudolf*, 341.
- 4 A cenzorokról és nemzetekről lásd Zacek: „Metternich’s Censors” és Killem: „Karel Havlíček”. Humoros helyesbítése: Rak: *Byvali Čechové*.
 - 5 A fenti részleteket Clark: *Iron Kingdom* című művéből merítettem, kivéve az arany 1683-as beolvasztását, amelyet Stoye: *Siege of Vienna* című műve említ.
 - 6 Az előadásról szóló részleteket lásd Sonnenthal: *Adolf von Sonnenthals Briefwechsel*, 229. Lásd A Korinthusbeliekhez írt I. levél 13,13: „Most azért megmarad a hit, remény, szeretet, e három; ezek között pedig legnagyobb a szeretet.” A jövő a színdarabban: „Ez a legnagyobb, és meg is nevezem: a szeretet.”
 - 7 *Wiener Abendpost*, 1908. december 3.
 - 8 „Memuari”, CGyAVO 1075/4/18a/1.
 - 9 Ausztriának és Magyarországnak közös hadserege, külügyminisztériuma és költségvetése volt, de a magyar belpolitikáról a magyar kormány döntött. 1867-től Ferenc Józsefre mint „császár és királyra” vagy Ausztria (Osztrák Birodalom) és Magyarország (Magyar Királyság) „császár-királyára”, birodalmára mint Ausztria–Magyarországra, a Monarchia intézményeire mint császári, királyi vagy császári–királyi intézményekre kellett utalni. Lásd még *A fogalmakról és a nyelvekről* című részt.
 - 10 Vö. Cohen: *Politics of Ethnic Survival*; King: *Budweisers into Czechs and Germans*; Kořalka: *Češi v Habsburské říši a v Evropě*.
 - 11 A. J. P. Taylor: *Habsburg Monarchy* című művében rá akart mutatni, hogy a Habsburg-monarchia az első világháború nélkül is halálra volt ítélt. Könyvem vitatja ezt a nézetet. A Taylor álláspontját cáfoló tanulságos ellenidézetek tekintélyes mennyisége található Remaknál: „The Healthy Invalid”.
 - 12 István Ferenc Ferdinándnak, 1908. november 5. vagy 6.; István Ferenc Ferdinándnak, 1908. november 6. vagy 7., APK-OŽ DDŽ

84. Conrad jelenlétéről említést tesz: *Wiener Abendpost*, 1908. december 3., 3.
 13. *Volksblatt*, 1908. december 6.; *Die Neue Zeitung*, 1908. december 3., 1; Wingfield: *Flag Wars and Stone Saints*, 129; Unowsky: *Pomp and Politics*, 181.

KÉK • Gyermekkor a tengerénél

1. *Des Kaisers Traum. Festspiel in einem Aufzuge von Christiane Gräfin Thun-Salm. Musik von Anton Rückauf*, Bécs, 1908, 29; Michel Georges-Michel: „Une histoire d'ancre sympathique”, *Le Jour*, 1934. július 25.; „Akt”, CGyAHO 26/1/66498-fp/148980/I.
 2. Basch-Ritter: *Österreich auf allen Meeren*, 71.
 3. Pola: *Seine Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft*, 32, 82. A szövegben szereplő „globalizáció” kifejezés német megfelelője a *Welthandel* volt. A kifejezést tudatosan használok; a világkereskedelem mai helyzetét „második globalizációnak” kellene nevezni, és néha így is nevezik.
 4. Wiggermann: *K.u.k. Kriegsmarine und Politik*, 36.
 5. Sondhaus: *Habsburg Empire and the Sea*, 172–212; Perotti: *Das Schloss Miramar*, 9–89.
 6. Vogelsberger: *Kaiser von Mexico*, 333.
 7. Károlyt – ahogy a párizsi Diadalív is emlékeztet rá – Napóleon később Wagramnál tönkreverte.
 8. „Memuari”, CGyAVO 1075/4/18a/1; Sondhaus: *Naval Policy*, 61; Hyla: „Habsburgowie Żywieccy”, 7.
 9. HHStA, Fach 1, Karton 189, Folder „Vermählung des Erzherzogs Carl Stephan mit der Maria Theresia von Toscana zu Wien am 28 February 1886”. Grover Cleveland Ferenc Józsefnek, 1886. május 20. Az ajándék ezüstkészletről lásd A. Habsburg: *Princessa och partisan*, 113.

10. Rudolf életéről lásd Hamann: *Kronprinz Rudolf*, különösen 330–32 és 415–19. Apa és fiú viszonyát elemzi Dickinger: *Franz Josef I*, 54–66.
 11. Az idézetek forrása Hamann: *Reluctant Empress*, 130; 135.
 12. Markus: *Der Fall Redl*, 149–50; Wheatcroft: *Habsburgs*, 283; Gribble: *Life of the Emperor Francis-Joseph*, 281.
 13. Ivanova: *Sztara bulgarszka literatura*, 64.
 14. Rudolfról lásd Hamann: *Kronprinz Rudolf*, 296–98. A kölcsönös befolyásra vonatkozó elképzelésekről lásd „Memuari”, CGyAVO 1075/4/18a/1, 2 és 6 és Ryan: *My Years*, 232. A trializmusról: Dedijer: *Road to Sarajevo*, 93–95, 153, 159. A korszak szerb és horvát politikai elképzeléseit elemzi Banac: *National Question*, 70–114. Az 1903-as dinasztiaaváltás után visszatért a jugoszláv koncepció. Lásd Jelavich: *South Slav Nationalism*, 19–26.
 15. HHStA, Fach 1, Karton 147, Folder „Entbindung Erzherzogin Maria Theresia 1895”. Teljes neve Vilmos Ferenc József Károly volt, vagyis csupa dinasztikus név. Károlynak hívták mind apai, mind anyai nagyapját; valamennyi fiú ezt a nevet viselte, ami bizonyos értelemben helyénvaló volt, mivel emlékeztette őket arra, hogy nemcsak fivérek, de unokafivérek is. Ferenc Józsefnek hívták az aktuális császárt, vagyis ez a név gesztus volt Bécs felé. A Vilmos név az előző évben elhunyt Habsburg Vilmos főhercegre, a Német Lovagrend nagymesterére és az osztrák hadsereg parancsnokára is utalt. István ekként kétszeresen is uralkodójának ajánlotta fel fiát: részben közvetlenül róta le tiszteletét Ferenc Józsefnek, részben megemlékezett azon kevés családtag egyikéről, akit Ferenc József is tisztelt. Redlich: *Emperor Francis Joseph*, 200, 476.
 16. Ez a rövid áttekintés nem tér ki a 19. századi lengyel történelem bonyolultságára. A legjobb útmutató Wandycz műve: *Lands of Partitioned Poland*.
 17. Schmidt-Brentano: *Die Österreichische Admirale*, 473.
 18. Sondhaus: *Naval Policy*, 136.
 19. Ryan: *My Years*, 69.

- 20 Ryan: *My Years*, 70–73. Ryan kijelenti: azért írta meg visszaemlékezéseit, hogy megcáfolja az elképzelést, miszerint minden Habsburg örült, rosszindulatú és uralkodásra alkalmatlan volt, noha a mű tartalma e tekintetben korántsem egyértelmű.
- 21 Ryan: *My Years*, 83.
- 22 A jelek szerint István egyetlen műalkotása sem maradt fenn. A másolófüzetében található vázlatok azonban sokat elárulnak róluk. Lásd APK-OŽ DDŽ 84. és 85.
- 23 Ryan: *My Years*, 66–67.
- 24 „Memuari”, CGyAVO 1075/4/18a/1; Ryan: *My Years*, 91.
- 25 Az építészekről és az idézetről lásd István levelét Cox és King tengerészeti építéseknek, London, 1905, APK-OŽ DDŽ 84. Fiai hajózási leckéiről megemlékezik a „Memuari”, CGyAVO 1075/4/18a/1. A kecskés epizódot Ryan eleveníti fel: *My Years*, 245–46.
- 26 A szentpétervári utazást dokumentálja: HHStA, Fach 1, Karton 66, Folder „Erzherzog Karl Stephan”, Seiner Exzellenz Herrn Grafen Gołuchowski, Szentpétervár, 1900. augusztus 12. A Mária Krisztinával való kapcsolatról: HHStA, Fach 1, Karton 66, Folder „Erzherzog Karl Stephan”, Seiner Exzellenz Herrn Grafen Gołuchowski, San Sebastian, 1900. szeptember 30.
- 27 Az Alfonz ünneplésére való utazást Ryan idézi fel: *My Years*, 250.
- 28 HHStA, Fach 1, Karton 66, Folder „Erzherzog Karl Stephan”. An das hohe K. und K. Ministerium des kaiserlichen und königlichen Hauses und des Äussern, Bécs, 1905. január 27.
- 29 A tengerészekkel való kapcsolatról lásd Ryan: *My Years*, 98. Keltezés: Hyla, „Habsburgowie Żywieccy”, 9. Vilmos visszaemlékezései a tengerészekről: „Memuari”, CGyAVO 1075/4/18a/1.
- 30 István Agenor Gołuhovszkijnak, 1906. július 17. HHStA, Fach 1, Karton 66, Folder „Erzherzog Karl Stephan”.
- 31 „Memuari”, CGyAVO 1075/4/18a/1.

ZÖLD • Az egzotikus Kelet-Európa

- 1 Gribble: *Life of the Emperor Francis-Joseph*, 119; Hamann: *Reluctant Empress*, 288, 301; E. Habsburg: *Das poetische Tagebuch*, 383.
- 2 A kapcsolódó elemzésekről lásd Wheatcroft: *Habsburgs és különösen Tanner: Last Descendant*.
- 3 Az isztambuli utazásról lásd HHStA, Fach 1, Karton 66, Folder „Erzherzog Karl Stephan”, Seiner Exzellenz Herrn Grafen Gołuchowski, 1906. október 3. és 1906. október 23. Az algériai utazásról lásd uo., rejtjeles sürgöny, Algír, 1907. május 2.
- 4 A máltai utazásról lásd uo., Consolato d’Austria-Ungheria, Malta, A sua Eccellenza Il Barone Lexa de Aehrenthal, 1907. április 22. A máltai politikai ügyeket ismerteti Owen: *Maltese Islands*, 63–66.
- 5 Az 1909-es utazásról lásd István Podjavoriból a trieszti osztrák kereskedelmi szekciónak, 1909. március 31., APK-OŽ DDŽ 84. Willy benyomásairól lásd „Memuari”, CGyAVO 1075/4/18a/1.
- 6 Tylza-Janosz: „Dobra czarnieckie i porąbczanskie”, 20, 28, 35; Spyra: *Browar Żywiec*, 27–30. A nemes kapitalizmusról lásd Glassheim: *Noble Nationalists* és Mayer: *Persistence of the Old Regime*.
- 7 A családi portrékról lásd Senecki-Piotrowski: „Zbiory malarstwa”, 58–60; Kuhnke: „Polscy Habsburgowie”; Mackiewicz: *Dom Radziwiłłów*, 209. A költözés időzítéséről: „Memuari”, CGyAVO 1075/4/18a/1. A nemzeti stílusról lásd Bozek: *Żywieckie projekty Karola Pietschki*. A kápolnáról említést tesz Rusniaczek: „Jak powstał”, 40–41. Mária Terézia kérelme a pápához: Mária Terézia XV. Benedek pápának, 1904. december 1.; „Sacra Rituum Congregatio...”, 1905. január 18.; [Olvaszhatatlan] Mária Teréziának, 1912. május 15.; valamennyi in APK-OŽ DDŽ 3.
- 8 Kuhnke: „Polscy Habsburgowie.” Az ablakos epizódot lásd István Entresznek, 1906. július, APK-OŽ DDŽ 84.
- 9 István „Caro Signore Commendatorénak”, 1909. szeptember 25.; István Dr. Weiser & Sohnnak, Bécs, 1909. október 8.; István

- a Société Lorraine-nek, 1909. december 2. István a Daimler Motor Companynek, Coventry, 1910. március 21.; István Hieronym Tarnowskinak, 1910. június, mind in APK-OŽ DDŽ 85. Az autóról lásd Husar: „Zywieccy Habsburgowie”, 65.
- 10 Ryan: *My Years*, 127–34. A tiszafa 2007-ben még a helyén volt.
- 11 HHStA, Fach 1, Karton 200, Folder „Vermählung 74 der Erzherzogin Renata mit dem Prinzen Radziwill”, K. und k. Ministerium des kaiserl. und königl. Hauses und des Äussern, „Eheschliessung Ihrer k.u.k. Hoheit der durchlauchtigsten Frau Erzherzogin Renata Maria mit dem Prinzen Hieronymus Radziwill”; uo., Sr. K. und k. Apost. Majestät Obersthofmeisteramt, An das löbliche k. und k. Ministerium des k. and k. Hauses und des Äussern, 1908. szeptember 18. Renátának minden egyes feltételt az udvarhoz küldött feljegyzésben kellett elfogadnia, és lemondását meg kellett ismételnie egy 1908-ban rendezett szertartáson. A Radziwill-család még Lengyelország többszöri felosztása után is vagyonos maradt. Hieronymus Radziwillnek kitűnő német kapcsolatai voltak. A Német Birodalomból jött, és apja német parlamenti képviselő volt.
- 12 Mackiewicz: *Dom Radziwiłłow*, 210–11.
- 13 Az idézetek egy cím nélküli lemondási dokumentumból valók: lásd HHStA, Fach 1, Karton 203, Folder „Vermählung der Erzherzogin Mechtildis mit dem Prinzen Aleksander Olgierd Czartoryski”. Lásd még uo. a következő dokumentumokat: az „Entwurf” másolata, 1912. október 9.; K. und k. Ministerium des kaiserl. und königl. Hauses und des Äussern, Bécs, 1913. január 26., bizalmas; Vortrag des Ministers des kaiserlichen und königlichen Hauses und des Äussern, 1912. október 9.
- 14 Hyla: „Habsburgowie Żywieccy”, 10. A Czartoryski-család jelzőszava lengyelül: „Bądz co Bądz”.
- 15 Ryan: *My Years*, 98–99; Hyla: „Habsburgowie Zywieccy”, 9; „Memuari”, CGyAVO 1075/4/18a/1.

- 16 István levele: István Rehmer bárónak, külügyminisztérium [1912. december], APK-OŽ DDŽ 85. A reakciók összegezése: HHStA, Fach 1, Karton 203, Folder „Vermählung der Erzherzogin Mechtildis mit dem Prinzen Aleksander Olgierd Czartoryski”, K. und k. Ministerium des kaiserl. und königl. Hauses und des Äussern, Bécs, 1913. január 26., 3.518/1, bizalmas. Hamann szerint az első beházasodás „a polgárságba”: *Die Habsburger*, 81. Húgaival ellentétben Eleonórának az állami pénzforrásokhoz való jövőbeli hozzáférésről is le kellett mondania. HHStA, Fach 1, Karton 203, Folder „Vermählung der Erzherzogin Eleonore mit dem Linienschiffslieutenant von Kloss”, másolat, „Verwurf”.
- 17 Az idézet forrása Ryan: *My Years*, 99. Példa a levelezésre: István L. Bernheimernek, 1912. december 22., Ž DDŽ 85.
- 18 KA, Vilmos F. József főherceg személyi nyilvántartása, minősítési táblázata és telekkönyvi lapja, osztályozó lista (1915. március 15.).
- 19 Hull: *Entourage*, 65 és még több helyen; Clark: *Kaiser Wilhelm II*, 73–76; Murat: *La loi du genre*, 265. Proust azzal hitelesítette a botrányt, hogy az „homosexualité” szót a francia nyelvben elfogadhatóvá tette. Lucey: *Never Say I*, 230.
- 20 Spector: „Countess Merviola”, 31–46; uo., „Homosexual Scandal”, 15–24.
- 21 Deák: *Beyond Nationalism*, 143–45; Palmer: *Twilight*, 318; Ronge: *Kriegs- und Industriespionage*, 79–86; KA, Vilmos F. József főherceg személyi nyilvántartása, minősítési táblázata és telekkönyvi lapja, „Hauptgrundbuchblatt”.
- 22 Novoszad: „Vaszil Visivanyij”, 24. Az is lehet, hogy Willy két királyságra készült fel; ezt állítja Vaszil Raszevics „Vilhelm von Habsburg” című munkájában, 212–13. Rasevych azt bizonygatja, hogy Vilmos először a zsidókkal azonosult, és csak később az ukránokkal. A jelek szerint a szerző egyetlen újságcikk összefoglalására vagy összefoglalásaira támaszkodik. Az eredeti cikket Henry Hellsen írta: „Kejser at Ukraine”, *Berlinske Tidende*, 1920.

március 31. Hellsen szerint Willy tervet készített Izrael államról, és megkereste a berlini Cionista Világszervezetet, hogy felajánlja szolgálatait. Könnyen elképzelhető, hogyan fogant meg benne ez az ötlet. A cionizmus, a zsidók visszatérése Palesztinába és egy zsidó állam megteremtése egyre több követőre talált. 1913-ban a Harmadik Cionista Kongresszust Bécsben rendezték, ahol Willy élt. E forgatókönyv szerint Willy Bécsbe költözése lett volna a döntő mozzanat kísérletében, hogy egy nemzetet fedezzen fel magának. Lošinjban történetesen nem voltak zsidók, Żywiecben pedig legföljebb egy maroknyi. Isztambulban és Észak-Afrikában természetesen éltek zsidók, és amikor Vilmos a család tengeri utazásain 1906-ban, 1907-ben és 1909-ben ezeken a helyeken járt, nagyon megszerette őket. Éltek zsidók Hranicében is, ahol 1909-től 1912-ig a tanulmányait végezte. Hranicében volt egy Zsidó utca is zsinagógával, iskolával és egy hitközségi épülettel (lásd Bar-tovský: *Hranice*, 225). Mindez azonban csak spekuláció. Vilmos maga nem tesz említést az ügyről; az újságcikk az egyetlen ismert forrás, és Hellsen kronológiája nagyon bizonytalan. Néhány részlet, amelyre Hellsen a zsidók vonatkozásában hivatkozik, például egy beszélgetés Vilmos és II. Vilmos császár között, gyanúsán hasonlít az ukránokat érintő egykorú eseményekhez. Hellsen munkája több évvel később íródott, különösebb szakértelem nélkül. Hacsak további bizonyítékok nem kerülnek elő, Vilmos zsidó epizódját lehetségesnek, de valószínűtlennek kell tartanunk.

- 23 „Memuari”, CGyAVO 1075/4/18a/1–2, idézetek 1. és 2. Lásd még Hirnyak: *Polk. Vaszil Visivanyij*, 7–8.
- 24 „Memuari”, CGyAVO 1075/4/18a/2.
- 25 Az idézet forrása: „Memuari”, CGyAVO 1075/4/18a/2.
- 26 Részletesebben és árnyaltabban lásd Markovits–Sysyn: *Nation-building* és Binder: *Galizien in Wien*.
- 27 A kelet-európai néprajzi stílus tartalmás összefoglalását lásd Gellner: *Language and Solitude*, 132. sk.

- 28 Az ukrán monarchizmusról lásd Terescsenko: „Vjacseszlav Lipinszkij.” A galíciai ukrán mozgalom népi jellegéről vö. John-Paul Himka műveit, például a *Religion and Nationality in Western Ukraine* címűt.
- 29 Terescsenko–Osztasko: *Ukrainszkij patriot*, 8. A konzultáns Jevgen Olesznyickij volt.
- 30 IPH, 1948. április 14.; CGyAHO 26/1/66498–fp/148980/1/132; lásd még Onatszkij: *Portreti v profil*, 126. A tisztikarról lásd Plaschka–Haselsteiner–Suppan: *Innere Front*, 35.
- 31 „Memuari”, CGyAVO 1075/4/18a/3; Novoszad: „Vaszil Visivanyij”, 24.
- 32 „Memuari”, CGyAVO 1075/4/18a/3; Deák: *Beyond Nationalism*, 82.
- 33 Az ukrán szegénységről lásd „Memuari”, CGyAVO 1075/4/18a/2–3.
- 34 István Ferenc Ferdinándnak, 1908. november 5. vagy 6.; István Ferenc Ferdinándnak, 1908. november 6. vagy 7., APK-OŽ DDŽ 84. Lásd még: Antonoff: „Almost War.”
- 35 Dedijer: *Road to Sarajevo*, 145. Lásd még Deák: *Beyond Nationalism*, 8.
- 36 Az idézet forrása: Tunstall: „Austria-Hungary”, 124.
- 37 Vilmos Huzskovszkijnek, 1916. november 17., CGyIAL, 408/1/567/15.

VÖRÖS • Egy herceg fegyverben

- 1 MacKenzie: *Apis*. Valódi neve Dragutin Dimitrijević volt. Apis, az isten legelőször a birodalmakat sújtó átokként jelent meg a történelemben. Herodotus: *History*, 192–93.
- 2 A helyzet meglehetősen eltérő volt Magyarországon, amely viszonozta Ferenc Ferdinándnak a magyarok iránti ellenséges érzelmeit. A trialista állam tervével az volt a célja, hogy csökkentse Magyarországnak a birodalmon belüli jelentőségét.

- 3 Ez ellentmondott a németekhez és a csehekhez intézett felszólításainak, hogy a háború időtartamára tegyék félre nemzeti nézeteltéréseiket. A monarchiában betöltött, egymáshoz viszonyított pozíciójukat semmilyen katonai győzelem nem javíthatta. Popik: *Ukrainci v Avsztriji*, 99–100; Judson: *Guardians of the Nation*, 220.
- 4 A Habsburgok nézeteiről lásd Shanafelt: *Secret Enemy*, 45.
- 5 Deák: *Beyond Nationalism*, 193. Az első világháborúról kitűnő közelmúltbeli feldolgozások in: Strachan: *First World War*; Stevenson: *Cataclysm*.
- 6 Az 1913-ban végzett hadnagyoknak több mint a fele elesett vagy megsebesült a háborúban. Deák: *Beyond Nationalism*, 91. Az idézet forrása KA, Personalevidenzen, Qualifikationsliste und Grundbuchblatt des Erzherzogs Wilhelm F. Josef, Belohnungsantrag (1915. március 28.). Az Aranygyapjúról lásd „Liste Nominale des Chevaliers de l'Ordre de la Toison d'Or en vie Mai 1929”, APK-OŽ DDŽ 1.
- 7 Albrechtről lásd KA, Personalevidenzen, Qualifikationslist des Erzherzogs Carl Albrecht. Vilmos avatásáról lásd KA, Personalevidenzen, Qualifikationsliste und Grundbuchblatt des Erzherzogs Wilhelm F. Josef, Belohnungsantrag (1918. március 21.), és a hasonló dokumentumokat.
- 8 Vilmos mint „Vörös herceg” elnevezéséről lásd „Memuari”, CGyAVO 1075/4/18a/4; Onatszkij: *Portreti v profil*, 126. Az alakulat a 13. ulánus ezred volt.
- 9 „Memuari”, CGyAVO 1075/4/18a/4–5.
- 10 Istvánról és Vilmosról ebben az időszakban lásd HHStA, Fach 1, Karton 66, Folder „Erzherzog Karl Stephan”, sürgöny: Hohenlohe herceg, Berlin, 1916. február 7. A híresztelésekről és gyűlésekről lásd Lubomirska: *Pamiętnik*, 121, 333.
- 11 Burián: *Austria in Dissolution*, 96–97, 100, 342; Shanafelt: *Secret Enemy*, 71, 80, 90; Zeman: *Breakup*, 100, 104.

- 12 Vilmos az apjáról: Vilmos Huzskovszkijnak, 1916. december 29., CGyIAL 408/1/567/28–29. Istvánról és Olgierd Czartoryskiról általában lásd Hamann: *Die Habsburger*, 226; Hyla: „Habsburgowie Żywieccy”, 14–15; Majchrowski: *Ugrupowania monarchystyczne*, 9–10. Apa és fiú levelezésének példáit lásd HHStA, Fach 1, Karton 66, Folder „Erzherzog Karl Stephan”, Der k. und k. Legationsrath, Warsaw, An das löbliche Politische Expedit des K. und K. Ministeriums des Äussern, 1916. október 1. A régens-tanács három tagja közül az egyikük szemszögéből készült nyilatkozatot lásd Kakowski: *Z Niewoli*, 333–56. István nyilvános támogatottságát tárgyalja Lubomirska: *Pamiętnik*, 499, 504.
- 13 Levelezés Frigyes Vilmosnak, 1916. november 2., CGyIAL 408/1/567/8. Az audienciáról lásd „Memuari”, CGyAVO 1075/4/18a/6. Vilmos 1916-os megbízatásairól lásd KA, Personalevidenzen, Qualifikationsliste und Grundbuchblatt des Erzherzogs Wilhelm F. Josef, Vormerkblatt für die Qualifikationsbeschreibung für die Zeit vom 1/IV 1916 bis 30/IX 1917. Előléptetését említi KA, Personalevidenzen, Qualifikationsliste und Grundbuchblatt des Erzherzogs Wilhelm F. Josef, Veränderungen. Néprajzi szempontok: Huzskovszkij (?) Olesnickijnek, 1917. január 29., CGyIAL 408/1/567/120.
- 14 Az idézetek forrása: Vilmos Huzskovszkijnak, 1916. november 7., CGyIAL 408/1/567/18. A nyilatkozat valójában csalódást okozott az osztrák–lengyel megoldás lengyel híveinek. Ez a fejezet az ukrán perspektívákat emeli ki; a lengyel álláspontokat kitűnően összegzi Suleja: *Orientacja Austro-Polska*.
- 15 Az Istvánnal való levelezést említi Vilmos Huzskovszkijnak írott levelében, 1916. december 29., CGyIAL 408/1/567/28. Az „ukrajnai hercegségről” lásd Vilmos Huzskovszkijnak, 1916. december 29., CGyIAL 408/1/567/29.
- 16 Vilmos Huzskovszkijnak, 1917. február 8., CGyIAL 408/1/567/62–63.

- 17 Vilmosnak a doktorról szóló visszaemlékezését lásd „Memuari”, CGyAVO 1075/4/18a/6. A Freud előadásain való részvételéről egy lapkivágás szól: Michel Georges-Michel: „Où l'Archiduc Guillaume unit Mlle Mistinguett et l'Archiduc Rodolphe” [1932 nyara], HURI, 2. dosszié. Az előadások angolul is megjelentek: Freud: *Introductory Lectures*, 414–15, 433–35. Peter Gay iskolát alapított Freudnak a bécsi életről adott értelmezéséről. Lásd például *Freud, Jews, and Other Germans*.
- 18 Vilmos április 3-i elutazásáról lásd Vilmos Huzskovszkijnak, 1917. március 22., CGyIAL 408/1/567/88. Az alkoholszállítást említi Vilmos Huzskovszkijnak [1917], CGyIAL 408/1/567/124. A régenstanácsról lásd *Polski Słownik Biograficzny*, 9. kötet, 219. A Vaskereszt Vilmosnak való, 1917. május 21-i adományozását említi KA, Personalevidenzen, Qualifikationsliste und Grundbuchblatt des Erzherzogs Wilhelm F. Josef, Veränderungen.
- 19 Zeman: *Breakup*, 126; Bridge: „Foreign Policy”, 28.
- 20 Vilmos Huzskovszkijnak, 1917. június 9., CGyIAL 408/1/567/ 100–102.
- 21 Az idézet és a részletek forrása: Vilmos Vaszilkónak, 1917. augusztus 1., CGyIAL 358/3t/166/34–35. Károly kolomijai szolgálatáról lásd Skrzypek: „Ukraińcy w Austrii”, 74.
- 22 „Vom Tage Metropolit Graf Szeptycki in Lemberg”, 1917. szeptember 11., PAAA Wien 342; Lembergi Német Konzulátus, 1917. szeptember 12-i jelentés, PAAA Wien 342; Novoszad: „Vaszil Visivanyij”, 22; Raszevics: „Vilhelm von Habsburh”, 214.
- 23 Az idézet forrása Cornwall: *Undermining*, 46. A békejavaslatokról lásd HHStA, Fach 1, Karton 66, Folder „Erzherzog Karl Stephan”.
- 24 Vilmos Septickijnek, 1917. december 4., CGyIAL, 358/3t/166/4; Terescsenko–Osztasko: *Ukrainszkij patriot*, 15–16; Grelka: *Die ukrainische Nationalbewegung*, 92; KA, Personalevidenzen, Qualifikationsliste und Grundbuchblatt des Erzherzogs Wilhelm F. Josef, Veränderungen; Vilmos Huzskovszkijnak, 1918. január 10., CGyIAL 358/3t/166/6.

- 25 A sztrájkokról lásd Bihl: *Österreich-Ungarn und die Friedensschlüsse*, 87. A bécsi társadalomról a megszállás idején lásd Healy: *Vienna*. Czernin 1918. január 22-i bécsi tartózkodásáról lásd Arz: *Zur Geschichte des Grossen Krieges*, 225. A Habsburg-vezérkar levelezése megtalálható: KA, Armeeoberkommando, Op. Abteilung, Op. geh. Akten, 464. karton, K.u.k. AOK zu Op. Geh. Nr. 829, Chef des Generalstabes, „Sitzungsbericht vom 21 Jänner (1918)”. Vilmosról és Vaszilkóról lásd Dontsov: *Rik 1918*, 14; Skrzypek: „Ukraińcy w Austrii”, 353; Hirnyak: *Polk. Vaszil Visivanyij*, 13; Bihl: *Österreich-Ungarn und die Friedensschlüsse*, 98; Zaliznyak: „Moja ucsaszty”, 80–81; Popik: *Ukrainci v Avsztriji*, 134–43.
- 26 Vilmos Septickijnek, 1918. február 14., CGyIAL 358/3t/166/7–8.

SZÜRKE • Árnyékkirályok

- 1 Lersner a külügyminisztériumnak, 1918. március 18., PAAA R14363; Arz: *Zur Geschichte des Grossen Krieges*, 240.
- 2 Idézet a hadsereg vezérkari főnökétől in: KA, Armeeoberkommando, Quartiermeisterabteilung, 2626, „Ukraine. Geheimakten” feliratú dosszié, a vezérkar főnöke, Arz, Cs. és Kir. Hadsereg főparancsnokság, Ukrán Részleg, az osztrák vezérkarnak Badenba, „Klärung von Fragen in der Ukraine”, 1918. október 4. Idézet a küldöttől in Forgách Buriánnak, 1918. augusztus 10. Hornykiewicz: *Ereignisse*, 3. kötet, 322. Idézet a Habsburg katonai hírszerzőtiszttól in: KA, Armeeoberkommando, Quartiermeisterabteilung, Karton 2634, „Referat über die ukr. Legion”, Hptm. Kvaternik, K. u. k. AOK (Opabt.), 1918. február 25. A vállalkozó szellemű katonai hírszerzőtiszt, Kvaternik, nem az eredeti Ukrán Légióra, az 1914-ben alakult Szicsi Mesterlövészekre gondolt, hanem egy új, hadifoglyokból toborzott egységre, amelyet a németek hamarosan feloszlattak.

- 3 A német prioritásokról lásd Mumm, idézi Eudin: „German Occupation”, 93. Lásd még Mędrzecki: „Bayerische Truppenteile”, 458. Az olajmezőkről lásd Baumgart: *Deutsche Ostpolitik*, 123. A Német Birodalom háborús céljairól és eljárásairól folytatott vitát Fischer indította el *Griff nach der Weltmacht* című művével. Hasznos dokumentumgyűjtemény található in: Feldman: *German Imperialism*.
- 4 Hivatalosan Ukrán Államként ismerték. Az orosz birodalmi területekből létrehozott államra a félreértések elkerülése végett mindvégig Ukrán Nemzeti Köztársaságként fogok hivatkozni.
- 5 Az összefoglalás forrása: Vilmos Septickijnek, 1918. február 19., CGyIAL, 358/3t/166/15–16 és Rutkowski: *Ukrainische Legion*, 3. Az emberek beszélgetésének leírását lásd in: Vilmos Vaszilkónak, 1918. március 18., CGyIAL, 358/3t/166/17–18 (kiemelés az eredetiben). A trón: IPH, 1947. szeptember 23., CGyAHO 26/1/66498fp/148980/I/47. A légió megalakulásáról lásd Vaszil Visivanyij: „USZSZ z veszni 1918 r. do perevorotu v Avsztriji”, 1920. október 25., HURI, 2. dosszié. 1918 előtti történetéről lásd Popik: *Ukrainci v Avsztriji*, 40–62.
- 6 Vilmos benyomásairól lásd Vaszil Visivanyij: „USZSZ z veszni 1918 r. do perevorotu v Avsztriji”, 1920. október 25., HURI, 2. dosszié.
- 7 A Vilmostól származó idézetet lásd in Vaszil Visivanyij: „USZSZ z veszni 1918 r. do perevorotu v Avsztriji”, 1920. október 25., HURI, 2. dosszié. A kozákokról lásd „Memuari”, CGyAVO 1075/4/18a/8.
- 8 Vilmos megállapítását az ukránosításról lásd in: Vilmos Vaszilkónak, 1918. május 24., 358/3t/166/21–22. Politikáját elemzi Hirnyak: *Polk. Vaszil Visivanyij*, 15. A stabil teljesítményekről adott információ forrása Vaszil Visivanyij: „USZSZ z veszni 1918 r. do perevorotu v Avsztriji”, 1920. október 25., HURI, 2. dosszié.
- 9 Septickij Vilmosnak, 1918. június 13., *Documents ruthéno-ukraiens*, 13; Petriv: *Szpominyi*, 550. Lásd még Onackij: *Portreti v profil*;

- Podviznyiki Csinu Naiszvjatiszkogo Izbavitelja v Ukraini* és Skrzypek: „Ukrajńcy v Ausztirii”, 381, 47. jegyzet. Az ukrainai redemptoristákról lásd Houthaeve: *De Gekruisigde Kerk*, 323–24; Laverdure: „Achille Delaere”, 85–90; Türj: „Isztoricsnyij sljah”, 49–51 és Bubnij: *Regyemptorisztii*, 24–33. A 20. század elején belga redemptoristák önkéntes szolgálatra jelentkeztek Nyugat-Kanadába, ahol az ukrán görög katolikus bevándorlóknak nem volt saját nyelvű és saját szertartásaik szerinti istentiszteletük. Ezek a redemptoristák ukránul kezdtek tanulni, és a görög katolikus szertartás helyett római katolikust vezettek be. Septickij, aki 1910-ben látogatott el Kanadába, olyan redemptoristákkal találkozott, akik görög katolikusok lettek, hogy a kanadai prériken élő ukránok rendelkezésére állhassanak. Az elégedett Septickij elintézte, hogy Kelet-Galíciába is redemptoristákat küldjenek. Bonne egyike volt az első redemptoristáknak, akik 1913-ban Galíciában telepedtek le. Más redemptoristákhoz hasonlóan fokozatosan azonosult az ukrán nemzettel, és Vilmostal együtt 1917-ben ő is megjelent Lvovban, hogy köszöntse Septickijt.
- 10 „Memuari”, CGyAVO 1075/4/18a/8; Terescsenko–Osztasko: *Ukrainszkij patriot*, 27.
- 11 E bekezdés idézeteinek forrásai sorrendben: Forgách Buriánnak, 1918. június 22., HHStA, Politisches Archiv X/Russland, Liasse Russland XI d/8, 154. karton, 149; cs. és kir. külügyminisztérium, I. referátum, „Napi jelentés”, 1918. augusztus 27. in: Hornykiewicz: *Ereignisse*, 3. kötet, 352; KA, Oberkommando, Quartiermeisterabteilung, 2626, „Ukraine. Geheimakten” feliratú dosszié, Hírrészleg az AOK Ukrán Részlegének, „Jelentés az ukrán viszonyokról”, 1918. június 16.; Cs. és Kir. Hadsereg főparancsnokság, Hadművelési Osztály, szigorúan bizalmas, németek nem olvashatják, 1918. június 30. in: Hornykiewicz: *Ereignisse*, 3. kötet, 139.
- 12 Malinovszkij: „Arhiknyaz Vilgelm fon Gabszburg”, 30; Petriv: *Szpominyi*, 537. A hadtest egy lovassági és egy gyalogezerdből állt.

- 13 Az idézetek forrása: Petriv: *Szpominyi*, 546.
- 14 Hirnyak: *Polk. Vaszil Visivanyij*, 27. Lásd még Vilmos Vaszilkónak, 1918. május 24., CGyIAL 358/3t/166/21–22.
- 15 Bolbocsan ajánlata megtalálható in: Petriv: *Szpominyi*, 547. Vilmos és Károly megbeszéléséről lásd HHStA, Politisches Archiv 1523, Liasse XL VIV12/d, 517, „Entwurf eines Allerhöchsten Telegramms an Seine k.u.k. Hoheit Erzherzog Wilhelm”, 1918. május. Lásd még IPH, 1947. szeptember 23., CGyAHO 26/1/66498-fp/148980/I/45; „Memuari”, CGyAVO 1075/4/18a/9 és Bihl: „Beitrage zur Ukraine-Politik”, 55.
- 16 A Habsburg-katonák fosztogatásairól lásd KA, Oberkommando, Quartiermeisterabteilung, 2626, „Ukraine. Geheimakten” feliratú dosszié, Hírosztály az AOK Ukrajnának, „Bericht über Ukraine”, 1918. június 15. Az élelmiszerért való fizetésről lásd Krauss: „Die Besetzung”, 360. A parasztság magatartását tárgyalja KA, Oberkommando, Quartiermeisterabteilung, 2626, „Ukraine. Geheimakten” feliratú dosszié, Hírosztály az AOK Ukrán osztályának, 1918. október 6. A jegyzőkönyvről lásd Borowsky: *Deutsche Ukrainepolitik*, 139.
- 17 Az akasztásról lásd KA, Armeeoberkommando, Operationsabteilung, Op. Akten, 723. karton, Evidenzgruppe „R”, sürgöny, 1918. június 1. A sínekre kötözött vasúti tisztviselőről lásd KA, Armeeoberkommando, Operationsabteilung, Op. Akten, 724. karton, Evidenzgruppe „R”, sürgöny, 1918. július 5. A tűzérési bombázás esetét említi KA, Armeeoberkommando, Operationsabteilung, Op. Akten, 724. karton, Evidenzgruppe „R”, sürgöny, „Bericht für s. m.”, 1918. július 20. A katonai hírszerzésből merített idézet forrása: KA, Oberkommando, Quartiermeisterabteilung, 2626, „Ukraine. Geheimakten” feliratú dosszié, Chef des Generalstabes, „Lage in der Ukraine”, 1918. augusztus 7.
- 18 KA, Armeeoberkommando, Op. Abteilung, Op. Akten, 723. karton. Jelentés Odesszából: „Bericht über die Niedermetzlung

- der Honvedhusaren bei Wladimirowka am 31/5[1918]”, 1918. június 21. Az anarchista, akire utalok, Mahno.
- 19 A Habsburg-tisztek Ukrajnára vonatkozó nézeteinek forrása: KA, Oberkommando, Quartiermeisterabteilung, 2626, „Ukraine. Geheimakten” dosszié, Nachrichtenabteilung an Ukr. Abt. des AOK, „Bericht über die ukrainischen Verhältnisse”, 1918. június 26. és KA, Armeeoberkommando, Operationsabteilung, Op. Akten, 724. karton, Evidenzgruppe „R”, sürgöny, 1918. július 5. Lásd még KA, Armeeoberkommando, Operationsabteilung, Op. Akten, Evidenzgruppe „R”, 792. karton, sürgöny, 1918. május 21. Mahnóról lásd Dontsov: *Rik 1918*, 14. A parancsnok Vilmoshoz intézett kérdéséről lásd Forgách Buriánnak, 1918. június 16. in: Hornykiewicz: *Ereignisse*, 3.kötet, 339. A császárhoz intézett kérésről lásd Forgách Buriánnak, 1918. június 24., HHStA, Politisches Archiv X/Russland, Oroszország köteg, XI d/8, 154. karton, 141.
- 20 A tervről készült hírszerzői jelentést lásd „Monarchistische Bewegung in der Ukraine”, 1918. február 18., PAAA R13461. A Habsburgok céljairól szóló idézet forrása: Lersner a külügyminisztériumnak, 1918. március 20., PAAA R14363. A május 13-i idézet lelőhelye: Stoltzenberg Oberostnak, 1918. május 13., PAAA R14365. A Vilmosról mint a hetman utódjáról szóló német jelentés forrása: Mumm Hertling kancellárnak, 1918. május 13., PAAA R14365.
- 21 Sztálin sürgönyét lásd in: KA, Armeeoberkommando, Operationsabteilung, Op. Akten, Evidenzgruppe „R”, 1918. május 22., 793. karton.
- 22 Vilmosnak fantasztaként való jellemzését lásd in: Gröner tábornok Mummnak, 1918. május 20., PAAA 14374. A kémjelentéseket lásd in: „Protokol pro diji USZSZ na tyerritoriji Anninszkoj volosztyi”, Hetmanátus, 1918. június 26. – július 9. in: Malinovszkij: „Arhiknyaz Vilgelm fon Gabszburg”, 37–38; Mumm

- Hertlingnek, 1918. június 2., PAAA Bécs 342; és (a három utolsó idézet): „L'Archiduc Wilhelm”, besúgóí jelentés, 1918, PAAA 14379.
- 23 Az idézetek megtalálhatók in: Mumm Hertling kancellárnak, 1918. július 7., PAAA 14376. Lásd még Pelenski: „Hetman Pavlo Skoropadsky”, 75. Szkoropadzkij felidézi gyanúját in: Szkoropadzkij: *Szpogagyi*, 208; lásd még Pressebericht der Press-Warte, 1918. július 28., PAAA 14366.
- 24 „Memuari”, CGyAVO 1075/4/18a/9.
- 25 „Memuari”, CGyAVO 1075/4/18a/9.
- 26 Tájékoztató Vilmos környezetéről in: Légiós Tanács a külügyminisztériumnak, 1918. augusztus 8., PAAA 14379. A gyűlésekről lásd Niemann: *Kaiser und Revolution*, 36; Hussche a külügyminisztériumnak, 1918. augusztus 13. A császár Vilmosra vonatkozó benyomásait levélben közölte: II. Vilmos Károlynak, 1918. augusztus 8., PAAA 14379. Vilmos és a dinasztia összehasonlítását lásd Plessen Brockdorff grófnőnek, 1918. augusztus 8. in: Afflerbach: *Kaiser Wilhelm II als Oberster Kriegsherr*, 926.
- 27 Niemann: *Kaiser und Revolution*, 35–36; Burián: *Austria in Dissolution*, 352–55; Ludendorff: *General Staff*, 595; Strachan: *First World War*, 317–18; Rumpier: *Max Hussarek*, 50–55.
- 28 A németek azt állították, hogy Vilmos Spában beszélt uralkodói ambícióiról. Egyes német diplomaták kijelentették, hogy birtokukban van egy levél, amelyben Vilmos Ukrajna megfelelő uralkodójaként jellemezte magát. A német állításokra, miszerint bizonyítékaik vannak Vilmos ambícióiról, példákat láthatunk in: Bussche Berkheimnek, 1918. augusztus 14., PAAA 14379; valamint Forgách Buriánnak, 1918. augusztus 18. in: Hornykiewicz: *Ereignisse*, 3. kötet, 347, ahol Mummot idézi.
- 29 Forgách Buriánnak, 1918. augusztus 11. in: Hornykiewicz: *Ereignisse*, 3. kötet, 345. Vilmos szeptemberi visszatéréséről lásd Vilmos Septickijnek (1918. szeptember), CGyIAL, 358/3t/166/19–20.

- Vilmos kijezi utazási szándékának reakcióiról lásd Mumm a külügyminisztériumnak, 1918. augusztus 27., PAAA R14380; Mumm a külügyminisztériumnak, 1918. augusztus 28., PAAA R14380; Mumm a külügyminisztériumnak, 1918. szeptember 4., PAAA R14382.
- 30 Az elcsatolásokról és az etnikai tisztogatásról lásd Geiss: *Der Polnische Grenzstreifen*, 125–46. István álláspontja: Paul von Hintze, külügyminisztérium, sürgöny, 1918. augusztus 28., PAAA Bécs 342.
- 31 A Szkoropadzkijnak tett ígéretéről lásd Borowsky: *Deutsche Ukrainepolitik*, 264–65. A Vilmos biztonsága miatti aggodalomról lásd Trautmansdorff Buriánnak, 1918. szeptember 23. in: Hornykiewicz: *Ereignisse*, 3. kötet, 358. Az osztrák parancsnok Alfred Krauss volt.
- 32 A bolsevik Ukrajna: Vilmos Tokarynak, 1918. október 12., HURI, 1. dosszié. Vilmost az osztrákok által elfoglalt korábbi orosz területekről egy osztrák tartományba helyezték át. Az ukránok azonban ezt úgy tekintették, mintha még mindig Ukrajnában volna. Az ausztriai ukrán koronabirtok mind Kelet-Galíciát, mind Bukovinát magában foglalta volna. Csernovic nem volt messze Lvovtól (vasúton 260 kilométer). Vilmos azt a parancsot kapta, hogy védje meg a várost Romániától, amely etnikai alapon magának követelte Bukovinát. Csernovic a Habsburgok alatt modern nagyvárossá fejlődött, és a Habsburg-modernség változatosságát is jelentett. A mintegy 70 ezer lakosú város római, görög és örmény katolikus templomokkal, valamint zsinagógákkal büszkélkedhetett. Nemcsak az ukrán és a román mozgalomnak volt a központja, hanem a jiddisnek is, és leginkább talán kiváló német nyelvű egyeteméről ismerték.
- 33 Vilmos Vaszilkónak, 1918. október 18., CGyIAL 358/3t/166/23–24; Vilmos Septickijnek, 1918. október 18., CGyIAL 358/3t/166/23.

- 34 Vilmos felváltásáról lásd Klimecki: *Polsko-ukraińska wojna*, 47, 55. Károly rendelete Ausztria–Magyarország osztrák részére vonatkozott; az autonómia kérdésében a magyar kormány rendíthetetlen volt.
- 35 Plaschka–Haselsteiner–Suppan: *Innere Front*, 2. kötet, 304, 316. A lengyel külügyminisztérium megszerezte a parancsok másolatait: AAN MSZ 5350/254–57. Lásd még Vilmos főherceg, 1918. november 1., „Sürgős”, *Documents ruthéno-ukrainiens*, 32; Vaszil Visivanyij: „USZSZ z veszni 1918 r. do perevorotu v Avsztrii”, 1920. október 25., HURI, 2. dosszié; Klimecki: *Polsko-ukraińska wojna*, 68, 73, 91.
- 36 A szerbek azért csoportosíthatták át erőiket, mert az antant seregei kiűtötték a Habsburgokkal szövetséges Bulgáriát a háborúból.
- 37 Vilmos utazását a „Memuari” beszéli el, CGyAVO 1075/4/18a/9.
- 38 „Memuari”, CGyAVO 1075/4/18a/11.

FEHÉR • Az imperializmus ügynöke

- 1 Vilmos tartózkodási helye: „Memuari”, CGyAVO 1075/4/18a/11.
- 2 Lásd Żurawski vel Grajewski: *Sprawa ukraińska*; Pavljuk: *Borotba Ukrajni*.
- 3 Személyekre bontva: *Documents ruthéno-ukrainiens*, 21. A lengyel érvek: Terescsenko–Osztasko: *Ukrainszkij patriot*, 37. Lásd még Milow: *Die ukrainische Frage*, 312–13, 324.
- 4 Egészség: Raszevics: „Vilhelm von Habsburh”, 217. Fogságba esés: „Memuari”, CGyAVO 1075/4/18a/11; IPH, 1947. szeptember 4.; CGyAHO 26/1/66498-fp/148980/I/20. Román követelések: HHStA, Archiv der Republik, F1, Karton 68, Román Felszámolási Bizottság az Állami Külügyi Hivatalnak, 1919. június 10. Ausztriát ebben a korai időszakban Deutschösterreichnek (Német Ausztria) nevezték. A történet valamivel bonyolultabb

- volt. Románia közvetlenül a háború vége előtt ismét bekapcsolódott a harci cselekményekbe, és a párizsi béketárgyalásokon hatalmas területeket követelt a Habsburg-monarchiától. Akárcsak Lengyelország, Románia is a győztes hatalmak állítólagos szövetségese volt. Noha a román hadsereg keveset vagy semmit sem tett a háború megnyerése érdekében, amikor a győztesek feldarabolták a Habsburg-monarchia területeit, nyereséghez jutott. Most, hogy a korábbi uralkodócsalád egy tagját elfogták, a román hatóságok arra használták a helyzetet, hogy kellemetlenséget okozzanak Vilmosnak, és bajba keverjék az új Osztrák Köztársaságot. Mialatt Vilmos őrizetben volt, a románok azt állították, hogy tartozik nekik, és követelték, hogy Ausztria fizesse ki az adósságot. 1918 novemberének zűrzavarában a családjától és az udvartól elvágott Vilmos valóban kölcsönként némi pénzt az akkori csernovici Habsburg-tartományi kormánytól. Románia, amely Csernovicot Bukovina többi részével együtt elfoglalta, most ezt az összeget követelte vissza. Miközben a román katonák javában őrizték Vilmost, a román tisztviselők levélben kértek információt Béctől Vilmos hollétéről. Ez vagy képmutatásra, vagy alkalmatlanságra utalt, de rokonszenves aligha volt. Az antant szövetségesei, ha természetszerűleg kisebb méretekben is, de utánozták a megáláztatásokat, amelyeket a nagyhatalmak Párizsban osztogattak.
- 5 Hirnyak: *Polk. Vaszil Visivanyij*, 31.
- 6 Egyszerűbben tálalok egy bonyolult eseményt. Lásd Bruski: *Petlurowcy*; Ullman: *Anglo-Soviet Relations*; Wandycz: *Soviet-Polish Relations*; Reshetar: *Ukrainian Revolution*; Abramson: *Prayer for the Government*.
- 7 Terescsenko–Osztasko: *Ukrainszkij patriot*, 38–39.
- 8 Wasserstein: *Secret Lives*, 1–127. A galíciai olamezőkről lásd Frank: *Oil Empire*.
- 9 Hull: *Entourage*, 269; Cavallie: *Ludendorff och Kapp*, 327; Evans: *Coming of the Third Reich*, 61, 177.

- 10 A Hitler-idézet forrása Kellogg: *Russian Roots of Nazism*, 105. Lásd Evans: *Coming of the Third Reich*, 67–68, 97; Cavallie: *Ludendorff och Kapp*, 329.
- 11 Wasserstein: *Secret Lives*, 163.
- 12 Henry Hellsen: „Kejser at Ukraine”, *Berlinske Tidende*, 1920. március 31., 2. Az idézetet lásd Onackij: *Portreti v profil*, 135.
- 13 A terv részleteit V. V. Biskupszkij fejté ki in: Williams: *Culture in Exile*, 100. Lásd még Rape: *Die österreichischen Heimwehren*, 246–48; Thoss: *Der Ludendorff-Kreis*, 444; Naczelné Dowództwo W. P., Oddział II, „Skoropadski i arcyksiążę Wilhelm”, 1921, CAW I.303.4.2718/99.
- 14 Fivérei szolgálatáról lásd CAW, Teczka personalna, Leon Karl Habsburg: „Wniosek na odznaczenie ‘Krzyże Walecznych’ w myśl rozporządzenia ROP z dnia 11 sierpnia 1920 r.”, Leon Habsburg, 1920. szeptember 3.: „Główna karta ewidencyjna”, [1929]; CAW, Teczka personalna, Karol Habsburg: „Wniosek na odznaczenie ‘Krzyże Walecznych’ w myśl rozporządzenia ROP z dnia 11 sierpnia 1920 r.”, Leon Habsburg, 1922. április 11.; „Karta ewidencyjna”, 1927. Vilmos szolgálati: „Notiz”, Bécs, 1920. augusztus 17., PAAA Wien 342; külügyminisztérium, Jelentés a Lariscsenkóval való találkozásról, 1920. augusztus 26., PAAA R84244. Trebitsch-Lincoln: Wasserstein: *Secret Lives*, 175.
- 15 Badeni: *Autobiografia*, 11; Chłopczyk: „Alicja Habsburg”, 29–31.
- 16 István „Kochany Hrabio”-nak (Potocki?), 1920. augusztus 10., APK-OŻ DDŻ 85.
- 17 Vilmos: „Das Ukrainische Problem”, *Neues Wiener Journal*, 1921. január 9.
- 18 István: „Nadesłane”, *Żywiec*, 1921. január 31., APK-OŻ DDŻ 754; a Bécsi Rendőrfőnökség a Szövetségi Külügyminisztériumnak, 1921. február 7. in: Hornykiewicz: *Ereignisse*, 4. kötet, 284.
- 19 A tulajdon elvitatása: HHStA, Fach 1, Karton 66, Folder „Erzherzog Karl Stephan”, „Rozporządzenie Ministra Rolnictwa i

- Dóbr Państwowych w przedmiocie ustanowienia zarządu państwowego nad dobrami arcyksięcia Karola Stefana Habsburga z Żywca, położonemi na terytorjum b. zaboru austriackiego”, 1919. február 28., in: *Monitor Polski*, 1919. március 6., 53. szám.
- Worry: István [Potockinak?], 1920. augusztus 10. István: István a Lengyel Minisztertanácsnak, 1922. február, APK-OŻ DDŻ 754.
- Propaganda: K. O. Habsburg: *Na marginesie sprawy Żywieckiej*, 18.
- 20 Megegyezés: Kancelarja Cywilna Naczelnika Państwa Istvánnak, 1921. augusztus 26., APK-OŻ DDŻ 757; „Informacja w sprawie dóbr Żywieckich”, 1923, APK-OŻ DDŻ 754; „Rozporządzenie”, 1924. augusztus 24., APK-OŻ DDŻ 755. Olaszország: C. Canciani Klossnak, 1919. július 6., APK-OŻ DDŻ 757; „Akt darowizny”, vázlat, 1920. szeptember, APK-OŻ DDŻ 757. „Kedves Papa”: Kloss Rómából Istvánnak, 1921. november 22., APK-OŻ DDŻ 757.
- 21 Az idézetet lásd Vilmos: „Das Ukrainische Problem”, *Neues Wiener Journal*, 1921. január 9. Terescsenko–Osztasko: *Ukrainszkij patriot*, 46; Bruski: *Pełturowcy*, 332–33.
- 22 Álcázás: Williams: *Culture in Exile*, 148. Egyezés: Daskevics: „Vilgelm Gabszburg i isztorija”, 65.
- 23 Németek: Naczelné Dowództwo W.P., Oddział II, „Skoropadski i arcyksiążę Wilhelm”, 1921, CAW I.303.4.2718/102–104.
- 24 Demokrácia: Terescsenko: „Vjacseszlav Lipinszkij”. Híresztelések: MSZ, „Projekt Referatu »Ukraina«”, 1921. november, AAN MSZ 5354/671–81; Kellogg: *Russian Roots of Nazism*, 181. Maria: Onackij: *Portreti v profil*, 144. Fő szerep: a Bécsi Rendőrfőnökség a Szövetségi Külügyminisztériumnak, 1921. február 7. in: Hornykiewicz: *Ereignisse*, 4. kötet, 284. Emigráció: Vilmos Tokarynak, 1921. január 23., HURI, 1. dosszié; Július: Lustig-Prean von Preansfeld: „Lebensskizzen der von 1870 bis 1918 ausgemusterten »Neustädter«” KA, 1. csoport, 2. kötet, 536.
- 25 Jóslatok és népszerűség: a Bécsi Rendőrfőnökség a Szövetségi Külügyminisztériumnak, 1921. február 7. in: Hornykiewicz: *Ereignisse*

- nisse, 4. kötet, 284. A „varégek” epizódról lásd Daskevics: „Vilgelm Gabszburg i isztorija”, 67; Terescsenko: „Vjacseszlav Lipinszkij”. Jevgen Csikalenko cikke megjelent in: *Volja*, 1921. április 23.
- 26 Szerencsétlenség: Vivian: *Life of Emperor Charles*, 224. Lásd még Vasari: *Otto Habsburg*, 32–34 és Cartledge: *Will to Survive*, 351–52.
- 27 Rape: *Die österreichischen Heimwehren*, 260–63.
- 28 Július: Nusser: *Konservative Wehrverbände*, 225; Rape: *Die österreichischen Heimwehren*, 263. Augusztus: Vogt: *Oberst Max Bauer*, 340, 383. Modern uralkodó: Spectator: „Monarhija i reszpublika”, *Szoborna Ukraina*, 1921. november 1., 2. A politikai tevékenységekről lásd Bécsi Rendőrfőnökség a Szövetségi Külügyminisztériumnak, 1921. november 14. in: Hornykiewicz: *Ereignisse*, 4. kötet, 307–308; IPH, 1948. március 2.; CGyAHO 26/1/66498-fp/148980/1/118; Onackij: *Portreti v profil*, 149. Noha a németek finanszírozták, Vilmos újságja angolbarát vonalat képviselt. Vilmos mint egykori tengerész Ukrajnát leendő tengeri hatalomnak látta, amellet angolbarát volt, aki beszélt angolul, és ismerte a királyi családot (ő maga éppen ekkor a 358. volt a brit trónutódlási sorrendben).
- 29 Az Aufbau alapító okiratának címe: „Die Grundlage für die Statuten einer Gesellschaft m.b.H. des Wiederaufbaus der vom Weltkrieg geschädigten Staaten”, 1920. november, BK 22/74, 1. karton, 18–20. Lásd még Fiutak: „Vasilij von Biskupskij”, 32–33; Kursell: *Erinnerungen an Dr. Max v. Scheubner-Richter*, 19 és Baur: *Die russische Kolonie*, 258, 267. Vilmosról és az ukrán szindikátusról lásd Vogt: *Oberst Max Bauer*, 383. A szindikátus műveleteiről lásd Nusser: *Konservative Wehrverbände*, 226 és Thoss: *Der Ludendorff-Kreis*, 446–47.
- 30 Onackij: *Portreti v profil*, 150.
- 31 Ludendorff: Georg Fuchs: „Zur Vorgeschichte der Nationalsozialistischen Erhebung”, BA NS26, 38,130. Fegyverek: „Nr. 282/21 von 11.IX.1921”, BHStA, Kriegsarchiv, Bayern und Reich

- Bund 36. Zöld Internacionálé: az UNR missziója Magyarországon, az UMR külügyminiszterének, 1921. december 12., CGyAVO 3696/2/466/86; Vilmos: „Das Ukrainische Problem”, *Neues Wiener Journal*, 1921. január 9. A kiképzésről: Kellogg: *Russian Roots of Nazism*, 181. Haza: „Abschrift eines Briefes vom Führer der deutschen Kolonisten Dr. Jakob Flemmer an Obersten Wasyl Wyschywanij, Kisinyov, 1921. augusztus 30.”, BHStA, Kriegsarchiv, Bayern und Reich Bund 36.
- 32 A bécsi sajtó: *Wiener Mittag*, 1921. szeptember. A franciák: „Abschrift des Originalberichts der französischer Spionagestelle in Wien”, 1921. augusztus 30., BHStA, Kriegsarchiv, Bayern und Reich Bund 36. Az oroszok: Zolotarev: *Russzkaja vojennaja emigracija*, 446. A csehek: „Ruští monarchisté v Praze” [1921], AKPR, ič 276/k. 17. Lengyelek: koppenhágai követség, „Informacje rosyjskie z Berlina”, 1921. szeptember 24., AAN MSZ 5351 234.
- 33 Ukránok: Vezérkari Igazgatóság az UNR külügyminisztériumnak, 1921. szeptember 17., CGyAVO 3696/2/466/84; UNR MFA a berlini nagykövetnek, 1921. november 16., CGyAVO 3696/3/19/119; Bruski: *Petlurowcy*, 335–36.
- 34 Rape: *Die österreichischen Heimwehren*, 273; Terescsenko–Osztaszko: *Ukrainszkij patriot*, 57.
- 35 Dowódtwo Okręgu Korpusnego Nr. II w Lublinie: „Raport Ukraiński”, Lublin, 1922. április 19., CAW I.303.4.6906. Támogatás: bizalmas másolat, 1922. február 11., BHStA, Kriegsarchiv, Bayern und Reich Bund 36. Hitszegés: Bauer Bécsből Ludendorffnak, 1922. február 3., BK 22/77, 1. karton, 18. Lásd még Sendtner: *Rupprecht von Wittelsbach*, 462–63.
- 36 Ludendorff és Scheubner-Richter, akit megöltek.
- 37 Bauer Pittingernek, 1922. március 12., BHStA, Kriegsarchiv, Bayern und Reich Bund 36.

LILA • A csábos Párizs

- 1 Armie: *Maria Cristina de Habsburgo*, 200, 205; Brook-Shepherd: *The Last Empress*, 219.
- 2 Itt találkoztak a diktatúra hagyományos és modern elképzelései: átmeneti korszak volt, amelyen belül helyre kellett állítani a meggyökeresedett politikai rendet és az állandó egyszemélyi uralmat.
- 3 C. Fuchs Luise Engelernek, 1931. október 20., BK 22/70, 2. karton, 62–63; Vogt: *Oberst Max Bauer*, 406–408; Vilmos levelei Pieglnek in BK 22/71, 2. karton.
- 4 Piegl Vilmosnak, 1929. március 14., BK 22/71, 4. karton, 138; Vogt: *Oberst Max Bauer*, 422, 432; Wasserstein: *Secret Lives*, 214. sk.
- 5 J. Piegl Vilmosnak, 1927. június 23., 2. karton, 42; Piegl Vilmosnak, 1928. január 17., uo., Piegl Vilmosnak, 1928. június 21., BK 22/71, 3. karton, 102–103; Piegl Pallinnak, 1929. február 8., BK 22/71, 4. karton, 131–32; Vilmos Pieglnek, 1929. február 16., uo., 133. Alfonzról lásd Gortazar: *Alfonso XIII.*
- 6 Vilmos Pieglnek, 1928. május 5., BK 22/71, 2. karton, 69.
- 7 Loan: „A.S. de l'archiduc Guillaume de Habsbourg”, 1935. augusztus 2., APP, BA A/1680; Carl Schuloff, Bécs, 1934. január 12., levélmásolat, APK-OŽ DDŽ 753. Fivérek: Deák István információja, aki Kardos Józsefet idézi in: *Legitimizmus: legitimista politikusok Magyarországon a két világháború között*. Budapest, Korona, 1998, 280, 303, 571.
- 8 A. Bonnefoy-Sibour: Seine-et-Oise prefektusa a belügyminiszternek, 1929. április 4. AC, Moszkvai Fond, a Sûreté Générale Igazgatósága, 19949484/154/9722.
- 9 Kapcsolat: Vilmos Septickijnek, 1927. február 14., CGyIAL, 358/3t/166/26. Rendőrség: „A. S. de l'archiduc Guillaume de Habsbourg”, 1935. augusztus 2., APP, B A/1680. Utazás: Vilmos Pieglnek, 1928. június 2., Vilmos Pieglnek, 1928. június 9., Piegl Vilmosnak, 1928. június 13., mind in: BK 22/71, 3. karton, 85–92.

- 10 Kroll: „L'archiduc Guillaume de Habsbourg condamné par défaut à cinq années de prison”, *Le Populaire*, 1935. július 28., 1, 2; Osztasko, „Polszka vijszkova specszluzsba.” Lásd az áthelyezésekről szóló feljegyzéseket in: APK-OŽ DDŽ 753, 894.
- 11 Romanov: *Twilight of Royalty*, 27; a pólóról lásd Georges-Michel: *Autres personnalités*, 122.
- 12 Georges-Michel: *Autres personnalités*, 130–31. Néha egy szivar nem más, mint egy szivar.
- 13 Michel Georges-Michel: „Une histoire d'ancre sympathique”, *Le Jour*, 1934. július 25.
- 14 „A. S. de Couyba Paule et Guillaumè de Habsbourg”, 1935. január 23., APP, B A/1680. Vö. Brassai: *Secret Paris*.
- 15 „A. S. de l'archiduc Guillaume de Habsbourg”, 1935. augusztus 2., APP, B A/1680.
- 16 Lapkivágat, Raymonde Latour: „En regardant poser S.A.I. l'archiduc Guillaume de Lorraine-Habsbourg”, 1931. október 28., HURI, 2. dosszié. A nyomortanyák látogatásakor az agape és a philia közelségéről lásd Koven: *Sexual and Social Politics*, 276–77. sk.
- 17 „A. S. de Couyba Paule et Guillaume de Habsburg”, 1935. január 23., APP, B A/1680.
- 18 Madame Caillaux: Berenson: *Trial of Madame Caillaux*. Paulette és Caillaux: Wasserbäck (követségi tanácsos), osztrák nagykövetség, sajtószolgálat, Párizs, Eduard Ludwignak, a Szövetségi Sajtószolgálat elnökének, Bécs, 1934. december 22., AR, Neues Politisches Archiv, AA/ADR, 416. karton, Liasse Personalia dosszié, A.-H. Monzie titkos tanácsos: „A. S. de Couyba Paule et Guillaume de Habsburg”, 1935. január 23., APP, B A/1680; „Bericht in der Sache gegen Erzherzog Wilhelm und Paule Couyba” [1935. augusztus], AR, Neues Politisches Archiv, AA/ADR, 416. karton, Liasse Personalia A.-H. titkos tanácsos dossziéja.
- 19 Rothschild: „A. S. de Couyba Paule et Guillaume de Habsburg”, 1935. január 23., APP, B A/1680; Germaine Decaris: „L'archi-

- duc de Habsbourg-Lorraine est condamné par défaut à cinq ans de prison”, *L’Oeuvre*, 1935. július 28., 1, 5; Georges Oubert: „La »fiancée« de l’Archiduc Guillaume de Habsbourg est en prison depuis d’un mois”, *Le Populaire*, 1934. december 15.
- 20 Rendőrprefektúra, a prefektus irodája, 1932. július 7., APP, B A/1680. Valamennyi, a három honosítási kérelemmel kapcsolatos dokumentum ebben a dossziében található.
- 21 A 20. század első évtizedeinek Párizsában nem volt szokatlan, hogy a Vilmos hajlamaival élő férfiak színésznőkkel és más női hírességekkel tartsanak fenn barátságot. Vö. Vicinus: „Fin-de-Siècle Theatrics”, 171–73.
- 22 Kings: Mistinguett: *Queen of the Paris Night*; 60–63. Frigyes Vilmos: „Friedrich Leopold, Kin of Kaiser, Dies”, *The New York Times*, 1931. szeptember 15.; „Potsdam Sale Fails to Draw High Bids”, *The New York Times*, 1931. február 21.
- 23 „Michael Winburn Dies; Paris Soap Firm Head”, *The New York Times*, 1930. november 4.
- 24 Az idézetek forrása részben Michel Georges-Michel: „Où l’Archiduc Guillaume unit Mlle Mistinguett et l’Archiduc Rodolphe” [1932 nyara], HURI, 2. dosszié; részben Mistinguett: *Queen of the Paris Night*, 1.
- 25 Brook-Shepherd: *The Last Empress*, 215. sk.
- 26 Andics: *Der Fall Otto Habsburg*, 67, 74; Vasari: *Otto Habsburg*, 150–51; Interjú, *Die Presse*, 2007. november 10., 2.
- 27 Vasari: *Otto Habsburg*, 125–26.
- 28 A Habsburg-jövő: Binder: „Christian Corporatist State”, 80. Városok: Vasari: *Otto Habsburg*, 109. Schuschnigg nehézségeit ismerteti Goldinger-Binder: *Geschichte der Republik Österreich*.
- 29 Leó később azt állította, hogy száműzték a családból. SS Jogi Osztály: „Volkstumszugehörigkeit der Familie des verstorbenen Erzherzogs Leo Habsburg in Bestwin”, Kattowitz, 1941. április 19., BA R49/37.

- 30 Von Biegeleben báró, az Aranygyapjas Rend kancelláriája, Bécs, 1934. június 1., 1934. május 22., 1934. december 10., APK-OŽ DDŽ 1. A botrányról lásd Brook-Shepherd: *The Last Empress*, 243–44.
- 31 A szakácsnőről: Chłopczyk: „Ostatni właściciele”, 23.
- 32 Stefan Habsburg: „Mein Testament”, 1924. június 12., APK-OŽ DDŽ 85; „Układ spadkowy”, 1934. május 4., APK-OŽ DDŽ 753.
- 33 „Wykaz wyplaconych i przekazanych apanażów dotacji i splaty na rach. Kasy Dworskiej”, 1934. május 15., APK-OŽ DDŽ 894.
- 34 Jótékonyág: A. S. de l’archiduc Guillaume de Habsbourg, 1935. augusztus 2., APP, B A/1680; Andrej Septickij Ilarion Szvjencicnek, 1933. április 5., in Gyakiv: *Lishti Mitropolita Andreja Septickoho*, 50. OUN: „Znanyi Vaszil Visivanyij”, 1934. július 1., RGVA, 308k/7/322/4; Vilmos Oksana de Tokarynak, 1933. november 20., HURI, 1. dosszié. Lásd még IPH, 1947. szeptember 26., CGyAHO 26/1/66498-fp/148980/I/54; Terescsenko-Osztasko: *Ukrainszkij patriot*, 58. Hitler: Winter: *Die Sowjetunion*, 146.
- 35 Lengyel belügyminisztérium, Wydział Narodowościowy, Kommunikat Informacyjny, 1933. június 7., AAN MSW 1041/68; „Znanyi Vaszil Visivanyij”, 1934. július 1., RGVA, 308k/7/322/4. Panyejko további kapcsolatairól lásd az elszórt említéseket in: *Zsittyja i szmerty Polkovnyika Konovalcija*.
- 36 Zeppelin és Ottó: „Pobity Otti Gabszburga v Berlinye”, 1933. február 6., AUTGM, fond TGM, R-Monarchie, k. 1; IPH, 1947. szeptember 5., CGyAHO 26/1/66498-fp/148980/I/27. Hitler: Vilmos Tokarynak, 1934. augusztus 8., 1. dosszié. Wiesner: Vilmos Tokarynak Párizsba, (1934?) december 21., HURI, 1. dosszié; Vasari: *Otto Habsburg*, 114.
- 37 Brook-Shepherd: *Uncrowned Emperor*, 83, 85.
- 38 Hendrix: *Sir Henri Deterding*; IPH, 1948. április 14., CGyAHO 26/1/66498-fp/148980/I/82.
- 39 Az Eros megmentése: Schmidt-Brentano: *Die Österreichische Admirale*, 474. Rothschild: Ferguson: *World’s Banker*, 971, 992.

- 40 A vacsora leírásának forrása: „Bericht in der Sache gegen Erzherzog Wilhelm und Paule Couyba” [1935. augusztus], AR, Neues Politisches Archiv, AA/ADR, 416. karton, Liasse Personalia Geh. A.-H.-dosszié; „A. S. de Couyba Paule et Guillaume de Habsbourg”, 1935. január 23., APP, B A/1680; Germaine Decaris: „L’archiduc de Habsbourg-Lorraine est condamné par défaut à cinq ans de prison”, *L’Oeuvre*, 1935. július 28., 1, 5.
- 41 A párizsi osztrák nagykövetség Franz Peter főtitzárnak, Szövetségi Kancellári Hivatal, Bécs, 1934. december 5., AR, Neues Politisches Archiv, AA/ADR, 416. karton, Liasse Personalia Geh. A.-H.-dosszié.
- 42 „Une escroquerie au rétablissement des Habsbourg”, *Matin*, 1934. december 15. A csalárról: Wasserbäck (követségi tanácsos), osztrák nagykövetség, sajtószolgálat, Párizs, Eduard Ludwignak, a Szövetségi Sajtószolgálat vezetőjének, Bécs, 1934. december 22. Nemesek: osztrák nagykövetség, Párizs, Franz Peter főtitzárnak, Bécs, 1934. december 28. Nagykövetség: Maurice Bourgain, Párizs, az osztrák nagykövetségnek, 1935. június 26. Mindhárom levél lelőhelye: AR, Neues Politisches Archiv, AA/ADR, 416. karton, Liasse Personalia Geh. A.-H.-dosszié.
- 43 Burrin: *Fascisme, nazisme, autoritarisme*, 202, 209.
- 44 Georges Oubert: „La «fiancée» de l’Archiduc Guillaume de Habsbourg est en prison depuis d’un mois”, *Le Populaire*, 1934. december 15.
- 45 Uo.
- 46 Jenő: Szövetségi Kancellári Hivatal, külügyek, „Erzherzog Wilhelm”, 1935. július 15.; Colloredo: osztrák nagykövetség, Párizs, Franz Peter főtitzárnak, Bécs, 1934. december 28.; mindkettő in: AR, Neues Politisches Archiv, AA/ADR, 416. karton, Liasse Personalia Geh. A.-H.-dosszié. Veteránok: Az Ukrán Köztársasági Hadsereg Franciaországi Veteránjainak Szövetsége Georges Normand vizsgálóbírónak, 1935. május 20., HURI, 1. dosszié.

- Barátok: Villányi báró a római magyar nagykövetnek, 1935. április 6., uo.
- 47 Már június 19-én Bécsben volt. Vilmos Tokarynak, 1935. június 19., HURI, 1. dosszié.
- 48 A tárgyalás egy dallal kezdődött. Az Igazságügyi Palota nem a Szajnáknak a bal vagy a jobb partján van, hanem egy szigetre épült. Nevezetesen építmény, ha az ember a bal partról, mondjuk, a szenátustól a jobb part, mondjuk a Montmartre felé sétál; talán meglehetősen büntudatos látvány esténként, reggel talán szívvidítő. Stílusos volt tehát, hogy a perben először a nem sokkal korábban elhunyt Charles Couyba szenátort, alias Maurice Boukay báró-énekest védték meg, aki sokszor tette meg ezt a sétát. A vezető bíró megengedte, hogy elsőként a családot képviselő ügyvéd tegyen nyilatkozatot. A szenátori rangú Couyba család jegyzőkönyvileg kívánta tisztázni, hogy a Paulette nevű vádlottal nem állnak semmilyen rokonságban. Ügyvédjük előadott néhány sort Couyba/Boukay legnagyobb sikeréből, a *Manonból*, s végezetül azt kérte, hogy ne szennyezzék be a dal „makulátlan dicsőségét”. Germaine Decaris: „L’archiduc de Habsbourg-Lorraine est condamné par défaut à cinq ans de prison”, *L’Oeuvre*, 1935. július 28.
- 49 „Bericht in der Sache gegen Erzherzog Wilhelm und Paule Couyba” [1935. augusztus], AR, Neues Politisches Archiv, AA/ADR, 416. karton, Liasse Personalia Geh. A.-H.-dosszié; Geo. London, „Il fallait d’abord faire manger le prince”, *Le Journal*, 1935. július 28.
- 50 AP, D1U6 3068, 299814. számú ügy. A párizsi Igazságügyi Palotában székelő, Szajna Megyei Elsőfokú Bíróság Tizenhatodik Kamarája, „a köztársaság ügyésze, valamint Basile Paneyko és Charles Evrard nevében Paule Couyba és Habsburg-Lotaringiai Vilmos Ferenc József Károly főherceg ellen”; „Jelentés Vilmos főherceg és Paule Couyba ügyében” (1935. augusztus), AR, Neues Politisches Archiv, AA/ADR, 416. karton, Liasse Personalia Geh. A.-H.-dosszié.

- 51 Az embere: Germaine Decaris: „L'archiduc de Habsbourg-Lorraine est condamné par défaut à cinq ans de prison”, *L'Oeuvre*, 1935. július 28., 5.
- 52 Az idézetek forrása: „Jelentés Vilmos főherceg és Paule Couyba ügyében” (1935. augusztus), AR, Neues Politisches Archiv, AA/ADR, 416. karton, Liasse Personalialia Geh. A.-H.-dosszié.
- 53 AP, D1U6 3068, 299814. számú ügy, a Párizsi Igazságügyi Palotában Székelő Elsőfokú Megyei Bíróság Tizenhatodik Kamarája, „a köztársaság ügyésze, valamint Basile Paneyko és Charles Evrard névében Paule Couyba és Habsburg-Lotaringiai Vilmos Ferenc József Károly ellen”.
- 54 Berenson: *Trial of Madame Caillaux*, 1–42.
- 55 Panyejko L. Beberovicsnak, 1935. április 30., HURI, 1. dosszié [osztrák nagykövetség, Párizs], 1935. július, AR, Neues Politisches Archiv, AA/ADR, 416. karton, Liasse Personalialia Geh. A.-H.-dosszié. Jellegzetes francia sztereotípiá a németekről: Murat: *La loi du genre*, 294–95.
- 56 „L'archiduc Guillaume de Habsbourg est condamné par défaut à cinq années de prison”, *Le Populaire*, 1935. július 28., 1, 2; *L'Oeuvre*, 1935. július 28., 1.
- 57 Geo, London: „Il fallait d'abord faire manger le prince”, *Le Journal*, 1935. július 28.
- 58 Vilmos Tokarynak, 1935. június 22., HURI, 1. dosszié.
- 59 Csehszlovákok: Vilmos Tokarynak, 1935. augusztus 18., HURI, 1. dosszié. Jenőtől kapott belga újságcikk. 1935. július: „Une Machination Bolchevique”, AR, Neues Politisches Archiv, AA/ADR, 416. karton, Liasse Personalialia Geh. A.-H.-dosszié. A Konovaléc-féle gyilkosság beismeréséről lásd Sudoplatov–Sudoplatov: *Special Tasks*, 7–29.
- 60 „Les Habsbourgs vont-ils rentrer en Autriche?” *Le Figaro*, 1935. július 4., 1.
- 61 „A. S. de Couyba Paule et Guillaume de Habsburg”, 1935. január 23. APP, B A/1680.

- 62 A század: Germaine Decaris: „L'archiduc de Habsbourg-Lorraine est condamné par défaut à cinq ans de prison”, *L'Oeuvre*, 1935. július 28., 1, 5. Kalap: Georges Claretie: „La fiancée d'un prétendant du trône d'Ukraine”, *Le Figaro*, 1935. július 28., 1, 3.
- 63 Társadalmi felemelkedés: Weber: *Hollow Years*.
- 64 Mindkét idézet forrása Germaine Decaris: „L'archiduc de Habsbourg-Lorraine est condamné par défaut à cinq ans de prison”, *L'Oeuvre*, 1935. július 28., 1, 5.

BARNA • *Arisztokrata fasizmus*

- 1 Az eset elbeszélésének alapja: osztrák nagykövetség, Párizs, a Szövetségi Kancellári Irodának, Külügyek, Bécs, „A Vilmos herceg perében elítélt Couyba kisasszony csalárd manővere”, 1936. május 19., AR, Neues Politisches Archiv, AA/ADR, 416. karton, Liasse Personalialia Geh. A.-H.-dosszié.
- 2 Vilmos Tokarynak, 1935. június 19. és november 27., HURI, 1. dosszié.
- 3 Georges Michel: *Folles de Luxes et Dames de Qualité*. Párizs, Éditions Baudinière, 1931.
- 4 A macska: Vilmos Tokarynak, 1935. augusztus 27., HURI, 1. dosszié. Idegek: Vilmos Tokarynak, 1935. június 19., HURI, 1. dosszié.
- 5 Vö. Vilmos nyilatkozatát a francia sajtónak, 1935, HURI, 1. dosszié a következő anyaggal: „Une lettre de l'archiduc Guillaume Habsburg-Lorraine d'Autriche”, *Le Figaro*, 1935. augusztus 13., 3.
- 6 Pletyka az erkölcsi tisztaságról: Gribble: *Life of the Emperor Francis-Joseph*, 279. Jenő visszatéréséről: „Viennese Hail Archduke”, *The New York Times*, 1934. szeptember 11. Általában: Hamann: *Die Habsburger*, 101.
- 7 Mindenkire szükség van: Vilmos Tokarynak, 1935. november 27., HURI, 1. dosszié. Név: szövetségi belügyminisztérium, 2. osz-

- tály, „Habsburg–Lotaringiai Vilmos Ferenc József”, 1952. november 29., AR GA, 69.002/1955.
- 8 Edzés: Bécs, Körzetvezetőség, Személyzeti Osztály az NSDAP Körzetvezetőségének, 1940. május 8., AR GA, 170.606.
- 9 Von Biegeleben báró, a rend kancellárja, az Aranygyapjas Rend Kancelláriája, Bécs, 1936. március 26., APK-OŽ DDŽ 1.
- 10 „Az Aranygyapjas Rend nyakláncából leltár szerint 89 példány létezik”, Bécs, 1930. május 26., APK-OŽ DDŽ 1.
- 11 Vilmos Tokarynak, 1935. augusztus 27., HURI, 1. dosszié; Vilmos Tokarynak, 1935. október 8., HURI, 1. dosszié.
- 12 Vilmos Tokarynak, 1935. október 18., HURI, 1. dosszié.
- 13 Vilmos Tokarynak, 1936. október 7., HURI, 1. dosszié.
- 14 Vilmos Tokarynak, 1936. október 24., HURI, 1. dosszié.
- 15 Vilmos Tokarynak, 1935. november 27., HURI, 1. dosszié. Az arisztokráciának a nemzetiszocializmushoz való alkalmazkodásáról általában lásd Burrin: *Fascisme, nazisme, autoritarisme*.
- 16 Április: Vilmos Tokarynak, 1936. április 22., HURI, 2. dosszié. Az idézet forrása: Vilmos Tokarynak, 1936. október 7., HURI, 2. dosszié.
- 17 Goldinger–Binder: *Geschichte der Republik Österreich*, 246. A rendszer még csak a jobboldali önvédelmi milíciák lojalitására sem számíthatott, amelyek képviselőit éppen ezelőtt zárták ki a kormányból.
- 18 Elátkozva: Vilmos Tokarynak, 1937. január 27., HURI, 2. dosszié. 1934: Vilmos Tokarynak, 1934. december 21., HURI, 1. dosszié. Bolyongás: Vilmos Tokarynak, 1935. október 18., HURI, 1. dosszié.
- 19 Vilmos Albrechtnek, 1936. július 15., APK-OŽ DDŽ 894; Vilmos Negriusznak, 1936. október 31. és december 1., APK-OŽ DDŽ 894.
- 20 Bécsi Körzetvezetőség, Személyzeti Osztály, az NSDAP Körzetvezetőségének, 1940. május 8., AR GA, 170.606.

- 21 Poltavec pályájának összefoglalása a következő forrásokon alapul: Kentij: *Nariszi*, 30; Boljanovszkij: *Ukrajinszki vijszkovi formuvannja*, 177; Torzecki: *Kwestia ukraińska*, 119, 125; Lacquer: *Russia and Germany*, 156 és Osztasko: „Polszka vijszkova specsz-luzsba”. A levél: Poltavec–Osztrjanyica Hitlernek, 1935. május 23., BA R431/155.
- 22 Vilmos Tokarynak, 1937. február 25., 1937. március 19., HURI, 2. dosszié.
- 23 Tokary Vilmosnak, 1937. november 23., HURI, 2. dosszié, „kétbalkezes”.
- 24 Cikk: „Habsburger Kriminalgeschichte”, *Völkischer Beobachter*, 1937. március 11. Vállalkozás: Vilmos Tokarynak, 1937. december 19., HURI, 2. dosszié. Kegye, csökönyösség: Vilmos Tokarynak, 1937. március 19., HURI, 2. dosszié.
- 25 Az idézet és a kontextus lelőhelye: Vilmos Tokarynak, 1937. január 27., HURI, 2. dosszié.
- 26 Korszak: Vilmos Tokarynak, 1937. december 19., HURI, 2. dosszié. Felszámolás: Vilmos Tokarynak, 1937. december 19., HURI, 2. dosszié. Gyógyulás: Tokary Vilmosnak, 1938. március 2., HURI, 2. dosszié. Kötélidegek: Vilmos Tokarynak, 1937. február 25., HURI, 2. dosszié. Németország, Olaszország és Japán 1942. január 18-án kötött katonai egyezményt.
- 27 Lásd például Hills: *Britain and the Occupation of Austria*, 18.

FEKETE • Hitler és Sztálin ellen

- 1 Chałupska: „Księżna wraca”; Marcin Czyżewski: „Arcyksiężna przypilnuje dzieci”, *Gazeta Wyborcza* (Katowice), 2001. szeptember 21.; Krzyżanowski: „Księżna arcypolskości”; Badeni: *Autobiografia*, 75.
- 2 A. Habsburg: *Princessa och partisan*, 83.

- 3 A szovjet eljárásokról a klasszikus forrásmunka Gross: *Revolution from Abroad*. A lengyel tiszték meggyilkolásáról lásd Cienciala és mások: *Katyń*. A német megszállás első heteiről lásd Rossino: *Hitler Strikes Poland*. A két tanító sorsához a forrás Maria Krystyna; lásd 4. jegyzet. Żywiec német megszállása szeptember 6-án történt.
- 4 Az idézeteket és eseményeket Maria Krystyna Habsburg idézi fel; őt idézi Bar: „Z Życia koła”. Sylwe: „Vermerk”, 1943. május 19., BA R49/38
- 5 Akció: Sicherheitspolizei, Einsatzkommando különleges bevetésekre, Kattowicz, „Leirat”, 1939. november 16., BA R49/38. Hazaárulás: a tescheni Gestapo a kattowiczi Gestapónak, 1939. december 8., BA R49/38.
- 6 Dobosz: *Wojna na ziemi Żywieckiej*, 41–48.
- 7 IPH, 1948. április 14., CGyAHO 26/1/66498-fp/148980/I/143, 145; Bécsi Körzetvezetőség, Személyzeti Hivatal, az NSDAP Körzetvezetőségének, 1940. május 8., AR GA, 170.606.
- 8 Hirnyak: *Polk. Vaszil Visivanyij*, 35; Wien Stadt und Landesarchiv, „Habsburg-Lothringen” című jelentés, 1944, AR GA, 170.606.
- 9 „Tervezet”, Saybusch, 1940. október 22., APK-OŻ DDŻ 1161; Kattowitz város Pénzügyi Hivatala, „Vizsgálati jelentés”, 1941. június 23., APK-OŻ DDŻ 1160. A dollár és a márka még 1941-ben is beváltható volt. A dollár 1941-es átszámítása a fogyasztási árindexen alapul. Az ilyen átszámítások különféle módon végezhetők, de egyik sem tökéletes. A lényeg ez esetben az, hogy mindketten jókora összeghez jutottak.
- 10 Barátok: A Birodalmi Biztonsági Hivatal az SS birodalmi vezetője vezérkarának (Wolff), 1940. május 25., BA NS19/662 PK D 0279. Északi faj: A. Habsburg: *Princessa och partisan*, 113–14.
- 11 Levelek: jelentés Von Mackensentől, 1940. február 13.; Hermann Neumacher Himmlernek, 1940. június 19., mindkettő lelőhelye:

- BA NS19/662 PK D 0279. Áttelepítések és a serfőzde: Dobosz: *Wojna na ziemi Żywieckiej*, 69–74; Spyra: *Browar Żywiec*, 61.
- 12 Aktív szerep: „Zárójelentés”, Kattowitz, 1941. január 30., BA R49/38. Levél: Alice Albrechtnek, 1941. november 15., BA R49/38.
- 13 Lásd A. Habsburg: *Princessa och partisan*, 122–23; Dobosz: *Wojna na ziemi Żywieckiej*, 102.
- 14 Alice Albrechtnek, 1941. november 15., a Gestapo fordítása, BA R49/38.
- 15 Leó: Vilmos Tokarynak, 1937. december 10., HURI, 2. dosszié.
- 16 Barátnő: szövetséges belügyminisztérium, 2. Ügyosztály, „Jelentés: Habsburg-Lothr. Vilmos Ferenc József”, 1947. szeptember 18., AR GA, 69002/1955.
- 17 Lásd Berkhoff: *Harvest of Despair*.
- 18 Az ukrajnai holokausztról lásd Brandon-Lower: *Shoah in Ukraine*.
- 19 Hirnyak: *Polk. Vaszil Visivanyij*; IPN, 1947. augusztus 19., CGyAHO 263/1/66498-fp/148980/II/19. A náci vezetés különböző álláspontokat vallott Ukrajna kezeléséről. Rosenbergnak az ukrán kérdés kihasználására irányuló kísérleteit megghiúsította Erich Kochnak, az Ukrajnai Birodalmi Főbiztosság vezetőjének tényleges politikája, valamint Hitler elbizakodottsága.
- 20 Novoszad múltja: IPN, 1947. július 3., CGyAHO 263/1/66498-fp/148980/I/224, 185, 236. Az idézetek forrása: Novoszad: „Vaszil Visivanyij” 22–23; lásd még Protokol Doprosza (közös kihallgatásukról), 1948. május 12., CGyAHO 263/1/66498-fp/148980/II/195–211.
- 21 Novoszad: „Vaszil Visivanyij”, 23; Hills: *Britain and the Occupation of Austria*, 100–11; Beer: „Die Besatzungsmacht Grossbritannien”, 54.
- 22 Lépések: WSL, „Habsburg-Lothringen”-jelentés, 1944, AR GA, 170.606. Maas: IPH, 1947. szeptember 26., CGyAHO 26/1/66498-fp/148980/I/58–59; IPH, 1948. április 14., CGyAHO

- 26/1/66498-fp/148980/I/150–154; Balfour–Mair: *Four-Power Control*, 318. Igyekezetem, hogy a francia és brit levéltárakban ilyen és további neveken dossziékat találjak, eredménytelen maradt; ennek számtalan oka lehet. Remélem, mások több szerencsével járnak majd, mivel Vilmosnak az 1940-es, sőt már az 1930-as években kialakított brit és francia kapcsolatairól sokkal többet lehetne megtudni. A harmincas évekbeli gyakori londoni utazásai és sajátos keserősége, amiért 1935-ben elüldözték Franciaországból, azt sejtetik, hogy bizonyos kapcsolatai már akkor is léteztek.
- 23 Lida: IPN, 1947. augusztus 19.,
- 24 Novoszad: „Vaszil Visivanyij”, 25.
- 25 A galíciai Waffen-SS, IPN, 1947. augusztus 19., CGyAHO 263/1/66498-fp/148980/II/23–26.
- 26 Raszevics: „Vilhelm von Habsburh”, 220.
- 27 Gestapo, Kattowitz, Alice von Habsburg kihallgatása, Visztula, 1942. január 27., BA R49/38. Lásd még Badeni: *Autobiografia*, 141.
- 28 A Reichsführer-SS vezérkara Greifeltnek, a német népiség megerősítése birodalmi biztosának, 1942. december 1., BA NS19/662 PK D 0279.
- 29 A biztonsági rendőrség főnöke a német népiség megerősítése birodalmi biztosa vezérkari főhivatalának, 1942. július 20., BA R49/38.
- 30 A. Habsburg: *Princessa och partisan*, 169. Heydrich Cseh- és Morvaország birodalmi protektora is volt; ezért választották célpontnak.
- 31 Habsburg Mária Klotild Hitlernek, 1940. május 29., BA, R43II/1361.
- 32 Greifelt Heydrichnek, 1941. szeptember 23., BA R49/39; „Megjegyzés az irathoz”, 1941. június 26., BA R49/39.
- 33 SS Jogi Osztály: „A Bestwinben elhunyt Habsburg Leó főherceg családjának népi hovatartozása”, Kattowitz, 1941. április 19., BA R49/37.

- 34 Maja: A hivatali biztos és helyi csoportvezető a kattowitzi SS-SD-kirendeltségnek, 1940. augusztus 2., BA R49/37. Kategória: A Német Népi Lista Kerületi Hivatala a Német Népi Lista Kattowitzi Központi Hivatalának, 1941. november 19., BA R49/37. Hazaáruló: „Megjegyzés Greifelt SS-Gruppenführer előadásához a Reichsführer-SS-nél, 1943. május 12-én”, BA NS19/662 PK D 0279; „Saybusch uraság tulajdoni szabályozása”, 1943. május 18., BA R49/38.
- 35 „Lengyelország elnémetesítésének” főmegbízottja, 1942. augusztus 13., APK-OŽ DDŽ 1150.
- 36 „Irathoz fűzött megjegyzés”, 1944. május 18., BA NS19/662 PK D 0279.
- 37 „Saybusch–Bestwin-ügy”, 1944. május 19., BA NS19/662 PK D 0279.
- 38 A bekezdés első idézetének lelőhelye: Felső-Szilézia körzetvezetője Greifelt SS-Gruppenführernek, 1944. szeptember, BA NS19/662 PK D 0279. Helyi hatóságok: A négyéves terv megbízottja a német népiség megerősítése birodalmi biztosának, 1943. november 16., BA R49/38; „Megjegyzés dr. Brandt SS-Standartenführernek”, 1944. november 18. A második idézet szintén az utóbbi „Megjegyzés stb.”-ből származik, BA NS19/662 PK D 0279.
- 39 Dachau és Mauthausen. A Lengyelországhoz hasonló országokban ez nem gátolta volna a szovjeteket abban, hogy német kolaboránsnak tüntessék fel; ám Ausztriában, ahol az amerikaiak és a britek is jelen voltak, kissé óvatosabban kellett eljárniuk.
- 40 IPH, 1947. szeptember 26., CGyAHO 26/1/66498-fp/1489806/I/59; IPH, 1948. április 14., CGyAHO 26/1/66498-fp/148980/I/28; IPN, 1947. június 19., CGyAHO 263/1/66498-fp/148980/I/216; IPH, 1947. szeptember 5., CGyAHO 26/1/66498-fp/148980/I/39–40. Általánosságban ajánlhatók a következő művek: Müller: *Die Sowjetische Besatzung*, 39–89; Buchanon–Conway: *Political Catholicism in Europe*; Boyer: „Political Catholicism”, 6–36.

- 41 Hirnyak: *Polk. Vaszil Visivanyij*, 38–39.
- 42 Rauchensteiner: *Der Sonderfall*, 131.
- 43 A téma tanulmányozóit nem fogja meglepni, hogy a szóban forgó Ukrán Nacionalista Szervezet a Bandera-frakció volt, amelyben ebben az időben szintén belső viták dúltak. Vilmos a Legfelső Ukrán Felszabadítási Tanáccsal állt kapcsolatban; ez Bandera híveinek kísérletét tükrözte, hogy olyan általános politikai és katonai szervezetet hozzanak létre, amelynek égisze alatt a nacionalisták felkészülhetnek a háború utáni időszakra. Ebben a munkámban mellőztem az ukrán belviszályok ismertetését; ezzel a kérdéssel kapcsolatban lásd *Reconstruction of Nations* című munkámat és az abban idézett, idevágó ukrán, lengyel és egyéb nyelvű műveket.
- 44 IPH, 1947. november 11., CGyAHO 26/1/66498-fp/ 148980/I/72–74.
- 45 Ottó: Brook-Shepherd: *Uncrowned Emperor*, 176. Az 1946-os eseménysorozat: IPN, 1947. augusztus 27., CGyAHO 263/1/66498-fp/148980/II/30–38; IPN, 1947. június 19., CGyAHO 263/1/66498-fp/148980/I/204–206; IPN, 1948. április 23., CGyAHO 263/1/66498-fp/148980/II/146–147; Novoszad: „Vaszil Visivanyij”, 25. Lebegy amerikai karrierjéről lásd Burds: „Early Cold War”.
- 46 IPN, 1947. július 24., CGyAHO 263/1/66498-fp/148980/II/1–5.
- 47 Az itt és a következő bekezdésekben szereplő idézetekhez lásd Snyder: „To Resolve” és „The Causes” című írásait.
- 48 Mackiewicz: *Dom Radziwiłłow*, 211; Hamann: *Die Habsburger*, 401. Mechtildisz férje, a németül kitűnően beszélő Hieronymus Radziwiłł, akit fiatalkorában németbarátnak tartottak, a háború alatt támogatta a németekkel szembeni lengyel ellenállást. A háború végén a szovjetek letartóztatták, és szibériai száműzetésben halt meg.

NARANCSSZÍN • Európai forradalmak

- 1 Novoszad: „Vaszil Visivanyij”, 25; Vaszil Kacsorovszkij, kihallgatási jegyzőkönyv, CGyAHO 263/1/66498-fp/148980/II/160–164; Raszevics: „Vilhelm von Habsburh”, 220. A számadatokról lásd „Stalins letzte Opfer” és az ezt követő cikkeket a www.profil.at-on. Kacsorovszkij maga nevezte meg francia kapcsolataként Boudier-t.
- 2 Bundes-Polizeidirektion Wien a Bundesministerium für Inneresnek, „Habsburg-Lothringen Wilhelm Franz Josef; Information”, 1952. március 2., AR GA, 69.002/1955. A Novoszad-idézet forrása: IPN, 1947. augusztus 19., CGyAHO 263/1/66498-fp/148980/II/20.
- 3 Ebéd: Hirnyak: *Polk. Vaszil Visivanyij*, 38. A rendőrségi idézet forrása: Bundes-Polizeidirektion Wien a Bundesministerium für Inneresnek, „Habsburg-Lothringen Wilhelm Franz Josef; Information”, 1952. március 2., AR GA, 69.002/1955. Vilmos Kacsorovszkijről: IPH, 1947. november 11., CGyAHO 26/1/66498-fp/148980/I/80.
- 4 A hidegháború eredetéről folytatott vita túl terjedelmes ahhoz, hogy e helyütt foglalkozzunk vele. A görög–jugoszláv–szovjet válságról lásd Banac: *With Stalin against Tito*, 117–42. Az amerikai felfogásokról lásd Gaddis: *United States*. Az adott hónapok szovjet politikájához általános vezérfonal: Mastny: *Cold War*, 30–46.
- 5 Krivuckij: *Gye sztribnolentij Szian plive*, 321–22; Novoszad: „Jak zaginuv”, 57.
- 6 A fogolytárs Oreszt Macjukevics, saját kihallgatása jegyzőkönyvében, CGyAHO 26/1/66498-fp/148980/2/178.
- 7 Lásd Limarczenko: „Posztanovlenyje”, 1948. május 29. és Tkacs: „Akt”, in CGyAHO 26/1/66498-fp/148980.
- 8 Ausztria: Bundesministerium für Inneres, Abteilung 2, „Wilhelm Franz Josef Habsburg-Lothringen”, 1952. november 29., AR GA, 69.002/1955.

- 9 Klimentijij Septickij Vilmos patrónusának, Andrej Septickijnek a fivére, és maga is lenyűgöző személyiség. Nyugat-Ukrajna háború utáni történelme e helyütt nem foglalható össze. Vö. Magocsi: *History of Ukraine*, Hricak: *Narisz és Yekelchik: Ukraine* című műveit. Jó bevezetések a szovjet táborrendszerbe: Applebaum: *A Gulag* és Khlevniuk: *History of the Gulag*. A kelet-galíciai holokausztról lásd Pohl: *Nationalsozialistische Judenverfolgung*. A történelmi Galícia eltűnéséről lásd Snyder: *Reconstruction of Nations*; Pollack: *Nach Galizien*.
- 10 Norilszk: Krivuckij: *Za poljarnim kolom*, az idézethez 39, továbbá 59–61, 204.
- 11 Swarowsky: lásd *Die Musik in Geschichte und Gegenwart* vagy Baker: *Biographical Music Dictionary of Musicians*.
- 12 Külön tanulmányt igényelne az osztrák nemzeti identitás sajátosságainak feltárása. Az 1955-ös év osztrák magaspolitikájához a klasszikus mű Stourzhtól az *Um Einheit und Freiheit*. A semlegességről: Gehler: „From Non-Alignment to Neutrality”. A kultúráról: Menasse: *Erklär mir Österreich* és Wagnleitner: *Coca-colonization and the Cold War*.
- 13 Vilmos nővére, Renáta 1935-ben, bátyja, Leó 1939-ben, idősebb bátyja, Albrecht 1951-ben halt meg. Fiatalabbik nővére, Mechtildisz 1966-ig élt Rióban, Eleonóra pedig 1974-ig Bécsben.
- 14 A lengyel Szolidaritásról lásd Garton Ash: *Polish Revolution*. Az 1989-es és az 1991-es év viszonyáról irányadó alpmű Krameré: „Collapse of East European Communism.”
- 15 Lásd Badeni: *Autobiografia*. A pereskedés történetét a *Gazeta Wyborcza* és a *Rzeczpospolita* című újságok cikkeiből, valamint Spyra: *Browar Żywiec* című könyve 73–75. oldaláról merítjük.
- 16 Horvátország: Brook-Shepherd: *Uncrowned Emperor*, 193–94. Szarajevó: *The New York Times*, 1997. április 7., 6. Ukrajna: Daskevics: „Vilgelm Gabszburg i isztorija”, 68. Lásd még az interjút: *Korespondent*, 2007. június 15.

- 17 Akik Habsburg-párhuzamokat keresnek, találhatnak ilyeneket: Juscsenkót ugyanabban a bécsi magánkórházban kezelték, mint 1937-ben Habsburg Leót; és maga a merénylet, akár Vilmos 1935-ös botránya, egy vonzó külsejű ukrán vezető imázsát tette tönkre. A Vilmosra leginkább emlékeztető narancsos forradalmár alighanem Julija Tyimosenko volt. Vilmos volt a Vörös herceg, egy főrend, aki a paraszttal azonosult; Tyimosenko pedig a gázhercegnő, az az energiaoligarcha, aki fokozatosan megszerette a köznépet. És bár mindketten remekül festettek a hagyományos, hímzett ukrán ingekben, a hölgy nagyobb közönségsikerrel viselte ruháit. Hosszabb beszámoló található Garton Ash–Snyder: „Ukraine: The Orange Revolution” című művében. Lásd még Andrew Wilson két könyvét: *Ukraine's Orange Revolution* és *Virtual Politics*.
- 18 1991-ben az ukrán hazafiak egyaránt kevés támogatást kaptak Európától és az Egyesült Államoktól. George Bush elnök abban a reményben mondta el nevezetes, „kijevi csirkés”-nek csúfolt beszédét, hogy megállíthatja a Szovjetunió felbomlását. Az 1940-es évek végén és az 1950-es évek elején a nyugati hírszerző szolgálatok foglalkoztattak néhány ukrán nacionalistát, de ez nem volt több, mint egy reménytelen ügy érdekében kifejtett marginális igyekezet. A szabály alóli kivételhez még Vilmos 1918-as megszállási politikája állt a legközelebb. Említést érdemel még Henryk Józewski ukránok iránti toleráns politikája a két világháború közötti lengyel Volhíniában. Lásd Snyder: *Sketches from a Secret War*. Ukrajnáról mint egy politikai választás lehetséges tárgyáról lásd Rudnytsky: *Essays*, Szporluk: *Russia* és Shevel: „Nationality in Ukraine” című műveit.
- 19 Erről a bonyolult történetről lásd Martin: *Affirmative Action Empire* és Yekelchik: *Stalin's Empire of Memory* című műveit.
- 20 Richard Pipes a *Formation of the Soviet Union* egy későbbi kiadásában mint általa elhanyagolt kérdéskörre mutat rá a Habsburgok-

- nak az ukrán nemzetépítésre gyakorolt befolyására. A Nyugat-Ukrajna bekebelezésével járó problémák ismertetéséhez lásd Szporluk: *Russia*, 259–76. A nemzeti identitás általam ismert legjobb meghatározását Golczewski: „Die ukrainische und die russische Emigration” című műve 77. oldalán láttam: „A hovatar-tozás kevesebbet árult el ethnoszról, nyelvről, felekezetről, mint egy adott történelmi-politikai rendezési lehetőség vállalásáról.”
- 21 Bécs és Galícia történelmi szerepének másfajta felfogása található Szporluk: „The Making of Modern Ukraine” című művében.
- 22 Az Ottótól származó idézet lelőhelye: *Korespondent*, 2007. június 15.
- 23 A korszakba való legjobb bevezetés ez idő szerint Judt: *Postwar* című műve. Rendkívül értékes továbbá Mazower: *Dark Continent* és James: *Europe Reborn* című könyve.
- 24 Anakronisztikusan 1992 előtt is „Európai Unióról” írok, mivel szerintem ez kevesebb zavart kelt, mint ha ugyanazt az intézményt felváltva nevezném Európai Uniónak és Európai Közösségnek.
- 25 A 20. század végének és a 21. század elejének egyesült Németország még mindig kisebb, mint az 1938-as Németország méretének a fele. Európáról mint a nyugatnémet érdekek kifejezőjéről kritikusabban nyilatkozik *In Europe's Name* című művében Garton Ash.
- 26 A határokról: Ursula Plassnik ebéd közbeni megjegyzései a bécsi Kancellári Hivatalban 2007. november 10-én.
- 27 Vilmos vágyai: IPH, 1947. szeptember 5., CGyAHO 26/1/66498-fp/ 148980/I/27; Julius Lustig-Prean von Preansfeld: „Lebensskizzen der von 1870 bis 1918 ausgemusterten »Neustädter«”, KA, 1. csoport, 2. kötet, 536. Zsidó törvényen a Halakhát értem. Rudnyickij édesanyja Milena Rudnyicka volt, az ukrán Ötök csoportjának egyik tagja, tekintélyes parlamenti képviselő, feminista és író. Az ő édesanyja volt Olga Spiegel.

Bibliográfia

NYOMTATOTT ELSŐDLEGES FORRÁSOK

Mottó

Nietzsche, Friedrich: „Nachgelassene Fragmente Frühjahr 1881 bis Sommer 1882”, *Nietzsche Werke, Kritische Gesamtausgabe*. Berlin, Walter de Gruyter, 1973, 5. rész, 2. kötet, 411.

Librettó

Des Kaisers Traum. Festspiel in einem Aufzuge von Christiane Gräfin Thun-Salm. Musik von Anton Rückauf. Bécs, 1908.

Regények

Musil, Robert: *The Confusions of Young Törless*. New York, Penguin, 2001. (Magyarul: *Az ifjú Törless iskolaévei*. Budapest, Európa, 1996.)

Musil, Robert: *The Man without Qualities*. New York, Vintage, 1995. (Magyarul: *A tulajdonságok nélküli ember*. Budapest, Európa, 1977.)

Újságok

Berlinske Tidende, 1920. március 31.; *Die Neue Zeitung*, 1908. december 3.; *Die Presse*, 2007. november 10.; *Gazeta Wyborcza*, 1991–2005; *Korespondent*, 2007. június 15.; *Le Figaro*, 1935. július 4., július 28., augusztus 13.; *Le Jour*, 1934. július 25.; *Le Journal*,

1935. július 28.; *Le Populaire*, 1934. december 15., 1935. július 28.; *L'Oeuvre*, 1935. június 28.; *Matin*, 1934. december 15.; *Neues Wiener Journal*, 1921. január 9.; *The New York Times*, 1930. november 14., 1931. február 21., 1931. szeptember 15., 1934. szeptember 11., 1937. december 17., 1997. április 7.; *Rzeczpospolita*, 1991–2005; *Szoborna Ukraina*, 1921. november 1.; *Völkischer Beobachter*, 1937. március 11.; *Volksblatt*, 1908. december 6.; *Wiener Abendpost*, 1908. december 3.; *Wiener Bilder*, 1908. december 9.; *Wiener Mittag*, 1921. szeptember 2.

NYOMTATOTT MÁSODLAGOS FORRÁSOK

- Abramson, Henry: *A Prayer for the Government: Ukrainians and Jews in Revolutionary Times, 1917–1920*. Cambridge, MA, Harvard University Press, 1999.
- Afflerbach, Holger (szerk.): *Kaiser Wilhelm II als Oberster Kriegsherr im Ersten Weltkrieg*. München, R. Oldenbourg, 2005.
- Andics, Hellmut: *Der Fall Otto Habsburg: Ein Bericht*. Bécs, Verlag Fritz Molden, 1965.
- Antonoff, Anne Louise: „Almost War: Britain, Germany, and the Balkan Crisis 1908–1909”, PhD-disszertáció, Yale University, 2006.
- Applebaum, Anne: *Gulag: A History*. New York, Doubleday, 2003. (Magyarul: *A Gulag története*. Budapest, Európa, 2005.)
- Armie: *Maria Cristina de Habsburgo Reina de Espana*. Barcelona, Spanyolország, Ediciones Maria Rosa Urraca Pastor, 1935.
- Arz, Artur: *Zur Geschichte des Grossen Krieges 1914–1918*. Bécs, Rikola Verlag, 1924.
- Badeni, Joachim: *Autobiografia*. Wydawnictwo Literackie, Kraków, 2004.
- Balfour, Michael–Mair, John: *Four-Power Control in Germany and Austria*. London, Oxford University Press, 1956.

- Banac, Ivo: *The National Question in Yugoslavia: Origins, History, Politics*. Ithaca, NY, Cornell University Press, 1984.
- Banac, Ivo: *With Stalin against Tito: Cominformist Splits in Yugoslav Communism*. Ithaca, NY, Cornell University Press, 1988.
- Bar, Jacek: *Z Życia koła*. Kiadatlan kézirat.
- Bartovský, Vojtěch: *Hranice: Statisticko-Topografický a kulturný obraz*. Hranice, Nakladem Vojt. Bartovského, 1906.
- Basch-Ritter, Renate: *Österreich auf allen Meeren: Geschichte der k. (u.) k. Marine 1382 bis 1918*. Graz, Verlag Styria, 2000.
- Baumgart, Winfried: *Deutsche Ostpolitik 1918*. Bécs, R. Oldenbourg Verlag, 1966.
- Baur, Johannes: *Die russische Kolonie in München 1900–1945*. Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 1998.
- Bayer v. Bayersburg, Heinrich: *Österreichs Admirale*. Bécs, Bergland Verlag, 1962.
- Beer, Siegfried: „Die Besatzungsmacht Grossbritannien in Österreich 1945–1949”, in: *Österreich unter Alliiierter Besatzung 1945–1955*, szerk.: Alfred Ableitinger, Siegfried Beer és Eduard G. Staudinger, 41–70. Bécs, Böhlau Verlag, 1998.
- Beller, Steven: „Kraus's Firework: State Consciousness Raising in the 1908 Jubilee Parade in Vienna and the Problem of Austrian Identity”, in: *Staging the Past: The Politics of Commemoration in Habsburg Central Europe, 1848 to the Present*, szerk.: Maria Bucur és Nancy Wingfield, 46–71. West Lafayette, IN, Purdue University Press, 2001.
- Berenson, Edward: *The Trial of Madame Caillaux*. Berkeley, University of California Press, 2002.
- Berkhoff, Karel C.: *Harvest of Despair: Life and Death in Ukraine under Nazi Rule*. Cambridge, MA, Harvard University Press, 2004.
- Bihl, Wolfdieter: „Beiträge zur Ukraine-Politik Österreich-Ungarns 1918.” *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 14 (1966), 51–62.

- Bihl, Wolfdieter: *Österreich-Ungarn und die Friedensschlüsse von Brest-Litowsk*. Bécs, Böhlau Verlag, 1970.
- Bihl, Wolfdieter: „Zur Tätigkeit des ukrainophilen Erzherzogs Wilhelm nach dem Ersten Weltkrieg.” *Kölönlönyomat a Jahrbücher für Geschichte Osteuropasból*, München, Osteuropa-Institut, 1971.
- Binder, Dieter A: „The Christian Corporatist State: Austria from 1934 to 1938”, in: *Austria in the Twentieth Century*, szerk.: Rolf Steininger, Günter Bischof és Michael Gehler, 72–84. New Brunswick, NJ, Transaction Publishers, 2002.
- Binder, Harald: *Galizien in Wien: Parteien, Wahlen, Fraktionen und Abgeordnete im Übergang zur Massenpolitik*. Bécs, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2005.
- Blanning, Tim: *The Pursuit of Glory: Europe 1648–1815*. New York, Penguin, 2007.
- Boljanovszkij, Andrij: *Ukrajinszki vijszkovi formuvannja v zbrojnyih szilah Nyimecsinyi (1939–1945)*, Lvov, CIUS, 2003.
- Borowsky, Peter: *Deutsche Ukrainepolitik 1918*. Lübeck, Matthiesen Verlag, 1970.
- Boyer, John W: „Political Catholicism in Austria, 1880–1960.” *Contemporary Austrian Studies* 13 (2004), 6–36.
- Božek, Gabriela (szerk.): *Żywieckie projekty Karola Pietschki*, Katowice, Śląskie Centrum Kulturowego, 2004.
- Brandon, Ray–Lower, Wendy (eds.): *The Shoah in Ukraine: History, Testimony, and Memorialization*, Bloomington, Indiana University Press, 2008.
- Brassaï: *The Secret Paris of the 1930s*. New York, Pantheon Books, 1976.
- Bridge, F. R.: „The Foreign Policy of the Monarchy 1908–1918”, in: *The Last Years of Austria-Hungary: Essays in Political and Military History 1908–1918*, szerk.: Mark Cornwall. Exeter, University of Exeter Press, 1990.

- Brook-Shepherd, Gordon: *The Last Empress: The Life and Times of Zita of Austria-Hungary, 1892–1989*. New York, HarperCollins, 1991.
- Brook-Shepherd, Gordon: *Uncrowned Emperor: The Life and Times of Otto von Habsburg*. London, Hambledon and London, 2003.
- Bruski, Jan Jacek: *Pełniowcy: Centrum Państwowe Ukraińskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919–1924)*. Krakko, Arcana, 2004.
- Bubnij, Mihajlo: *Regyemtorishti*. Lvov, Monasztir Sv. Alfonsza, 2003.
- Buchanon, Tom–Conway, Martin (eds.): *Political Catholicism in Europe*. New York, Oxford University Press, 1996.
- Burds, Jeffrey: „The Early Cold War in Soviet West Ukraine”, *Carl Beck Papers*, Pittsburgh, no. 1505, 2001.
- Burián, Stephen: *Austria in Dissolution*. London, Ernst Benn, 1925.
- Burrin, Philippe: *Fascisme, nazisme, autoritarisme*. Párizs, Éditions du Seuil, 2000.
- Cartledge, Bryan: *The Will to Survive: A History of Hungary*. London, Timewell Press, 2006.
- Cavallie, James: *Ludendorff och Kapp i Sverige*. Stockholm, Almqvist & Wiksell International, 1993.
- Chałupska, Anna: „Księżna wraca do Żywca.” *Nad Sołą i Koszarową* 4, no. 11 (2001. június).
- Chłopczyk, Helena: „Alicja Habsburg–Księżna–Partyzant.” *Karta groni* 26 (1991), 28–36.
- Chłopczyk, Helena: *Ostatni właściciele dóbr Żywieckich*. Publikátlan kázirat, Żywiec, 1986.
- Cienciala, Anna–Lebedeva, Natalia–Materski, Wojciech (eds.): *Katyń: A Crime without a Punishment*. New Haven, CT, Yale University Press, 2007.
- Clark, Christopher: *Iron Kingdom: The Rise and Downfall of Prussia, 1600–1947*. Cambridge, MA, Harvard University Press, 2006.
- Clark, Christopher: *Kaiser Wilhelm II*. London, Longman, 2000.
- Cohen, Gary: *The Politics of Ethnic Survival: Germans in Prague, 1861–1914*. West Lafayette, IN, Purdue University Press, 2006.

- Cornwall, Mark: *The Undermining of Austria-Hungary: The Battle for Hearts and Minds*. New York, St. Martin, 2000.
- Daskevics, Jaroszlav: „Vilgelm Gabszburg i isztorija.” *Rozbudova gjerzsavi* 1, no. 4 (2005), 57–69.
- Deák, István: *Beyond Nationalism: A Social and Political History of the Habsburg Officer Corps 1848–1918*. New York, Oxford University Press, 1990. (Magyarul: *Volt egyszer egy tisztikar: A Habsburg-monarchia katonatisztjeinek társadalmi és politikai története, 1848–1918*. Budapest, Gondolat, 1993.)
- Dedijer, Vladimir: *The Road to Sarajevo*. New York, Simon and Schuster, 1966.
- Dickinger, Christiane: *Franz Josef I: Die Entmythisierung*. Bécs, Ueberreuter, 2002.
- Dobosz, Stanislas: *Wojna na ziemi Żywieckiej*. Żywiec, Gazeta Żywiecka, 2004.
- Documents ruthéno-ukrainiens*. Párizs, Bureau Polonais de Publications Politiques, 1919.
- Dontsov, Dmytro: *Rik 1918*. Toronto, Homin Ukrainy, 1954.
- Eudin, Xenia Joukoff: „The German Occupation of the Ukraine in 1918.” *Russian Review* 1, no. 1 (1941), 90–105.
- Evans, R. J. W.: *Rudolf II and His World*. London, Thames and Hudson, 1997.
- Evans, Richard J.: *The Coming of the Third Reich*. New York, Penguin, 2003. (Magyarul: *A Harmadik Birodalom születése*. Budapest, Park, 2012.)
- Feldman, Gerald: *German Imperialism 1914–1918: The Development of a Historical Debate*. New York, John Wiley & Sons, 1972.
- Ferguson, Niall: *The World's Banker: The History of the House of Rothschild*. London, Weidenfeld and Nicolson, 1998.
- Fischer, Fritz: *Griff nach der Weltmacht*. Düsseldorf, Droste, 1961.
- Fiutak, Martin: „Vasilij von Biskupskij und die russische politische Emigration in München.” Ludwig-Maximilians-Universität, 2004.

- Frank, Alison Fleig: *Oil Empire: Visions of Prosperity in Austrian Galicia*. Cambridge, MA, Harvard University Press, 2005.
- Freud, Sigmund: *Introductory Lectures on Psychoanalysis*. New York, Norton, 1966.
- Gaddis, John Lewis: *The United States and the Origins of the Cold War*. New York, Columbia University Press, 2000.
- Garton Ash, Timothy: *In Europe's Name: Germany and the United Continent*. London, Jonathan Cape, 1993.
- Garton Ash, Timothy: *The Polish Revolution: Solidarity*. New Haven, CT, Yale University Press, 2002. (Magyarul: *A lengyel forradalom: A Szolidaritás*. Budapest, AB-Beszélő, 1990.)
- Garton Ash–Snyder, Timothy: „Ukraine: The Orange Revolution.” *The New York Review of Books*, 2005. április 28., 28–32.
- Gay, Peter: *Freud, Jews, and Other Germans*. New York, Oxford University Press, 1978.
- Gehler, Michael: „From Non-Alignment to Neutrality? Austria's Transformation during the First East-West Détente, 1953–1958.” *Journal of Cold War Studies* 7, no. 4 (2005), 104–36.
- Geiss, Imanuel: *Der Polnische Grenzstreifen 1914–1918*, Lübeck, Matthiesen, 1960.
- Gellner, Ernest: *Language and Solitude: Wittgenstein, Malinowski, and the Habsburg Dilemma*. Cambridge, Cambridge University Press, 1998.
- Georges-Michel, Michel: *Autres personnalités que j'ai connues, 1900–1943*. New York, Brentano, 1943.
- Georges-Michel, Michel: *Folles de Luxes et Dames de Qualité*. Párizs, Éditions Baudinière, 1931.
- Georges-Michel, Michel: *Gens de Théâtre que j'ai connus*. New York, Brentano, 1942.
- Glassheim, Eagle: *Noble Nationalists: The Transformation of the Bohemian Aristocracy*. Cambridge, MA, Harvard University Press, 2005.

- Golczewski, Frank: „Die ukrainische und die russische Emigration in Deutschland”, in: *Russische Emigration in Deutschland 1918 bis 1941*, szerk.: Karl Schlögel. Berlin, Akademie Verlag, 1995, 77–84.
- Goldinger, Walter–Binder, Dieter A.: *Geschichte der Republik Österreich 1918–1938*. Oldenbourg, Verlag für Geschichte und Politik, 1992.
- Gortazar, Guillermo: *Alfonso XIII, hombre de negocio*. Madrid, Alianza Editorial, 1986.
- Grelka, Frank: *Die ukrainische Nationalbewegung unter deutscher Besatzungsherrschaft 1918 und 1941/1942*. Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 2005.
- Gribble, Francis: *The Life of the Emperor Francis-Joseph*. New York, Putnam's Sons, 1914.
- Gross, Jan.: *Revolution from Abroad: The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia*. Princeton, NJ, Princeton University Press, 2002.
- Grossegger, Elisabeth: *Der Kaiser-Huldigungs-Festzug, Wien 1908*. Bécs, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1992.
- Gumbrecht, Hans Ulrich: *In 1926: Living at the Edge of Time*. Cambridge, MA, Harvard University Press, 1997.
- Gyakiv, Szolomija (szerk.): *Lishti Mitropolita Andreja Septickoho do Ilariona Szvjencickoho*. Lvov, Ukrajinszki tychnolohiji, 2005.
- Habsburg, Alice: *Princessa och partisan*. Stockholm, P. A. Norstedt & Söners Förlag, 1973.
- Habsburg, Elisabeth: *Das poetische Tagebuch*. Bécs, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1984.
- Habsburg, Karol Olbracht: *Na marginesie sprawy Żywieckiej*. Lvov, magánkiadás, 1924.
- Halpern, Paul G.: „The Cattaro Mutiny, 1918”, in: *Naval Mutinies of the Twentieth Century*, szerk.: Christopher M. Bell és Bruce A. Ellman. London, Frank Cass, 2003, 54–79.

- Hamann, Brigitte: *Kronprinz Rudolf: Ein Leben*. Bécs, Amalthea, 2005. (Magyarul: *Rudolf: a trónörökös és a lázadó*. Budapest, Európa, 1990.)
- Hamann, Brigitte: *The Reluctant Empress: A Biography of Empress Elisabeth of Austria*. Berlin, Ellstein, 1996. (Magyarul: *Erzsébet királyné*. Budapest, Európa, 2008.)
- Hamann, Brigitte (szerk.): *Die Habsburger*. München, Piper, 1988.
- Healy, Maureen: *Vienna and the Fall of the Habsburg Empire*. New York, Cambridge University Press, 2004.
- Hendrix, Paul: *Sir Henri Deterding and Royal Dutch Shell: Changing Control of World Oil 1900–1940*. Bristol, Bristol Academic Press, 2002.
- Herodotus: *The History*. Ford.: Henry Clay. Buffalo, NY, Prometheus Books, 1992. (Magyarul: *Hérodotosz: A görög-perzsa háború*. Budapest, Osiris, 2004.)
- Hills, Alice: *Britain and the Occupation of Austria, 1943–1945*. New York, St. Martin's Press, 2000.
- Himka, John-Paul: *Religion and Nationality in Western Ukraine: The Greek Catholic Church and the Ruthenian National Movement in Galicia, 1867–1900*. Montreal, QC, McGill University Press, 1999.
- Hirnyak, Nyikifor: *Polk. Vaszil Visivanyij*. Winnipeg, MB, Miki-tyuk, 1956.
- Hornykiewicz, Teofil (Hg.): *Ereignisse in der Ukraine 1914–1923*. 3–4. kötet. Philadelphia, PA, Lypynsky East European Research Institute, 1968–69.
- Houthaeve, Robert: *De Gekruisigde Kerk van de Oekraïne en het offer van Vlaamse missionarissen*. Moorslede, R. Houthaeve, 1990.
- Hricak, Jaroslav: *Narisz isztoriji Ukrajini*. Kijev, Henyeza, 1996.
- Hull, Isabel: *Absolute Destruction: Military Culture and the Practices of War in Imperial Germany*. Ithaca, NY, Cornell University Press, 2004.
- Hull, Isabel: *The Entourage of Kaiser Wilhelm II, 1888–1918*. Cambridge, Cambridge University Press, 1982.

- Husar, Božena: „Żywieccy Habsburgowie”, in: *Kalendarz Żywiecki* 1994, 65. Żywiec, Gazeta Żywiecka, 1993.
- Hyla, Bogumiła: „Habsburgowie Żywieccy w latach 1895–1947”, in: *Karta groni*, 1991, 7–27.
- Ivanova, Klimentina (szerk.): *Sztara bulgarszka literatura*. 4. kötet, Szófia, Bulgarszki piszatyel, 1986.
- James, Harold: *Europe Reborn: A History, 1914–2000*. Harlow, Pearson, 2003.
- Jászi, Oscar: *The Dissolution of the Habsburg Monarchy*. Chicago, University of Chicago Press, 1929. (Magyarul: *A Habsburg-monarchia felbomlása*. Budapest, Gondolat, 1982.)
- Jelavich, Charles: *South Slav Nationalism: Textbooks and Yugoslav Union before 1914*. Columbus, Ohio State University Press, 1990.
- Judson, Pieter M.: *Guardians of the Nation: Activists on the Language Frontiers of Imperial Austria*. Cambridge, MA, Harvard University Press, 2006.
- Judt, Tony: *Postwar: A History of Europe since 1945*. New York, Penguin, 2005. (Magyarul: *A háború után: Európa története 1945 után*. Budapest, Európa, 2007.)
- Kakowski, Aleksander: *Z Niewoli do Niepodleglosci*. Krakko, Platan, 2000.
- Kellogg, Michael: *The Russian Roots of Nazism: White Émigrés and the Making of National Socialism, 1917–1945*. Cambridge, Cambridge University Press, 2005.
- Kentij, A. V.: *Nariszi isztoriji Organyizaciji Ukrainszkih Nacionalisztiv*. Kijev, NAN Ukraini, 1998.
- Khlevniuk, Oleg V.: *The History of the Gulag: From Collectivization to the Great Terror*. New Haven, CT, Yale University Press, 2004.
- Killem, Barbara: „Karel Havliček and the Czech Press before 1848”, in: *The Czech Renaissance of the Nineteenth Century*, szerk.: Peter Brock és H. Gordon Skilling, 113–30. Toronto, ON, University of Toronto Press, 1970.

- King, Jeremy: *Budweisers into Czechs and Germans: A Local History of Bohemia, 1848–1914*. Princeton, NJ, Princeton University Press, 2002.
- Klimecki, Michał: *Polsko-ukraińska wojna o Lwów*. Varsó, Wojskowy Instytut Historyczny, 1997.
- Knežević, Jovana: „The Austro-Hungarian Occupation of Belgrade during the First World War.” PhD-disszertáció, Yale University, 2004.
- Kořalka, Jiří: *Češi v Habsburské říši a v Evropě*. Prága, Cseh Köztársaság, Argo, 1996.
- Koselleck, Reinhart: *Futures Past: On the Semantics of Historical Time*. Cambridge, MA, MIT Press, 1985.
- Koven, Seth: *Sexual and Social Politics in Victorian London*. Princeton, NJ, Princeton University Press, 2004.
- Kramer, Mark: „The Collapse of East European Communism and the Repercussions within the Soviet Union.” *Journal of Cold War Studies* 5, no. 1 (2003), 3–16; 5, no. 4 (2003), 3–42; 6, no. 4 (2004), 3–64; 7, no. 1 (2005), 3–96.
- Krauss, Alfred: „Die Besetzung der Ukraine 1918”, in: *Die Militärverwaltung in den von den Österreichischen-Ungarischen Truppen Besetzten Gebieten*, szerk.: Hugo Kerchnawe, Rudolf Mitzka, Felix Sobotka, Hermann Leidl és Alfred Krauss. New Haven, CT, Yale University Press, 1928.
- Krivuckij, Ivan: *Gye szribnolentij Szian plive...* Kijev, Brama, 1999.
- Krivuckij, Ivan: *Za poljarnim kolom: Szpohadi vjaznya Hulah Zh–545*. Lvov, Poltava, 2001.
- Krzyżanowski, Piotr: „Księżna arcypolskości.” *Wprost*, 2004. január 11.
- Kuhnke, Monika: „Polscy Habsburgowie i polska sztuka.” *Cenne, bezcenne/utracione*, 1999. március–április.
- Kursell, Otto von: „Erinnerungen an Dr. Max V. Scheubner-Richter”. Kiadatlan kézirat, BA, München, 1966.
- Lacquer, Walter: *Russia and Germany*, Boston, Little, Brown, 1965.

- Laverdure, Paul: „Achille Delaere and the Origins of the Ukrainian Catholic Church in Western Canada.” *Australasian Canadian Studies* 24, no. 1 (2006), 83–104.
- Liulevicius, Vejas: *War Land on the Eastern Front: Culture, National Identity, and Occupation in World War I*. Cambridge, Cambridge University Press, 2000.
- Lubomirska, Maria: *Pamiętnik*. Poznań, Wydawnictwo Poznańskie, 1997.
- Lucey, Michael: *Never Say I: Sexuality and the First Person in Colette, Gide, and Proust*. Durham, NC, Duke University Press, 2006.
- Ludendorff, Erich: *The General Staff and Its Problems*. 2. kötet, London, Hutchinson & Co., é. n.
- MacKenzie, David: *Apis: The Congenial Conspirator*. Boulder, CO, East European Monographs, 1985.
- Mackiewicz, Stanisław: *Dom Radziwiłłów*. Varsó, Czytelnik, 1990.
- Magocsi, Paul Robert: *A History of Ukraine*. Toronto, University of Toronto Press, 1996.
- Majchrowski, Jacek M.: *Ugrupowania monarchistyczne w latach Drugiej Rzeczypospolitej*. Wrocław, Ossolineum, 1988.
- Malinovszkij, B. V.: „Arhiknyaz Vilgelm fon Gabszburg. Szicsovi Sztrilci ta »Zaporozsci« u 1918 r.” *Arhivi Ukraini* 1–6 (1997).
- Markovits, Andrei–Sysyn, Frank (eds.): *Nationbuilding and the Politics of Nationalism*. Cambridge, MA, Harvard University Press, 1982.
- Markus, Georg: *Der Fall Redl*. Bécs, Amalthea, 1984.
- Martin, Terry: *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939*. Ithaca, NY, Cornell University Press, 2001.
- Mastny, Vojtech: *Cold War and Soviet Insecurity: The Stalin Years*. New York, Oxford University Press, 1996.
- Mayer, Amo J.: *The Persistence of the Old Regime: Europe to the Great War*. New York, Pantheon Books, 1981.

- Mazower, Mark: *Dark Continent: Europe's Twentieth Century*. New York, Knopf, 1999.
- Mędrzecki, Włodzimierz: „Bayerische Truppenteile in der Ukraine im Jahr 1918”, in: *Bayern und Osteuropa*, szerk.: Hermann Bayer–Thoma, 442–58. Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 2000.
- Menasse, Robert: *Erklär mir Österreich*. Bécs, Suhrkamp, 2000.
- Michalski, Krzysztof: *Płomień wieczności: Eseje o myślach Frydyryka Nietzschego*. Krakko, Znak, 2007.
- Miller, Alekszej: *Imperija Romanovih i nacjonalizm*. Moszkva, Novoje Lityerturnoje Obozrenyije, 2006.
- Milow, Caroline: *Die ukrainische Frage 1917–1923 im Spannungsfeld der europäischen Diplomatie*. Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 2002.
- Mistinguett: *Mistinguett: Queen of the Paris Night*. London, Elek Books, 1954.
- Monitor Polski*, 1919. március 6., 53. szám
- Mosse, George: *The Fascist Revolution: Towards a General Theory of Fascism*. New York, Howard Fertig, 1999.
- Murat, Laure: *La loi du genre: Une histoire culturelle du „troisième sexe”*. Párizs, Fayard, 2006.
- Müller, Wolfgang: *Die Sowjetische Besatzung in Österreich 1945–1955 und ihre politische Mission*. Bécs, Böhlau Verlag, 2005.
- Niemann, Alfred: *Kaiser und Revolution*. Berlin, August Scherl, 1922.
- Novosad, Roman: „Jak zaginuv Gabszburg–Visivanyij.” *Zona 10* (1995), 56–58.
- Novosad, Roman: „Vaszil Visivanyij, jakij nye sztav koroljom Ukrajyni.” *Ukrajina* 26 (1992), 22–25.
- Nusser, Horst G. W.: *Konservative Wehrverbände in Bayern, Preussen und Österreich 1918–1933*. München, Nusser Verlag, 1973.
- Onackij, Jevgen: *Portreti v profil*. Chicago, Ukrainian-American, 1965.
- Osztasko, Tetyjana: „Polszka vijszkova specszluzsba pro ukrainszkij monarhicsnyij ruk.” *Ukrainyika Polonyika* 1 (2004), 240–56.

- Owen, Charles: *The Maltese Islands*. New York, Praeger, 1969.
- Palmer, Alan: *Tiwlght of the Habsburgs: The Life and Times of Emperor Francis Joseph*. New York, Atlantic Monthly Press, 1991.
- Pavljuk, Olekszandr: *Borotba Ukraini za nyezalezsnyszt i politika SSHA, 1917–1923*. Kijev, KM Akagyemija, 1996.
- Pelenski, Jaroslaw: „Hetman Pavlo Skoropadsky and Germany (1917–1918) as reflected in his memoirs”, in: *German-Ukrainian relations in historical perspective*, szerk.: Hans-Joachim Torke és John-Paul Himka. Edmonton, AB, CIUS, 1994.
- Perotti, Eliana: *Das Schloss Miramar in Triest (1856–1870)*. Bécs, Böhlau Verlag, 2002.
- Petriv, Vszevolod: *Vijszkovo-istoricsni praci. Szpominyi*. Kijev, Poligrafknyiga, 2002.
- Pipes, Richard: *The Formation of the Soviet Union*. Cambridge, MA, Harvard University Press, 1997.
- Plaschka, Richard Georg–Haselsteiner, Horst–Suppan, Arnold: *Innere Front: Militärassistentz, Widerstand und Umsturz in der Donaumonarchie 1918*. München, R. Oldenbourg Verlag, 1974.
- Podviznyiki Csinu Naiszvjatzskogo Izbavityelja v Ukraini*. Ternopil, Monasztir, Uszpenyja Preszvjatoj Bogoroditszi, 2004.
- Pohl, Dieter: *Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944: Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens*. München, R. Oldenbourg Verlag, 1996.
- Pola: *Seine Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft*. Bécs, Carol Gerold's Sohn, 1887.
- Pollack, Martin: *Nach Galizien: Von Chassiden, Huzulen, Polen und Ruthenen: Eine imaginaire Reise durch die verschwundene Welt Ostgaliziens und der Bukowina*. Bécs, C. Brandstätter, 1984. (Magyarul: *Utazás egy eltűnt világban Kelet-Galícia és Bukovina földjén*. Budapest, Palatinus, 2009.)
- Polski Słownik Biograficzny*. 9. kötet, Wrocław, Polska Akademia Nauk, 1960–61.

- Popik, Szergij: *Ukrainci v Avsztriji 1914–1918*. Kijev, Zoloti Litavri, 1999.
- Rak, Jiří: *Byvali Čechové: České historické mýty a stereotypy*. Prága, H & H, 1994.
- Rape, Ludger: *Die österreichischen Heimwehren und die bayerische Recht 1920–1923*. Bécs, Europaverlag, 1977.
- Raszevics, Vaszil: „Vilhelm von Habsburh-Szproba sztati ukrainsz-kim korolom”, in: *Podorozs do Jevropi*, szerk.: Okszana Havriliv és Tyimofij Havriliv, 210–21. Lvov, VNTL-Klaszika, 2005.
- Rauchensteiner, Manfred: *Der Sonderfall: Die Besatzungszeit in Österreich 1945 bis 1955*. Bécs, Verlag Styria, 1979.
- Redlich, Joseph: *Emperor Francis Joseph of Austria*. New York, Macmillan, 1929.
- Remak, Joachim: „The Healthy Invalid: How Doomed the Habsburg Empire?” *Journal of Modern History* 41, no. 2 (1969), 127–43.
- Reshetar, John: *The Ukrainian Revolution*. Princeton, NJ, Princeton University Press, 1952.
- Roberts, Mary Louise: *Civilization without Sexes: Reconstructing Gender in Postwar France, 1917–1927*. Chicago, University of Chicago Press, 1994.
- Romanov, Alexander: *Tiwlght of Royalty*. New York, Ray Long and Richard R. Smith, 1932.
- Ronge, Max: *Kriegs- und Industriespionage*. Zürich, Amalthea, 1930.
- Rossino, Alexander: *Hitler Strikes Poland: Blitzkrieg, Ideology, and Atrocity*. Lawrence, University of Kansas Press, 2003.
- Rudnytsky, Ivan: *Essays in Modern Ukrainian History*. Edmonton, AB, CIUS, 1987.
- Rumpier, Helmüt: *Max Hussarek: Nationalitäten und Nationalitätenpolitik im Sommer des Jahres 1918*. Graz, Verlag Böhlau, 1965.
- Rusniaczek, Jerzy: „Jak powstał zamek w Żywcu.” *Karta groni* (1991), 37–51.
- Rutkowski, Ernst: *Ukrainische Legion*. A szerző birtokában lévő, kiadatlan kézirat, Bécs, 2005.

- Ryan, Nellie: *My Years at the Austrian Court*. London, Bodley Head, 1916.
- Schmidt-Brentano, Antonio: *Die Österreichische Admirale*. Osnabrück, Biblio Verlag, 1997.
- Schorske, Carl E.: *Fin-de-Siècle Vienna: Politics and Culture*. New York, Vintage, 1981.
- Sendtner, Kurt: *Rupprecht von Wittelsbach: Kronprinz von Bayern*. München, Richard Pflaum, 1954.
- Senecki, Ireneusz-Piotrowski, Dariusz: „Zbiory malarstwa w palacu Habsburgów w Żywcu.” *Gronie* 1, no. 25 (2006), 58–60.
- Shanafelt, Gary W.: *The Secret Enemy: Austria-Hungary and the German Alliance*. Boulder, CO, East European Monographs, 1985.
- Shevel, Oxana: „Nationality in Ukraine: Some Rules of Engagement.” *East European Politics and Societies* 16, no. 2 (2002), 386–413.
- Skrzypek, Józef: „Ukraińcy w Austrii podczas wojny i geneza zamachu na Lwów.” *Niepodległość* 19 (1939), 27–92, 187–24, 349–87.
- Snyder, Timothy: „The Causes of Ukrainian-Polish Ethnic Cleansing, 1943.” *Past and Present* 179 (2003), 197–234.
- Snyder, Timothy: *The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569–1999*. New Haven, CT, Yale University Press, 2003.
- Snyder, Timothy: *Sketches from a Secret War: A Polish Artist's Mission to Liberate Soviet Ukraine*. New Haven, CT, Yale University Press, 2005.
- Snyder, Timothy: „To Resolve the Ukrainian Problem Once and for All: The Ethnic Cleansing of Ukrainians in Poland, 1943–1947.” *Journal of Cold War Studies* 1, no. 2 (1999), 86–120.
- Sondhaus, Lawrence: *The Habsburg Empire and the Sea: Austrian Naval Policy, 1797–1866*. West Lafayette, IN, Purdue University Press, 1989.
- Sondhaus, Lawrence: *The Naval Policy of Austria-Hungary, 1867–1914:*

- Navalism, Industrial Development, and the Politics of Dualism*. West Lafayette, IN, Purdue University Press, 1994.
- Sonnenthal, Hermine von (Hg.): *Adolf von Sonntenthal's Briefwechsel*. Stuttgart, Deutsche Verlags-Anstalt, 1912.
- Spector, Scott: „Where Personal Fate Turns to Public Affair: Homosexual Scandal and Social Order in Vienna 1900–1910.” *Austria History Yearbook* 38 (2007), 15–24.
- Spector, Scott: „The Wrath of the ‘Countess Merviola’: Tabloid Exposé and the Emergence of Homosexual Subjects in Vienna in 1907.” *Contemporary Austrian Studies* 15 (2006), 31–46.
- Spyra, Adam: *Browar Żywiec 1856–1996*. Żywiec, Unigraf, 1997.
- Stevenson, David: *Cataclysm: The First World War as Political Tragedy*. New York, Basic Books, 2004.
- Stourzh, Gerald: *Um Einheit und Freiheit: Staatsvertrag, Neutralität, und das Ende der Ost-West-Besatzung Österreichs 1945–1955*. Bécs, Böhlau, 1998.
- Stoye, John: *The Siege of Vienna*. London, Collins St. James's Place, 1964.
- Strachan, Hew: *The First World War*. New York, Penguin, 2005.
- Sudoplatov, Pavel–Sudoplatov, Anatoli: *Special Tasks: The Memoirs of an Unwanted Witness, a Soviet Spymaster*. Boston, Little, Brown, 1994.
- Suleja, Włodzimierz: *Orientacja Austro-Polska w latach I Wojny Światowej*. Wrocław, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1992.
- Szkoropadskij, Pavlo: *Szpogagi*. Kijev, Knyiga, 1995.
- Szporluk, Roman: „The Making of Modern Ukraine: The Western Dimension.” *Harvard Ukrainian Studies* 25, nos. 1–2 (2001), 57–91.
- Szporluk, Roman: *Russia, Ukraine, and the Breakup of the Soviet Union*. Stanford, CA, Hoover Institution, 2000.
- Tanner, Marie: *The Last Descendant of Aeneas: The Hapsburgs and the Mythic Image of the Emperor*. New Haven, CT, Yale University Press, 1993.

- Taylor, A. J. P.: *The Habsburg Monarchy, 1809–1918: A History of the Austrian Empire and Austria-Hungary*. London, Macmillan, 1941. (Magyarul: *A Habsburg Monarchia, 1809–1918: az Osztrák Birodalom és az Osztrák–Magyar Monarchia története*. Budapest, Scolar, 2003.)
- Terescsenko, Ju. I.–Osztasko, T. S.: *Ukrainszkij patriot z dinasztii Habsburhiv*. Kijiv, NAN Ukraini, 1999.
- Terescsenko, Jurij: „Vjacseszlav Lipinszkij i Vilhelm Habsburg na politycsnyih perekresztjah.” *Moloda Nacija* 4. (2002), 91–126.
- Thoss, Bruno: *Der Ludendorff-Kreis 1919–1923: München als Zentrum der mitteleuropäischen Gegenrevolution Zwischen Revolution und Hitler-Putsch*. München, Kommissionsbuchhandlung R. Wölfe, 1977.
- Thun-Salm, Christiane von–Hoffmansthal, Hugo von: *Briefwechsel*. Szerk.: Renate Moering. Frankfurt, S. Fischer, 1999.
- Torzecki, Ryszard: *Kwestia ukraińska w polityce Trzeciej Rzeszy*. Varsó, Książka i Wiedza, 1972.
- Tunstall, Graydon A., Jr.: „Austria-Hungary”, in: *The Origins of World War 1*. Szerk.: Richard F. Hamilton és Holger H. Hertwig, 112–49, Cambridge, Cambridge University Press, 2003.
- Turij, Oleg: „Isztoricsnyij sljah regyemptorisztiv szhidnoj vitki na ukrainszkij zemli”, in: *Regyemptoriszti: gyevjanoszto lit v Ukraini*. Szerk.: Jaroszlav Pririz. Lvov, Ukrajna, Miszja Hriszta, 2003.
- Tylza-Janosz, Marta: „Dobra czarnieckie i porąbczanskie Habsburgów Żywieckich w XIX i XX wieku.” *Akademia Pedagogiczna*, Kraków, 2003.
- Ullman, Richard: *Anglo-Soviet Relations 1917–1920*. 3 kötet. Princeton, NJ, Princeton University Press, 1961–73.
- Unowsky, Daniel: *The Pomp and Politics of Patriotism*. West Lafayette, IN, Purdue University Press, 2005.
- Vasari, Emilio: *Dr. Otto Habsburg oder die Leidenschaft für Politik*. Bécs, Verlag Herold, 1972.
- Vicinus, Martha: „Fin-de-Siècle Theatrics: Male Impersonation and Lesbian Desire”, in: *Borderlines: Genders and Identities in War and*

- Peace, 1870–1930*, szerk.: Billie Melman, 163–92, New York, Routledge, 1998.
- Visivanyij, Vaszil: *USZSZ z veszni 1918 r. do perevorotu v Avsztriji*. 1920, kéziratban a HURI-nál.
- Vivian, Herbert: *The Life of the Emperor Charles of Austria*. London, Grayson & Grayson, 1932.
- Vogelsberger, Hartwig A.: *Kaiser von Mexico*. Bécs, Amalthea, 1992.
- Vogt, Adolf: *Oberst Max Bauer: Generalstaboffizier in Zwieliht 1869–1929*. Osnabrück, Biblio Verlag, 1974.
- Vushko, Iryna: „Enlightened Absolutism, Imperial Bureaucracy and Provincial Society: The Austrian Project to Transform Galicia, 1772–1815.” PhD-disszertáció, Yale University, 2008.
- Wagnleitner, Reinhold: *Coca-colonization and the Cold War: The Cultural Mission of the United States in Austria after the Second World War*. Chapel Hill, University of North Carolina Press, 1994.
- Wandycz, Piotr: *The Lands of Partitioned Poland*. Seattle, University of Washington Press, 1979.
- Wandycz, Piotr: *Soviet-Polish Relations, 1919–1921*. Cambridge, MA, Harvard University Press, 1969.
- Wasserstein, Bernard: *The Secret Lives of Trebitsch Lincoln*. New Haven, CT, Yale University Press, 1988.
- Weber, Eugen: *The Hollow Years: France in the 1930s*. New York, Norton, 1996.
- Wheatcroft, Andrew: *The Habsburgs: Embodying Empire*. London, Penguin, 1996.
- Wiggermann, Frank: *K.u.k. Kriegsmarine und Politik: Ein Beitrag zur Geschichte der italienischer Nationalbewegung in Istrien*. Bécs, Österreichische Akademie der Wissenschaften, 2004.
- Williams, Robert C.: *Culture in Exile: Russian Émigrés in Germany, 1881–1941*. Ithaca, NY, Cornell University Press, 1972.
- Wilson, Andrew: *Ukraine's Orange Revolution*. New Haven, CT, Yale University Press, 2005.

- Wilson, Andrew: *Virtual Politics: Faking Democracy in the Post-Soviet World*. New Haven, CT, Yale University Press, 2005.
- Wingfield, Nancy: *Flag Wars and Stone Saints: How the Bohemian Lands Became Czech*. Cambridge, MA, Harvard University Press, 2007.
- Winter, Eduard: *Die Sowjetunion und der Vatikan, Teil 3, Russland und das Papsttum*. Berlin, Akademie-Verlag, 1972.
- Yekelchik, Serhy: *Stalin's Empire of Memory: Russian-Ukrainian Relations in Soviet Historical Memory*. Toronto, ON, University of Toronto Press, 2004.
- Yekelchik, Serhy: *Ukraine: The Birth of a Modern Nation*. Oxford, Oxford University Press, 2007.
- Zacek, Joseph: „Metternich's Censors: The Case of Palacky”, in: *The Czech Renaissance of the Nineteenth Century*, szerk.: Peter Brock és H. Gordon Skilling, 95–112. Toronto, ON, University of Toronto Press, 1970.
- Zaliznyak, Mikola: „Moja ucsaszty u mirovih peregovorah v Beresztju Litovszkomu”, in: *Beresztyjszkij Mir: Szpominyi ta Matyerijali*. Szerk.: Ivan Kedrin, 51–81. Lvov–Kijev: Kooperatyivna Nakladna Cservona Kalina, 1928.
- Zeman, Z. A. B.: *The Breakup of the Habsburg Empire: A Study in National and Social Revolutions*. London, Oxford University Press, 1961.
- Zolotarev, V. A. és mások (szerk.): *Russzkaja vojennaja emigracija: Dokumenti i matyeriali*. Moszkva, Geija, 1998.
- Żurawski vel Grajewski, Przemysław Piotr: *Sprawa ukraińska na konferencji pokojowej w Paryżu w roku 1919*. Varsó, Semper, 1995.
- Zsityja i szmerty Polkovnyika Konovalcija. Lvov, Cservona kalina, 1993.

Név- és tárgymutató

A dőlt számok képekre utalnak

8. német hadsereg 114
14 pont 160–61, 173
1848-as forradalmak 27–28, 35,
36, 46, 47, 48, 51, 331
1866-os háború 29, 30, 31, 35,
48, 62, 352
- A, Á**
A császár álma (Des Kaisers Traum; színmű) 18, 25, 32,
41–42, 45, 77, 94, 262
Adriai-tenger 16, 47, 52, 56, 58,
59, 64, 66–67, 70, 73, 87, 93,
103, 331, 367
fölötti uralom 8, 24, 43,
46–48, 51, 52, 68
hajózás 44, 46, 114
A hon üzenete (Aus der Heimat; balett) 41
Akhilleusz 73, 74, 75
Albrecht, főherceg 8–9, 11, 12,
57, 60, 116, 183–86, 188,
269, 282, 288, 305–306,
308–309, 331, 366
állampolgársága 11, 279,
284–85, 360
bebörtönzése 283–84, 286–87,
289, 303–304
ellene folytatott per 287
emigrálása 321
Lengyelország és ~ 182, 185,
280–81, 283, 321, 340–41
Vilmos és ~ 182, 188, 227,
228, 258, 291–92
Albrecht, főherceg (hadsereg-
tábornok) 51, 57, 61
Alfonz, XIII., király 68, 348
Bauer és ~ 207
ellene folytatott merénylet-
kísérletek 109
Párizsban 212
Vilmos és ~ 205–207, 208
Állambiztonsági Minisztérium
330
állampolgárság 176, 181, 188,
204, 218, 219, 255, 284, 332,
340, 360
amiens-i csata (1918) 155, 156
Ancarkrona, Alice, majd Habs-
burg 184, 185, 227, 279, 281,
289, 300, 307, 309, 313, 331,
340, 341, 342, 366

- bebörtönzése 304, 308
emigrálása 321
halála 338
házassága 183–85, 188
Lengyelország és ~ 290,
294–95, 321
német megszállás és ~ 280,
282–83, 288, 289–90, 291
száműzetése 289–90
Vilmos és ~ 288
anschluss 196, 276–77, 312
antanthatalmak 101, 179, 187
antiszemizmus 198, 269, 293,
306
Apis, ezredes 108
Aranygyapjas Rend 17, 41, 45, 74
Vilmos és ~ 10, 115, 226–27,
257, 260
Aranygyapjú 47, 74, 75, 366; *lásd*
még Aranygyapjas Rend
Arany szem (Golden Eye; film) 337
Arcimboldo 104
Aspern 50, 327, 329
A tulajdonságok nélküli ember
(Musil) 100
Aufbau-szindikátus 197
Auschwitz, halálzási adatok 307
Ausztria–Magyarország 35, 391
Ausztria–Magyarország–Lengyel-
ország 128
ausztromarxisták 99
- B**
Babij Jar, tömeggyilkosságok 293
Baden 122, 125, 286, 326, 327,
329
Badeni, Joachim (Kazimierz)
340
Badeni, Ludwik 183, 184
Bajorország 195, 199, 270, 315,
316, 317
bajor kommunista forradalom
174–75
bajor nacionalisták/ellenfor-
radalmárok 175, 178, 201
Bauer, Max 182, 196, 200, 201,
204, 208
puccs és ~ 177–78
spanyol hadsereg és ~ 207
Trebitsch-Lincoln és ~
176–77
Bécs 15–16, 23, 24, 27, 29, 35, 38,
39, 41, 52, 55, 77, 83, 87, 91,
96, 97, 110, 111, 119, 121, 131,
137, 138, 154, 157, 184–86,
194, 227, 269, 296–97, 308,
309–10, 312, 314, 315, 326,
329, 334, 336, 363
helyi pogromok 276
megszállása 285, 299, 300,
304–305
ostroma 19–20, 21, 74, 387
puccskíséret ~ben 225, 231
sztrájk ~ben 133, 225
ukránok ~ben 127, 133–35,
191, 210, 300, 322, 323–25
Vilmos ~ben 7, 92, 98–99,
122–23, 126, 140, 155,
180–81, 187, 190, 195–96,
207, 239, 253, 255, 259,
262, 268, 285, 288, 291,
299, 300, 302, 309, 313,
318, 323
Bécsi Filharmonikusok 317
bécsi kongresszus (1814–1815)
23, 24, 25, 42
Bécsújhely
Vilmos ~en 97–98, 198, 285,
299–300
Belvedere-paloták 299
Berlin 29, 31, 61, 119, 120, 121,
127, 132, 135, 137, 138, 154,

- 157, 168, 222, 231, 273, 289,
292, 310, 323, 367
berlini puccs 177–78
berlini fal 339
Bismarck, Otto von 29, 31, 352
Bolbocsan, Petro 148
bolsevik forradalom (1917) 10,
132, 168
bolsevikok 150, 152, 171, 192,
199, 200, 272, 277
békekötés velük 137, 155
Habsburgok és ~ 132, 133,
134, 160, 186, 330
Lengyelország és ~ 179, 181,
182–83, 186
megdöntik az orosz ideigle-
nes kormányt 132
revizionizmus és ~ 174
Ukrajna és ~ 132, 133, 134,
137, 155, 160, 171, 179,
238
Bonne, François-Xavier 145,
168, 189, 359
Bosznia és Hercegovina 41,
111, 342
elcsatolása 41, 107, 108
Habsburg elnyomása 101–102
Boukay, Maurice *lásd* Couyba,
Charles
Bourbon-Pármai Sixtus 223
Bourgeois, Jeanne *lásd* Mistin-
guett
Bouvier, Jacqueline 83
breszt-litovszk-i béke (1918) 133,
135; *lásd még* „kenyérbéke”
Brier, Jacques 311, 315, 317
Bukovina 123, 134, 160, 162,
163, 230, 342
Byron, Lord 75
- C, Č, Cs**
Čabrinovič, Nedeljko 108, 109
Café Reichsrat 181, 204
Caillaux, Henriette
pere 217–18, 242
Caillaux, Joseph 217–18, 242
ceri csata (1914) 112
Chanel, Coco 247
Chotek Zsófia 107, 109, 110
Churchill, Winston 212, 298,
312, 314
Cirill és Metód 57, 58, 103
Cleveland, Grover 52
Colloredo, gróf 232, 239
Couyba, Charles 216
Couyba, Paulette 216–19, 221,
245, 247, 251, 253, 255, 257
árulása 236–37, 244–45, 246
csalása 235, 236, 239, 252–54
Hémard és ~ 234–35
mint Rivat gófnő 250–54
peres eljárás ellene 239–42,
243–44, 248
védekezési stratégiája 241–42
Vilmos és ~ 216, 232, 234,
239–45, 247–48, 255, 259
Czartoryski, Olgierd 84–85, 85,
86, 121, 320
Csang Kaj-sek 208
Császári és Királyi Yacht Egylet
51
csehek 16, 18, 27, 35–41, 166,
355
nemzeti mozgalom 37
tiltakozásuk 41
velük folytatott tárgyalások 36
Csehszlovákia 174, 246, 277, 280,
292, 304, 335, 338, 354, 355
demokrácia 231
elpusztítása 277, 353
Habsburg-restauráció és ~ 246

kommunista államcsíny 335
magyar restauráció és ~ 194
megszületése 350
szuverenitása 342, 353
ukrán lakosai 199
Csikalenko, Jevgen 192

D
Dachau 275
demokrácia 38, 95, 197, 230,
263, 264, 277, 310–12, 313,
322, 339, 343–51, 357, 362,
368
De Monzie, Anatole 218, 232
De Rivat, grófnő lásd Couyba,
Paulette
Deterding, Henri 233, 234, 235
direktórium 170, 171
Dollfuss, Engelbert 224, 225
Don Fernando de Borbón y de
Madán, Dúrcal hercege 214

E
Edward, VII., király 220
Eleonóra, Habsburg 57, 60, 80,
86, 99, 286–87, 320
házassága 86–88, 88, 188
pere 287–88
első Balkán-háború (1912) 97,
102, 112
első világháború 9, 10, 12, 155,
167, 169, 170–71, 176, 181,
182, 203, 218, 219, 259, 260,
292, 293, 294, 329, 353
kitörése 110–12, 115
nemzeti egyesülés és ~ 350
Engels, Friedrich 196
Enghien-les-Bains 209, 210–11,
213, 220
Eros (jacht) 233
Erzsébet, császárné 54–55, 75

meggyilkolása 55
palotája 73–74
Esterházy Móric 208–209, 211,
228
Esterházy Tamás 208–209, 211,
228
etnikai tisztogatás 333, 354
Eulenberg, Philipp von 90–91
Eulenberg-ügy 91
Európa egységesülése 347–49, 355
Európai Parlament 342, 348
Európai Szén- és Acélközösség
348
Európai Unió 352, 366
belépés 348–49, 353, 353fj,
354, 355
Habsburgok és ~ 347, 355–58
Lengyelország és ~ 348, 350,
355
Ukrajna és ~ 347–49, 350

F
faj 12, 202, 266, 273, 288, 303,
306, 321, 345
fasiszta Olaszország 206, 223,
237, 264, 266–67, 365, 368
fasizmus 203, 237, 249, 352
ukránok és ~ 266, 270, 271,
347
Vilmos és ~ 264–67, 268,
269, 294, 331
februári forradalom (1917) 129
Fehér Hadsereg 171
Fehér Internacionálé 179, 180,
182, 195, 207
összeomlása 183
Fekete Kéz 108, 109
Ferdinánd, II., Bourbon 51
Ferdinánd Károly 57
Ferenc Ferdinánd, Habsburg,
trónörökös 57, 67, 124

Balkán és ~ 59, 103, 111, 342
meggyilkolása 109–10
népszerűtlensége 100, 110
Szarajevóban 107, 108
ukrán kérdés és ~ 97
Ferenc József, Habsburg 18, 19,
24–25, 28–29, 33–34, 41, 42,
52–56, 110, 119, 123–24,
129, 207, 283, 331, 358
Habsburg–német nézeteltéré-
sek és ~ 120–21
halála 123, 126
házassága 54–55
lengyel egyesülés és ~ 84–86
magyarok és ~ 35–36
nacionalizmus és ~ 25, 27,
32, 35
nemzeti politikája 36–37
októberi diploma és ~ 34
tengerészeti reform és ~ 48
ukrán kérdés és ~ 97
uralkodása 14, 16, 32, 39, 55,
100, 164
ünneplése 14–17, 336
választójog és ~ 36, 39
Fernando, infáns 207, 208, 209
Figl, Leopold 311
Fleming, Ian 337
Ford, Henry 233
Főkörmányszócska 283, 284, 307
francia forradalom 12, 21, 22, 23
Francia Kommunista Párt 236–37
francia-porosz háború (1870) 30, 31
Frank, Hans 271, 283, 291
Freud, Sigmund 88, 125
Frigyes, főherceg 24, 117
parancsnoki kinevezése 51,
116, 121
Frigyes Vilmos, Hohenzollern
29, 220, 221
Fülöp, II., király 24, 74

G, Gy
Galícia 35, 36, 61, 68, 70–71,
77–78, 80, 97, 103, 129, 142,
169, 172, 176, 184, 186–87,
190, 197, 230, 282, 295, 333,
342, 346, 354–55
~i lázadás 43
harcok ~ban 113, 116–17, 122
leírása 94
Lengyelország és ~ 61, 68,
103, 117, 122–24, 128,
164, 172
megosztása 323–24
Szovjetunió és ~ 314, 316,
320, 323
ukránok és ~ 38, 92–93, 94,
95, 113, 117, 122–23, 126,
128, 133–34
Vilmos ~ban 78, 82, 92–94,
117, 127–28, 164–65
galíciai olajmezők 176
Georges-Michel, Michel 250–54
Vilmos és ~ 212–14, 221,
233, 244
Gestapo 7
Albrecht és ~ 283–85, 287,
289–90, 291, 304
Alice és ~ 288, 289–90, 291,
303
globalizáció 47, 355, 356
Gongadze, Georgij 344
Gorbacsov, Mihail 338, 339
Göring, Hermann 305
görög függetlenségi háború 75
görög katolikus egyház 96, 128–29,
144–45, 153, 333–34, 346
Görögország 55, 75, 102, 328,
348
körbehajózása 73–74
Gulag 332, 334
Gyagilev, Szergej 212

- H**
 Habsburg-haditengerészet 45,
 46–48, 50–51, 52, 62, 63,
 111, 114
 mexikói katasztrófa és ~ 50
 Habsburgok
 Ausztria-Magyarország és ~ 35
 bolsevikok és ~ 132, 133, 134,
 160, 186, 330
 bukása 13
 európai szövetségi rendszer
 és ~ 101
 Európai Unió és ~ 353, 354,
 355, 356–58
 Hohenzollernek és ~ 29
 katonai ereje 357
 koronabirtokai/hatalma/
 gazdagsága 32–34
 nacionalizmus és ~ 9, 10, 25,
 27, 32–34, 39–40, 42
 német kisebbség és ~ 120
 Ukrajna és ~ 94–97, 105, 113,
 121, 123, 125, 129, 130,
 133–34, 137–41, 145, 149,
 154, 168, 187, 193, 333
 Habsburg-restauráció 13, 194,
 208, 223–24, 235, 267,
 276–77, 298, 342
 bolsevikok és ~ 238
 ellenzéke 243, 246
 Vilmos és ~ 168, 193, 205,
 222, 224, 226, 228,
 230–33, 236, 238,
 244–45, 268–69, 272
 Hagia Szophia 76
 Hazafias Front (Heimwehr) 224,
 267
 Habsburg-restauráció és ~
 224–25
 Schuschnigg és ~ 225–26,
 275, 276
 utódszervezete (Néppárt) 311
 Vilmos és ~ 257, 263, 266
 házassági imperializmus (házaso-
 dási politika) 20–22, 30–32,
 34, 52, 60, 82–83, 125, 249
 Hedvig 60
 Heimwehr 224, 225; *lásd még*
 Hazafias Front
 Heineken 340, 341, 342, 363,
 364
 Hémard, André 234–35, 240
 Couyba és ~ 234–35, 240
 hetmanátus 140, 148, 157, 191
 Heydrich, Reinhard 304
 hidegháború 7, 328, 335, 338,
 339, 347
 Himmler, Heinrich, 303, 304,
 305, 306
 Hindenburg, Paul von 114, 131,
 132, 159
 Hitler, Adolf 12, 178, 224, 230,
 231, 250, 267, 270, 271, 272,
 286, 309, 320, 324, 345, 352
 Anschluss és ~ 275–76
 ellenzéke 7, 292, 336
 fasizmus és ~ 264, 265, 266
 Ottó és ~ 222, 276
 puccs és ~ 177, 202
 Schuschnigg és ~ 275
 Sztálin és ~ 237, 277
 ukránok és ~ 292–93
 żywieci birtok és ~ 305, 306,
 308
 Hofmannsthal, Hugo von 358
 holokauszt 293, 319, 320, 336
 homoszexualitás 55, 91–92, 212,
 214, 252, 258
 hadsereg és ~ 90–92
 Horthy Miklós 175, 194
 Horvátország 342, 365, 371
 Európai Unió és ~ 353, 366

- Hruscsov, Nyikita 319
 Hrusevszkij, Mihajlo 359
 huculok 94
 Hulaj Polje 150, 151
 Huzskovszkij, Kazimir 122, 124,
 189, 359
I
 Igazságügyi Palota (Párizs) 239,
 243
 Illíria, királyság 25
 István, Habsburg 14, 16–17,
 30–31, 32, 37, 46, 50–52, 60,
 63–66, 70, 80–82, 87–89,
 92, 98, 105–107, 115, 158,
 180, 202, 210, 226, 228, 233,
 283, 350, 366
A császár álma és ~ 17, 40–43,
45, 77
 Aranygyapjas Rend és ~ 17, 74
 Balkán és ~ 40, 58–59, 103, 104
 gyermekei 56–57, 58–59, 60,
 66–67, 83, 84–85, 89, 320
 hajóútjai 59, 67–68, 69, 73–74,
 75–77, 103
 halála 258
 Horthy és ~ 194
 kastélyai 64–65, 65, 78–79,
 79, 80, 81, 365
 lengyel állampolgársága 188
 lengyel érdekeltségei 42–43,
 61–62, 70–71, 78–79,
 82–83, 86, 119, 120–21,
 123, 127, 132, 158–59,
 164–65, 185, 206
 nacionalizmus és ~ 9, 12, 42
 osztrák–lengyel megoldás
 és ~ 132
 serfőzdéje 78
 ukrán kérdés és ~ 96
 Vilmos szakít vele 186–89
J
 Jagellók 19, 60
 János Károly (Juan Carlos),
 király 348
 Jenő, főherceg 239, 246, 256
 Német Lovagrend és ~ 51,
 256
 parancsnoki tisztsége 116
 segítsége 256
 József, császár 21
 Jugoszlávia 342, 354, 355, 365
 felbomlása 342, 353
 megalapítása 350–51, 353
 utódállamainak háborúja
 342, 353, 357
 Jusczenko, Viktor 344, 345
K
 Kacsorovszkij, Vaszil 323–24,
 325–26, 327
 Kagan, Robert 357
 Kamenyec-Podolszkij 170, 293
 Károly, Habsburg, főherceg 24,
 50, 52, 329
 Károly, császár 131–32, 156, 207,
 210, 222, 249
 halála 202, 205
 István és ~ 159
 keleti politikája 154
 Magyarország és ~ 193–95,
 223
 Szarajevó és ~ 110–11
 trónra lépése 123
 Ukrajna és ~ 123–24, 126,
 127, 128–29, 140, 149, 152,
 154, 159, 164, 193, 272
 Vilmos és ~ 123–24, 126, 127,
 128–29, 140, 149, 152, 154,
 155, 156, 157, 159, 162–63,
 164, 195, 201, 272
 visszavonulása 163

- Wilson követelése és ~
160–61
Károly István 340, 367
Károly Lajos, főherceg 56
Kárpát-hegység 81, 93, 96, 320
harcok a Kárpátokban 116
Kaspar, Mizzi 54
katolikus egyház 57, 61, 96,
144–45, 153, 333
Kék mecset 76
„kenyérbéke” (1918) 134, 137,
149–50, 169, 189
kiegyezés (1867) 35
Kijev 7, 14, 126, 132, 134,
170–72, 227, 270, 293, 343,
347
alapítása 192
diplomata ~ben 133
lengyel hadsereg ~ben 171,
179
német megszállása 137
ukrán forradalom ~ben 344,
346
Vilmos ~ben 157–58, 329–31
Királyi Légierő 290, 299
Kloss, Alfons 188–89, 286, 320
házassága 86–87, 188
Kommunista Kiáltvány (Marx és
Engels) 196
kommunisták lásd bolsevikok
kommunizmus 132, 174, 175,
177, 198, 237, 273, 320, 321,
325, 328, 329, 335
összeomlása 338–40, 349, 360
ukránok és ~ 238, 343–47,
351, 360
vele szembeni ellenállás 273
Vörös Hadsereg és ~ 160, 172,
311, 313
Konovalec, Jevgen 230, 246
korfui utazás 73–74
kozákok 93, 146, 147
Szabad Kozákok 196, 200,
270–71, 330
ukrán történelem és ~ 141–42
központi hatalmak 131, 132–33,
149, 150, 151
Köztársasági Népi Mozgalom
(Mouvement républicain
populaire) 311, 347
Krakkó 16, 81, 85, 185, 283
Kristályéjszaka 276
Kroll, Constant 210, 211, 259
Kucsma, Leonyid 344
L
Lajos Viktor, főherceg 55–56
Lariscsenko, Eduard 163, 169,
173, 182, 210, 211, 259
monarchista propaganda és ~
191
Lebegy, Mikola 316, 317
Le Figaro (újság) 255–56
lengyel-bolsevik háború 179,
181–82, 192
lengyelek 16, 27, 35, 38, 42, 61,
68, 84, 92, 117, 167, 179, 182,
185–87, 229, 279, 280, 284,
303, 319, 340–41, 366
deportálásuk 307, 333
etnikai tisztogatás 320
ukránok és ~ 14, 28, 93, 95,
104, 105, 113, 127, 133,
134, 169, 172–73, 186, 281
lengyel hadsereg 172, 182
Albrecht/Leó és ~ 182, 185,
285
Ukrán Nemzeti Köztársaság
és ~ 179
Lengyel Honi Hadsereg 290, 309
Lengyel Királyság 123, 159, 164
kikiáltása 121, 122, 135

- lengyel koronabirtokok 87, 105,
113, 123, 127, 186
Lengyel Légio 113, 159
Lengyelország 8, 9, 10, 11, 42,
43, 60, 70, 76, 78, 93, 103,
117, 159, 170, 174, 180, 183,
189–90, 202, 206, 246, 259,
269, 277, 351, 364, 365
Bécs ostroma és ~ 19, 21
egyesítése 350
Európai Unió és ~ 348, 350,
354
felosztása 25, 61, 62, 281, 323
felszabadítása 308, 309, 313
függetlensége 12, 13–14, 105,
188, 227, 342
Galícia és ~ 35, 61, 124, 128,
164, 172, 187, 323
Habsburgok és ~ 19–20, 60,
84, 94, 105, 119, 154, 182,
187, 340–41
kommunizmus ~ban 313,
314, 319, 320–21, 328,
335, 338, 360
megszállása 282–84, 286,
288, 292, 294–95, 333
megtámadása 280–81, 324
német álláspont ~ról 119–20,
124, 126–28, 131–32
ukrán kártya és ~ 169
Ukrán Nemzeti Köztársaság
és ~ 171–73, 179, 186,
192, 198, 199, 201
lengyel régens tanács 127, 164
Lenin, Vlagyimir Iljics 132, 172,
183
Leó, XIII., pápa 54, 58, 79
Leó Károly Mária Cirill Metód,
főherceg 57–58, 60, 98, 182,
183, 188, 227, 258, 277, 305
halála 305, 321, 366
házassága 185
nemzetisége 291, 305, 307,
321
neveltetése 58–59, 66, 116
Le Populaire (újság) 238, 243
Lipót, II., Habsburg 51
L'Oeuvre (újság) 243
Lošinj 65, 67, 68, 69, 73, 82, 92,
365, 367
leírása 64
Ludendorff, Erich 114, 131, 159,
177, 201
Lengyelország és ~ 132
Vilmos és ~ 180, 195, 198,
200
Lvov 16, 117, 129, 130, 161, 162,
184, 323, 343, 367, 368
helyi pogrom 187, 198
lengyel megszállása 165
Vilmos ~ben 126, 129, 145,
163, 169, 329
M
Maas, Paul 299, 301, 302, 311
Madrid 68
Vilmos ~ban 205–207, 209,
210, 222, 268
magyar forradalom (1956) 338
Magyarország 19, 20, 35, 36, 59,
60, 84, 167, 174, 178–79, 182,
335, 338, 353
határai 175, 292
kommunista forradalma 175
restauráció és ~ 193, 194, 202
önrendelkezés és ~ 173
szuverenitása 342
magyar szabadságharc (1848) 28, 35
Mahler, Gustav 336
Málta 76, 348
Mária Antónia (Marie Antoinette)
21–22

- Mária Krisztina, királyné 51, 68, 85
 Vilmos és ~ 205, 209
 Zita és ~ 205, 206
 Mária Krisztina (Krystyna), Habsburg 7, 8, 13, 14, 279, 281, 305, 364
 felszabadulás és ~ 313
 Lengyelország és ~ 340, 363–64
 német megszállás és ~ 280, 283
 Mária Terézia, császárnő 20–21, 22, 29
 Mária Terézia, Habsburg, főhercegnő 16, 17, 31, 51, 56, 61, 66, 79, 83, 92, 98, 115
 gyermekei 56–57, 60
 házassága 31–32, 51–52, 283
 lengyel állampolgársága 188
 Redl-ügy és ~ 92
 marne-i csata (1914) 114
 Marshall-terv 328
 Marx Károly 196
 második Balkán-háború (1913) 102, 112
 második világháború 7, 320, 330, 352, 353, 363, 365, 368
 Ausztria és ~ 335
 Mata Hari 361
 Mátyás, Corvin 19, 357
 Mechtildisz, Habsburg 57, 60, 85, 320, 321
 házassága 84, 86, 87, 88
 Lengyelország és ~ 188
 Melnyik, Andrij 230
 Metternich, Klemens von 22, 23, 27
 mexikói császárság 48, 50, 53
 Miklós, II., cár 126
 Miksa, főherceg 48, 51
 Horthy és ~ 194
 kivégzése 50, 53, 55
 Miramar 48
 Mistinguett 219–20, 221, 244, 247–48
 mohácsi csata (1526) 19
 Montjoye, Maja 185, 305–306
 Morgan, J. P. 233
 Mozart, Wolfgang Amadeus 20
 Musil, Robert 89, 100
 Mussolini, Benito 202–203, 251, 266, 267
 fasizmusa 237, 264
 Habsburg-restauráció és ~ 223
 kultusza 206
 Ottó és ~ 223
 Vilmos és ~ 230, 232, 265
 Zita és ~ 223, 232
 München 174, 178, 200, 202, 316, 317
 ~i nacionalisták/ellenforradalmárok 178–79, 181, 195
 N, Ny
 nácik 7, 8, 12, 201, 202, 203, 289–90, 331, 340, 367
 Ausztria és ~ 231, 237–38, 250, 311
 Dollfuss és ~ 225
 Habsburgok és ~ 223–24, 231, 267, 285, 304
 osztrák ~ törvényi elismerése 275
 Vilmos és ~ 264–72, 295, 299; *lásd még* Németország
 nacionalizmus 12, 25, 27, 28, 33, 58, 77, 94, 95, 96, 102, 273–74, 334
 Habsburgok és ~ 9, 10, 32, 34, 39–40, 42, 64, 75, 345

- német 28, 29, 40, 42, 201, 208
 olasz 40, 42, 47
 oszmán 75
 szerb 108
 ukrán 46, 119, 138–39, 229–30, 246, 264, 270, 292, 294, 300–302, 314–20, 324, 359
 nagy ukrán éhínség 229, 261
 Nando *lásd* Fernando infáns
 Napóleon, Bonaparte 22–23, 25, 46, 50, 61, 232
 narancsos forradalom 344–45, 348
 demokrácia és ~ 346, 347
 Habsburgok és ~ 344–46
 Néchadi, Maurice 215, 255
 német egyesülés 25, 28–30, 31, 40, 350, 352
 Német Lovagrend 51, 256
 Német Népiség Megerősítésének Minisztériuma 303
 Németország 28, 30, 31, 43, 48, 61, 81, 111, 114, 138, 146, 155, 158, 159, 163, 168, 178, 191, 266, 270, 273, 279, 280, 288, 292, 303, 308, 318, 324, 335, 352, 356
 béketárgyalások és ~ 137
 Habsburg–német szövetség 53, 62, 63, 101, 119–21, 132, 137, 149
 kapitulációja 308, 309
 kommunista forradalom és ~ 177
 külpolitikája 119, 131, 132–33, 134, 137, 201, 267
 nacionalizmus és ~ 40, 42
 tengeri hatalma 62, 101
 tervezett egyesülése Ausztriával 196, 222, 223, 274, 275–77
 versailles-i békeszerződés és ~ 176–77, 178, 195, 208; *lásd még* nácik
 Német–római Birodalom 12, 18, 20, 25, 29, 47, 164
 német–szovjet meg nem támadási szerződés 281, 314, 323
 nemzetállamok 9, 163, 350, 351, 355, 365
 nemzeti egyesülés 30, 31, 34, 42, 48, 76, 96, 350, 351–52, 354, 355
 első világháború és ~ 353
 második világháború és ~ 353
 nemzeti felszabadulás 14, 28, 38, 42, 71, 113, 144, 201, 336, 366
 nemzeti identitás 76, 145, 203, 285, 337, 350, 356, 357
 nemzetiszocializmus 201, 237, 270
 elvetése 303
 Vilmos és ~ 272, 291
 népek tavasza *lásd* 1848-as forradalmak
 népfront (francia) 239, 249, 262, 264
 felemelkedése 237–38
 létrehozása 237
 Néppárt (Ausztria) 310, 311, 313, 314
 Nin, Anaïs 361
 Novara (hajó) 48, 50
 Novosad, Roman 295, 295–97, 323, 325, 331, 334, 336
 bebörtönzése 326–27
 elárulása 326
 hírszerzői munkája 297–98, 315, 326
 Lida és ~ 300–302, 315, 316–17

- Vilmos és ~ 296–98, 300, 301, 315, 317–18, 329
Nyugat-ukrajnai Nemzeti Köztársaság 190
kikiáltása 162
veresége 172
- O, Ö**
Obama, Barack 361
októberi diploma 34
olasz egyesülés 31, 40, 47, 76, 352
Olaszország 36, 52, 116, 163, 188, 203, 256, 273, 275, 350, 352
háború ~gal 31, 47
hadüzenete 114
imperializmusa 31–32
nacionalizmus és ~ 40, 42
Velence és ~ 31, 46–48; *lásd még* fasiszta Olaszország
Olesznyickij, Jevgen 124
Orosz Balett 212
Orosz Birodalom 25, 29, 61, 112, 119, 124, 129
összeomlása 62
Redl-ügy és ~ 92
Ukrajna és ~ 96–97, 145, 190, 335; *lásd még* Szovjetunió
ortodox egyház 57, 144, 334
osztrák identitás 273, 356
osztrák-lengyel megoldás 119, 120, 132
Ottokár 18
Ottó, Habsburg 222, 223, 227, 230, 251, 258, 276, 366–67, 367lj
Aranygyapjas Rend és ~ 227, 257
De Monzie és ~ 232
Európai Parlament és ~ 342, 348
- Európai Unió és ~ 348
Európáról/Ukrajnáról 342–43, 347, 348
Schuschnigg és ~ 226, 276–77
soknemzetiségű föderáció és ~ 312
Vilmos és ~ 224, 226, 228, 231, 258, 260, 262–63, 268, 269, 272, 277
Ottó Ferenc, Habsburg 56, 110, 257
Ottó-hadművelet 276
Oszmán Birodalom 19, 29, 73, 76
Bécs ostroma 19–20, 21, 74
Habsburgok és ~ 58, 59, 68, 74, 75, 101–102
hanyatlása 59, 69, 97, 102
nacionalizmus és ~ 75, 108
Lengyelország és ~ 170
Osztrák Kommunista Párt 310, 314
önrendelkezés 160, 161, 167, 201
gyakorlata/elvei 168, 203
nemzeti ~ 173, 202–203, 339, 349
ukrán nemzeti ~ 127, 168, 169
- P**
Paderewski, Ignacy 169
Panyejko, Vaszil 230, 239, 240, 241, 242, 245, 253–55, 259
árulása 235–36, 246
Párizs 31, 155, 167, 169, 178, 209, 212, 217–18, 223, 244, 259, 266, 291, 302
forradalmak ~ban 25, 27
ukránok ~ban 210, 229, 239
Vilmos ~ban 69, 210–16, 219, 236, 239, 245, 255–56, 318, 343, 364

- párizsi béketárgyalások 163, 168, 178
Parker 233, 234, 235; *lásd még* Panyejko, Vaszil
Pélissier, Jean 315, 316, 317
Pernod (cég) 234, 235
Petriv, Vszevolod 147–48, 359
Picasso, Pablo 233
Piegl, Josef 207, 208
Pilsudski, Józef 159, 164, 171
Pittinger, Otto 195–96, 200, 201
Pittinger-szervezet 195–96
Podjavori kastély 64–65, 65
pogromok 171, 187, 198, 261, 176, 293
Poltavec-Osztrjanyica, Ivan 270–71
Poroszország
adórendszere 29
háború ~ ellen 29, 31, 34–35
német egyesülés és ~ 28–29
vezető szerepe 30, 31
Pragmatica Sanctio 20, 29
Primo de Rivera, Miguel 206
Princip, Gavrilo 110
Prokop, Miroszlav 302
Prokopovics, Anna (Lida Tulcsina) 300–302, 315–17, 325
Pula 47, 48, 52, 56, 58, 62, 70
- R**
Radziwill, Hieronymus 83, 84, 86, 121, 176, 211–12
Rajna-vidék remilitarizálása 266
Redl, Alfred 91–92, 112
Renáta, főhercegnő (Albrecht és Alice leánya) 313, 340
Renáta, főhercegnő (István és Mária Terézia leánya) 57, 60, 320
házassága 83, 84, 188
neveltetése 66
- Renner, Karl 310
revizionizmus 173, 175, 179, 180, 195–96, 198, 201, 264
bolsevikok és ~ 174
Vilmos és ~ 175, 202
rigómezei csata (1389) 108
Ritz 209
cselszövés a ~ben 232–36
Romanovok bukása 125–26, 131
Roosevelt, Theodore 39
Rosenberg, Alfred 271
Rothschild, Maurice de 218, 233, 234, 235
Rudnyickij, Ivan 359
Rudolf, császár 24
A császár álma és ~ 18–23, 32, 33, 39, 45
Habsburg-dinasztia és ~ 151
Rudolf, főherceg 24–25, 53
Balkán és ~ 59
halála 25, 54, 55, 57
Rupprecht, von Wittelsbach, trónörökös 178
Ryan, Nellie 65, 66
- S, Sz**
Sachsenhausen 275
Sarkozy, Nicolas 361
Scheubner-Richter, Max Erwin 197
Schiller, Friedrich 30
Schuman, Robert 348
Schuschnigg, Kurt von 225–26, 275, 276
Ottó és ~ 226, 276
Septickij, Andrej 96, 130, 189
Vilmos és ~ 128–29, 132, 145, 168, 229, 260, 359
Sienkiewicz, Henryk 93
solferinói csata (1859) 31
sörpucss 202

- SS (Schutzstaffel) 287, 293, 303, 304, 305, 306
 Swarowsky, Hans 296, 334
 Swinburne, Lucienne 221
 Szabad Kozákok 196, 200, 270, 271, 330
 Szárd–Piemonti Királyság 31
 Szent Gergely-rend 263
 Szent György-rend 260, 262, 263, 271
 Szent István–székesegyház, Bécs 185
 Szent Miklós–székesegyház, Bari 67
 Szerbia 37, 40, 41, 58, 75, 102, 108, 114, 163, 342, 350
 felemelkedése 43
 háború ~ ellen 102, 103, 105, 111–12, 113, 218
 javaslat annektálására 103
 Oszmán Birodalom és ~ 102
 Szics 141–42, 143, 146–47, 152, 153
 Szics ukrán mesterlövészei 142
 Szkoropadskij, Pavlo 140, 146, 270
 monarchizmusa 189–90, 191
 összeesküvés ellene 164, 165
 Vilmos és ~ 153–54, 159, 165, 180, 189–91, 270
 Szmers 309, 325
 szociáldemokraták 174, 181, 223, 224, 225, 267, 310, 313, 314
 Szolidaritás 338, 339
 szovjet kémelhárítás 7, 309, 318, 325
 Szovjet–Ukrajna 199, 238, 292, 319, 324, 329, 334, 345, 351, 360
 ~i éhínség 200, 229, 261
 ukrán nacionalisták és ~ 320
 Szovjetunió 11, 211, 218, 231, 238, 246, 259, 270–73, 277, 315, 332, 349, 353
 Galícia és ~ 316, 320, 324
 kémkedés és ~ 246, 323–25, 338
 Lengyelország megtámadása 281
 Marshall-terv és ~ 328–29
 német lerochanása 292–93, 297
 összeomlása 338–39, 342, 345, 351
 Ukrajna és ~ 285, 314, 318, 320, 324, 330, 334, 339, 343, 345–46, 351; *lásd még*
 Orosz Birodalom
 Sztálin, Joszif Visszarionovics 7, 12, 46, 72, 152, 237, 246, 271, 279, 309, 320, 324, 329, 332, 345
 Balkán és ~ 328
 Hitler és ~ 277, 281
 Lengyelország és ~ 277, 281
 Sztálingrád 300
 Szuzei-csatorna 47
- T
 Tokarzewski-Karaszewicz, Jan (Tokary) 266
 Vilmos és ~ 229–30, 258–61, 264, 265, 268, 271–72, 273, 359
 Tokarzewski-Karaszewicz, Okszana 230
 Törless iskolaévei (Musil) 89
 Trebitsch-Lincoln Ignác 178, 207–208
 Fehér Internacionálé és ~ 179–80, 183, 207
 puccs és ~ 177, 181
 többszörös élete 175–76

- Trieszt 16, 47, 48, 67
 Trockij, Lev 172
 Truman, Harry 328
 Tulcsina, Lida *lásd* Prokopovics, Anna
 Tűzzel-vassal (Sienkiewicz) 93
- U
 Udvari Operaház 15, 17, 41, 45, 331, 337
 Ukrajna 8, 127, 163, 182, 261, 266, 302, 328, 336, 344, 350–51, 355, 368
 békeszerződés ~val 155
 bolsevikok és ~ 132, 137, 150, 152, 158, 171–72, 179, 201, 238, 277
 egyházszakadás és ~ 144–45
 felszabadítása 122, 123, 129, 137, 322, 342
 függetlensége 12, 14, 105, 119, 126, 134, 140, 162, 182, 186, 191, 229, 264, 339, 345–47, 351
 Habsburgok és ~ 95–96, 97, 129, 137, 138, 145, 149–52, 154, 193, 343, 349
 létrejötte 343
 megszállása 292, 294, 301, 324
 német álláspont ~ról 138–39, 140, 152, 155
 Orosz Birodalom és ~ 190
 Szovjetunió és ~ 202, 229, 292, 293, 314, 318–19, 320–22, 324, 334, 339, 342, 343, 345
 Vilmos és ~ 10, 11, 14, 71, 97, 125, 133, 140–42, 144–46, 148, 151–54, 155–56, 157, 159, 164, 168–73, 175, 180, 187, 189–91, 193, 195–99, 200, 222, 227, 230–31, 238, 265, 270–71, 277, 294, 301, 302, 318, 322, 329, 330–31, 333–34, 349–50, 359–60
 Ukránai Birodalmi Főbiztosság 292
 Ukrán Általános Tanács 190, 192
 ukrán birodalom 265
 „ukrán fejedelemség” 123, 134
 ukrán függetlenség 105, 127, 134, 140, 142, 191, 193, 201, 264–65, 292, 320, 339, 343–44, 345–46, 351, 359, 368
 Vilmos és ~ 132–33, 134, 161–62, 173, 182, 184, 229, 333
 Wilson és ~ 161
 ukrán koronabirtokok 105, 113, 124, 127, 134, 150, 161, 186, 342, 355
 Ukrán Központi Tanács 126, 132
 Ukrán Légio 113, 140, 142, 146, 162
 Vilmos és ~ 141, 271–72, 285
 ukrán nacionalisták 229, 230, 246, 264, 292, 300, 301, 302, 314–15, 316–17, 318, 320, 323, 324
 Ukrán Nacionalisták Szervezete 300, 302, 314, 316, 319
 Vilmos és ~ 229, 315
 Ukrán Nemzeti Köztársaság 133, 139–40, 189, 190
 elismerése 134, 135, 137
 Habsburgok és ~ 201
 hadserege 170, 171, 172

- Lengyelország és ~ 158, 172, 173, 179, 186, 189, 192, 201
 Vilmos és ~ 133, 134, 135, 158, 170, 172, 181, 186, 189, 192, 198–99, 200, 293, 329
 Ukrán Nemzeti Tanács 113
 ukránok 14, 16, 27, 28, 35, 38, 95, 121, 138, 179–80, 184, 198, 229, 271, 281, 283, 292, 302, 324, 345, 347, 355
 bolsevikok és ~ 134, 201, 282, 318
 háborús bűnök és ~ 293
 kollaborálásuk 293, 301
 lengyelek és ~ 38, 93, 103–104, 105, 113, 117, 127, 319, 320
 Vilmos és ~ 43, 92–94, 99, 103–104, 116, 122, 123, 124, 128–29, 144–45, 148, 151, 153, 163–64, 171, 172, 186, 192, 196, 199, 210, 229, 231, 238, 261, 265, 271, 296, 300, 302, 318, 325, 359, 366
 ukránosítás 143, 162, 345, 350
 uniátus egyház 144; *lásd még* görög katolikus egyház
- V**
 varégek 192–93
 Varsó 158, 164, 172, 246, 280, 307, 367
 lengyel ellentámadás ~nál 182
 német megszállása 119
 ukránok ~ban 186, 192
 Vörös Hadsereg ~nál 182
 Varsói Hercegség 25, 61
 vasfüggöny 314, 336, 349
 Vaszil Visivanyij tér (Lvov) 368
- Vaszilko, Mikola 124, 133, 189, 359
 Verlaine, Paul 216
 versailles-i békeszerződés (1919) 176, 195, 208
 Vetsera Mária 54
 Vilmos, I., Hohenzollern, császár 29
 Vilmos, II., Hohenzollern, császár 54, 62, 90–91, 131, 156
 Habsburg Vilmos és ~ 127, 154–55, 157
 Vilmos, Habsburg 60, 88, 90, 143, 274
 állampolgárság és ~ 180–81, 204, 218, 219, 255, 287, 332, 360
 betegsége 122, 125, 160, 161, 169, 175, 327, 329, 331, 332, 366
 elítélése 330–31
 háborús szolgálata 116–17, 140–41
 hajóútjai 67–68, 73–74, 76–78
 halála 14, 331–33, 349, 366
 homoszexualitás és ~ 90–91, 214, 253
 identitásai 273, 285
 ifjúsága 17, 33, 43, 67–72, 73, 76–78, 81–82, 86–87, 88–89, 90–93, 97–99, 104–106
 Lengyelország és ~ 62, 70, 78, 87, 92, 94, 105, 124, 126–27, 129, 169, 172–73, 182, 186–87, 189, 192, 269
 letartóztatása 327, 337
 népszerűsége 146, 152–53, 180, 190, 192, 196, 210
 párizsi botránya 216, 232, 234, 239–45, 247–48, 255, 259

- politikai pályája 364
 születése 8, 14, 59–60, 61–62
 ukrainai céljai és érdekei 10, 11, 14, 71, 97, 125, 133, 140–42, 144–46, 148, 151–54, 155–56, 157, 159, 164, 168–73, 175, 180, 187, 189–91, 193, 195–99, 200, 222, 227, 230–31, 238, 265, 270–71, 277, 294, 301, 302, 318, 322, 329, 330–31, 333–34, 349–50, 359–60
 ukrán identitása 95, 129, 172, 229, 322, 337
 Vilmos főherceg harci csoportja 140, 141, 153, 162
 Visivanyij, Vaszil 129, 204, 213, 239, 257, 296, 366, 368; *lásd még* Vilmos, Habsburg
 Volja (ukrán emigráns újság) 192
 Vorohtha 93
 Vörös Hadsereg 7, 172, 174, 183, 311, 324, 325
 Lengyelország és ~ 179, 181–82, 309, 313
 Lengyelország megtámadása 281
 Ukrajna és ~ 132, 134, 171–72, 200, 300
 ~ Bécsben 308–309, 315
 ~ Żywiec-ben 308
- W**
 Wasserbäck, dr. 249, 250–53, 254
 Wiesner, Friedrich von 207, 268
 Habsburg-restauráció és ~ 231
 Wilson, Woodrow
 14 pontja 160–61, 173
 önrendelkezés és ~ 167
 Ukrajna és ~ 169
- Z, Ż**
 Zaporozsjei Hadtest 146, 153
 Zita, császárné 110, 195, 239, 249, 253, 257, 258, 366
 Habsburg-restauráció és ~ 222–26, 236, 244–45, 342
 Mária Krisztina és ~ 206
 Mussolini és ~ 223
 Vilmos és ~ 205, 222, 228, 230, 232, 236, 244–45, 247, 248, 338
 Zöld Internacionálé 198
 Żywiec 70, 81, 84, 94, 319, 340, 363, 367
 elcsatolása 283, 284
 faji politika ~ben 306–307
 felszabadulása 308
 német megszállás és ~ 280–81, 282, 283
 zsidók ~ben 94, 284
 żywieci birtok 70, 78, 79, 80, 81, 81, 83, 87, 88, 94, 185, 187, 279, 280, 287, 288–90, 291, 303, 308, 363, 364
 elkobzása 165, 305, 308
 żywieci serfözde 227, 286, 305
 Heineken és ~ 341–42
 jogi elvitatása 340–41
 termelés ~ben 290
- Zs**
 zsidók 16, 35, 94, 125, 139, 142, 151, 171, 198, 268, 269, 272, 284, 336
 deportálásuk 307, 333
 legyilkolásuk 293, 307, 320, 333
 menekülésük 276, 277
 pogromok 187, 276
 Ukrajna és ~ 198

Térképek mutatója

A Habsburgok világa 1580 körül	26
A Habsburgok Európája 1908-ban	37
A Habsburg-Adria és környéke 1908 körül	49
A Habsburg-Galícia 1908 körül	77
A keleti front, 1914–1918	118
Ukrajna és Lengyelország 1918-ban	139
Európa a két világháború között, 1923–1938	213
Lengyelország felosztása, 1939–1941	282
A náci Európa 1942 körül	298
A hidegháborús Európa 1948-ban	328
Az Európai Unió	354

X 218485

Tartalom

Bevezetés	7
ARANY • A császár álma	15
KÉK • Gyermekkor a tengernél	45
ZÖLD • Az egzotikus Kelet-Európa	73
VÖRÖS • Egy herceg fegyverben	107
SZÜRKE • Árnyékkirályok	137
FEHÉR • Az imperializmus ügynöke	167
LILA • A csábos Párizs	205
BARNA • Arisztokrata fasizmus	249
FEKETE • Hitler és Sztálin ellen	279
NARANCSSZÍN • Európai forradalmak	323
Utószó	363
Családfák	372
Életrajzi vázlatok	375
A Habsburgok történeti kronológiája	387
A fogalmakról és a nyelvekről	391
Jegyzetek	395
Bibliográfia	441
Név- és tárgymutató	461
Térképek mutatója	478

TIMOTHY SNYDER

*A vörös
herceg*

*Egy Habsburg főherceg
titkos életei*